

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXV

Sa. 272

Nisan 2011

ANKARA - 2011

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

YILMAZ, HAKAN: Van Kalecik (Urartu) Toplumunun Erişkin Bireylerinin Paleopatolojik Analizi (7 resim ile birlikte)	1
ENGİN, ATILLA: Oylum Höyük Kazılarında Ele Geçen Bir Grup Orta Tunç Çağı Yapı Adak Eşyası (3 çizim, 2 plan, 3 resim ile birlikte)	19
YILDIRIM, RIZA: Abdallar, Akıncılar, Bektaşilik ve Ehl-i Beyt Sevgisi: Yemini'nin Muhiti ve Meşrebi Üzerine Notlar	51
ORBAY, KAYHAN: The Magnificent Süleymâniye Owed a Debt to the Butcher and the Grocer	87
DİNGEÇ, EMİNE: XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Kütahya Gediz (Gedos) Şap Madeni	135
ARIKAN, ZEKİ: 1909 "Ayrılık Hâdisesi"	159
SONYEL, R. SONYEL: İngiliz Belgelerine Göre Kurtuluş Savaşında Manisa ve Bölgesi (1919-1922)	191

Çeviriler:

KROLL, HANS: (Çev. Pulat Tâcar) Bir Diplomatın Türkiye Anıları (1936-1943)	205
--	-----

Kitap Tanıtmalar:

AKA, İSMÂİL: Dr. Atallah Hasani, <i>Tarih-i Ferheng-i İl-i Şahseven-i Bağdadî (Bağdad Şahseven Aşiretinin Kültürel Tarihi)</i>	261
ÖZBEK, YILDIRAY: Heath W. Lowry, <i>Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi 1350-1550. Kuzey Yunanistan'ın Fethi, İskânı ve Altyapı Gelişmesi</i>	269
ÖZBEK, YILDIRAY: Heath W. Lowry, <i>Osmanlıların Ayak İzlerinde. Kuzey Yunanistan'da Mukaddes Mekanlar ve Mimari Eserleri Arayış Yolculukları</i>	273
ÖZBEK, YILDIRAY: Heath W. Lowry-İsmail E. Erünsal, <i>Yenice-i Vardar'lı Evrenos Hanedanı: Notlar ve Belgeler</i>	277
BİLGİÇ, BESTAMİ S.: Akaby Nassibian, <i>Britain and the Armenian Question 1915-1923</i>	281
BİLGİÇ, BESTAMİ S.: Richard Dove (ed.), <i>'Totally Un-English'? Britain's Internment of 'Enemy Aliens' in Two World Wars</i>	287

Özetler	293
---------------	-----

İngilizce Özetler	299
-------------------------	-----

Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	303
---	-----

Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	306
--	-----

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
PROF. DR. ALİ BİRİNCİ

Yayın Komisyonu / Commission of Publications
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Özer ERGENÇ (Bilkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Nezih TURAN (Kırıkkale Üniversitesi)

Hakemler / Referees

Prof. Dr. Fatma ACUN (Uşak Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Resul AY (Kırıkkale Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Nejdet BİLGİ (Celal Bayar Üniversitesi)
Doç Dr. Arif BİLGİN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali BİRİNCİ (Türk Tarih Kurumu)
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Yavuz Selim ERDAL (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Metin ÖZBEK (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Aliye ÖZTAN (Ankara Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Bayram SOY (Kırıkkale Üniversitesi)
Dr. Alparslan YASA (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Tayfun YILDIRIM (Ankara Üniversitesi)

Adres / Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1
06100-Sıhhiye / ANKARA
Tel: 310 23 68 / 210-217
310 25 00

Fax: 310 16 98
<http://www.ttk.org.tr>
basinyayin@ttk.org.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli, Hakemli dergidir.
1 Nisan 2011 – ANKARA

Bulleten'i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:

America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts. Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985-; Archaeologische Bibliographie 0341-8308 1982-; Arts and Humanities Citation Index (AHCI).

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler
İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.org.tr> - e-posta: e-magaza@ttk.org.tr

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü'nün Ev Adresi:
Prof. Dr. Ali BİRİNCİ
Serpil Sokağı Nu. 7/1 Seyranbağları / ANKARA

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ tarafından basılmıştır.
Adres: Akhun Caddesi No: 1 Sincan Organize Sanayi Bölgesi / ANKARA
Tel: (0312) 267 16 11

BELLE TEN

Cilt: LXXV

NİSAN 2011

Sayı: 272

VAN KALECİK (URARTU) TOPLUMUNUN ERİŞKİN BİREYLERİNİN PALEOPATOLOJİK ANALİZİ

HAKAN YILMAZ*

Paleopatoloji, eski insan toplumlarına ait kemikler üzerine yansıyan hastalıkları inceleyen bilim dalıdır. Geleneksel olarak, paleopatoloji antik dönemlerdeki çeşitli hastalıkların temel nedenleri üzerinde duran, hastalıkların tanılarını saptayan ve bunları açıklamaya yardım eden disiplindir. Paleopatoloji, sadece belirli hastalıkların izlerini sürmekle kalmaz aynı zamanda bu hastalıkların ortaya çıkış ve yayılma nedenlerini kültürel ve ekolojik bir bakış açısıyla da inceler¹.

Özbek (2007: 488), günümüzde çağdaş paleopatoloji çalışmalarında çok disiplinli bir araştırma yöntemi benimsediğini ifade etmiş ve insan ekolojisi ve kültürel antropolojiyle çok yakın bir işbirliği içinde olduğunu; ekolojik koşulları göz önünde tutulmadığı sürece çoğu hastalığı incelemenin eksik çalışma olarak kabul edilebileceğini söylemiştir.

İnsan iskeletlerinde görülen hastalıkların tarihinin belirlenme çalışmaları 20. yüzyıla dayanmaktadır. Birçok araştırmacı bu dönemde paleopatolojinin kökenini araştırmıştır. Ünlü Doktor Rudolf Virchow (1821-

* Arş. Gör. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, 65080 Zeve Kampusu, Van, hakanyilmaz@yyu.edu.tr

¹ Özbek, 2007.

1902), anatomist Frederic Wood Jones (1879–1954), Anatomi Profesörü ve Kahire Tıp Fakültesi başkanı Grafton Eliot Smith (1871–1937) ve İngiliz Önleyici Tıp Enstitüsü başkanı ve bakteriyoloji profesörü Sir Marc Armand Ruffer (1879–1917) gibi araştırmacılar paleopatoloji terimini bilim dünyasına kazandıran bilim adamları olarak tanınmaktadırlar. Dolayısıyla bu araştırmacılar, paleopatolojinin gelişmesine ön ayak olmuşlardır. Bu dönem araştırmacıları, iskeletlerde görülen hastalıkların tanımlanmasına makroskopik incelemelerle katkı sağlamışlardır². İskeletlerde görülen lezyonların teşhis ve tanımlanmasının, klinik belirtileri saptanabilen hastalıkların karşılaştırmalı analizleri yardımıyla yapıldığı bir gerçektir. Makroskopik çalışmalardan ziyade histolojik ve radyolojik yöntemlerin gelişmesi lezyonlara yönelik teşhislerin tanımlanmasına önemli destek sağlamıştır³.

Eski Anadolu toplumları üzerinde yapılan paleopatolojik araştırmalarda belirlenen hastalıklar şunlardır: Anemi, Artritis, Ankilozan Spondilit, Cribra orbitalia, çıkık, Vitamin C ve D eksikliği, iltihap sonucunda kemik bozulmaları, kemik tümörleri, menenjit, Osteomalasia, Osteoporoz, Osteomyelit, Osteofit (omurlarda), Perthes, Periostitis, Porotic Hyperostosis, Schmorl nodülü, Sinüzit, Tüberküloz, Travma kaynaklı patolojiler, Anomaliler ise doğuştan kalça çıkığı, Spina bifida, Hidrosefali, Raşitizm ve İskorbit, cücelik ve devlik, Erken sütür kaynaşmasıdır.

Van Kalecik nekropolü, Urartu başkenti Van Kalesinin (Tuşpa) yaklaşık 4 km kuzeyinde, Kalecik Köyü'nün 1,5 km. kuzeydoğusunda, doğudaki Şahbağı Tepesi ile batıdaki Sığır Tepesi arasında yer alır. Kalecik yerleşkesi, Urartu döneminden kalma dikilitaşlar, taş halkalar ve nekropolden oluşmaktadır. Van Kalecik Nekropolü, şimdiye kadar kazısı yapılan Urartu nekropolleri arasında Van/Altuntepe'den sonra en fazla mezarı barındıran nekropoldür. Ancak burada yer alan toplam 25 adet mezarın tamamı, maalesef daha önce definciler tarafından yağmalanmış ve tahribata uğramıştır. Bu mezarların sadece 12'sinde insan iskeletlerine rastlanılmıştır. Bundan dolayı, ölü gömme biçimleri, mezarlarda bulunan insan sayısı, ölüye sunulan hediyelerin yer ve konumları ile ilgili pek çok bilgiler maalesef detaylandırılmamıştır. Bununla birlikte, soyguncuların geride bıraktıkları kalıntılardan gömü türleri çıkartılabilmektedir. Bazı mezarlarda birden çok insan iskeleti (K3, K21), bazısında ise az da olsa yanmış insan iskelet parça-

² Grauer, 2008: 59; Özbek, 2007.

³ Grauer, 2008.

ları (K5, K14) ile bir Urne'nin (K15) bulunması, hem inhumasyon ve hem de kremasyon tarzı gömünün varlığını göstermiştir⁴.

Bu çalışmanın materyali, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü Laboratuvarlarında bulunan Kalecik (Urartu) Demir Çağ ait 85 birey oluşturmaktadır. Kalecik Urartu topluluğuna ait erişkinlerde yaş ve cinsiyet ayrımında kafatası, kalça kemiği, uzun kemiklerin kas yapışma izleri ve kemik kütleliliği esas alınarak değerlendirilmiştir⁵.

Cinsiyet ve yaş dağılımı Tablo 1'de verilmiştir. Cinsiyet dağılımının mezar odalarına göre dağılımı ise Tablo 2'de belirtilmiştir.

Paleopatolojik bulguların değerlendirilmesinde Aufderheide ve Rodriguez-Martin (1998), Brickley ve Ives (2008), Buikstra ve Ubelaker (1994), Chhem ve Brothwell (2008), Kimmerle ve Baraybar (2008), Ortner (2003), Ortner ve Aufderheide (1991), Pinhasi ve Mays (2008), Waldron (2008), White ve Folkens (2005) tarafından geliştirilmiş ölçütler kullanılmıştır.

Yaş Grubu	Yaş Aralığı	Birey Sayısı	%
Genç Erişkin	18-30	36	42,35
Erişkin	30-45	46	54,12
Yaşlı	45+	3	3,53
Toplam		85	100

Tablo 1: Kalecik Nekropol'ünün Erişkin Bireylerin Yaş Grubu Dağılımı⁶.

⁴ Çavuşoğlu ve Biber 2005; Yılmaz ve Ark. 2009.

⁵ Brothwell 1981, Kenneth 1993, Krogman ve İşcan 1989, Loth ve İşcan 1989, Ubelaker 1989, Workshop of European Anthropologist 1980.

⁶ Yılmaz ve Ark. 2009.

Mezar No	Erkek	Kadın
K3	2	3
K6	1	1
K7	2	1
K10	8	9
K11	9	5
K12	1	2
K14	2	1
K15	2	1
K19	4	4
K20	4	2
K21	12	7
K22	2	-
Toplam	49	36

Tablo 2: Kalecik Nekropol'ü Oda Mezarlarının Cinsiyet Dağılımı⁷.

Yukarıda ifade edilen bilgilerin ışığında çalışmanın konusu, Van Kalecik (Urartu) toplumunun erişkin bireylerin kemiklerine yansımış lezyonların paleopatolojik analizidir. Bu çalışmanın amacı ise, Van Kalecik (Urartu) toplumunun erişkin bireylerin tespit edilen paleopatolojik lezyonların cinsiyet ve tarafları (sağ-sol) arasındaki görülme sıklığının incelenerek, toplumun sosyo-ekonomik yapısı ile ilişkilendirilmesidir.

BULGULAR

Craniumda Görülen Paleopatolojik Bulgular

Kalecik iskeletlerin craniumlarında tespit edilen paleopatolojik lezyonlar cribro orbitalia ve porotic hyperostosis'dur.

⁷ Yılmaz ve Ark., 2009.

Cribra Orbitalia ve Porotic Hyperostosis

Cribra orbitalia, orbital tavanda elek benzeri lezyonlar ve bunların uzantıların görüldüğü küçük açıklıklar ve çeşitli kümelenmelerdir. Etiyolojisi hala bilinmese de demir eksikliği anemisinin bazı formu olan orak hücreli aneminin etkin olduğu kabul edilir. Ancak, yetersiz beslenme sonucu meydana gelen rahatsızlıklar, parazitler ve iltihaplı hastalıklar da cribra orbitalia'nın olası nedenleri arasında gösterilir⁸.

Kalecik iskeletlerinde incelenen 11 craniumun orbitasında (tek orbit) sadece bir erkek bireyin sağ orbitalında çok hafif düzeyde cribra orbitalia rastlanmıştır.

Porotic hyperostosis, craniumun kemik dokusunda küçük gözenekler şeklinde görülen süngerimsi benzeri lezyonlardır⁹. Hastalığın etiyolojisi ve teşhisi hakkında farklılıklar bulunmaktadır¹⁰. Anomali, çocukluk döneminde yetersiz beslenme sonucu oluşan demir eksikliği, iltihaplı hastalıklar ve parazitler ya da bu faktörlerin bir birleşiminin¹¹ sonucunda oluşan bir hastalık olarak tanımlansa da osteoporoz¹² ve iskorbüt hastalığı¹³ porotic hyperostosisin olası nedenleri arasında kabul edilir.

Kalecik topluluğunda bakılan 13 craniumun 5'inde porotic hyperostosis saptanmıştır. Bireylerin parietal kemikleri ve sagittal sütür hizasında lezyonun yaygın görüldüğü belirlenmiştir. Topluluğun kadın ve erkeklerinde porotic hyperostosis karşılaştırıldığında 1'nin erkek, 4'ünün kadın bireylerde görülmüştür. Erkek bireyde gözlenen porotic hyperostosis ile birlikte diploe kalınlaşması da tespit edilmiştir. Diploe, cranium oluşturan kemiklerin iç ve dış tabula yani iki kortikal tabaka ve bunların arasında yer alan kemik iliği aralığıdır. Bireyin parietal (13,41 mm) ve frontal (12,36 mm) kemiklerinin diploelerinde ileri derecede kalınlaşma ve kemik dokuda genişlemenin olduğu görülmüştür (Resim 1).

⁸ Exner ve ark. 2004, Facchini ve ark. 2004, Stuart-Macadam 1985, 1987, 1989, 1992, Sullivan 2005.

⁹ Goodman ve Martin 2002.

¹⁰ Ortner 2003.

¹¹ Stuart-Macadam 1985, 1987, 1989, 1992; Wright ve Chew 1998.

¹² Wapler ve ark. 2004.

¹³ Brickley ve Ives 2006.

Post Craniumda Görülen Paleopatolojik Bulgular

Calcaneus Spur (Topuk Dikeni)

Topuk dikeni, medial calcaneal tuberkülün yapışma yerinden başlayarak flkesör digitorium brevis ve abduktor digiti minimi kasının yapışma yerinde meydana gelir. Söz konusu lezyon, bu bölgedeki gerilme, zorlanma, yenileyen mikro travmalar sonucunda oluşur ve kronik hasarların görüldüğü bölgeye skar dokusundaki mezenşimal hücrelerin yerleşmesiyle ve yerini kemiksi dikenin oluşmasıyla meydana gelen bir rahatsızlıktır¹⁴.

Kalecik topluluğunda 20 calcaneus'un 3'ünde topuk dikenine rastlanmıştır. Bu lezyon erkek bireylerinin sağ calcaneus'unda görülmüştür (Resim 2). Topluluğun kadın bireylerinin ait 9 calcaneus'da bu lezyona rastlanılmamıştır.

Periostitis

Periostitis, bakteriyel enfeksiyon ve travmalar sonucunda özellikle uzun kemiklerin kemik zarının iltihaplanması olarak bilinir¹⁵.

Kalecik topluluğunda incelenen toplam 75 bireye ait femur, tibia ve humerus kemiklerinde periostitise % 4 oranında gözlenmiştir. Periostitise en çok tibia kemiğinde ve erkek bireylerde rastlanmıştır (Resim 3).

Travma

Paleopatoloji literatüründe iskelet travmaları içinde yaralanmalar, ezilmeler, kırıklar, burkulmalar, kesikler, çıkıklar, deformasyonlar, kazıma, sakatlanma, trepanasyon, gebelik sürecinde travmatik sorunlar, yumuşak doku travmalar, eklemlerde kırıldak doku bozukluğu sonucunda görülen travmalar, spondilolizis ve diş kayıpları travma kategorisinde yer alan bölümler olarak bilinir¹⁶.

Kırık

Kırık, doğal zorlama veya mekanik kuvvetlerin sonucunda iskeletin elastikiyet yapısının değişmesidir¹⁷.

¹⁴ Chundru ve ark., 2008; Cornwall ve McPoil 1999; Daly ve ark. 1992; Demirhan ve Başkar 1999.

¹⁵ Ortner 2008.

¹⁶ Bennike 2008.

¹⁷ Aufderheide ve Rodriguez-Martin; 1998.

Kalecik topluluğunda gözlemlenen kırıkların tümü radius, ulna kemiklerin distal ve gövde kısımlarında rastlanmıştır (Resim 4). Topluluğun 55 bireyinin radius ve ulna kemiklerinde (sağ ve sol) kırığa % 9,1 oranında görülmüştür. Toplulukta rastlanılan kırıkların tümü kadın bireylerde görülmüştür.

Osteoartritis ve Romatoid Artritis

Osteoartritis ve romatoid artritis (iltihaplı romatizma) eklem rahatsızlığı içerisinde en yaygın görülen artritlerdendir¹⁸.

Osteoartritis

Osteoartritis, kıkırdak dokunun yıpranarak eklemler arasında kaybolması ile eklem kemiklerinin sürtünmesi sonucunda oluşan ve şiddetli ağrılara neden olan rahatsızlık olarak ifade edilir¹⁹. Kıkırdak dokunun kaybolmasına ile kondro sinovyalin bozulması ile birlikte eklem çevrelerinde yeni kemik oluşmasına yani osteofit görülür ki bu osteoartritisin ileri aşaması olarak tanımlanır²⁰.

Kalecik topluluğunda osteoartritise % 17,65 oranında gözlenmiştir. Topluluğun bireylerinde rastlanılan osteoartritis rahatsızlığı genellikle ulna ve radius proksimali ile sırt ve bel omurlarında görülmüştür.

Romatoid Artritis

Romatoid artritis, eklemleri çevreleyen sinoviyal zar ve zarın içinde yer alan sinoviyal sıvının etkilenmesi sonucunda kemik ve kıkırdak dokuda kendini gösteren ve hareket kabiliyetinin kaybına neden olan bir rahatsızlıktır²¹. Romatoid artritisin ileri aşaması eklem yerlerinin aşınması ve tahribatıyla sonuçlanır²². Romatoid artritis, el tarak ve parmak eklemleri²³, ayak bileği ile ayak tarak ve parmak kemiklerinin eklemlerinden başlayarak diğer eklemlere doğru yayılır²⁴.

Kalecik toplumunda bir erkek bireyin talus ve calcaneus kemikleri eklemler yüzeyleri birleşmiş ve eklem çevresinde ankiloz görülmüştür (Resim 5).

¹⁸ Ehlers ve Leary 2008; Felson ve Zhang 1998.

¹⁹ Jones ve Doherty 2005; Lajeunesse ve Reboul 2007; Lane ve Wallace 2002.

²⁰ Dankbar ve ark. 2007.

²¹ Ehlers ve Leary 2008; Geusens ve Miller 2008.

²² Ehlers ve Leary 2008.

²³ Baratelle ve van der Heijde 2008; Weiss ve Sweet 2005; Tang ve Imbriglia 2005.

²⁴ McInnes ve Sturrock 1994.

Omurlarda Osteofit ve Schmorl Nodülü

Osteofit, intervertebral disklerde meydana gelen dejeneratif değişiklikler sonucunda görülen ekstra kemikçik oluşumlardır²⁵. Schmorl nodül, omurların gövdesinde görülen çökmeler ve aşınmalardır²⁶.

Kalecik topluluğunun omurlarında osteofit ve schmorl nodül dejenerasyonların görülme sıklıkları Tablo 3'de verilmiştir (Resim 6).

Erişkin Bireyler	Cervical Vertebrae		Thoracic Vertebrae		Lumbar Vertebrae	
	Gözlene	Bakılan	Gözlene	Bakılan	Gözlene	Bakılan
Osteofit	14		61		26	
%	(% 4,48)	312	(% 9,75)	624	(% 10,35)	251
Schmorl Nodülü	11		34		31	
%	(% 3,52)	312	(% 5,44)	624	(% 12,35)	251

Tablo 3: Kalecik Topluluğunda osteofit ve schmorl nodül dejenerasyonların görülme sıklığı.

Osteomyelit

Kemik ve kemik iliğine piyojenik bakteri girişi sonucunda oluşan rahatsızlıktır²⁷. Osteomyelit rahatsızlığına neden olan diğer faktörler iltihaplı ajanlar, virüsler, mantar ve çok hücreli parazitlerdir. İltihaplı ajanlar; kemik iliğine travma, yumuşak doku ve kan yoluyla olmak üzere farklı yollarla ulaşır. Osteomyelit oluşmasına neden olan etkin mikroorganizma *Staphylococcus aureus*²⁸ olsa da *Salmonella*, *Brusella*, *Oksidiomikozis*, *Blastamikozis*, *Aktinomikoz lepra basili* ve *Mikrobakterium* ile bakteroidlerden *Pseudomonas aerogionosa* ve *Coli klebsellar* gibi ajanlarda etkilidir²⁹.

Kalecik toplumunda bir erkek bireyin ulna ve radius'un distalinde travma sonucunda meydana gelen osteomyelit tespit edilmiştir. Bireyin

²⁵ Sakai ve ark. 2007.

²⁶ Aufderheide ve Rodriguez-Martin 1998.

²⁷ Aufderheide ve Rodriguez-Martin 1998; Ortner 2003.

²⁸ Ortner 2003.

²⁹ Şen, 1999.

ulna ve radius'un distal ucunda ileri derecede kemik deformasyonu görülmüştür (Resim 7).

GENEL DEĞERLENDİRME

Paleopatoloji, iskelet popülasyonları üzerindeki çalışmayı temel prensip kabul eder ve iskelet üzerine doğrudan yansımış hastalıkların izlerini araştırır. Ancak paleopatolojik çalışmaların genel dezavantajı ise sınırlı hastalıkların kemik üzerinde görülmesi ve bu hastalıkların tanılarının zorluğudur. Dolayısıyla iskelet popülasyonlarındaki hastalıkların tespit edilmesinde, biyokimyasal ve biyomedikal teknikler olan DNA analizi, iz element analizi³⁰, röntgen, bilgisayarlı tomografi, çift X ışınli absorpsiyometre ve radiogrammetre³¹ gibi tekniklerin kullanılması, zorlanılan lezyonların tanılarının kolaylaştırılmaktadır.

Kalecik toplumunda tespit edilmiş cribra orbitalia ve porotic hyperostosisin görülme sıklığı Hakkari³² (Erken Demir Çağ), Karagündüz³³ (Erken Demir Çağ), Tetikom³⁴ (Erken Demir Çağ), Dilkaya (Erken Demir ve Orta Demir)³⁵, Altuntepe³⁶ (Orta Demir Çağ) ve Güllüdere³⁷ (Orta Demir Çağ) toplumlarına ait verilerle karşılaştırılmış, Hakkari, Karagündüz, Dilkaya toplumlarında cribra orbitalia ve porotic hyperostosis lezyonların Kalecik toplumuna göre yüksek değerde olduğu, Altuntepe, Tetikom ve Güllüdere toplumlarında cribra orbitalia ve porotic hyperostosis Kalecik toplumu ile benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Calcaneus spur (topuk dikenini) açısından bakıldığında incelenen toplumda % 15 oranında bu lezyona rastlanmıştır. Hakkari topluluğunda % 2,12, Karagündüz topluluğunda % 1,94 oranında topuk dikenini görülmüştür. Altuntepe, Dilkaya (Erken Demir ve Orta Demir), Güllüdere ve Tetikom topluluklarında topuk dikenine rastlanmamıştır.

Kalecik toplumunda görülen osteomyelit sıklığı karşılaştırma yapılan Erken ve Orta Demir Çağ toplulukları ile benzerlik göstermiştir.

³⁰ Grauer 2008.

³¹ Mays 2008.

³² Gözlük ve ark., 20032

³³ Sevim ve ark., 2002.

³⁴ Sevim ve ark., 2007.

³⁵ Sevim ve ark., 2002.

³⁶ Yiğit ve arl., 2005.

³⁷ Sevim ve ark., 2007.

Osteoarthritis ve romatoid arthritis rahatsızlığının Kalecik topluluğunda görülen oranı Erken ve Orta Demir Çağ toplulukları ile benzerlik içerisindedir.

Kafatası ve vücut kemiklerinde görülen travmalar değerlendirildiğinde Kalecik topluluğunda kafatası travmalarına rastlanılmamıştır. Ancak karşılaştırma yapılan Erken ve Orta Demir Çağ topluluklarında kafatası travmalarına rastlanıldığı görülmüştür. Kalecik topluluğunda vücut kemiklerinde görülen travmalar sadece radius ve ulna distal ucunda görülürken, diğer Erken ve Orta Demir Çağ topluluklarında radius ulna, lomber vertebra, costa, fibula kemiklerinde görülmüştür.

Periostitis lezyonunun Kalecik topluluğunda görülen oransal değeri karşılaştırma yapılan Erken ve Orta Demir Çağ toplulukları ile benzerlik göstermiştir.

Osteofit ve schmorl nodül dejenerasyonların görülme sıklıkları tablo 4'de verilmiştir. Van Havzasındaki Erken Demir Çağ ile Erzurum Bölgesi Orta Demir Çağ topluluklarında osteofit dejenerasyonu Kalecik topluluğuna göre yüksek orana sahip iken Altuntepe topluluğu ile benzerlik göstermiştir. Schmorl nodül dejenerasyonu Orta Demir Çağ topluluklarında benzer oranlara sahip olduğunu Erken Demir Çağ topluluklarından ayrıldığı görülmüştür.

Topluluklar	Osteofit		Schmorl Nodülü	
	N	%	N	%
Karagündüz (EDÇ ³⁸)	187	65,61	162	56,84
Hakkar (EDÇ)	445	21,3	445	11,20
Altuntepe (ODÇ ³⁹)	438	2,05	438	6,38
Güllüdere (ODÇ)	13	23,08	13	0
Tetikom (ODÇ)	47	31,9	47	6,38
Kalecik (ODÇ)	1187	8,51	1187	6,4

Tablo 4: Demir Çağ Topluluklarında Osteofit ve Schmorl Nodül Dejenerasyonların Görülme Sıklıkları

³⁸ Erken Demir Çağ.

³⁹ Orta Demir Çağ.

SONUÇ

Sonuç olarak, çevresel faktörlerden kaynaklı çeşitli stres göstergelerinin kombinasyonunun neden olduğu patolojik lezyonlar Van Kalecik toplumunda yaygın olduğu görülmüştür. Ayrıca çevresel ve kalıtsal faktörlerin birlikte değerlendirildiği bazı hastalıklar da tespit edilmiştir. Bunlar anemi ve kalıtsal eklem rahatsızlıklarıdır. Ancak bu oran oldukça düşüktür. Van Havzasında incelenmiş Erken, Orta ve Geç Demir Çağ topluluklarına göre Kalecik topluluğunun daha sağlıklı yaşam sürdüğü söylenebilir. Kalecik topluluğu ile aynı bölgede yer alan Karagündüz, Dilkaya ve Hakkari Erken Demir Çağ toplumlarında tespit edilmiş lezyonlar karşılaştırıldığında, Kalecik topluluğun diğer üç topluluğa göre yaşam koşullarının daha iyi olduğu söylenebilir. Karagündüz, Dilkaya ve Hakkari topluluklarında görülen çevresel ve kalıtsal kökenli lezyonların meydana getirdiği hastalıkların yaygın görüldüğü, bunun nedenlerinin kötü yaşam koşulları ve kendi içinde kapalı yaşam biçimine sahip bir sosyal örgütlenme modelinden kaynaklandığı düşündürmüştür⁴⁰.

Kalecik toplumunun Erken Demir Çağ topluluklarına göre görece daha sağlıklı yaşam sürmesinin önemli nedenlerden bir tanesi çevresel ve iklimsel değişiklerin Orta Demir Çağ boyunca olumlu seyir izlemesidir. Diğer önemli bir neden ise, Kalecik topluluğun bir devlet (Urartu) çatısı içinde yer almış olmasıdır. Doğu Anadolu bölgesinde yapılmış kale ve yerleşim yeri⁴¹ araştırmaları ile Van Gölü izotop ve mineralojik analizlerde M.Ö. 1800–1200 yılları arasında⁴² bölgede kuru bir iklimin görüldüğü tespit edilmiştir. Bu durum Van Havzasında yoğun insan faaliyetleri ile kalıcı tarım gelişimini sınırlandırdığını arkeolojik, paleoçevresel ve antropojenik verilerle ortaya çıkarılmıştır. Doğu Anadolu Erken Demir Çağ toplumları hem iklimsel değişikler hem de aşiret tipi yaşam modeline sahip olmaları bu toplulukların zengin su kaynakları, gür dağ çayırları ve otlaklara yakın yüksek yerlere kaleler kurmalarına neden olmuştur. Bu tip yerleşim modeli insan faaliyetleri alanında hayvan besiciliğine, dağ yamaçlarında sınırlı tarıma dayalı yarı göçebe yaşam biçimini⁴³ çıkarmıştır. Erken Demir Çağ sonrası Urartu Devleti'nin Doğu Anadolu'da siyasi ve ekonomik birlikteliğini sağlaması sonucunda devletin ekonomisinin ağırlıklı olarak tarıma

⁴⁰ Sevim ve ark., 2002.

⁴¹ Belli ve Konyar 2003.

⁴² Wick ve ark., 2003.

⁴³ Belli ve Konyar 2003.

dayalı bir modele dönüşmesi⁴⁴ ve bölgenin iklimde meydana gelen olumlu değişimler tarla ve bahçe bitkilerine dayalı yaz ve kış hububat ekiminin yoğun yapıldığı hem arkeolojik hem de polen analizleri sonucunda tespit edilmiştir. Dolayısıyla Doğu Anadolu'da yeni bir politik ve ekonomik örgütlenme ile iklimde görülen olumlu değişimler bireylerin yaşam koşullarını olumlu etkilediğini, enfeksiyon, yetersiz beslenme ve savaşa bağlı koşulların meydana getirdiği rahatsızlıkları olumsuz yansıdığı söylenebilir. Dolayısıyla Kalecik toplumunda tespit edilen paleopatolojik lezyonların oransal düşüklüğü devletin siyasi ve ekonomik yapısı ile iklimdeki olumlu değişim ile bire bir örtüştüğü ifade edilebilir. Kalecik topluluğunda incelenen hiçbir bireyde savaşla ilişkilendirilebilecek kesik ve darbe izlerine rastlanmamıştır. Bununla birlikte besin yetersizliği ve uzun süreli kıtlık göstergesinin belirteçlerinin oldukça düşük oranda görüldüğü söylenebilir. Altıntepe, Güllüdere ve Tetikom Orta Demir Çağ toplulukları ile Kalecik topluluğu benzer paleopatolojik lezyonlara sahip olduğu görülmekle birlikte Erken Demir Çağ topluluklarına göre yaşam koşullarının daha iyi olduğu söylenebilir.

Bölgede toplumsal ve ekonomik değişimler ile yaklaşık M.Ö. 900 yıllardan itibaren iklimdeki olumlu değişimlerin toplulukların refah düzeyini arttırdığı söylenebilir. Bu durum Kalecik topluluğunda kemiğe yansımış patolojik lezyonların oransal düşüklüğünü açıklayabilir. Yukarıdaki ifadelerin sonuçlarının güvenilirliğini artırmak için daha büyük iskelet örneklemine sahip olmak gerekir. Bölgede yapılacak arkeolojik çalışmaların artması ve Kalecik kazısının devamlılığı, topluluğun kapsamlı antropolojik analizinin daha sağlıklı yapılmasını olanak sağlayacağı düşünülmektedir.

⁴⁴ Belli ve Konyar 2003.

KAYNAKÇA

- Aufderheide, A.C. ve Rodriguez-Martin, C., 1998, *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*, Cambridge University Press.
- Baratelle, A.M. and van der Heijde, D., 2008, "Radiographic Imaging End Points in Rheumatoid Arthritis Trials", *Clinical Trials in Rheumatoid Arthritis and Osteoarthritis*, David M. Reid and Colin G. Miller, (Ed.), 201-222, British Library Cataloguing in Publication Data, Springer-Verlag London Limited.
- Bennike, P., 2008, "Trauma", R. Pinhasi ve S. Mays (Ed.), 309-329, *Advances in Human Palaeopathology*, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England.
- Brickley, M. ve Ives, R., 2006, "Skeletal Manifestation of Infantile Scurvy", *American Journal of Physical Anthropology*, 129:163-172.
- Brickley, M. ve Ives, R., 2008, *The Bioarchaeology of Metabolic Bone Disease*, Academic Press.
- Brothwell, D.R. 1981, *Digging Up Bones: Excavations, Treatment and Study of Human Skeletal Remains* (3rd Edition), British Museum (Natural History) Oxford University Press, Great Britain.
- Buikstra, J.E. ve Ubelaker, D., 1994, *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*, Arkansas Archeological Survey Research Series No:44, Arkansas, USA.
- Chhem, R.K. ve Brothwell, D.R., 2008, *Paleoradiology: Imaging Mummies and Fossils*, Springer-Verlag Berlin Heidelberg Press.
- Chundru, U., Liebeskind, A., Seidelmann, F., Fogel, J., Franklin, P. ve Beltran, J., 2008, "Plantar Fasciitis and Calcaneal Spur Formation are Associated with Abductor Digiti Minimi Atrophy on MRI of the Foot", *Skeletal Radiol.*, 37:505-510.
- Cornwall, M.W. ve McPoil, T.G., 1999, "Plantar fasciitis: etiology and treatment", *Journal of Orthopaedic & Sports Physical Therapy*, 29:756-760.
- Çavuşoğlu, R. Ve Biber, H., 2005, "Van Kalecik Urartu Gözlem Alanı ve Nekropolü", *Arkeoloji ve Sanat*, 120:17-26.
- Daly, P.J., Kitaoka, H.B. ve Chao, E.Y., "Plantar Fasciotomy for Intractable Plantar Fasciitis: Clinical Results and Biomechanical Evaluation", *Foot & Ankle International*, 13:188-195.

- Dankbar, B., Neugebauer, K., Wunrau, C., Tibesku, C.O., Skwara, A., Pap, T. and Fuchs-Winkelmann, S., 2007, "Hepatocyte Growth Factor Induction of Macrophage Chemoattractant Protein1 and Osteophyte-Inducing Factors in Osteoarthritis", *Journal of Orthopaedic Research*, 25, 5:569-577.
- Demirhan, M. ve Başkır, O., 1999, "Topuk Hastalıklar", Rıdvan Ege (Ed.), 2. Baskı, *Ayak ve Ayak Bileği Sorunları*, Ankara, Türkiye Sakatların Rehabilitasyonu Derneği, Türk Hava Kurumu Basımevi, 481-500.
- Ehlers, M.R. and Leary, E.T., 2008, "Biochemical Markers of Rheumatoid Arthritis and Osteoarthritis: Clinical Utility and Practical Considerations", *Clinical Trials in Rheumatoid Arthritis and Osteoarthritis*, David M. Reid and Colin G. Miller, (Ed.), 151-169, British Library Cataloguing in Publication Data, Springer-Verlag London Limited.
- Exner, S., Bogusch, G. ve Sokiranski, R., 2004, "Cribra Orbitalia Visualized in Computed Tomography", *Annals of Anatomy-Anatomischer Anzeiger*, 186, 2:169-172.
- Facchini, F., Rastelli, E. ve Brasili, P., 2004, "Cribra Orbitalia and Cribra Cranii in Roman Skeletal Remains from the Ravenna Area and Rimmi (I-IV Century AD)", *International Journal of Osteoarchaeology*, 14, 2:126-136.
- Felson, D.T. and Zhang, Y., 1998, "An Update on the Epidemiology of Knee and Hip Osteoarthritis with a View to Prevention". *Arthritis & Rheumatism*, 41, 8:1343-1355.
- Geusens, P. and Miller, C.G., 2008, Study Design and End Points for Rheumatoid Arthritis Trials, *Clinical Trials in Rheumatoid Arthritis and Osteoarthritis*, David M. Reid and Colin G. Miller, (Ed.), 51-67, British Library Cataloguing in Publication Data, Springer-Verlag London Limited.
- Goodman, A.H. ve Martin, D.L., 2002, "Reconstructing Health Profiles from Skeletal Remains", *The Backbone of History: Health and Nutrition in the Western Hemisphere*, Richard H. Steckel ve Jerome C. Rose (Ed.), 11-60, Cambridge University Pres.
- Gözlük, P., Yılmaz, H., Yiğit, A., Açıkkol, A., ve Sevim, A., 2003., "Hakkari Erken Demir Çağı İskeletlerinin Paleoantropolojik Açından İncelenmesi", *XVIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 31-40, Ankara.
- Grauer A.L., 2008, "Macroscopic Analysis and Data Collection in Palaeopathology". *Advances in Human Palaeopathology*, R. Pinhasi and S.

- Mays (ed.), 57–76, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England.
- Hofmann, M.I., Böni, T. and Rühli, F.j., 2010, Osseous Talocalcaneal Coalition in a Medieval Skeleton (ca. 1050 AD), *International Journal of Osteoarchaeology*, 20:623–629.
- Jones, A. and Doherty, M., 2005, *An Atlas of Investigation and Diagnosis Osteoarthritis*. Clinical Publishing Oxford, CRC Pres.
- Judd, S.J., 2010, “Pernicious (Megaloblastic) Anemia”, *Blood and Circulatory Disorders Sourcebook*, Sandra J. Judd (ed.), (3th Edition), 165-167, Health Reference Series, USA.
- Kenneth, A.B. 1993, *A Field Guide for Human Skeletal Identification* (2nd Edition), Springfield, Illinois: Charles C.Thomas Publisher, USA.
- Kimmerle, E.H. ve Baraybar, J.P. 2008, *Skeletal Trauma: Identification of Injuries Resulting from Human Rights Abuse and Armed Conflict*, Erin H. Kimmerle ve Jose Pablo Baraybar (Ed.), CRC Press.
- Krogman, W.M. ve İşcan, M.Y. 1986, *The Human Skeleton in Forensic Medicine* (2nd Edition), Springfield, Illinois: Charles C.Thomas Publisher, USA.
- Lajeunesse, D. and Reboul, P., 2007, “The Role of Bone in the Development of Osteoarthritis”, *Bone and Osteoarthritis*, Felix Bronner and Mary C. Farach-Carson, (Ed.), 19–40, British Library Cataloguing in Publication Data, Springer-Verlag London Limited.
- Lane, E.N. and Wallace, D.J., 2002, *All About Osteoarthritis: The Definitive Resource for Arthritis Patients and Their Families*, Birinci Baskı, Oxford University Press, USA.
- Loth, S.R. ve İşca, M.Y. 1989, *Morphological Assessment of Age in the Adult: The Thoracic Region. Age Markers in the Human Skeleton*, Springfield Charles C.Thomas Publisher, USA.
- McInnes, I.B. and Sturrock, R.D., 1994. “Clinical Aspects of Rheumatoid Arthritis”, *Mechanisms and Models in Rheumatoid Arthritis*, B. Henderson, J.C.W. Edward and Pettipher, E.R. (Ed.), 3–24, Academic Pres.
- Ortner, D.J., 2003, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Acedemic Press.
- Ortner, D.J., 2008, “Differential Diagnosis of Skeletal Lesions in Infectious Disease”, R. Pinhasi ve S. Mays (Ed.), 191-215, *Advances in Human*

- Palaeopathology*, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England.
- Ortner, D.J. ve Aufderheide, A.C., 1991, *Human Paleopathology: Current Syntheses and Future Options*, D.J. Ortner ve A.C. Aufderheide (Ed.), Smithsonian Institution Press, USA.
- Özbek, M., 2007, *Dünden Bugüne İnsan*, 2. Baskı, İmge Kitapevi.
- Pinhasi, R ve Mays, S., 2008, *Advances in Human Palaeopathology*, R.Pinhasi and S. Mays (Ed.), John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England.
- Roger, K., 2011, "Megablasic Anemias", *The Human Body: Blood Physiology and Circulation*, Kara Roger (Ed.), 165-169, Britannica Educational Publishing.
- Sakai, Y., Matsuyama, Y., Hasegawa, Y., Yoshihara, H., Nakamura, H., Katayama, Y., Imagama, S., Ito, S., Ishigura, N. ve Hamajima, N., 2007, "Association of Gene Polymorphism with Intervertebral Disc Degeneration and Vertebral Osteophyte Formation", *Spina*, 32:12:1279-1286.
- Sevim, A., Pehlevan, C., Açikkol, A. ve Yılmaz, H., 2002., "Karagündüz Erken Demir Çağ İskeletleri". *XVII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*. 37-48.
- Sevim, A., Yiğit, A., Kırmızıoğlu, P.G., Durgunlu, Ö. ve Özdemir, S., 2007, "Erzurum/Tetikom Demir Çağı İskeletlerinin Paleoantropolojik Açıdan Değerlendirilmesi", *XXII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 177-192.
- Sevim, A., Kırmızıoğlu, P.G., Yiğit, A., Özdemir, S. ve Durgunlu, Ö., 2007, "Erzurum/Güllüdere İskeletlerinin Paleoantropolojik Açıdan Değerlendirilmesi", *XXII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 141-160.
- Stuart-Macadam, P., 1985, "Porotic Hyperostosis: Representative of a Childhood Condition", *American Journal of Physical Anthropology*, 66, 4:391-398.
- Stuart-Macadam, P., 1987, "Porotic Hyperostosis: New Evidence to Support the Anemi Theory", *American Journal of Physical Anthropology*, 74, 4:521-526.
- Stuart-Macadam, P., 1989, "Porotic Hyperostosis: Relationship between Orbital and Vault Lesions", *American Journal of Physical Anthropology*, 80, 2:187-193.

- Stuart-Macadam, P., 1992, "Porotic Hyperostosis: A New Perspective", *American Journal of Physical Anthropology*, 87, 1:39-47.
- Sullivan, A., 2005, "Prevalence and Etiology of Acquired Anemia in Medieval York, England", *American Journal of Physical Anthropology*, 128, 2:252-272.
- Şen, B., 1999, "Ayak ve Ayak Bileği İnfeksiyonları", Rıdvan Ege (Ed.), 2. Baskı, *Ayak ve Ayak Bileği Sorunları*, Ankara, Türkiye Sakatların Rehabilitasyonu Derneği, Türk Hava Kurumu Basımevi, 501-519.
- Tang, P. and Imbriglia, J.E., 2005, "Flexor Tendons and the Mannerfelt Rupture", *Atlas of the Hand Clinics*, 10, 231-250.
- Ubelaker, D.H. 1989, *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation* (2nd Edition), the Manuals on Archeology, Taraxacum, Washington USA.
- Waldron, T., 2008, *Palaeopathology*, U.S.A by Cambridge University Press, New York.
- Walker, P.L., Bathurst, R.R., Richman, R., Gjerdrum, T. ve Andrushko, V.A., 2009, "The Causes of Porotic Hyperostosis and Cribra Orbitalia: A Reappraisal of the Iron-Deficiency-Anemia Hypothesis", *American Journal of Physical Anthropology*, 139:109-125.
- Wapler, U., Cruzbezy, E. ve Schultz, M., 2004, "Is Cribra Orbitalia Synonymous with Anemia? Analysis and Interpretation of Cranial Pathology in Sudan", *American Journal of Physical Anthropology*, 123:333-339.
- Weiss, L. and Sweet, S. 2005, "Arthroscopic Synovectomy in Rheumatoid Arthritis", *Atlas of the Hand Clinics*, 10, 251-255.
- Wick, L., Lemcke, G. ve Sturm, M., 2003, "Evidence of Lateglacial and Holocene Climate Change and Human Impact on Eastern Anatolia: High Resolution Pollen, Charcoal, Isotopic and Geochemical Records from the Laminated Sediments of Lake Van, Turkey", *The Holocene*, 13, 5:665-675.
- White, T.D. ve Folkens, P.A., 2005, *The Human Bone Manual*, Academic Press.
- Workshop of European Anthropologists, 1980, "Recommendations for Age and Sex Diagnoses of Skeletons", *Journal of Human Evolution*, 9:517-549.

- Wright, L.E. ve Chew, F., 1998, "Porotic Hyperostosis and Paleoepidemiology: A Forensic Perspective on Anemia Among the Ancient Maya", *American Anthropologist*, 100, 4:924-939.
- Yetkin, H., 1999, Pes Planus (Fleksibl-Rijid veya Spastik) (Gevşek veya Sert Düztabanlık, Rıdvan Ege (Ed.), 207-226, *Ayak ve Ayak Bileği Sorunları*, Türkiye Sakatların Rehabilitasyonu Derneği, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara.
- Yılmaz, H., Çavuşoğlu, R., Baykara, İ. ve Gökçe, B., 2009, "Van Kalecik (Urartu) Toplumunun Paleoantropolojik Analizi", *XXIV. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No:3173, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No:132, Ankara.

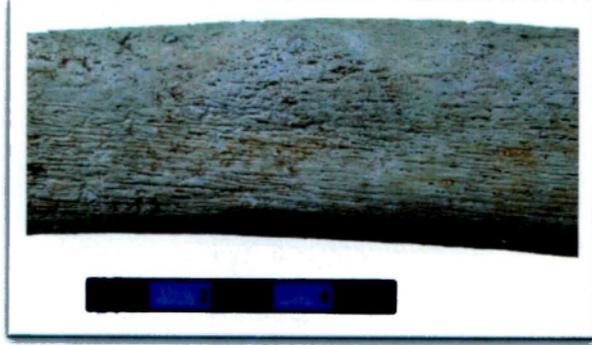

Resim 1: K10 mezarında 1 numaralı bireyde porotic hyperostosis

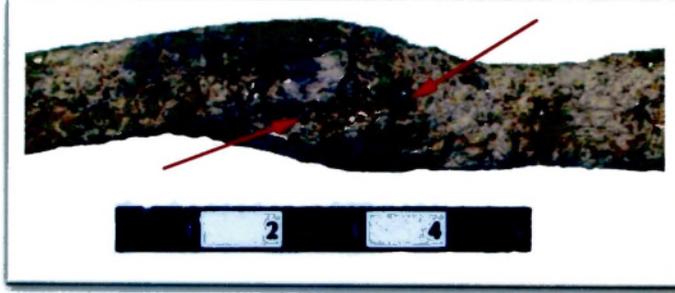

Resim 2: K10 mezarında 8 numaralı bireyde topuk dikeni oluşumu.

Hakan Yılmaz

Resim 3: K11 mezarında 5 numaralı bireyde periostitis.

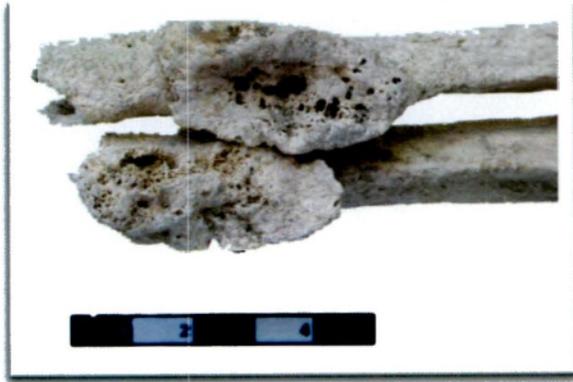
Resim 4: K10 mezarında 2 numaralı bireyde kırık.

Resim 5: K10 mezarı 3 numaralı bireyde romatoid artrit.

Resim 6: Kalecik bireylerinde osteofit ve schmorl nodülü.

Resim 7: K10 mezarı 6 numaralı bireyde osteomyelit.

OYLUM HÖYÜK KAZILARINDA ELE GEÇEN BİR GRUP ORTA TUNÇ ÇAĞI YAPI ADAK EŞYASI

ATILLA ENGİN*

Oylum Höyük, Kilis İli, Oylum Mahallesi (eski Oylum Köyü) sınırları içerisinde yer alan 460 x 370 m boyutlarında bir höyüktür. Bölgenin en önemli höyük yerleşmelerinden biri olan Oylum Höyük, Fırat nehri ile Akdeniz arasındaki bölgenin ortasında yer almaktadır.

Oylum Höyük'de 2007-2009 yılları arasında, höyüğün kuzeybatı yükseltisi üzerinde sürdürülen kazı çalışmalarında, J22 Plankaresi'nde Orta Tunç Çağı'na (OTÇ) ait iki evreli bir yapı açığa çıkartılmıştır (Pl. 1-2). Taş temel üzerine kerpiçe inşa edilen her iki evre yapısı da seramik malzeme-ye göre OTÇ II'ye tarihlenmektedir. Kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan erken OTÇ yapısı (Pl. 1), bir yangın tahribatı ile son bulduktan sonra, geç evrede eski yapının temelleri üzerine, daha büyük olarak yeniden inşa edilmiştir (Pl. 2). Geç evre yapısında, oda tabanları altına gömülmüş, yetişkin ve çocuklara ait toplam 22 basit toprak mezar açığa çıkartılmıştır.

OTÇ yapısı, her iki evrede de yapı adak eşyaları ile dikkati çekmektedir. J22 Plankaresi'nde 2007 ve 2008 yıllarındaki çalışmalarda, erken evre OTÇ yapısının ÖBY¹ 38 no'lu sıkıştırılmış toprak tabanı altında bakır bir balta (Çiz. 1, Pl. 1, Res. 1) ve yapının temel duvarına gömülmüş alt kısmı çivi biçiminde son bulan bir bronz adak heykelciği (Çiz. 2, Pl. 1, Res. 2) ele geçmiştir. Geç evre yapısında ise, yapının ÖBY 23 no'lu mekânının sıkıştırılmış toprak tabanı altında iki bronz adak heykelciği (Çiz. 3, Pl. 2, Res. 3) bulunmuştur.

Yapı Adak Eşyaları

Bakır balta (Çiz. 1, Res. 1), 11 cm uzunluğunda, 2,2 - 3,9 cm genişliğinde ve 0,8 cm kalınlığındadır. Sıkıştırılmış toprak taban seviyesinin he-

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü 58140-Sivas. e-posta: aengin@cumhuriyet.edu.tr

¹ *Özgin Buluntu Yeri.*

men altında ele geçen balta, kesici uca doğru genişleyen uzun-yassı biçimlidir. Oldukça iyi korunmuştur. Bu alet tipi, Önasya'da balta ya da keski/kalem gibi farklı amaçlarla kullanılmıştır. Oylum örneği, yumuşak bir malzeme olan bakırdan üretilmiş olması ve kesici ucunun küt yapılması nedeniyle, işlevsel amaçlı üretimden çok, rituel amaçlı üretilmiş gibi görünmektedir.

Erken evre yapısının tabanı altında ele geçen figürin ise, sivri başlıklı ve iri geniş kulaklıdır (Çiz. 2, Res. 2). Kaybolan bal mumu yöntemiyle döküm tekniğinde yapılmıştır. Baş, omuz ve kolları üç boyutlu tasvir edilmişken, omuzdan aşağısı, alta doğru daralan yassı bir şerit levha şeklindedir. Adak heykelciği 10,5 cm uzunluğunda, 2,4 cm genişliğinde ve 1,05 cm kalınlığındadır. Sivri başlığının üzerinde bir külah çıkıntısı yer almaktadır. Başlığında tanrılara özgü boynuz görülmemektedir. İri burun alından bir çıkıntı yapmıştır. Sivri başlık, iri kemerli burun ve iri-geniş kulaklar, Hitit-Suriye tasvir sanatından iyi bilinen özellikleri yansıtmaktadır. Göz boşlukları, çürüyen ya da yerinde korunmayan başka bir malzemeden dolguya işaret etmektedir. Kollar dirsekten kırılarak ileriye doğru yere paralel uzatılmıştır. Aşırı korozyon nedeniyle büyük ölçüde zarar görmüş olan figürin, gövdesindeki kırık nedeniyle iki parça halinde ele geçmiştir. Sol kol kısmen kırık ve eksiktir. Aşırı korozyona uğramakla birlikte, sağ elin sıkılmış bir yumruk şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Kaş kemeri çıkıntılıdır. Dudaklar, belirsiz bir çukur şeklindedir.

Geç evre yapısının tabanı altında yan yana ele geçen iki yapı adak figürini (Çiz. 3, Res. 3), tüm vücutlarının üç boyutlu tasvir biçimi ve ayakların altındaki uzun çivi çıkıntıları ile erken evre örneğinden farklıdır. Bu iki örnek, erken yapı evresine ait tanrı heykelciğinden 55 cm daha üst seviyede ele geçmiştir. Biri kadın diğeri erkek biçiminde tasvir edilmiş figürinler, M.Ö. 2. binde geniş bir coğrafyada bilinen tanrı ve tanrıça tasvir biçimlerine uymaktadır. Adak figürinlerinin oda tabanına açılan sığ bir çukur içerisine yerleştirildiği ve üzerinin sıkıştırılmış toprak tabanla kapatıldığı anlaşılmaktadır.

Tanrı heykelciği (Çiz. 3:a, Res. 3) başlığın ucundan ayaklara kadar 15,4 cm uzunluğunda, 2,3 cm genişliğinde ve 1,6 cm kalınlığındadır. Ayakların altında yer alan çivi çıkıntısı ise 11,5 cm uzunluğundadır. Eser, kaybolan balmumu tekniğinde kalıpta döküm yöntemiyle üretilmiştir. Üzerinde dövme ve dikey olarak düzeltme izleri görülmektedir. Tanrı figürünü tanrıça heykelciğine göre daha kütleli olduğundan nispeten iyi korunmuş ve

daha az korozyona uğramıştır. Figürün ön kısmı üç boyutlu heykel tekniğinde yapılmışken, arka kısmı başlıktan ayaklara kadar düz olarak gösterilmiştir. Vücudun göğüsten eteğe kadar olan bölümü köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen kesitli ve kalın-yassıdır. Alta doğru daralan çivi çıkıntısı yuvarlak kesitlidir. Ayakta ve dik durur pozisyonda gösterilen figür sivri başlıklı, alından dik çıkan iri burunlu ve büyük kulaklıdır. Başlık, kaş kemerinden içeride, ince-uzun konik biçimdedir. Gözler, dikdörtgene yakın çukurlar şeklinde ifade edilmiştir. Göz boşluklarının düşmüş ya da çürümüş başka bir malzemedden yapılmış olması yüksek bir olasılıktır. Kaş kemeri çıkıntısı oldukça belirgin ifade edilmiştir. Dudakları doğala yakın biçimdedir ve dolgunur. Sivri çarığı ve kısa eteği, klasik "Hitit-Suriye" sanatından bilinen tanrı tasvirini tamamlamaktadır. Sivri çarıklı ayaklar vücuda oranla oldukça büyüktür. Tanrıça figüründe olduğu gibi kollar, dirsekten kırılarak yere paralel ileriye doğru uzatılmıştır. Her iki el sıkılmış birer yumruk biçimindedir. Bacaklar bitişik olup, bacak ayrımları önden ve arkadan birer yivle gösterilmiştir. Benzer heykelciklerde yaygın görülen etek kemeri bu figürde görülmemektedir. Figürün üzerindeki kıyafet kısa bir manto biçiminde görünmekle birlikte, giysinin yaka ve kollarının gösterilmemiş olması nedeniyle kıyafetin bir manto mu yoksa etek mi olduğu anlaşılamamaktadır.

Tanrıça figürünü (Çiz. 3:b, Res. 3) ise 14,05 cm uzunluğunda, 3,03 cm genişliğinde ve 1,58 cm kalınlığındadır. Ayakların altında yer alan çivi çıkıntısı ise 9 cm uzunluğundadır. Ayakların altında başlayan yuvarlak kesitli çivi kısmı hafif sola doğru bükülmüştür. Figür sivri başlıklı ve çıplak olarak tasvir edilmiştir. Sivri başlığı belirgin dört boğumludur. Gözler, ortasında iris kısmı küçük bir çukur ile belirtilmiş yuvarlak kabartmalar şeklinde ifade edilmiştir. Alından çıkan iri burunlu ve büyük geniş kulaklıdır. Her iki kulakta birer küpe deliği bulunmakla birlikte, kulaklarda bir küpe izine rastlanmamıştır. Kollar, dirsekten kırılarak öne doğru yere paralel uzatılmıştır. Her iki el de yumruk şeklinde sıkılmıştır. Farklı olarak tanrıçanın sağ elinde dikey olarak yuvarlak bir delik bulunmaktadır. Sol elde de benzer şekilde bir delik oluşturulmak istendiği, ancak olasılıkla döküm sırasında ya da elinde tuttuğu nesnenin ele takılan çıkıntısı ile kapandığı anlaşılmaktadır. Tanrıçanın göğüsleri iki küçük çıkıntı ile belirtilmiştir. Figürün bel kısmında, oval uçları önde birleşen bir kemer bulunmaktadır. Alt gövde şematik olarak yassı bir levha biçimindeyken, ayaklar öne doğru sivri birer çıkıntı ile gösterilmiştir. Bacak ayrımı, tanrı figüründe olduğu gibi önden ve arkadan kısa, dikey birer yivle gösterilmiştir.

Temel adak çivileri, toprağa çakılan bir çivi ile tanrısal koruma sağlayan nesnelere yorumlanmaktadır². En erken yapı adak çivileri Mezopotamya'da M.Ö. 3. binde görülmektedir. Alt kısmı çivi biçimli adak heykelleri Mezopotamya'da ilk kez Erhanedanlar II/III A'da ortaya çıkmış ve M.Ö. 18. yüzyılın başlarına kadar kullanılmıştır³. Genellikle alt kısımları kitabeli olan bakır ya da bronzdan yapılmış Mezopotamya temel adak çivileri, 10-30 cm arasında değişen uzunluktadırlar. Kral I. Enanatum ve oğlu Entemena zamanında kullanılmaya başlanan, üst kısmı kralların kişisel tanrılarına ait heykeller biçiminde olan temel adak çivileri, tabletlerle birlikte temel duvarları içine, kapı geçitleri altına ve tapınakların köşelerine yerleştirilmiştir⁴. Kral Gudea'nın selefi Urbaba zamanından itibaren ellerinde yazıtlı çivi tutan, diz çökmüş tanrı heykelleri temel adak eşyası olarak kullanılmıştır⁵. Kral Gudea zamanında ise, başı üzerinde harç taşıyan kral figürü biçimli temel adak çivileri ortaya çıkmıştır⁶. Bu tip adak çivileri Elam bölgesine de yayılmıştır⁷. M.Ö. 3. binin sonlarında ise daha ender olarak boğa figürlü temel adak çivileri görülmektedir⁸.

Türkiye'de birçok müzede ve özel koleksiyonlarda görülen çivi biçimli bronz yapı adak heykelleri ise M.Ö. 2. bine aittir. Bunlar çoğunlukla satın alma yoluyla elde edildiklerinden buluntu yerleri kesin olarak bilinmemektedir. Bu tip örnekler özel koleksiyonlarda, Adıyaman Müzesi'nde, Gaziantep Müzesi'nde, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde ve Sivas Müzesi'nde görülmektedir⁹. Adak heykellerinin en yaygın formu, sivri külahlı, iri burunlu, iri kulaklı ve gövdesi yuvarlak kesitli bir çivi ya da yassı bir şerit halinde aşağıya doğru uzanan, kolları belirtilmiş, şematik "haç biçimli yapı adak figürinleri"nden oluşmaktadır. Kollar ya yana doğru birer çıkıntı ile ya da bazen Oylum örneklerinde olduğu gibi dirsekten kırılarak yere paralel olarak ileriye doğru uzatılmıştır. Bu örnekler, oldukça orantısız ve şematik yapılmış olup, baş stilizasyonu açısından Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde M.Ö. 3. binin sonlarında ve M.Ö. 2. binin başlarında

² Loon 1985, 10.

³ Muscarella 1992, 12, 54, env. 1989.281.5, 1989.281.6; Strommenger 1964, 414, pl. 146.

⁴ Ortaçağ Uygur mimarisinde anıtsal yapılar inşa edilirken, tanrısal koruma için genellikle üzerleri kitabeli olan ahşap kazıkların yapıların dört köşesinde temele çakılması, Mezopotamya geleneği ile şartıcı bir benzerlik göstermektedir (bkz. Esin 1993, 78, 80, lev. Ia, IIa).

⁵ Ellis 1968, 60-62, fig. 17-19; Suter 2000, 61, 69, fig. 7; J.M. Evans 2003, 439, fig. 312.

⁶ Ellis 1968, 65; Potts 1999, pl. 5.1; Suter 2000, 61, fig. 6; J.M. Evans 2003, 446-447, fig. 318.

⁷ Potts 1999, Pl. 5.1.

⁸ Suter 2000, 64, FB.1-3.

⁹ Ekiz 1997, fig. 1-3; Ekiz 1998; Ekiz 2005, res. 1-9; Aydıngün ve Bulgan 2007; Ekiz 2008, res. 1-12; Aydıngün 2008, 116-118, fig. 1-2. Satın alma yoluyla Sivas Müzesi'ne kazandırılan eser yayınlanmamıştır.

görülen pişmiş toprak heykelciklere benzemektedir. Türkiye'deki müze-lerde ve özel koleksiyonlarda bulunan, M.Ö. 2. bine tarihlendirilen bronz adak heykelcikleri genellikle 5-12 cm arasında değişen yüksekliktedir. Ender olarak bazı örneklerde bir çivi üzerinde birden fazla şematik insan figürü görülmektedir¹⁰. Gaziantep Müzesi'ne Kahramanmaraş çevresinden satın alma yoluyla kazandırılmış bir adak çivisinin üzerinde, tanrı ailesi olarak yorumlanan beş şematik figür yer almaktadır¹¹. Adıyaman Müzesi'ne satın alma yoluyla kazandırılan adak çivilerinden biri üzerinde ise benzer üslupta şematik yapılmış, yan yana ayakta duran dört insan figürü yer almaktadır¹². Alalah (Tell Açıana)'ın 7. tabakasında ele geçen, altı çivi biçimli bir bronz heykelcik, diğer örneklerden farklı olarak, uçan bir kuş (kartal?) üzerinde duran bir tanrı heykelciğinden oluşmaktadır¹³. Bu örnekte de tanrının kolları ileriye doğru uzatılmıştır.

Darga, şematik insan figürlü yapı adak çivilerini Hitit geleneklerinden çok Hurri gelenekleri ile bağlantılı görmüş ve Toroslar'ın güneyini bu tip eserlerin yayılım bölgesi olarak ifade etmiştir¹⁴. Kazılarda tabakalara bağlı olarak ele geçen çivi biçimli adak heykelcikleri Alalah (Tell Açıana)¹⁵, Tilmen Höyük¹⁶ ve Zincirli Höyük'ten¹⁷ bilinmektedir. Alalah, Tilmen, Zincirli ve Oylum örnekleri, Darga'nın bu tip nesnelere yayılım bölgesi olarak öngördüğü "Toroslar'ın güneyi" belirlemesini güçlendirmektedir.

Yapı adak eşyaları çoğunlukla yapı temellerine gömülürken, Oylum Höyük örneklerinden sadece biri (Çiz. 2, Res. 2) temele yerleştirilmiş, diğer üçü (Çiz. 1, 3, Res. 1, 3) taban altına gömülmüştür. Mari'deki İstar Tapınağı'nın tabanı ve *cella*'sındaki kil seki altında ele geçen onyeddi pişmiş toprak kapın yapı adak eşyası olduğu anlaşılmıştır¹⁸. Kuzey Suriye'de yer alan Tell Selenkahiye'de OTÇ'na ait bazı yapılarda sıkıştırılmış toprak taban, kapı eşiği ve ocak altına pişmiş toprak heykelcikler yerleştirilmiştir¹⁹. Farklı

¹⁰ Aydıngün ve Bulgan 2007, 91-99; Ekiz 2008, res. 11-12.

¹¹ Aydıngün ve Bulgan 2007, 91-99.

¹² Ekiz 2008, res. 11-12.

¹³ Woolley 1955, 276, pl. 70: AT/38/277.

¹⁴ Darga 1992, 34.

¹⁵ Woolley 1955, 276, pl. 70, AT/39/67.

¹⁶ Alkm 1968, 218, 272, res. 142; Duru 2003, pl. 37: 2.

¹⁷ Luschan 1943, 113, Abb. 156.

¹⁸ Parrot 1936, 3-4, fig. 1.

¹⁹ Loon 1973, 148; Loon 1977, 169, 172, pl.9-10; Cooper 2006, 121. Konik başlıklı ve kolları dirsekten kırılarak öne doğru uzatılmış pişmiş toprak erkek figürünü, bir yapının yenilenmiş köşesinde, taban altına yerleştirilmiştir (Loon 1977, 169).

eşya türlerinden de oluşsa, Oylum, Mari ve Tell Selenkahiye örnekleri, M.Ö. 2. binin ilk yarısında Orta Fırat Bölgesi ve çevresinde yapı adak eşyalarının taban altına da gömüldüğünü ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, Doğu Akdeniz Bölgesi'nde yer alan Tell Nahariyah'da pişmiş toprak bir kap içinde ele geçen bir gurup şematik metal figürin de üzeri kil sıvalı bir dөşeme altında ele geçmiştir²⁰.

Tell Selenkahiye örnekleri, aynı dönemde bölgede pişmiş toprak heykelticiklerin de yapı adak eşyası olarak kullanıldığını göstermesi açısından önemlidir²¹. Bunlar dua eder pozisyonda uzun gövdeli kadın ve at/eşek benzeri bir hayvana binmiş sivri külahlı erkek figüründen oluşmaktadır²². Tell Selenkahiye figürinlerinin altında, bronz örneklerdeki gibi çivi çıkıntısı görülmemektedir. Bir kadın figürini ile konik başlıklı bir erkek figürininde kollar, Oylum örneklerinde olduğu gibi dirsekten kırılarak yere paralel olarak ileriye uzatılmıştır²³. Tell Selenkahiye pişmiş toprak örnekleri van Loon tarafından "koruyucu ev tanrıları" olarak yorumlanmıştır²⁴. Aynı döneme ait Kültepe/Kaneş'te ele geçen mek-tuplardan, M.Ö. 2. bin gele- neğinde her evin kendi tanrısı olduğu anlaşılmaktadır²⁵. Eski Babil metin- leri de, Mezopotamya inancında her ailenin koruyucu kişisel tanrıları oldu- ğunu ortaya koymaktadır²⁶. Hitit ve Hatti panteonlarında yapıların kapıla- rını koruyan tanrılar olduğu bilinmekte ve Boğazköy şehir kapılarındaki tanrı, aslan ve sfenks tasvirleri, kapıları koruyan tanrısal güçlerle ilişkilendirilmektedir²⁷. Özellikle kapılar, kötülüklerin ve hastalıkların binaya ya da şehre girmemesi için tanrısal güçler tarafından korunmalıdır. Bu nedenle Hitit belgeleri, önemli yapıların temelleri içine değerli madenler ve yiye- cek-içecek dolu kapların tanrılar için adak olarak bırakıldığından söz et- mektedir²⁸. Maşat Höyük'deki Hitit mabedinin kutsal mekanlarından biri- nin temel duvarı altında ele geçen gümüş kaplı bir tunç çivi, Özgüç tara- findan "temel adak çivisi" olarak değerlendirilmiştir²⁹. Tarsus-Gözlükule'de

²⁰ Keel ve Uehlinger 1998, 31, fig. 17-18.

²¹ Orta Fırat Bölgesi'ndeki kazalarda, M.Ö. 3. binin ikinci yarısına tarihlenen evlerde ve mezarlarda ele ge- çen çok sayıda pişmiş topraktan insan ve hayvan figürinleri tanrısal kült nesnelere olarak değerlendirilmektedir (bkz. Cooper 2006, 117-121).

²² Loon 1973, fig. 7-9.

²³ Loon 1973, fig. 7; Loon 1977, 169.

²⁴ Loon 1973, 148.

²⁵ Loon 1985, 1.

²⁶ Toorn 1996, 73.

²⁷ Darga 1979, 145-163.

²⁸ Süel 1990, 515-516; Naumann 1991, 65-66; Ünal 2003, 154-155.

²⁹ Özgüç 1994, 227-234.

Hitit katı yerleşmesindeki tapınak yapısının temelleri altında da çok sayıda tunçtan yapı adak eşyası ele geçmiştir³⁰. Hitit yazılı kaynaklarında yapı adak eşyalarından sık söz edilmesine karşın, Hitit yerleşmelerinde az sayıda örnek ele geçmesi, kazılarda taş temel duvarlarının kaldırılmaması ile bağlantılı görülmüştür³¹.

Hitit belgelerinde, yıkılmış bir yapıyı yeniden inşa ederken ya da başka yere yeni bir yapı yaparken temele 1 *mina* değerinde bakır bir levhanın yerleştirildiği, bir demir çekiç yardımıyla bakır levhanın dört köşesinden dört bronz çivi ile sabitlendiği anlatılmaktadır³². Hititler'de yeni bir ev yapıldığında da özellikle ocak ve taşıyıcı orta direk etrafında, kapı ve kapı geçitlerinde dini ritüeller yapılmaktaydı³³. Yapı rituel metinlerinin çoğu Hatti kökenlidir³⁴. Hitit yapı kült geleneklerinde Hitit öncesi yerli Anadolu ve Hurri etkilerinin hâkim olduğu kabul edilmektedir³⁵.

Karşılaştırma ve Değerlendirme

Erken evre OTÇ yapısının ÖBY 38 no'lu mekânının tabanı altında ele geçen bakır balta tipi (Çiz. 1, Pl. 1, Res. 1), M.Ö. 2. binde Orta Anadolu'da Alishar³⁶, Alaca Höyük³⁷ ve Boğazköy'den³⁸ bilinmektedir. Baltadan çok keski olarak değerlendirilen ve daha ince olan Boğazköy örnekleri M.Ö. 2. binin ilk yarısına tarihlendirilmiştir³⁹. Bu formda bakır ya da bronz baltalar Suriye bölgesinde M.Ö. 3. binden itibaren görülmektedir⁴⁰. Hassek Höyük'de M.Ö. 3. binin ilk yarısına tarihlenen bir taş sanduka mezar içerisinde bu tipte iki balta ele geçmiştir⁴¹. Doğu Akdeniz'de M.Ö. 2. bine tarihlenen bu tip baltalar, Tell Kazel⁴² ve Ugarit'den⁴³ bilinmektedir. Deshayes'in⁴⁴ "C III" tipi olarak belirlediği bu tür aletler, M.Ö. 4. ve 3. bin-

³⁰ Goldman, H. 1950, 23, pl. 153.

³¹ Süel 1990, 516; Naumann 1991, 65.

³² Witzel 1924, KBo IV, I, KUB II,2, KUB IX, 33; Naumann 1991, 66-67; Ünal 2003, 154-155.

³³ Haas 1994, 249-293.

³⁴ Ünal 2003, 155.

³⁵ Naumann 1991, 67; Darga 1992, 34, 40, 42, 46; Haas 1994, 249-293.

³⁶ Osten ve Schmidt 1932, 91, fig. 70: 1844, 2348.

³⁷ Koşay 1938, 33, lev. 51/A1; Koşay ve Akok 1966, 77, lev. 47.

³⁸ Boehmer 1972, 38, Taf. 2: 25, 29; 1979: 8-10; Taf. VI: 2578a. Ayrıca bkz. Erkanal 1977: 12, Taf. 4: 49

A-C.

³⁹ Boehmer 1972, 38.

⁴⁰ Oates vd. 2001, 239, 568-569, fig. 252, 476: no. 18.

⁴¹ Behm-Blancke 1984, Abb.8.

⁴² Badre ve Gubel 2000, 152, fig. 27b.

⁴³ Chavane 1987, 359, fig. 3-4.

⁴⁴ Deshayes 1960, 60, pl. IV: 18.

lerde ise Susa bölgesinde oldukça yaygın bir balta ya da keski/kalem formudur⁴⁵.

Erken yapı evresinin taş temel çukuru içinde ele geçen yapı adak heykelciği (Çiz. 2, Pl. 1, Res. 2), geç evrede ele geçen altı çivi çıkıntılı tanrı çiftinden (Çiz. 3, Res. 3) farklı olarak ince şerit gövdeli olarak belirtilmiştir. Bu örneğin en yakın benzeri Alalah (Tell Açıana)'da 5. tabakada, şehir kapısı civarında ele geçen 12 cm yüksekliğindeki bronz bir adak heykelciğidir⁴⁶. Alalah'da 5. tabaka M.Ö. 2. binin ikinci çeyreğine tarihlendirilmiştir⁴⁷. Alalah adak heykelciği, boğumlu sivri başlığı, yüz fizyonomisi, yassı şerit biçimli gövdesi, ileriye uzattığı kolları, 12 cm yüksekliği ve oranları ile Oylum örneğinin adeta bir kopyası niteliğindedir. Öyle ki her iki örnek de aynı atölyeden çıkmış gibidir. Tilmen Höyük'de OTÇ tabakasında ele geçen 9 cm yüksekliğindeki kısmen benzer bir örnek, sivri başlığı, geniş birer çıkıntı ile ifade edilmiş kulakları ve burnu ile daha çok idol görünümündedir⁴⁸. Ancak Tilmen Höyük örneğinde alt gövde, Oylum örneğinde olduğu gibi alta doğru daralan yassı bir şerit şeklindedir. İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde satın alma yoluyla müzeye kazandırılmış temel adak figürinlerinden biri, dirsekten kırılmış, ileriye uzatılmış kolları ile Oylum örneğine benzerdir⁴⁹. Doğu Akdeniz'de Tell Kazel⁵⁰ ile Gezer ve Nahariyah'dan⁵¹ da M.Ö. 2. bine ait yassı şerit gövdeli metal figürinler bilinmektedir. Megiddo'da M.Ö. 1700-1650'ye tarihlendirilen bir tabakada, aynı oda içinde, bronzdan yapılmış benzer duruş pozisyonunda kısa etekli bir tanrı ile göğüslerini tutan çıplak bir tanrıça heykelciği birlikte ele geçmiştir⁵².

Geç evre yapısının tabanı altında ele geçen tanrı çifti (Çiz. 3, Pl. 2, Res. 3), M.Ö. 2. bin Anadolu ve Suriye sanatından bilinen tasvir özellikleri göstermektedir. Tanrı tasviri, sivri konik başlığı, kemerli iri burnu ve büyük kulakları ile Hitit-Suriye sanatından bildiğimiz tasvir biçimini yansıtır. Tanrı ve tanrıça heykelciklerinde her ne kadar önemli farklılıklar görülse de, oranlar, tasvir biçimi ve üslup tarzı göz önünde bulundurulduğunda, her

⁴⁵ Bkz. Tallon ve Malfoy 1987, 197-223; Jean-Marie 1999, pl. 246: 6.

⁴⁶ Woolley 1955, 276, pl. 70, AT/39/67.

⁴⁷ Woolley 1955, 384, 389.

⁴⁸ Duru 2003, pl. 37: 2.

⁴⁹ Ekiz 1997, fig. 3.

⁵⁰ Badre ve Gubel 2000, 139, 148, fig. 11, 19.

⁵¹ Keel ve Uehlinger 1998, 31-35, fig. 23-25.

⁵² Keel ve Uehlinger 1998, 37-39, fig. 28.

iki örneğin aynı atölyeden çıkma olasılığının yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar gözlerde bir farklılık görülse de, burun, kulaklar, ağız ve eller, oran ve üslup açısından bütünüyle benzerdir. Doğala yakın dolgun dudaklar, Orta Anadolu Hitit tasvirlerinde görülen yüze hafif gülümseyen bir yüz fizyonomisi kazandıran ince gergin dudak biçiminden farklıdır. Figürler yaklaşık aynı yüksekliktedir. Farklı olarak tanrıça heykelciğinde çivi kısmı biraz daha kısadır.

Tanrı tasvirinde (Çiz. 3:a, Res. 3), kaş kemerinden içerde, ince ve uzun biçimde gösterilen sivri başlığında boğa boynuzu görülmemektedir. Başlığın bu şekli, diğer birçok çağdaş heykelcikten bilinen tarzda, üzerinin altın ya da gümüş gibi başka bir malzeme ile kaplanmak üzere üretilmiş olabileceğini düşündürmektedir⁵³. Hanfmann ve Hansen, Harvard Üniversitesi Fogg Sanat Müzesi'ndeki konik başlıklı bronz bir heykelcik üzerindeki dikey yivlerin altın varak benzeri kaplamaların sabitlenmesinde kullanılmış olabilecekleri şeklinde değerlendirmişlerdir⁵⁴. Oylum tanrı ve tanrıça heykelciklerinin bacak ayrımlarında görülen benzer derin ve dikey yivler, Oylum örneklerinin de altın ya da gümüş kaplama yapmak üzere üretilmiş olabileceklerini göstermektedir. Ancak Oylum örneklerinde ne başlıklar üzerinde, ne de diğer kısımlarda farklı malzemedden bir kaplama izine rastlanmamıştır.

Tanrı biçimli adak heykelciğinin (Çiz. 3:a, Res. 3) en yakın benzeri, alıkoyma yoluyla Edirne Müzesi'ne kazandırılmış bir adak heykelciğidir⁵⁵. Edirne Müzesi'ndeki adak heykelciği 11,8 cm yüksekliğindedir. Heykelciğin ayakları altında yer alan çivinin büyük bir kısmının eksik olduğu anlaşılmaktadır. Edirne örneği, konik başlığı, çukur gözleri, dirsekten bükerek öne doğru uzattığı kolları, kısa eteği ve birer yivle ayrılmış birleşik bacakları ile Oylum temel adak heykelciğine oldukça benzerdir. Ancak Edirne örneğinde, sivri başlıktaki yivler bir farklılık oluşturmaktadır.

Gaziantep ve Adana müzelerine satın alma yoluyla kazandırılmış iki bronz tanrı heykelciği de tasvir biçimi ve üslup özellikleriyle tanrı biçimli Oylum adak heykelciği (Çiz. 3:a, Res. 3) ile benzerlik gösterir⁵⁶. Ancak bu heykelciklerde uzun çivi çıkıntısı görülmemektedir. Gaziantep ve Adana figürinlerinde, tanrılar sivri başlıklı ve kısa eteklidir. Oylum örneği ile ben-

⁵³ Doğu Akdeniz'de, GTÇ'na ait bronz tanrı figürinlerinde altın kaplama yaygındır. Bkz. Aruz 1991, 5, env. 1990.255; Cornelius ve Niehr 2004, Abb. 67, 77, 78.

⁵⁴ Hanfmann ve Hansen 1956, 44, fig. 1-2.

⁵⁵ Ekiz 2004, res. 1-4.

⁵⁶ Summers 1991, fig. 1; Özgen ve Summers 1993, pl. XV.

zer biçimde eller yumruk şeklinde sıkılmış ve kollar dirsekten kırılarak yere paralel olarak ileriye uzatılmıştır. Adana örneğinde gözler, Oylum tanrı heykelciklerinde olduğu gibi, olasılıkla başka bir malzeme ile doldurulan boşluklarla ifade edilmiştir. Adana örneğinde baş ve yüzde altın kaplama izleri görülürken, boynunda gümüş bir boyunluk bulunmaktadır. Gaziantep örneğinin ise boynunda altundan ve gümüşten iki boyunluk görülmektedir. Summers, Gaziantep örneğini, tasvir biçimi ve Orta Anadolu'daki kurşun figürinlere benzer stil özellikleri nedeniyle OTÇ II'ye tarihlemiştir⁵⁷. Ancak her iki örneğin de Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde üretilmiş oldukları kabul edilmiştir⁵⁸.

Lübnan'da, M.Ö. 3. binin sonlarına ve M.Ö. 2. binin başlarına tarihlendirilen, ayaklarının altında birer çıkıntı olan, kısa etekli ve sakallı, Feniye üslubunda yapılmış erkek heykelciklerinde de gözler boşluk şeklindedir ve dirsekten kırılan kollar ileri doğru uzatılmıştır⁵⁹. Nahariyah, Megiddo ve Gezer'de benzer pozisyonda, kollarını dirsekten kırarak ileriye uzatmış, bazen ayaklarının altında küçük birer çıkıntı bulunan şematik tanrı ve tanrıça heykelcikleri M.Ö. 2. binin ilk yarısına tarihlenmiştir⁶⁰.

Harvard Üniversitesi Fogg Sanat Müzesi'ndeki bir konik başlıklı bronz heykelcik, adım atar pozisyonu ile farklı görünse de, dirsekten kırılarak yere paralel uzanan kolları ve baş stilizasyonu açısından Oylum tanrı heykelciği ile benzerlikler gösterir⁶¹. Harvard örneğinde figür, ileriye uzattığı sol elinde bir kap tutmakta ve ayakları altında bir yere sabitlendiğini gösteren bir çıkıntı bulunmaktadır. Hanfmann ve Hansen bu örneği daha çok M.Ö. 2. binin ilk yarısına tarihlendirilen heykelciklerle karşılaştırmışlardır⁶².

Oylum tanrıça figüründe (Çiz. 3:b, Res. 3) ise yüz fizyonomisi belirgin Kuzey Suriye özellikleri sergilemektedir. İris kısmı çukur, yuvarlak kabartma şeklindeki göz tasviri ve küpe delikli geniş kulaklar, bölgede M.Ö. 3. binin ortalarından itibaren pişmiş toprak figürinlerde yaygın olan tasvir biçimleridir⁶³. M.Ö. 2. binin başlarında bölgede görülen pişmiş topraktan

⁵⁷ Summers 1991, 176.

⁵⁸ Özgen ve Summers 1993, 110.

⁵⁹ Ward 1900, pl. III; Muscarella 1992, 5, env. 1989.281.9.

⁶⁰ Keel ve Uehlinger 1998, fig. 17-18, 28.

⁶¹ Hanfmann ve Hansen 1956, fig. 1-2, 12a.

⁶² Hanfmann ve Hansen 1956, 45.

⁶³ Bkz. Cooper 2006: fig. 5.

çıplak tanrıça heykelciklerinin de arka kısımları düz olup, bacak ayrımları dikey bir yivle gösterilmiştir⁶⁴.

Oylum tanrıça figüründe (Çiz. 3:b, Res. 3) ileriye doğru uzatılmış ellerindeki dikey delikler, tanrıçanın elinde çürüyerek korunmayan ya da düşen başka malzemeden birer nesne tutmuş olabileceğini göstermektedir. Tell Selenkahiye'de OTÇ yapısının tabanı altına adak eşyası olarak bırakılan pişmiş toprak süvari heykelciği de benzer biçimde sivri başlıktır ve sol elinde bir şey tuttuğunu gösterir bir delik bulunmaktadır⁶⁵. Adana heykelciğinde de yumruk yapılmış sağ eldeki delik, figürün elinde korunmayan bir nesne tutmuş olduğunu düşündürmüştür⁶⁶. Tokat Müzesi'nde satın alma yoluyla envantere dâhil edilen Hitit İmparatorluk Devri bronz tanrı heykelciğinin⁶⁷ yukarı kaldırdığı sağ elinin içindeki boşluk, elinde bir nesne tuttuğunu göstermektedir. N. Özgüç, daha geç bir devre ait Dövlek tanrı heykelciğinin yukarıya kalkmış sağ elinde bulunan deliğe, orijinalde bir mızrak yerleştirildiğini düşünmüştür⁶⁸. Mızrak, daha çok tanrıça İstar/Šauška ile bağlantılı bir silahtır. Tanrıça İstar/ Šauška'nın önemli bir kült merkezi olan *Alalah* (Tell Açıana)'da tanrıçanın sembolü *şukurru* (mızrak) silahıdır⁶⁹. Ancak mızrak, tanrıçanın aşk ve bereket özelliklerinin değil, savaşı yönünün vurgulandığı tasvirlerde görülür.

M.Ö. 2. bine ait tasvirli sanat eserleri üzerinde, ellerinde birer nesne ya da hayvan tutan tanrıça tasvirleri yaygındır. Schimmel Koleksiyonu'ndaki gümüş geyik ritonu üzerinde, arkalıksız bir taht üzerinde oturan sivri külahlı tanrıça bir elinde bir kap, diğer elinde şahin türü bir kuş⁷⁰ tutmaktadır⁷¹. Aynı koleksiyonda yer alan gümüşten bir tanrıça heykelciği de sağ elinde bir tabak tutmaktadır⁷². Ender olarak konik başlıklı tanrı heykelcikleri de ellerinde birer kapla gösterilebilmektedir⁷³. *Alalah*'ta 3.

⁶⁴ Bkz. Wartke 2005: Abb. 74.

⁶⁵ Loon 1973, 148, fig. 8.

⁶⁶ Özgen ve Summers 1993, 109.

⁶⁷ Ekiz 2002, res. 1-4.

⁶⁸ N. Özgüç 1949, 50.

⁶⁹ Na'aman 1980, 210.

⁷⁰ Şahin ya da kartal türü yırtıcı kuş, Anadolu'da M.Ö. 2. binin başlarından itibaren, geyik üzerinde ve okuyla gösterilen, doğayı koruyan ve avla ilişkili olan "Kırların Koruyucu Tanrısı"nın sembolü olarak bilinmektedir (bkz. Canby 2002, 161-201). Canby'e göre (2002, 161-162), M.Ö. 2. bin tasvirli sanat eserleri üzerinde sık görülen şahin ya da kartal türü yırtıcı kuş, Geç Hititler'de yaygın bir gelenek olduğu bilinen "kuşla avlanma" ile bağlantılıdır.

⁷¹ Muscarella 1992, 7, env. 1989.281.10.

⁷² Muscarella 1992, 8, env. 1989.281.17.

⁷³ Schaeffer 1952, fig. 14, 17, 18; Hanfmann ve Hansen 1956, fig. 1-2; Hanfmann 1962, fig. 1-6.

tabakada ele geçen pişmiş toprak bir plaka üzerindeki tanrıça, uzun konik bir başlıkla ve çıplak olarak, iki elinde birer kuş tutarken tasvir edilmiştir⁷⁴. Sivas yakınlarındaki Kayalıpınar'daki kazılarda açığa çıkan bir kabartmada, arkalıksız bir tahtta oturan sivri başlıklı ve uzun kıyafetli tanrıça da bir elinde kâse, diğer elinde kuş tutmaktadır⁷⁵. Hitit belgelerine göre Tanrıça Anzili'nin elinde gümüş bir kap tuttuğu bilinmektedir⁷⁶. Suriye'de M.Ö. 2. bine ait silindir mühürler üzerinde yer alan ve İstar olarak nitelen çıplak ya da yarı çıplak tanrıça figürü bazen elinde bir kuş tutmaktadır⁷⁷. Green, M.Ö. 2. bin Suriye tasvirlerinde tanrıçanın elinde bir kap ya da silah tutmasını Mısır etkisi olarak yorumlamıştır⁷⁸. Filistin'de ise bu figür daha çok skarabeler üzerinde yaygın görülmektedir⁷⁹. Anadolu'da, geyik üzerinde tasvir edilen "Kırların Koruyucu Tanrısı" da genellikle eli üzerinde tuttuğu bir kuşla gösterilmektedir⁸⁰.

Tell Selenkahiye'de ele geçen pişmiş toprak yapı adak heykelciklerinden birinde ise, kadın figürü ileriye uzattığı sol elinde bir kap tutarken, yumruk olarak sıkılmış sağ elinde, başka bir nesne tuttuğunu gösteren dikey bir delik bulunmaktadır⁸¹. Bu tip pişmiş toprak figürinlerde görülen iris kısmı çukur, kabartma yuvarlak göz biçimi, bronz Oylum örneğinde de görülmektedir. Benzer göz biçimi, Adıyaman Müzesi'ne satın alma yoluyla kazandırılan bir adak çivisinde de görülür⁸².

Oylum tanrıça figüründe (Çiz. 3:b, Res. 3) kulaklardaki birer küpe deliği, orijinalde figürün küpeli olabileceğini göstermektedir. Alalah'ta ele geçen bir adak heykelciğinin sağ kulağına, bakır telden halka biçimli bir küpe takılmıştır⁸³. Adıyaman örneklerinden birinin kulaklarında görülen küpe delikleri⁸⁴, Oylum tanrıça heykelciğinde ve bölgenin pişmiş toprak heykelciklerinde görülen bir özelliktir. İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki

⁷⁴ Woolley 1955, pl.54: o. Woolley (1955, 247-248), bu plakayı Hitit kökenli olarak yorumlamıştır.

⁷⁵ Müller-Karpe ve Müller-Karpe 2006, 3-4, res. 3. M.Ö. 2. Bin'de Orta Anadolu'da tanrıça heykelcikleri, çoğunlukla arkalıksız bir taht üzerinde oturan, geniş disk biçiminde başlıklı ve uzun kıyafetli olarak tasvir edilmişlerdir (bkz. Emre 2002, 175, res. 9).

⁷⁶ Muscarella 1992, 8.

⁷⁷ Barrelet 1955, fig. 13a.

⁷⁸ Green 2003, 163.

⁷⁹ Bkz. Keel ve Uehlinger 1998, 26-27, fig. 10-12.

⁸⁰ Bkz. Kulaçoğlu 1992, 200, fig. 140.

⁸¹ Loon 1973, fig.7.

⁸² Ekiz 2008, res. 9.

⁸³ Woolley 1955, 276, pl. 70, AT/39/67.

⁸⁴ Ekiz 2005, res. 1-3.

örneklerden birinin kulaklarında da küpe delikleri bulunmaktadır⁸⁵. Bu örnekte göğüs çıkıntıları da belirtilmiştir. Çorum Müzesi'nde bulunan ve Eskiypar Höyüğü kazılarında ele geçen pişmiş topraktan sivri başlıklı bir Hitit erkek (tanrı?) başındaki kulaklarda da, Kuzey Suriye pişmiş toprak figürinlerinde olduğu gibi birden fazla küpe deliği bulunmaktadır ve gözler de bu figürinlerde olduğu gibi iris kısmı çukur, yuvarlak kabartma biçimlidir⁸⁶. Bu nedenle Eskiypar erkek başının güney bölgelerden Orta Anadolu'ya gelmiş olması yüksek olasılıktır.

Tanrı figürü sivri çarıklyken, tanrıçada sivri çarıkların görülmemesi, çıplak tasvir edilmesi ile bağlantılı olmalıdır (Çiz. 3, Res. 3). Nuzi'de tanrıça İstar'a atfedildiği düşünülen A Mabedi'nde ele geçen ve M.Ö. 15. yüzyılın başlarına tarihlendirilen fildişi figürün bir ayağı sivri çarıklyken, diğer ayağı çıplaktır⁸⁷. Nuzi figürünü, üst kısmı giysili ve erkek biçiminde, alt kısmı çıplak kadın biçiminde çift cinsiyetli olarak değerlendirilmiş ve bu ilginç tasvir biçiminden dolayı İstar/Šauška tasviri olarak yorumlanmıştır⁸⁸. Oylum tanrıça figürininde görülen ve karın ortasında birleşen kemer biçimi Nuzi fildişi figürininde de görülür. Bu kemer biçimi, OTÇ'da Kültepe/Kaneş'deki tasvirli sanat eserleri üzerinde de yaygın görülmektedir⁸⁹.

Suriye'de M.Ö. 2. binin ilk yarısında tanrı tasvirlerinde kolların dirsekten kırılarak ileriye doğru uzatılması sık görülen bir tasvir biçimiyken, M.Ö. 2. binin ortalarından itibaren, bir kolu havada, silah ya da yıldırım demeti tutan, saldıran tanrı tasviri yaygınlaşmaya başlamıştır. Bir kolunu kaldırmış, saldırır pozisyonundaki bronz tanrı heykelcikleri, M.Ö. 16-12. yüzyıllar arasında üretilmiş, Doğu Akdeniz⁹⁰, Orta ve Güney Anadolu⁹¹, Batı Anadolu⁹², Kıbrıs⁹³ ve Ege havzasına⁹⁴ kadar oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu tip heykelciklerin buluntu yerlerine bakıldığında, daha çok

⁸⁵ Ekiz 1997, 16, fig.3.

⁸⁶ Ekiz 2006, res. 1-4.

⁸⁷ Bittel 1976, fig.174; Alexander 1991, fig. 6.

⁸⁸ Mellink 1964, 155, 158.

⁸⁹ Bkz. Loon 1985, pl. II a, d.

⁹⁰ Schaeffer 1929, 288, pl. 53; 1936, 145, pl. 15:4, pl. 21; Seeden 1980; Aruz 1991, 5, env. 1990.255.

⁹¹ N. Özgüç 1949; Alp 1961; Bittel 1976, fig. 147; Aydal 1988; Yüce 1993: 9; Ekiz 2002; Emre 2002; Ekiz 2007.

⁹² Hanfmann 1962, 1-4, fig. 1-6; Akdeniz 2004, fig. 5-7.

⁹³ Schaeffer 1952, fig. 14, 17, 18; Herscher 1995, fig. 12, 15.

⁹⁴ Gottheil 1912, 361-363, fig. a-b; A. Evans 1964, 478; Canby 1969, 141-149; Cline 1991, 135-138; Hoffmann 1997, pl. 1. Ege dünyasındaki bronz figürlerinin bir kısmı Miken özellikleri göstermesi nedeniyle, nerede üretildikleri ve tarihlemeleri konusu tartışmalıdır (bkz. Hoffman 1997, 110-115).

Doğu Akdeniz’de yoğun olarak ele geçtikleri görülmektedir⁹⁵. Bu tür heykelciklerde en yaygın tasvir biçimi, boynuzlu ya da boynuzsuz sivri serpuşlu, kısa etekli, sivri çarıklı ve yukarıya kaldırdığı bir eliyle mızrak fırlatır gibi duran “savaşan tanrı” tipidir. Bu tipte 8,6 cm yüksekliğinde bir örnek, Oylum Höyük’de bir köylü tarafından bulunarak 1993 yılında kazı ekibine teslim edilmişti⁹⁶. Bu pozisyondaki tanrı heykelciklerinin çoğunlukla Hititler ve Hurriler’in Fırtına Tanrısı Teşup’u, Doğu Akdeniz’in El’i, Baal-Hadad’ı ya da savaş tanrısı Resef’i tasvir ettiği düşünülmektedir⁹⁷. Bu heykelciklerin yükseklikleri 4-21,5 cm arasında değişmektedir. Tapınlara adak olarak sunuldukları bilinen bu kült heykelciklerinde, genellikle ayaklar altında, bir yere sabitlenerek kullanıldıklarını gösteren küçük çıkıntılar bulunmaktadır. Ancak bu figürinlerin yapı adak heykelciği gibi kullanıldığını gösteren bulgular mevcut değildir.

Çoğu M.Ö. 14-13. yüzyıllara tarihlendirilen sivri külahlı tanrı heykelcikleri, üslup özellikleri açısından Hitit sanatından bilinen tasvir biçimini yansıttığından birçok yayında “Hitit heykelcikleri” olarak adlandırılmaktadır. Seeden’e⁹⁸ ve Negbi’ye⁹⁹ göre bu tip heykelcikler Doğu Akdeniz ya da Kuzey Suriye’den çok Anadolu’nun yerel sanat ürünleridir. Negbi, bir kolunu yukarıya kaldırmış saldırgan pozisyondaki tanrı tasvirlerini “Anadolu pozisyonu” olarak nitelendirmiştir¹⁰⁰. Diğer taraftan Bisi ise Anadolu’da ele geçen Doğantepe örneğinin, üretim özellikleri açısından Suriye-Filistin etkileri gösterdiğini ileri sürmüştür¹⁰¹. Ras Shamra ve Minet el-Beida’da ele geçen ve M.Ö. 14-13. yüzyıllara tarihlendirilen figürinlerdeki başlık ve etek biçimi çoğunlukla Mısır etkileri göstermektedir¹⁰². Mısır sanatından bilinen oturur pozisyondaki bronz heykelcikler ise bütünüyle Mısır etkisi olarak yorumlanmıştır¹⁰³. Geç Tunç Çağı (GTÇ)’nda Doğu Akdeniz’in güneyinde tanrı ve tanrıça tasvirlerinde Mısır sanatının güçlü etkileri görüldüğü kabul edilmektedir¹⁰⁴.

⁹⁵ Bkz. Bisi 1998, fig. 1.

⁹⁶ Özgen vd. 1994, 99, res. 9-10.

⁹⁷ Schaeffer 1929, 288; 1936: 145; A. Evans 1964, 478; Canby 1969, 141, 149; Hoffman 1997, 109.

⁹⁸ Seeden 1980, 112-113.

⁹⁹ Negbi 1976, 36.

¹⁰⁰ Negbi 1976, xii-xv, No. 23-27, 38, 41-43.

¹⁰¹ Bisi 1998, 275.

¹⁰² Schaeffer 1929, 288, pl. 53; 1936, 145, pl. 15:4, pl. 21.

¹⁰³ Schaeffer 1936, 126, pl. 15: 3.

¹⁰⁴ Keel ve Uehlinger 1998, 49-108.

Hitit sanatı ile ilgili ilk kapsamlı araştırmaları yapan Vieyra, 1950'li yıllarda bu sanatı "Hititler" olarak anılan tek bir halkın sanatı olarak değil, Kuzey Suriye'den Orta Anadolu'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyanın sanatı olarak yorumlamıştır¹⁰⁵. Vieyra'nın bu düşüncesi genel kabul görmüştür¹⁰⁶. Bittel ise 1970'li yılların ortalarında yayınladığı kitabında, Hitit sanatını Orta Anadolu merkezli olarak, M.Ö. 2. binin başlarında ortaya çıkan ve gelişen bir sanat olarak ele almıştır¹⁰⁷. Hitit sanatı, hiçbir zaman salt M.Ö. 2. binin başlarında Anadolu'ya dışarıdan gelen yeni bir topluluğun sanatı olarak değerlendirilemez. Akurgal, özgün stil birliği ortaya koyan bu yeni sanat anlayışını daha çok Anadolu'nun yerli halkı olan Hattiler'e bağlamıştır¹⁰⁸. Hititler Anadolu'ya geldiklerinde yerli Hatti ve Hurri'lerin dini, mitolojisi ve geleneklerini büyük ölçüde benimsemişlerdir. Ancak Hitit sanatı, Hitit dini ve kültürü gibi geniş bir coğrafya ile etkileşim içerisinde. Bu etkiler, Orta Anadolu'da M.Ö. 18. yüzyıldan itibaren Suriye ve Doğu Akdeniz bölgeleri ile güçlü bağlantılar göstermektedir. Bu sanatın etkileri, M.Ö. 2. binin başlarından itibaren Orta ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde belirgin olarak görülmektedir. M.Ö. 2. binin başlarında Orta Anadolu ile güney bölgeleri arasında yaşanan ticari faaliyetler, merkezi Hitit Devleti'nin ortaya çıkması ile birlikte yoğun askeri, siyasi ve kültürel ilişkilerle devam etmiştir¹⁰⁹.

M.Ö. 2. Binde Suriye Panteonu ve Tanrısal Tasvirler

Oylum Höyük yapı adak heykelticikleri, Suriye ve Anadolu'nun M.Ö. 2. bin panteonu ile bağlantılı tanrısal figürler olmalıdır. Bölgede M.Ö. 2. Bin panteonu bir kısmı yerel birçok tanrı ve tanrıçayı kapsamaktadır. M.Ö. 2. Bin boyunca Kuzey Suriye ve Doğu Akdeniz'deki en önemli tanrı grubunu Dagan, Adad/Hadad, Tesup, El, Baal Resef; en önemli tanrıça grubunu ise Hepat, Šalaš, Asherah, Anat, Qadesh, Astarte ve İstar/Šauska oluşturmaktadır. M.Ö. 3. binin ortalarından itibaren, Orta Fırat Bölgesi'nden batıya, Doğu Akdeniz'e kadar uzanan bölgede hâkim olan inançlar "Kuzeybatı Semitik Dini" olarak bölgesel bir din olarak değerlendirilmiştir¹¹⁰. Kuzeybatı Semitik Dini ile ilgi en erken bulgular, M.Ö. 3. binin ortalarına ait Ebla

¹⁰⁵ Vieyra 1955, 10-16. Vieyra bu çalışmasına Geç Hitit sanatını da dahil etmiş ve Geç Hitit Devri'nde imparatorluk gelenekleri ile birlikte yeni etkilerin ortaya çıktığı sonucuna ulaşmıştır (bkz. Vieyra 1955, 36-44).

¹⁰⁶ Linares 1957, 94; Güterbock 1958, 155-156.

¹⁰⁷ Bittel 1976, 69-102.

¹⁰⁸ Akurgal 1987, 7-13.

¹⁰⁹ Bkz. Hardy 1941, 178-212; Bittel 1976; Haas 1994, 1-38; Bryce 2002, 137-147.

¹¹⁰ Wright 2004, 173.

(Tell Mardikh) belgelerinden elde edilmektedir¹¹¹. Ancak bu din ile ilgili en kapsamlı bilgileri, M.Ö. 13. yüzyıla ait olan Ugarit (Ras Shamra) belgeleri ortaya koymuştur¹¹². Ugarit belgelerinde, El, Dagan ve Baal adı sık geçenken, Anat (Astarte), Resef, Yamm, Athirat (Ashertu), Sapan, Kothar, Shapsh ve Yarikh önemli tanrılar arasındadır¹¹³.

Tanrı Dagan, M.Ö. 3. binin ortalarından itibaren M.Ö. 2. binde Orta Fırat Bölgesi ve Kuzey Suriye'deki en önemli tanrılardan biridir. M.Ö. 3. bine ait Ebla belgelerinde ve M.Ö. 2. bine ait Mari (Tell Hariri), Tuttul (Tall Bia), Terqa belgelerinde Dagan adı sık geçer¹¹⁴. Dagan'a Şalaş ve Hepat isminde iki tanrıça eşlik eder. Bu iki tanrıça, Dagan'ın oğlu ve Halep şehrinin baş tanrısı Addu'nun eşi olarak da yorumlanmıştır¹¹⁵. Bölgede OTÇ belgelerinde, Mezopotamya tanrıçaları Ninhursag ve Ninlil ile birlikte adı sık geçen tanrı Dagan, Mezopotamya tanrısı Enlil, Kenan tanrısı El ve Hurriler'in tanrısı Kumarbi ile bir tutulmuştur¹¹⁶. Fırtına Tanrısı özellikleri gösteren Dagan, "tanrıların babası" olarak, tanrıça Şalaş ile birlikte Suriye iç bölgesinde panteonun başında yer almaktadır. Dagan, Kenan Bölgesi'nin tanrısı Baal ile de benzer özellikler göstermektedir. Fleming, Baal'in orijinalde Dagan'ın bir unvanı olduğunu ve daha sonra farklı bir tanrıya dönüştüğünü ileri sürmüştür¹¹⁷.

Doğu Akdeniz'de ise en önemli tanrılar El, Resef ve Baal'dir. Tanrı El genellikle Kenan panteonunun baş tanrısı olarak kabul edilmektedir¹¹⁸. El'in eşi tanrıça Asherah adı, Mezopotamya panteonunun baş tanrısı Anu'nun eşi Ashratum ile bir tutulduğundan, tanrı El, Mezopotamya'nın baş tanrısı Anu ile eşlenmektedir.¹¹⁹ El'in, Ugarit belgelerinde geçen "bilge tanrı" özelliğiyle diğer tanrıların babası gibi düşünüldüğü anlaşılmaktadır¹²⁰. Baal kültünün Doğu Akdeniz'de daha baskın olması ve M.Ö. 1. bin-

¹¹¹ Archi 2002; Stieglitz 2002; Wright 2004.

¹¹² Bkz. Handy 1994.

¹¹³ Wright 2004, 175.

¹¹⁴ Bkz. Archi 1998, 39-41; Feliu 2003, 7, 90-134; Wright 2004, 174-176.

¹¹⁵ Archi 1998, 39, 41; Feliu 2003, 71, 288-289.

¹¹⁶ Feliu'ya göre (2003, 297-299), Kumarbi Destanı'nın Hitit versiyonunda Kumarbi'nin eşi olarak Şalaş geçtiğinden, Hititler'de tanrı Dagan, Kumarbi ile eşlenmelidir. Ayrıca bkz. Archi 2002, 31-32; Feliu 2003, 288-305.

¹¹⁷ Fleming 1993, 97-98.

¹¹⁸ Bkz. Handy 1994, 69; Green 2003, 247-253; Cornelius ve Niehr 2004, 44-45.

¹¹⁹ Patai 1990, 37. Batı Semitik orijinli bir Hitit mitinde, tanrı El "Elkunirsa" olarak geçmektedir (bkz. Wright 2004, 176).

¹²⁰ Handy 1994, 77-80.

de devam etmesi nedeniyle, Baal'in tanrı El'in yerini aldığı düşüncesi ise birçok araştırmacı tarafından tartışılmıştır¹²¹.

Resef ve Baal arasında da benzerlikler bulunmakla birlikte, bu iki tanrının farklı tanrılar olduğu kabul edilmektedir¹²². Resef, bazen Hurriler'in Fırtına tanrısı Teşub ile bir tutulmaktadır. Doğu Akdeniz'de Resef ve Baal benzer biçimde sıklıkla "saldıran tanrı" pozisyonunda gösterilmiştir. Resef elinde bir silah ve özellikle kalkanla gösterilirken, Baal tasvirinde kalkan olmadığı kabul edilmektedir¹²³. Baal, genellikle bir topuz ve kesici-delici bir silahla tasvir edilmiştir¹²⁴. Tanrı Baal, Mısır'da 25. Sülale zamanında tanrı Seth ile özdeşleştirilmiştir¹²⁵. Doğu Akdeniz tasvirli sanat eserlerinde, çoğunlukla at ya da aslan üzerinde gösterilen Baal-Seth'in en belirgin özelliği kanatlı olmasıdır¹²⁶. Resef tasvirlerinde ise kanat görülmez.

Orta Fırat ve Kuzey Suriye'nin önemli tanrılarında olan Adad/Hadda ise, Mezopotamya panteonuna yabancı olan ve Batı Semitik ya da Amurru kökenli bir tanrı olarak kabul edilmektedir¹²⁷. Bu tanrı, Hurrilerin Teşub'u, Kenan Bölgesi'nin Baal'i ve Sümerlerin Enlil'i ile eşlenebilen bir Fırtına Tanrısıdır. Aynı bölgede önemli bir tanrı olan Dagan ile de bağlantılı olan ve bazen Dagan'ın oğlu olarak geçen Adad/Hadda, bazı metinlerde "Halpa'nın Teşub'u" olarak geçer¹²⁸. M.Ö. 2. binde, Orta Fırat Bölgesi'nde Dagan'ın, bu bölgenin batısında, Halep ve çevresinde ise Adad/Hadda'nın önem kazandığı anlaşılmaktadır¹²⁹.

M.Ö. 2. binde Anadolu'da ve Suriye'de görülen Fırtına Tanrıları, bütünüyle Mezopotamya panteonundaki İskur ve Adad ile benzerlik göstermektedir. Suriye Fırtına Tanrısı, mühürlerde kısa ya da uzun etekli olarak, genellikle diz çökmüş bir boğa üzerinde ayakta dururken ya da bir dağa basarken, bir elinde silah, diğer elinde yıldırım demeti tutarken tasvir

¹²¹ Handy 1994, 69-72.

¹²² Bkz. Cornelius 1994.

¹²³ Cornelius 1994, 126.

¹²⁴ Bu tanrı, Ugarit'de ele geçen bir stelde, yukarı kaldırdığı elinde bir silah, diğerinde yere saplanan bir mızrak tutarken gösterilmiştir (bkz. Schaeffer 1939, 63-64, 93, pl. 33-34, fig. 1-2).

¹²⁵ Traunecker 2001, 107.

¹²⁶ Cornelius 1994, 195, 211, 253. Oylum Höyük'de OTÇ tabakasında ele geçen kireçtaşı bir stel üzerindeki kabartmadaki Doğu Akdeniz özellikleri gösteren kanatlı tanrının arkasında bir topuz yer almaktadır (bkz. Özgen v.d. 1997, Taf. 3: 3). Oylum stelindeki kanatlı tanrı, olasılıkla Baal-Seth tasviri olmalıdır.

¹²⁷ Green 2003, 166-170.

¹²⁸ Green 2003, 167, 170, dipnot 67.

¹²⁹ Bkz. Green 2003, 171.

edilmiştir¹³⁰. Hurri dinini benimseyen Hititler'de Hurriler'in Fırtına Tanrısı Teşub, panteonun en önemli tanrılarında biridir. Hititçe metinlerde Fırtına Tanrısı, iki Sümerce ideogramla, ^dIM(İşkur) ve ^dU (Adad) olarak gösterilmiştir¹³¹. Anadolu'da Fırtına Tanrısı, Hurriler, Hattiler ve Luviler gibi farklı etnik topluluklara göre Taru, Telepinu, Data, Tarhund ve Teşub gibi farklı isimlerle anıldığı gibi, "Nerik'in Fırtına Tanrısı" ve "Zippalanda'nın Fırtına Tanrısı" gibi şehirlerin de fırtına tanrıları ile karşılaşılmaktadır¹³².

Tanrıçalar arasında ise Asherah adının Doğu Akdeniz'de ön plana çıktığı görülmektedir. Asherah, Ugarit'de ele geçen ve M.Ö. 14. yüzyıla tarihlendirilen metinlere göre El'in eşi ve Kenan panteonunun baş tanrıçasıdır¹³³. Kenan panteonunun diğer tanrı ve tanrıçalarının annesidir. Doğu Akdeniz'de ele geçen çıplak tanrıça heykelcikleri Asherah olarak tanımlanmaktadır¹³⁴. M.Ö. 3. bine ait Ebla belgelerinde Resef'in eşi olarak Ebla tanrıçası Adam(m)a geçmektedir¹³⁵. Kenan panteonunda Asherah'ın statüsü tanrı El kadar belirgin olmamakla birlikte, genellikle bereketle ilintili "ana tanrıça", "büyük tanrıça" olarak değerlendirilmiştir¹³⁶.

Tanrıça Asherah, sahip olduğu özellikler açısından Astarte'ye benzetilmektedir. Asherah ve Astarte eşleşmesi karışık ve çözülmesi zor bir durum olup, iki tanrıça arasında belirgin farklar olduğu düşünülmektedir¹³⁷. Astarte daha çok tanrıça Anat ile eşlenmektedir¹³⁸. Ancak Mısır'da Astarte ve Anat iki farklı savaş tanrıçası olarak kabul edilmiştir¹³⁹.

Tanrıça Anat, panteonun başındaki El ve Asherah'ın kızlarıdır. Ugarit'in tanrıçası Anat, "gökyüzünün hanımı" ve "tanrıların annesi" olarak geçen, güçlü ve acımasız bir aşk ve savaş tanrıçasıdır¹⁴⁰. Tanrı Baal'in kız kardeşi olarak geçer. Sembolleri kalkan, mızrak ve savaş baltasıdır. Orta

¹³⁰ N. Özgüç 1968, fig. 22: 2; Börker-Klähn 1996; Abb.1; Green 2003, fig. 23, fig. 26.

¹³¹ Green 2003, 128. İşkur/Adad, tanrı Enlil'in oğludur ve Sümerce bir mitte tarım ve bereket yönü vurgulanmıştır (bkz. Kramer 1961, 61).

¹³² Bkz. Bryce 2002, 143-144; Green 2003, 128-132.

¹³³ Patai 1990, 34-37; Handy 1994, 72, 81-82; Cornelius ve Niehr 2004, 48-50.

¹³⁴ Patai 1990, 35.

¹³⁵ Bkz. Stieglitz 2002, 209-210.

¹³⁶ Handy 1994, 72-73, dipnot 33.

¹³⁷ Patai 1990, 37.

¹³⁸ Patai 1990, 54-55.

¹³⁹ Patai 1990, 56; Traunecker 2001, 107; Hart 2005, 22.

¹⁴⁰ Cornelius ve Niehr 2004, 50-52; Hart 2005, 22.

Krallık zamanında Mısır panteonuna giren tanrıça, Mısır'da tanrıça Astarte ile birlikte tanrı Seth'in karısı olarak geçmektedir¹⁴¹.

Tanrıça Qadesh ise Doğu Akdeniz kökenli bir tanrıça olarak Yeni Krallık zamanında Mısır panteonuna¹⁴² girmiş ve Resef'in eşi olan bereket tanrıçasıdır¹⁴³. Çıplak olarak aslan üzerinde ve elinde bir bereket sembolü ile tasvir edilen Qadesh'de, Mısır'ın aşk tanrıçası Hathor ile Doğu Akdeniz tanrıçaları Astarte ve Anat'ın özellikleri görülür. Tanrı Resef ile evli olan Qadesh, daha çok tanrıça Astarte ile benzerlik gösterir.

Kuzey Suriye'de Hurriler'in yoğun yaşadığı bölgelerde ise Teşub'un eşi olarak tanrıça Hepat önemli bir bereket tanrıçasıdır¹⁴⁴. Diğer taraftan, aşk, savaş ve bereket tanrıçası olarak İstar/Şauška da en önemli tanrıçalardan biridir. Alalah'da (Tell Açana) 7. tabakada ele geçen yazılı belgelerde tanrıça İstar, Hadad ve Hepat ile birlikte üç önemli tanrıdan biridir¹⁴⁵. Erken Suriye Devri mühürlerinde tanrıça çoğunlukla kutsal hayvanı olan aslan üzerinde ve çıplak olarak, göğüslerini tutarken; savaşçı yönünün vurgulandığı tasvirlerde giysili ve omuzlarından silahlar çıkarken tasvir edilmiştir¹⁴⁶. İstar/Şauška, savaşçı yönünün vurgulandığı tasvirlerde ise bazen erkek olarak gösterilen çift cinsiyetli bir tanrıçadır¹⁴⁷.

Oylum Adak Heykelcikleri: Tasvir Değerlendirmesi

Oylum Höyük erken evre yapısına ait tanrı heykelciğinin (Çiz. 2, Res. 2), basit ve genel tasvir biçimi ile Suriye panteonunda hangi tanrıyı tasvir ettiğini anlamak güçtür. Aynı yapının tabanı altında ele geçen balta, daha çok Fırtına Tanrısı ile ilişkilendirilen bir silah olduğundan, tanrı figürünün de bir Fırtına Tanrısı tasviri olabileceği düşünülebilir. Ancak savaş baltası

¹⁴¹ Hart 2005, 22.

¹⁴² Mısır panteonuna dışardan girmiş yaklaşık 10 yabancı tanrı-tanrıça, Mısır'daki farklı kökenli sosyal grupların varlığı ile bağlantılı görülmüştür (bkz. Traunecker 2001, 106).

¹⁴³ Hart 2005, 132, fig. 24.

¹⁴⁴ Haas 1994, 383-392.

¹⁴⁵ Na'aman 1980, 209-214.

¹⁴⁶ Barrelet 1955, fig. 2, 11; N. Özgüç 1968, fig. 9A; Green 2003, fig. 10. Hitit üslubunda yapılmış Megiddo fildişi plağı üzerinde, aslan tasvirleri ile birlikte çıplak tanrıça tasvir sahnesinin merkezinde yer almıştır (bkz. Loud 1939, fig. 12; Alexander 1991, fig. 1-2).

¹⁴⁷ Halep'in yaklaşık 40 km kuzeybatısında yer alan Ain Dara'da ele geçen bir kabartmada, İstar/Şauška, Nuzi figürünü gibi çift cinsiyetli olarak tasvir edilmiştir (bkz. Alexander 1991, 174, fig. 8; 2002: fig. 3). Bu tasvirde, silahlı olarak gösterilen İstar/Şauška, bir bacağı uzun kıyafetli olarak, diğer bacağı çıplak ve kasık üçgeni belirtilmiş biçimde, hem bereket hem savaşçı yönüyle gösterilmiştir. Yazılıkaya kabarmalarında da Şauška, 55b no'lu figürde tanrı, 38 no'lu figürde tanrıça olarak gösterilmiştir (bkz. Alexander 1986). Kültepe Ib katında ele geçen bir silindirin mühür baskısında, merkezde yer alan çıplak tanrıça ile birlikte, savaşçı yönüyle gösterilmiş, giysili ve silahlı bir İstar tasviri yer almaktadır (N. Özgüç 1968, 27, lev. 9A).

her ne kadar Fırtına Tanrısı'nın önemli bir sembolü ise de özellikle Kuzey Suriye'de İstar/Šauška balta ile gösterilebilmektedir. Šauška olarak nitelendirilen fildişi Nuzi figürininde, tanrıça bir elinde savaş baltası, diğer elinde, Hitit hieroglifinde "sağlık" anlamı taşıyan üçgen sembolü tutmaktadır¹⁴⁸. Yazılıkaya kabartmalarında da İstar/Šauška elinde bir savaş baltası taşımaktadır¹⁴⁹. Bu nedenle balta, erken tanrı heykelciğinin nitelendirilmesinde belirleyici bir buluntu değildir.

Geç evre yapısında ele geçen tanrı ve tanrıça heykelcikleri (Çiz. 3, Res. 3), tanrısal tasvirlerle ilgili olarak daha fazla yorum yapmayı mümkün kılmaktadır. Tanrı ve tanrıça çiftinin (Çiz. 3, Res. 3) aynı çukura birlikte yerleştirilmesi ve her iki eserin de aynı atölyeden çıkmış oran ve üsluplara sahip olması, bir tanrı ve tanrıça çiftine işaret etmektedir. Megiddo'da M.Ö. 1700-1650'ye tarihlendirilen bir tabakada, aynı oda içinde ele geçen, bronzdan yapılmış benzer duruş pozisyonunda kısa etekli bir tanrı ile göğüslerini tutan çıplak bir tanrıça heykelciği de birbiri ile bağlantılı tanrı çifti olarak yorumlanmıştır¹⁵⁰. Negbi, geniş bir bölgede M.Ö. 2. bin boyunca görülen bronzdan yapılmış tanrı ve çıplak tanrıça heykelciklerinin, Baal ve Anat ya da El ve Asherah tasvirleri olabileceklerine inanmaktadır¹⁵¹.

Bölgede tanrı ve tanrıça çifti olarak en erken bulguları Ebla belgeleri ortaya koymaktadır. Ebla'da M.Ö. 3. bine ait rituel metinlerinde, erkek ve kadın dört tanrı çiftinden söz edilmektedir¹⁵². M.Ö. 24. yüzyıla tarihlendirilen Ebla belgelerinde adı en sık geçen tanrı Kura ve tanrıça İshara'nın Ebla kentinin eski yerel tanrıları olduğu anlaşılmaktadır¹⁵³. Kura M.Ö. 2. binde ortadan kalkarken, İshara kültürü ise M.Ö. 3. binin ortalarından itibaren, M.Ö. 2. binde Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu ve Mezopotamya'ya kadar uzanan geniş bir bölgeye yayılmıştır¹⁵⁴. İshara, genel özellikleri ile tanrıça İstar'a benzese de, İshara ve İstar iki farklı tanrıça olarak kabul edilmektedir¹⁵⁵.

¹⁴⁸ Alexander 1991, 171, fig. 6. Alexander'a göre (1986, 155), "balta", tanrıçanın olasılıkla Hurri kökenli Šauška olduğuna işaret etmektedir.

¹⁴⁹ Loon 1985, pl. 29: c.

¹⁵⁰ Keel ve Uehlinger 1998, 37-39, fig. 28.

¹⁵¹ Negbi 1976, 118-119.

¹⁵² Bkz. Archi 1998, 41-42; Stieglitz 2002.

¹⁵³ Haas 1994, 393-404; Archi 1998, 39-41; Archi 2002, 22, 27-32.

¹⁵⁴ Ebla'daki tutsakların serbest bırakılması ile ilgili Hurriçe bir mitolojik anlatımda ve onun Hititçe çevirisinde de İshara adı geçmektedir (Archi 2002, 22-23).

¹⁵⁵ Archi 2002, 29. Archi, OTÇ'nda Kuzeybatı Suriye'de İstar/Šauška ve Halep'in Hava Tanrısı/Teşub kültürünün hâkim olmasını bölgeye yeni gelen Amurrular ve Hurriler ile bağlantılı sosyo-politik değişlerle ilişki-

M.Ö. 2. binin bölgesel dini geleneklerini devam ettiren Fenike dininde de her şehir panteonunun başında bir tanrı ve bir tanrıça çifti bulunmaktadır¹⁵⁶. El ve Asherah, Kenan panteonunun başında yer alan tanrı çiftidir¹⁵⁷. Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da ise Fırtına Tanrısı Teşub ile eşi Hepat, Hurri panteonunun başında yer alan en önemli tanrı çiftidir¹⁵⁸.

Genel olarak Oylum tanrı çifti (Çiz. 3, Res. 3), Fırtına Tanrısı ile bereket tanrıçası İstar/Şauška tasvirleri gibi görünmektedir. OTÇ Suriye ve Anadolu silindir mühürlerinde Fırtına Tanrısı genellikle çıplak tanrıça ile birlikte gösterilmiştir¹⁵⁹. Birçok Suriye tasvirli sanat eseri üzerinde Fırtına Tanrısı, ya çıplak ya da kanatlı ve silahlı birer tanrıça ile gösterilmiştir. Her iki tanrıça tasviri de İstar/Şauška'ya işaret etmektedir. Çıplak tanrıça tasviri, M.Ö. 2. bin Suriye ve Anadolu sanatında oldukça yaygındır. Alexander, çıplak tanrıça formunu Suriye ya da Hurri geleneği olarak yorumlamıştır¹⁶⁰. Alalah'ın 7. tabakasında ele geçen belgelerde¹⁶¹ sözü edilen tanrı *IM* (Hadad)'a bazen tanrıça Hepat refakat etmekte ise de, çoğunlukla *IM* (Hadad) ve *IŠTAR* tanrı-tanrıça çiftinin adı daha sık geçer¹⁶².

M.Ö. 2. bin Hitit-Suriye sanatında çıplak tanrıça figürü, en yaygın görülen tasvirlerden biridir¹⁶³. M.Ö. 2. binin başlarından itibaren Orta Anadolu'da bulunan tunç, fildişi ve fayanstan yapılmış, göğüslerini tutar pozisyonundaki çıplak tanrıça figürinleri de daha çok güney etkileri olarak kuzeye yayılmıştır¹⁶⁴.

lendirmektedir (Archi 2002, 31). Wright da benzer bir yaklaşımla Kuzeybatı Semitik tanrıları M.Ö. 3. binin sonlarında ve M.Ö. 2. binin başlarında bölgeye yeni gelen Amurrular ile bağlantılı görmüştür (Wright 2004, 174). Diğer taraftan Handy, M.Ö. 2. binin başlarında bölgeye fark edilebilir büyük bir Amurru göçünün olmadığını inanmaktadır (Handy 1994, 69).

¹⁵⁶ Wright 2004, 176.

¹⁵⁷ Handy 1994, 72, 75-77.

¹⁵⁸ Bkz. Bryce 2002, 137.

¹⁵⁹ Bkz. N. Özgüç 1968, fig. 22: 2; Green 2003, fig. 24, fig. 27; Leinwand 1984, fig. 3, 53, 54, 57, 227.

¹⁶⁰ Alexander 1991, 168.

¹⁶¹ Alalah belgeleri, Yamhad Krallığı'nın merkezi olan Halep'in tanrısı olarak Hadad'a geniş bir bölgede tapınıldığı göstermesi açısından önemlidir (Bkz. Na'aman 1980, 211).

¹⁶² Na'aman 1980, 210-211.

¹⁶³ Bkz. Loon 1985, 1-6, pl. 1, 3, 4a.

¹⁶⁴ T. Özgüç 2005, 205, 207, 209, 211 fig. 20, 24, 243-249. Orta Anadolu'da bazı çıplak tanrıça figürinlerinde görülen geniş disk biçimli başlık ve arkalıksız tahta oturma pozisyonu yerli Anadolu özellikleri olarak kabul edilmiştir (bkz. T. Özgüç 1954, 368, resim 20; Doğan 1972). Geniş disk başlıklı olan ve "Arinna'nın Güneş Tanrıçası" olarak belirlenen bu yerli tanrıça Hurri tanrıçası Hepat ile eşlenmektedir (Bryce 2002, 137).

Hurri etkisi ile Hitit panteonuna¹⁶⁵ giren tanrıça İstar/Şauşga aşk, bereket ve savaş özellikleri dışında yuvanın koruyucu tanrıçasıdır¹⁶⁶. Tanrıça İstar'ın bu özelliği, Oylum adak heykelciklerinin “evi koruma ve yaşatma” düşüncesi ile uyumaktadır. Boğazköy'de ele geçen ve tanrıça İstar/Şauşga için yazılan bir ilahide, “*hangi ev sahibi İstar tarafından sevilirse, İstar'ın o eve ve ev halkına mutluluk verdiği; hangi ev sahibinden nefret ederse de o evde düzen kalmayacağı, işlerin yolunda gitmeyeceği, kardeşlerin birbirine düşman olacağı ve kavga edeceği, o yuvanın tümüyle yok olacağı*” anlatılmaktadır¹⁶⁷. Bu metin İstar/Şauşga'nın “ev/yuvanın saadeti ve bekası” konusunda gücü ve etkisi olan bir tanrıça olduğunu açıkça göstermektedir.

Sonuç

Kuzey Suriye ve Anadolu'da, kazı çalışmalarında ele geçen adak eşyalarına sık rastlanmamakla birlikte, Oylum Höyük'de OTÇ II'ye tarihlendirilen iki evreli bir yapının her iki evresinde de yapı adak eşyalarının bulunması, bu geleneğin bölgede yaygın olabileceğini göstermektedir. Düşünce olarak yapının tabanı ya da temeline yerleştirilen adak eşyaları, yapının korunması için tanrılara yapılan bir sunudur. Mezopotamya ve Hitit belgelerinin de işaret ettiği gibi, altın, gümüş, bakır ya da bronz eşyalar, önemli maddi değerler olarak tanrılara sunulmaktadır. Oylum Höyük'de ele geçen bakır baltanın ve üç tanrısal figürden oluşan bronz heykelciklerin, koruyucu özellikleri dışında, tanrılara sunulan birer metal değeri taşıdıkları da açıktır. Tanrısal figürlerden oluşan yapı adak heykelciklerinin büyük bir çoğunluğu, bölgede M.Ö. 2. binin ilk yarısında yaygın görülen Fırtına Tanrısı ve Bereket Tanrıçası tasvirlerini yansıtmaktadır.

Müzelere satın alma ya da el koyma yoluyla kazandırılmış olan ve özel koleksiyonlarda bulunan bronz yapı adak heykelcikleri çok sayıda olmakla birlikte, Anadolu ve Suriye'de M.Ö. 2. bin yerleşmelerinde yapılan bilimsel kazılarda ele geçen yapı adak eşyaları oldukça az sayıdadır. Bu durum, bronz yapı adak heykelcikleri ile ilgili yayılım alanı belirleme, tipoloji yapma ve tarihlendirme çalışmalarını güçleştirmektedir.

Şimdiki bilgilerimize göre, Tell Selenkahiye pişmiş toprak örneklerinin de gösterdiği gibi az sayıdaki buluntu merkezi, adak heykelciklerinin

¹⁶⁵ Hitit panteonu ile ilgili ilk çalışmalar 19. yüzyılın sonlarında başlamış, Anadolu'daki Hitit tasvirli sanat eserleri Mezopotamya ve Doğu Akdeniz tanrıları ile ilişkilendirilmiştir (bkz. Ward 1899, 1-5).

¹⁶⁶ Bkz. Haas 1994, 247-261.

¹⁶⁷ Güterbock 1983, 156-157, KUB 24.7.

Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Orta Fırat Bölgesi'nin batısında kalan kesimi ile Doğu Akdeniz Bölgesi'nde, M.Ö. 3. binin sonlarında başlayan bir geleneği temsil ettiği ve M.Ö. 2. binin ortalarına kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu gelenek, Mezopotamya'dan kuzeye ve batıya yayılmış gibi görünmektedir. Çeşitli müzeler ve koleksiyonlarda sergilenen, aynı üslup özellikleri gösteren şematik yapılmış bronz adak çivileri, olasılıkla Güneydoğu Anadolu'nun Fırat nehrinin batısında kalan bölümden ya da Kuzey Suriye'den gelmiş olmalıdır. Ancak bu bilgilerin, bölgede sürdürülen bilimsel kazılardan elde edilecek yeni bulgularla değişebileceği de gözden uzak tutulmamalıdır.

Oylum Höyük yapı adak heykelcikleri, müzelerde ve koleksiyonlarda bulunan "haç biçimli" şematik heykelciklerden farklı bir tip ortaya koymaktadır. Ancak kolların dirsekten kırılarak ileriye doğru yere paralel uzatılması ve hareketsiz duruş pozisyonu, OTÇ'nda Kuzey Suriye'de ve Doğu Akdeniz'de yaygın görülen bir tasvir biçimidir. Özellikle kolların dirsekten kırılarak yere paralel ileriye doğru uzatılması, M.Ö. 2. binin ilk yarısı için önemli bir tarihlendirme kriteridir. M.Ö. 2. binin ikinci yarısında ise bu tip adak heykelciklerinin yerini, geniş bir coğrafyaya yayılan bir kolunu yukarı kaldırmış, adım atar pozisyondaki tanrı tasvirleri ile çoğunlukla göğüslerini tutar pozisyondaki çıplak tanrıça heykelcikleri almıştır. Bu kült heykelcikleri Demir Çağı'nda da kullanılmaya devam etmiştir. M.Ö. 2. binin ikinci yarısına tarihlendirilen heykelciklerin yapı adak heykelciği gibi kullanıldığını gösteren bir bilgi mevcut değilse de, ayakları altındaki çıkıntılarla bir yere sabitlenerek kullanılan bu heykelciklerin tanrılara adanan eşyalar olması ve koruyucu, esirgeyici özellikleri ile erken yapı adak heykelciklerinden çok farklı bir işlev taşımamaktadır. Her ne kadar konik başlık, iri burun, iri kulaklar, kısa etek ve sivri çarık gibi tasvir detayları Orta Anadolu Hitit sanatından iyi bilinen özellikler olsa da, güney bölgelerde de oldukça yaygın bir tasvir biçimidir. Bu nedenle bu tip heykelcikleri, Anadolu ve Suriye'de M.Ö. 2. binin başlarından itibaren hâkim olan bir sanatın ortak ürünleri olarak değerlendirmek gerekir.

KAYNAKÇA

- Akdeniz, E. 2004. "Kuşadası Kadıkalesi Kazısı'nda bulunan Bir Hitit Heykelciği (A Hittite Figurine Found in the Excavation of Kadıkalesi in Kuşadası)." *Olba* 9: 21-56.
- Akurgal, E. 1987. "Hatti Uygarlığı." Ed. H. R. Çongur, *Remzi Oğuz Arık Armağanı*, 1-13. Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları No: 360.
- Alexander, R. L. 1986. *The Sculpture and Sculptore of Yazılıkaya*. London, Toronto: Associated University Press.
- Alexander, R. L. 1991. "Šaušga and the Hittite Ivory from Megiddo." *Journal of Near Eastern Studies* 50: 161-182.
- Alkım, U. B. 1968. *Anatolia I: From the Beginning to the End of the 2nd Millennium BC*. Geneva: Nagel Publishers.
- Alp, S. 1961. "Amasya Civarında Bulunan Bir Hitit Heykelciği ve Diğer Hitit Eserleri." *Anatolia* 6 (1961-1962): 191-216.
- Archi, A. 1998. "The Former History of Some Hurrian Gods." Ed. S. Alp ve A. Süel, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 39-44. Ankara: Nurol.
- Archi, A. 2002. "Formation of the West Hurrian Pantheon: The Case of Išhara." Ed. A. Yener ve H. A. Hoffner, *Recent Developments in Hittite Archaeology and History: Papers in Memory of Hans G. Güterbock*, 21-33. USA, Eisenbrauns.
- Aruz, J. 1991. "Ancient Near Eastern Art", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 49/2: 5.
- Aydal, S. 1988. "Karaman Müzesi'nde Bulunan Hitit Heykelciği." *Karaman Müzesi Yıllığı* II: 15-17.
- Aydingün, Ş. 2008. "Bir Yapı Adak Çivisi ile İki Farklı Hayvanla Betimlenmiş Hitit Tanrı Heykelcikleri." Ed. T. Tarhan, A. Tibet ve E. Konyar, *Muhibbe Darga Armağanı*, 115-128. İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi.
- Aydingün, Ş. ve F. Bulgan 2007. "Tanrı Ailesine Adanmış Bir Adak Çivisi." *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* 7: 91-99.
- Badre, L. ve E. Gubel 2000. "Tell Kazel, Syria: Excavations of the AUB Museum 1993-1998: Third Preliminary Report." *Berytus Archaeological Studies* 44: 123-203.
- Barrelet, M. T. 1955. "Les déesses armées et arlées." *Syria* 32/3: 222-260.

- Behm-Blancke, M. R. 1984. "Hasek Höyük." *Istanbul Mitteilungen* 34: 31-65.
- Bisi, A. M. 1998. "Souche Anatolienne et Influences Exterieures dans les Petits bronzes Hittites.", 34. *Uluslararası Assirioloji Kongresi (34. International Assyriology Congress): Kongreye Sunulan Bildiriler*: 275-280. Ankara, TTK Basımevi.
- Bittel, K. 1976. *Die Hethiter. Die Kunst Anatolien vom ende des III bis zum Anfang I Jahrtausends vor. Christus*. München: Verlag C.H. Beck.
- Boehmer, R. M. 1972. *Die Kleinfunde von Boğazköy: Aus den Grabungskampagnen 1931-1939 und 1952-1969* (WVDOG 87), Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Boehmer, R. M. 1979. *Die Kleinfunde aus Unterstadt von Boğazköy: Aus den Grabungskampagnen 1970-1978*, Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Boehmer, R. M. ve H. G. Güterbock 1987. *Glyptik aus dem Stadtgebiet von Boğazköy: Grabungskampagnen 1931-1939, 1952-1978*. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Bryce, T. 2002. *Life and Society in the Hittite World*. New York: Oxford University Press.
- Börker-Klähn, J. 1996. "Marginalien zur Boğazköy-Glyptik." *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 38: 39-61. Roma: Instituti Editoriali e Poligrafici Internazionali.
- Cline, E. H. 1991. "Hittite Objects in the Bronze Age Aegean." *Anatolian Studies* 41: 133-143.
- Canby, J. V. 1969. "Some Hittite Figurines in the Aegean." *Hesperia* 38: 141-149.
- Canby, J. V. 2002. "Falconry (Hawking) in Hittite Lands." *Journal of Near Eastern Studies* 61/3: 161-203.
- Chavane, M. J. 1987. "Instrumente de bronze." Ed. M. Yon, *Ras Shamra Ougarit III: Le Centre de la ville, 38è-44è campagnes (1978-1984)*, 357-372. Paris: Editions Recherche sur Les civilisations.
- Cooper, L. 2006. *Early Urbanism on the Syrian Euphrates*. New York, London: Routledge.
- Cornelius, I. 1994. *The Iconography of the Canaanite Gods Reshef and Baal: Late Bronze and Iron Age I Periods* (Orbis Biblicus et Orientalis 140). Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht.

- Cornelius, I. ve H. Niehr 2004. *Götter und Kulte in Ugarit: Kultur und Religion einer Nordsyrischen Königsstadt in der Spätbronzezeit*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Darga, A. M. 1979. "Boğazköy-Hattusa Kral Kapısındaki Tanrının Adı ve Tanımlanması Hakkında Bir Deneme." *Anadolu Araştırmaları* 6: 145-163. İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Darga, M. 1992. *Hitit Sanatı*. İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Yayınları 56.
- Deshayes, J. 1960. *Les Outils de Bronze de l'Indus au Danube I-II*, Paris.
- Doğan, Ş. 1972. "Çiftlik Heykelciği (Die Statuette of Çiftlik)." *Anadolu (Anatolia)* 14: 73-74.
- Duru, R. 2003. *Unutulmuş Bir Başkent: Tilmen (A Forgotten Capital City: Tilmen)*. İstanbul: Tursab.
- Ekiz H. H. 1997. "İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Üç Tanrı Heykelciği." *Arkeoloji Dergisi* 5: 15-18.
- Ekiz, H. H. 1998. "Özel Bir Koleksiyonda Bulunan Bir Grup Tanrı Heykelciği." *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1997 Yılığ*, 79-93. Ankara.
- Ekiz, H. H. 2002. "Tokat Müzesi'nde Bulunan Bir Hitit Tanrı Heykelciği." *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2002 Yılığ*, 357-365. Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesi.
- Ekiz, H. H. 2004. "Edirne Müzesi'nde Bulunan Bir Hitit Tanrı Heykelciği." *Kubaba: Arkeoloji-Sanat Tarihi-Tarih Dergisi* 3: 26-29. İzmir: Nazar Matbaacılık.
- Ekiz, H. H. 2005. "Adıyaman Müzesi'nde Bulunan Üç Hitit Tanrı Heykelciği." *Türk Arkeologya ve Etnografya Dergisi* 5: 57-64.
- Ekiz, H. H. 2006. "Çorum Müzesi'nde Bulunan Bir Hitit Tanrı Heykelciği Başı." *Kubaba: Arkeoloji-Sanat Tarihi-Tarih Dergisi* 7: 26-29. İzmir: Nazar Matbaacılık.
- Ekiz, H. H. 2007. "Paslıkaya Hitit Tanrı Heykelciği." *Kubaba: Arkeoloji-Sanat Tarihi-Tarih Dergisi* 10: 19-23. İzmir: İmaj Basım.
- Ekiz, H. H. 2008. "Adıyaman Müzesi'ne Yeni Kazandırılan Hitit Tanrı Heykelcikleri." *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1: 93-104.
- Ellis, R. S. 1968. *Foundation Deposits in Ancient Mesopotamia*. Yale Near Eastern Researches, 2, New Haven.

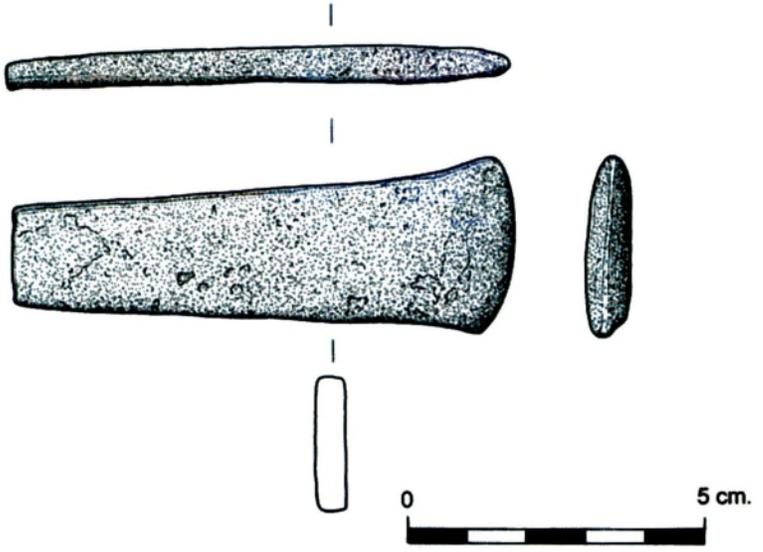
- Emre, K. 2002. "Felsreliefs, Stelen, Orthostaten: Großplastik als monumentale Form staatlicher und religiöser Repräsentation." *Die Hethiter und ihr Reich*, 218-233. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag.
- Esin, E. 1993. "Muyanlık Uygur "Buyan" Yapısında Hakanlı Muyanlığına ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme." *Malazgirt Armağanı*, 75-102. Ankara: TTK Basımevi.
- Evans, A. 1964. *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos*. New York: Biblo and Tanen.
- Evans, J. M. 2003. "Approaching the Divine: Mesopotamian Art at the End of the Third Millennium BC." Ed. J. Aruz, *Art of the First Cities: The Third Millennium BC from the Mediterranean to the Indus*, 417-484. New Haven, London: Yale University Press.
- Feliu, L. 2003. *The God Dagan in Bronze Age Syria*. Çev. W. G. E. Watson, Leiden: Koninklijke Brill NV.
- Fleming, D. E. 1993. "Baal and Dagan in Ancient Syria." *Zeitschrift für Assyriologie* 83: 93, 97-98.
- Goldman, H. 1950. *Excavations at Gözlükule, Tarsus*. Princeton: Princeton University.
- Gottheil, R. J. H. 1912. "Figurines of Syro-Hittite Art." Ed. D. G. Lyon ve M. G. Foot, *Studies in the History of Religions*, 361-365. New York: Macmillan.
- Green, A. R. W. 2003. *The Storm-God in the Ancient Near East* (Biblical and Judaic Studies, vol. 8). San Diego: The University of California Press.
- Güterbock, H. G. 1958. "Reviewed work: Hittite Art 2300-750 BC by M. Vieyra", *Journal of Near Eastern Studies* 17/2: 155-157.
- Güterbock, H. G. 1983. "A Hurro-Hittite Hymn to Ishtar." *Journal of the American Oriental Society* 103/1: 155-164.
- Haas, V. 1994. *Geschichte der hethitischen Religion*. Leiden, E.J. Brill.
- Hanfmann, G. M. A. 1962. "A Hittite Priest from Ephesus." *American Journal of Archaeology* 66/1: 1-4.
- Hanfmann, M. A ve P. Hansen 1956. "Hittite Bronzes and Other Near eastern Figurines in the Fogg Art Museum of Harvard University." *Türk Arkeoloji Dergisi* 6/2: 43-58.

- Hardy, R. S. 1941. "The Old Hittite Kingdom: A Political History." *American Journal of Archaeology* 58/2: 177-216.
- Hart, G. 2005. *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*. New York: Routledge.
- Herscher, E. 1995. "Archaeology in Cyprus." *American Journal of Archaeology* 99/2: 257-294.
- Hoffman, G. 1997. *Import and Immigrants: Near Eastern Contacts with Iron Age Crete*. University of Michigan Press.
- Jean-Marie, M. 1999. *Tombes et nécropole de Mari*. Beyrouth: Institut Français d'archéologie du Proche-Orient.
- Keel, O. ve C. Uehlinger 1998. *Gods, Goddesses and Images of God in Ancient Israel*. Minneapolis: Fortress Press.
- Koşay, H. Z. 1938. *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Hafriyatı: 1936'daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*. Ankara: TTK Basımevi.
- Koşay, H. Z. ve M. Akok 1966. *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı: 1940-1948'deki Çalışmalara Ait İlk Rapor*. Ankara: TTK Basımevi.
- Kramer, N. S. 1961. *Sumerian Mythology: A Study of Spiritual and Literary achievement in the Third Millennium BC*. New York, Evanston, London: Harper and Row.
- Kulaçoğlu, B. 1992. *Anadolu Medeniyetleri Müzesi: Tanrılar ve Tanrıçalar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Leinwand, N.W. 1984. *A Study of Anatolian Weathergods of the Old Assyrian Colony Period*. Bryn Mawr College – Doktora Tezi. University Microfilms International.
- Lines, J. 1957. "Reviewed work: Hittite Art, 2300-750 BC by Maurice Vieyra." *American Journal of Archaeology* 61/1: 94.
- Loon, M. N. Van 1973. "First Results of the 1972 Excavations at Tell Selenkahiye." *Annales Archeologiques Arabes Syriennes* 23: 145-158.
- Loon, M. N. Van 1977. "First Results of the 1974 and 1975 Excavations at Selenkahiye Near Meskene." *Annales Archeologiques Arabes Syriennes* 27: 165-185.
- Loon, M. N. Van 1985. *Anatolia in the Second Millennium BC*. Leiden: E.J. Brill.

- Loud, G. 1939. *Megiddo Ivories*. Chicago.
- Luschan, F. Von 1943. *Ausgrabungen in Sendschirli V: Die Kleinfunde von Sendschirli*. Berlin: Staatliche Museen zu Berlin.
- Mellink, J. M. 1964. "A Hittite Figurine from Nuzi." *Vorderasiatische Archäologie: Festschrift für Moortgart*, 155-164. Berlin.
- Muscarella, O. W. 1992. "Ancient Art: Gifts from the Northern Schimmel Collection." *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Vol. 49/4: 1, 5-21, 53-56.
- Müller-Karpe, A. ve V. Müller-Karpe 2006. "Kızılırmak (Maraşantiya) Kıyısındaki Bir Hitit Kentinde Yeni Araştırmalar." *Arkeoloji ve Sanat* 123: 1-12.
- Na'aman, N. 1980. "The Ishtar Temple at Alalakh." *Journal of the Near Eastern Studies* 39/3: 209-214.
- Naumann, R. 1991. *Eski Anadolu Mimarlığı*, Çev. B. Marda. Ankara: TTK Basımevi.
- Negbi, O. 1976. *An Archaeological Study of Ancient Syro-Palestinian Figurines*. Tell Aviv: Tell Aviv University.
- Oates, D., J. Oates ve H. McDonald 2001. *Excavations at Tell Brak, Vol. 2: Nagar in the Third Millennium BC*. London: British School of Archaeology in Iraq.
- Osten, H. H. Von der ve E. F. Schmidt 1932. *The Alishar Hüyük: Seasons of 1927, Part II, (OIP 7)*. Chicago, Illinois.
- Özgen, E. ve G. D. Summers 1993. "Metalwork in the Gaziantep and Adana Museums: An Addendum." *Anatolian Studies* 43: 109-110.
- Özgen, E., H. Tekin ve H. K. Ensert 1994. "Oylum Höyük 1991 ve 1993 Kazı Çalışmaları." *16. Kazı Sonuçları Toplantısı*: 95-105.
- Özgen, E., B. Helwing ve H. Tekin 1997. "Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen auf dem Oylum Höyük." *Istanbul Mitteilungen* 47: 39-90.
- Özgüç, N. 1968. *Seals and Seal Impressions of Level Ib from Karum Kanesh*. Ankara: TTK Basımevi.
- Özgüç, T. 1954. "Kültepe'de 1953 Yılında Yapılan Kazılar." *Bulleten* 18: 357-390.
- Özgüç, T. 1994. "A Votive Foundation-Nail in the Temple of Maşathöyük." *Beschrieben und Deuten in der Archäologie des Alten Orients: Festschrift für Ruth*

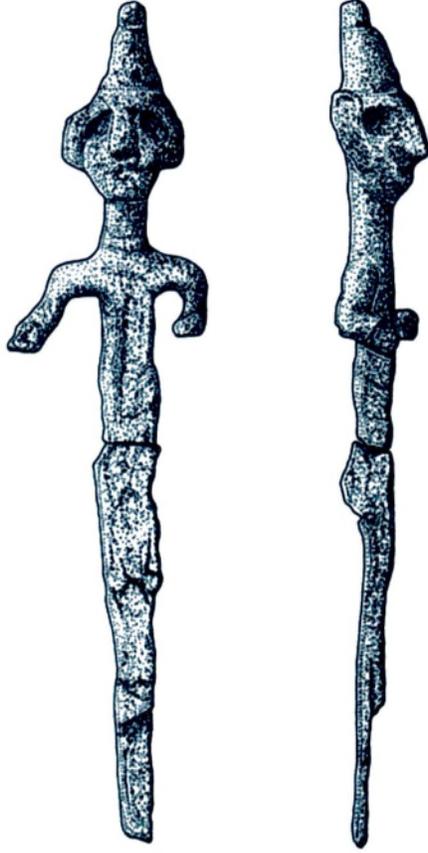
- Mayer-Opificius*, *Altertumskunde des Vorderen Orients* 4, Münster, 227-234.
- Özgüç, T. 2005. *Kültepe: Kaniş/Neša*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Patai, R. 1990. *The Hebrew Goddess*. Detroit, Michigan, Wayne State University Pres.
- Parrot, A. 1936. "Les fouilles de Mari: Deuxième Campagne (Hiver 1934-35)." *Syria* 17/1: 1-31.
- Potts, D. T. 1999. *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schaeffer, C.F.A. 1929. "Les fouilles de Minet el-Bieda et de Ras Shamra Campagnes du printemps 1929." *Syria* 10/4: 285-297.
- Schaeffer, C.F.A. 1936. "Les fouilles de Ras Shamra-Ugarit: Septième Campagne (printemps 1935)." *Syria* 17/2: 105-149.
- Schaeffer, C.F.A. 1939. *The Cuneiform Texts of Ras Shamra-Ugarit*. London: British School of Archaeology.
- Schaeffer, C.F.A. 1952. *Enkomi-Alasia I*. Paris: Académie des Inscriptions et Belles Lettres.
- Seeden, H. 1980. *The Standing Armed Figurines in the Levant* (Prehistorische Bronzefunde Abteilung I,1), München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Summers, G. D. 1991. "Metalwork in Gaziantep Museum Said to be a Hoard from the Region of Sakçagözü." *Anatolian Studies* 41: 173-195.
- Suter, C. E. 2000. *Gudea's Temple Building: The Representation of an Early Mesopotamian Ruler*. Groningen: STYX Publications.
- Süel, A. 1990. "Belgelere Göre Hitit Tapınakları Nasıl Korunuyordu?" *10. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt, 515-522. Ankara: TTK Basımevi.
- Tallon, F. ve J.-M. Malfoy 1987. *Métallurgie Susienne I: De la fondation de Suse au XVIIIe avant J.-C.* Paris: Notes et documents des musées de France.
- Toorn, K. van der 1996. "Domestic Religion in Ancient Mesopotamia." Ed. K. Veenhof, *Houses and Households in Ancient Mesopotamia*, 69-78. İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut.

- Traunecker, C. 2001. *The Gods of Egypt*, Çev. D. Lorton. New York: Cornell University Press.
- Ünal, A. 2003. *Hittitler Devri'nde Anadolu, II*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Vieyra, M. 1955. *Hittite Art: 2300-750 BC*. London: Alec Tiranti Ltd.
- Ward, W. H. 1899. "The Hittite Gods in Hittite Art." *American Journal of Archaeology* 3/1: 1-39.
- Ward, W. H. 1900. "Two Idols from Syria." *American Journal of Archaeology* 4/3: 289-292.
- Witzel, M. 1924. *Hethitische Keilschrift-Urkunden in Transcription und Uebersetzung (Keilschriftliche Studien 4)*, Fulda: Verlag des Verfassers
- Woolley, L. 1955. *Alalakh: An Account of the Excavations at tell Atchana in the Hatay, 1937-1949* (Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London, No. 18). London: Oxford University Press.
- Yüce, A. 1993. *Amasya Müzesi (Katalog)*. Ankara: Gökçe Ofset.

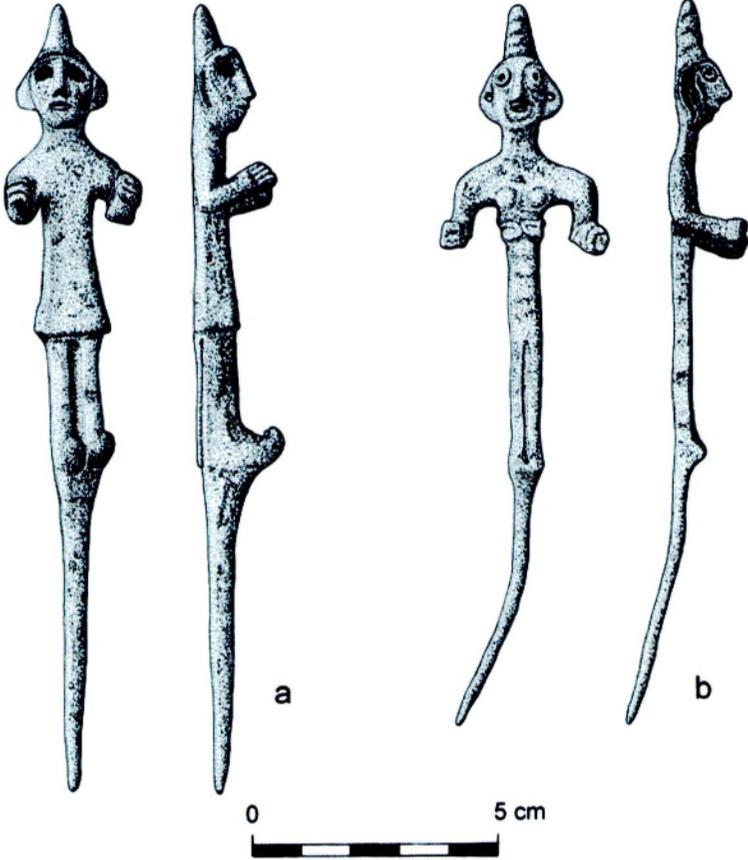

Çizim 1

Atilla Engin

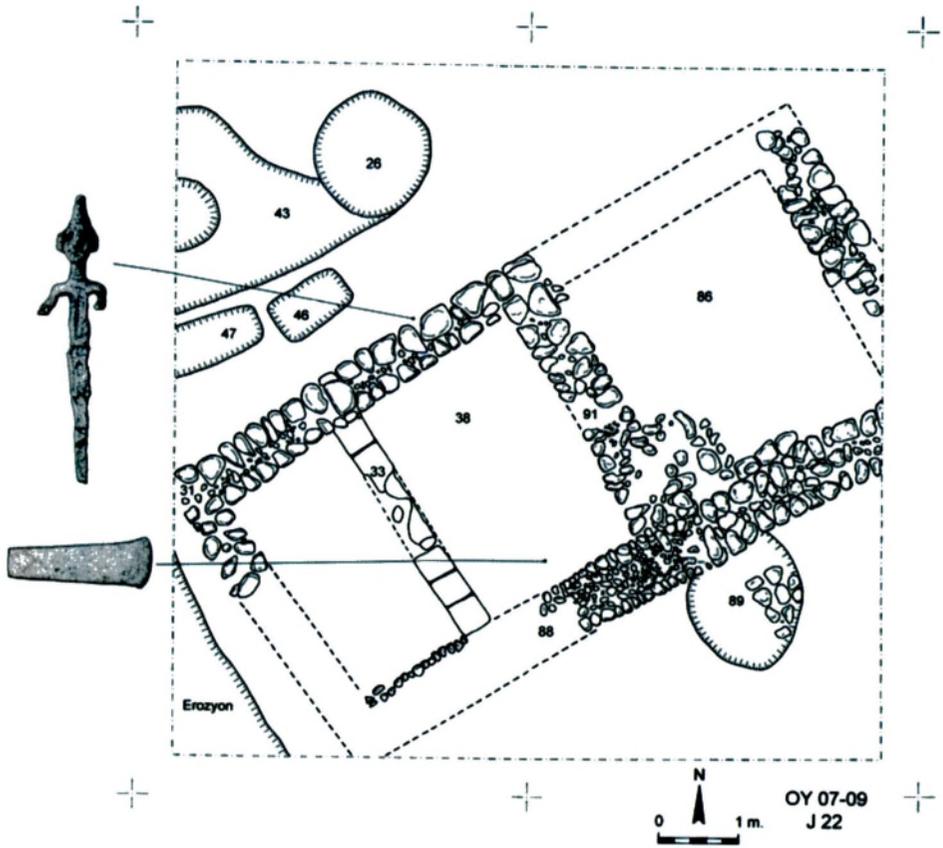

Çizim 2

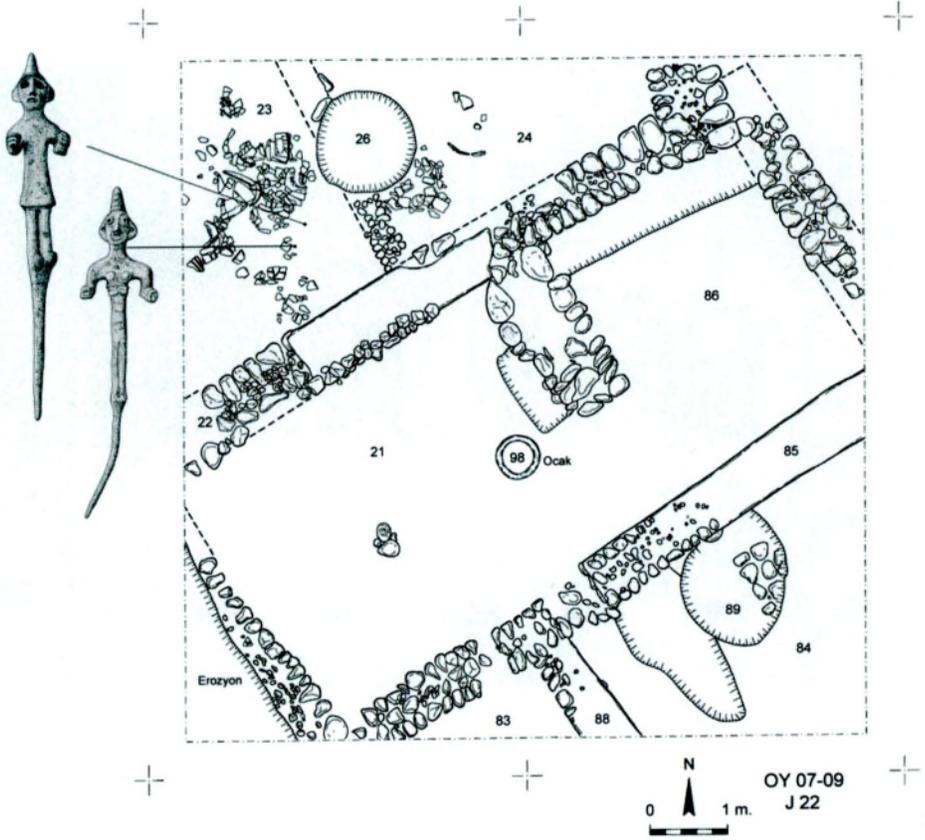

Çizim 3

Atilla Engin

Plan 1

Plan 2

Atilla Engin

Resim 1

Atilla Engin

Resim 2

Atilla Engin

Resim 3

ABDALLAR, AKINCILAR, BEKTAŞİLİK ve EHL-İ BEYT SEVGİSİ: YEMİNÎ'NİN MUHİTİ ve MEŞREBİ ÜZERİNE NOTLAR

RIZA YILDIRIM*

Yemînî, Alevi-Bektaşî geleneğinde en büyük şairler/kanaat önderleri olarak kabul edilen “Yedi Ulu Ozan”dan birisidir¹. Onun meşhur ve bilinen tek eseri olan *Fazilet-nâme*, Alevi-Bektaşî toplumunca benimsenmiş ve yüzyıllar boyunca okuna gelmiştir. *Fazilet-nâme*'nin hem kamu kütüphanelerinde hem de şahsi kütüphanelerde çok sayıda el yazması nüshalarının bulunması bu eserin ne denli kabul gördüğü hakkında açık bir fikir vermektedir. Ancak Yemînî hakkındaki bilgimiz çok azdır. Onu esas itibariyle *Fazilet-nâme*'de yine kendisi tarafından satır aralarında verilen bilgilerden tanıyoruz. *Fazilet-nâme* dışında Yemînî'den bahseden iki kaynak *Demir Baba Velâyetnâmesi* ve *Vîranî'nin Fakr-nâme* adıyla bilinen eserdir. Ancak her iki eser de şairden ismen bahsetmekle beraber hakkında pek fazla bilgi içermemektedir. Şair tezkirelerinin hiç birisi de ondan bahsetmez.

Eski tezkire yazarlarının Yemînî'ye karşı ilgisizliğinin modern araştırmacılar arasında da devam ettiğini söylemek mümkündür. Alevi-Bektaşî geleneğinin en önde gelen şair ve kanaat önderleri arasında sayılmasına karşın Yemînî hakkında bir biyografi denemesi henüz ortaya konulmuş değildir. İslam Ansiklopedisi'nde “Yemînî” maddesinin bulunmadığını söylemek herhalde bu ilgisizliği ifade etmek için yeterli olacaktır. Yemînî'ye karşı modern araştırmacılar arasında mevcut ilginin edebiyat araştırmacıları ve antoloji yazarlarıyla sınırlı kaldığı görülmektedir. Esas itibariyle Alevi-

*Yrd. Doç. Dr., TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Tarih Bölümü, ryildirim@etu.edu.tr

¹ Abdülbâki Gölpinarlı - Pertev Naili Boratav, *Pîr Sultan Abdal*, Der Yayınları, İstanbul 1991, s. 21; Irène Mélikoff, *Hacı Bektaş Efsanesinden Gerçeğe*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 1999, s. 170. Gölpinarlı ve Mélikoff gibi ciddi araştırmacılar tarafından kullanılmakla beraber “Yedi Ulu Ozan” formülünün ihtiyatla ele alınması gerektiğini belirtmek gerekir. Buraya dahil edilen yedi “ozan”ın hangi ölçütlerle ve kim tarafından seçildiği belli değildir. Öte yandan, ifadenin kullanımından bu yedi kişinin Alevi-Bektaşî geleneğinde kabul görmüş en büyük yedi “ozan” olduğu anlamı çıkmaktadır ki bu da tartışmaya açıktır. Bütün bu çekincelerle beraber, biz burada Yemînî'nin Alevi-Bektaşî geleneğinde en çok okunan ve saygı duyulan yazarlardan/şairlerden birisi olduğunu vurgulamak amacıyla bu ifadeyi kullandık.

Bektaşî edebiyatının örneklerini derleme amacıyla kaleme alınan bu eserlerde şairin tarihsel hayatı ve dinî-tasavvufî kimliğine dair verilen bilgi birbirini tekrar eden klişe cümlelerden öteye geçmemektedir².

Yemîni'nin yaşadığı dönem ve bölge ile eserinde hâkim olan dinî motifler göz önüne alındığında, onun Anadolu ve Balkanların din tarihi bakımından, özellikle de Alevî-Bektaşî tarihi bakımından, kritik bir konumda olduğu anlaşılacaktır. Yemîni'nin yaşadığı dönem hem Kızılbaşlık'ın hem de Bektaşî tarikatının -dolayısıyla da kurumsal anlamda bir Bektaşî kimliğinin- ortaya çıkıp şekillendiği zaman dilimiyle çakışmaktadır. Bu dönem, daha sonra katlaşıp şekil alacak ve nispeten az değişecek olan her iki geleneğin "yoğrulma" sürecinin yaşandığı dönemdir³. *Fazilet-nâme* bu süreçte belirleyici olan dinsel öğelere dair değerli ipuçları barındırması bakımından önemlidir.

Öte yandan Yemîni'nin yaşadığı bölge ve dâhil olduğu dinî-sosyal zümreler de onu ilginç hale getirmektedir. *Fazilet-nâme*'de anlattıklarına bakılırsa Yemîni, Trakya ve Balkanlarda gaza ile uğraşan akıncılar muhitinde yaşamıştır. Yine anlattıklarından hareketle onun bu muhitte "Otman Baba ekolü"ne bağlı olduğu, Hacı Bektaş ismini yücelten zümrelerle en azından organik bağının bulunmadığı kanaatine varmak mümkündür. 16. yüzyıl boyunca Bektaşiliğin Osmanlı Devleti'nin desteğini alıp çatı tarikatı olarak örgütlenmesine paralel olarak, Otman Baba ekolünün de diğer Kalenderî grupları gibi Bektaşî şemsiyesi altında eridiği bilinmektedir⁴. Yemîni'yi önemli yapan bir başka husus, bu kaynaşma ve erime sürecinin *Fazilet-nâme*'nin yazılması ile en azından kronolojik bakımdan kısmen keşşmesidir. Şu halde *Fazilet-nâme*'de bu sürece dair izler aramak boşuna bir gayret olmayacaktır.

² Kemal Samancıgil, *Alevî Şairleri Antolojisi*, Gün Basımevi, İstanbul 1946, ss. 268-274; İsmail Özmen, *Alevî-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, cilt II, SAYPA Yayın ve Dağıtım, Ankara 1995, ss. 43-100; Mehmet Şimşek, *Dede Korkut ve Ahmet Yesevi'den Günümüze Uzanan Ünlü Alevî Ozanlar*, Can Yayınları, İstanbul 1995, ss. 156-160.

³ Irène Mélikoff, "Les Fondements de l'alevisme", *Sur les traces du soufisme turc*, ISIS, İstanbul 1992, ss. 11-28.

⁴ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, ss. 207-208; Ahmet T. Karamustafa, "Kalenders, Abdâls, Hayderîs: The Formation of the *Bektâşîyye* in the Sixteenth Century", in *Süleymân the Second and His Time*, edited by Halil İnalçık and Cemal Kafadar, İstanbul 1993, ss. 121-29.

FAZİLET-NÂME

Yemînî'nin hayatı ve meşrebi hakkında başlıca kaynağımız *Fazilet-nâme*'dir⁵. *Fazilet-nâme-i Ali* olarak da bilinen eser Hz. Ali'nin faziletlerini anlatan ve esas itibarıyla on dokuz bölümden oluşan uzun bir mesnevidir. Eserin baş taraflarında açıkça ifade edildiği gibi *Fazilet-nâme* Yemînî'nin telif ettiği bir eser olmayıp Şeyh Rükneddin adında bir kişinin Farsça nesir olarak yazmış olduğu (derlediği ?) bir eserin Türkçeye çevirisidir. Ne yazık ki, ne Şeyh Rükneddin ne de *Fazilet-nâme*'nin aslını teşkil eden Farsça metin hakkında Yemînî'nin söylediklerinden fazlasını bilmiyoruz. Yemînî, Hz. Ali'nin faziletlerini anlatan bir metnin İbn Abbas ile başlayıp Câbir ile devam eden bir rivayet zinciri ile Musa Kâzım'a ulaştığını, ondan da sonraki nesillere aktarıldığını ifade etmektedir. Yine ondan öğrendiklerimize göre, muhtemelen Musa Kâzım'dan sonraki rivayet halkalarında metin farklılaşmaya başlamış ve birçok versiyon ortaya çıkmıştır. Yemînî bunların çoğunun yalan-yanlış bilgiler ve sapırmalarla dolu olduğunu, en doğru rivayetin kendi tercüme ettiği Şeyh Rükneddin tarafından Farsça yazılmış metin olduğunu iddia etmektedir⁶. Şeyh Rükneddin'e ait olduğu belirtilen söz konusu eser henüz bulunabilmiş değildir. Aynı şekilde Yemînî'nin bahsettiği bu şahsın kim olduğu da bilinmemektedir.

Ancak şunu belirtmek gerekir ki, elimizdeki *Fazilet-nâme* Farsça orijinal metnin tercümesinden ibaret değildir. Yemînî, eseri Türkçeye çevirirken sadece nazma çekmekle kalmamış birçok eklemeler de yapmıştır. Yemînî'nin tercüme esas aldığı metne müdahalesi iki ayrı biçimde tezahür etmektedir: asıl metinde olmayan bilgiler ilave etme ve tercüme sırasında metnin muhteva ve tonuna müdahale. Onun bizim açımızdan esas önemli katkısı birinci gruba giren müdahaleleri yani asıl eserde olmayan eklemeleridir.

Elimizdeki metnin omurgasını Şeyh Rükneddin'e ait olan çekirdek (-in tercümesi) teşkil etmektedir. Ancak bu çekirdek Yemînî'nin eklediği bilgilerle sarmalanmış ve eser tercüme-telif karışımı bir hal almıştır. Hatta dik-

⁵ *Fazilet-nâme* ilk defa Ahmed Hızır ve Ali Haydar tarafından yayınlanmıştır (Cihan Matbaası, İstanbul 1909). Eser, Fevzi Gürgen tarafından Latin harfleri ile 1960 yılında yayınlanmıştır (Pak Neşriyat). Aynı eserin ikinci baskısı 1995 yılında yapılmıştır (Ankara: Ayyıldız Yayınları). Daha sonra Adil Ali Atalay tarafından tekrar neşredilmiştir (*Hazreti Ali'nin Fazilet-nâmesi*, 13. basım, haz. Adil Ali Atalay Vaktidolu, Can Yayınları, İstanbul 2003.) *Fazilet-nâme* son olarak Yusuf Tepeli tarafından dil özelliklerini analiz eden geniş bir değerlendirme ile yayınlanmıştır (Derviş Muhammed Yemînî, *Fazilet-nâme*, hazırlayan Yusuf Tepeli, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002.) Elinizdeki çalışmada Tepeli'nin yayınladığı metin esas alınmıştır.

⁶ Yemînî, *a.g.e.*, s. 108, 167.

katli bir muhteva ve üslup analizi iki tarz metnin eser boyunca iç içe geçmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Asıl metinden alınan hikâyeler içinde Yemîni'nin kendi dönemine ve muhitine dair bilgiler içeren kısa şiirler serpiştirilmiştir. Doğrudan doğruya şairin kendi muhitinden ve tasavvuf anlayışından bahseden bu bölümlerin orijinal metinden tercüme olduğunu varsaymak yersizdir. Bilakis eserin söz konusu kısımları Yemîni'nin kendi telifi olarak alınabilir. Bu "telif" olan kısımlar gerek şairin ait olduğu muhit ve meşrep gerekse tasavvuf anlayışı bakımından değerli bilgiler içermektedir.

Yemîni'nin diğer katkısı Farsça metnin tercümesi ve nazma çekilmesi sürecinde ortaya çıkmaktadır. Öncelikle, onun dönemin anlayışına uyarak kelime-kelime tercüme yerine serbest bir metot takip ettiğini düşünebiliriz⁷. Öte yandan, tercüme faaliyetine "nazma çekme" fiilinin de eşlik ettiği göz önünde bulundurulursa asıl metnin iki aşamalı bir dönüşüm geçirdiği görülecektir. Metnin dönüşümünün her iki aşamasında da Yemîni'nin kendi mükteşebatının ve bilinçaltının müdahil olacağı açıktır. Ne var ki, bu bölümlerde eserin çekirdeği ile Yemîni'nin müdahalelerini ayırt etmek oldukça güçtür. Şu kadarını söyleyebiliriz ki, Türkçe *Fazilet-nâme* metninin gövdesini oluşturan 19 fazilet hikâyesi esas itibarıyla Rükneddin'in metninden gelse de, ortaya çıkan tasavvuf anlayışı Yemîni tarafından en azından paylaşılmakta yahut onaylanmaktadır.

Elinizdeki çalışma esas itibarıyla *Fazilet-nâme*'de Yemîni'nin "telifi" olan bölümlere dayanmaktadır. Bunun yanında eserin geneline yayılmış olan tasavvuf anlayışının da (yukarıda açıklandığı üzere) Yemîni tarafından benimsendiğini varsaymaktadır.

YEMİNİ'NİN MEŞREBİ VE MUHİTİ

Fazilet-nâme'den anladığımıza göre Yemîni, Semerkant'ın ileri gelenlerinden bir zatın oğludur. Gerçek adı Muhammed olup Derviş Muhammed olarak da anılmaktadır. Lakabına "Hafizoğlu" denilmektedir⁸. Babasının Semerkantlı olduğunu ifade edişine bakılırsa Horasan taraflarından gelişleri çok eski değildir. Ya babasıyla beraber ya da babasından sonra kendisi

⁷ Eski Türk edebiyatında tercüme anlayışına dair bkz. Agah Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1973, ss. 80-88.

⁸ Yemini, *a.g.e.*, s. 600.

gelmiş olmalıdır. Ancak nereye geldiği konusu belirtilmemiştir. Eserin hiçbir yerinde Derviş Muhammed'in yaşadığı yere dair bilgi geçmemektedir. Ancak kendi döneminden bahseden bölümler dikkatlice okunduğunda onun Trakya ya da Balkanlar'da yaşamış olduğu izlenimi ortaya çıkmaktadır⁹. Yemini'ye dair en kesin bilgimiz yaşadığı döneme dairdir. *Fazilet-nâme*'yi Hicri 925 (Miladi 1519) yılında yazdığı metnin sonunda açık olarak ifade etmektedir¹⁰. Böylesi dolgun bir eseri olgunluk döneminde yazdığını varsayarsak, şairin 16. yüzyılın birinci yarısında ölmüş olduğu kanaatine varabiliriz. Şu halde yaklaşık olarak 15. yüzyıl ortalarından 16. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar uzanan bir ömür sürdüğü söylenebilir. Onun tasavvuf meşrebinde ehl-i beyt sevgisi ve Hz. Ali'ye bağlılığın en baskın unsur olduğu görülmektedir. Bunun yanında Hurûfî irfanından da etkilendiği anlaşılmaktadır.

A) Yemini ve Hurûfîlik

Modern araştırmacılar Yemini'yi kategorik olarak Hurûfî şairler arasında saymaktadırlar¹¹. Gölpınarlı daha da ileriye giderek onu Hurûfî inancını yaymakta olan bir dâî olarak görmektedir¹². Bununla beraber *Fazilet-nâme*'de Yemini'nin Hurûfî propagandası yaptığını andıran ifadeler yoktur. Meşhur Hurûfî yazarların eserlerinde bolca rastlanan rumuzlar ve Fazlullah'a övgüler içeren bölümler *Fazilet-nâme*'de yer almaz. Bu eserin amacı hem muhtelif yerlere serpiştirilmiş pasajlarda hem de eserin genel kurgusunda açıkça ortaya çıkmaktadır ki bu Hz. Ali'nin faziletlerini övmekten başka bir şey değildir. Yemini'nin bilinen tek eserinin *Fazilet-nâme* olduğu göz önüne alınırsa Gölpınarlı'nın onun bir Hurûfî dâîsi olduğuna dair görüşüne katılmak imkânsızdır. Öte yandan Hurûfî metinlerde bolca yer alan sayı hesapları ve hatlara dair yorumlar, Arap ve Fars alfabelerine dair değerlendirmeler, Allah'ın ancak insan yüzüne, bedenine ve kâinata yerleştirilen hatların şifrelerinin çözülmesi ile kavranılacağı fikri gibi husus-

⁹ Bu husus aşağıda ayrıntılı ele alınmaktadır.

¹⁰ Yemini, *a.g.e.*, s. 602.

¹¹ Abdülhakî Gölpınarlı, *Hurûfîlik Metinleri Kataloğu*, TTK, Ankara 1989, ss. 25, 29; Irène Mélikoff, "Fazlullah d'Astarabad et l'essor du hurûfisme en Azerbaïdjan, en Anatolie et en Roumélie", *Sur les traces du soufisme turc*, ISIS, İstanbul 1992, s. 19; Irène Mélikoff, "14. - 15. Yüzyıllarda İslam Heterodoksluğunun Trakya'ya ve Balkanlar'a Yerleşme Yolları", *Sol Kol: Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, editör Elizabeth A. Zachariadou, çevirenler Özden Ankan, Ela Gültekin, Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 179, 185.

¹² Gölpınarlı, *Hurûfîlik Metinleri*, s. 29.

ların¹³ *Fazilet-nâme*'de hiç yer almaması en azından Yemîni'nin meşrebinde en baskın unsurun Hurûfilik olmadığını ortaya koymaktadır.

Öte yandan onun Hurûfî irfanından hiç nasibi olmadığını söylemek de aynı ölçüde zordur. *Fazilet-nâme*'nin özellikle inanç esaslarına ve Yemîni'nin kendi seyr-i sülûkuna dair beyitlerinde yer yer Hurûfî neşvesi sezilmektedir. Eserin en başında yer alan tevhide dair kısımda¹⁴ bu neşvenin ilk işaretleri tezahür etmektedir. Burada Yemîni'nin Tanrı'nın ve insanın mahiyetini doğru ve tam olarak anlamının yollarını anlatırken Hurûfî öğretilerden faydalandığı görülmektedir. Bu bölümlerde gerek eşyanın mahiyeti ve yaratılışa dair Hurûfî inançlarının izlerine gerekse Hurûfîlerce meşhur kimi ifade kalıplarına rastlanmaktadır. Mesela, Yemîni'ye göre Tanrı'yı tam olarak anlamının yolu insanın önce kendisini anlamasından geçer. Zira insan "âdem" olması itibariyle "halife"dir ve "arş-ı rahman"ın menzildir¹⁵. Hurûfilik'in kurucusu Fazlullah "Rahman Arş'ın üzerine istiva etti" (Tâ Hâ, 20: 5) ayetini yorumlarken buradaki "arş"ın âdem ya da daha geniş anlamıyla insan olduğunu söylemiştir. Bu yüzden Hurûfî metinlerinde "arş-ı rahman" – insan (âdem) özdeşleştirilmesi sık sık yapılmaktadır¹⁶.

Yemîni'ye göre insan eğer kendi mahiyetini layıkıyla anlayabilirse kainatın efendisi olacaktır. Kendi mahiyetini layıkıyla anlamının yolu ise "esmâ ilmi"ni bilmekten geçmektedir. Yemîni "esmâ ilmi" üzerine çok vurgu yapmaktadır. Bu ilmi bilmek hakiki insan (âdem, insan-ı kâmil) olmak için – ki Allah'ın mahiyeti de ancak o zaman anlaşılacaktır – her şeyden önce gerekmektedir. Öte yandan bilinmesi gereken "esmâ"¹⁷ aslında insandan gayrı da değildir. O, bir yerde âdem ile esmânın birbirinin gayrı olma-

¹³ Hurûfilik hakkında bkz. M. Clément Huart ve Rıza Tevfîq, *Textes Persans relatifs a la secte des Hourîfis. Publiés, traduits et annotés*, Brill; London: Luzac & Co., Leyden 1909; Gölpınarlı, *Hurûfîlik Metinleri*, ss. 1-33; Hamid Algar, "The Hurûfî Influence on Bektashism", *Bektachiyya: Etudes sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadî Bektach*, réunies par Alexandre Popovic et Gilles Veinstein, ISIS, İstanbul 1996, ss. 39-53. En son derli toplu bir değerlendirme için bkz. Fatih Usluer, *Hurûfîlik: İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2009.

¹⁴ Eserin giriş bölümünde yer alan bu kısımların Yemîni tarafından eklendiği anlaşılmaktadır. Zira yukarıda da ifade edildiği gibi *Fazilet-nâme*'nin Şeyh Rükneddin'den gelen çekirdeği 19 fazilet hikâyesinden ibaret olmalıdır – ki bu 19 hikâye eserin ana gövdesini teşkil etmektedir. Yemîni *Fazilet-nâme* isimli eserin Farsça olarak Şeyh Rükneddin tarafından "şerh edildiğini" ve kendisinin de bu metni Türkçeye çevirip nazma çektiğini birinci fazilet hikâyesini anlattığı bölümün başında ifade etmektedir. Anlatımın kurgusundan tercüme esas teşkil eden ana metnin de buradan itibaren başladığı çıkarılabilir. Dolayısıyla buraya kadar olan (ilk fazilet hikâyesine geçmeden önceki) vahdet telakkisi, Nur-ı Muhammedî, eserini yazış sebebi gibi hususlara temas ettiği uzun giriş bölümünün Yemîni'ye ait olduğu söylenebilir.

¹⁵ Yemîni, *a.g.e.*, s. 98.

¹⁶ Usluer, *a.g.e.*, ss. 273-276.

¹⁷ "Esmâ"dan kasıt açıkça anlaşılacağı üzere Allah'ın isimleridir.

diğini şu şekilde ifade etmektedir: “Eminisin bugün esmâ-i zâtun”¹⁸. Hurûfî anlayışının başlıca ayırt edici yaklaşımlarından birisi isim ile müsemma (isimlendirilmiş, ismi taşıyan) ayrılığının olamayacağı, bu ikisinin bir bütün olduğu görüşüdür¹⁹. Bu anlayış *Fazilet-nâme*’de aynen mevcuttur: “Ki ta’lim eyledi Esmâ-i Hüsnâ / Ki bildün ismidür ‘ayn-ı müsemmâ”²⁰. Hurûfîlerin “esmâ ilmini bilmek” için geliştirdikleri teknik özünde insanın yüzünde ve vücudunda yer alan hatların idrak edilmesi esasına dayanmaktadır. İnsan vechinin (yüzünün) kutsiyeti, onda ilâhî isimlerin yer aldığı ve bu yüzden ona secde edilmesi gerektiğine dair uzun bahislere Hurûfî metinlerde sıkça rastlanır²¹. Yemîn’de bu anlayışın yansımalarına belli belirsiz rastlanmaktadır: “Elinden ayağından hem yüzünden / Beyandur ilm ile esmâ sözünden”²².

Buna göre insanın Allah’ın isimlerinin emini olması, yani o isimleri bir şekilde taşıyor olması ona ilâhî mayanın bulaşması anlamına gelmektedir. Aslında esmâ ilmini bilmek²³ suretiyle hakiki insan olma istikametinde mesafe almak özünde insanın mahiyetinde var olan ilâhî mayayı keşfetmekten başka bir şey değildir. İlerleyen beyitlerde bu Hurûfî anlayışı “vahdet-i vücut” esintileri taşıyan ancak “vahdet-i mevcut” telakkisine daha yakın duran bir anlayışla yoğrulmakta²⁴ ve eşyanın vücudunun Hüda’dan ayrı

¹⁸ Yemini, a.g.e., s. 99.

¹⁹ Usluer, a.g.e., ss. 225-226.

²⁰ Yemini, a.g.e., s. 98.

²¹ Usluer, a.g.e., ss. 277-302.

²² Yemini, a.g.e., s. 99.

²³ Hurûfîlerin “esmâ ilmini bilmek” için geliştirdikleri teknik esas olarak insanın yüzünde ve vücudunda yer alan hatların idrak edilmesi esasına dayanmaktadır.

²⁴ Vahdet-i Vücut ile vahdet-i mevcut düşüncesi arasındaki en temel fark, birisi hakiki varlığı (vücutu) sadece Tanrı’ya vererek âlemi onun -bir cismin aynadaki görüntüsü gibi- yansımaları veya tecellileri olarak görüp eşyanın gerçekte var olmadığını savunurken, diğersinin Tanrı’nın eşyada için olduğunu ve tabiatın topyekûn Tanrı’nın ta kendisi olduğunu ileri sürmesi olarak ifade edilmektedir. Ne var ki sufi metinleri okurken bu ayrımı yapmak oldukça güçtür. Sufilerin sembolik ifadeleri pek sevmeleri ve çoğu zaman kavramların sınırlarını muhtemelen bilinçli olarak müphem bırakmaları zaman zaman bir metinden hareketle yazının meşrebi ve itikadi hakkında kesin yargıya varmayı imkânsız hale getirmektedir. *Fazilet-nâme*’nin yukarıda incelenen bölümlerinde de benzer bir tablo ortaya çıkmaktadır. Yemini’nin vahdet-i mevcut düşüncesine daha yakın olduğu kanaati hâsıl olmakla beraber sırf bu ifadelerden hareketle onun konumu hakkında kesin bir yargıya varmak imkânsızdır. Ne var ki vahdet-i mevcutçu (panteist) olarak bilinen Hurûfîlikten etkilendiği göz önüne alınırsa onun da vahdet-i vücutçu olduğu görüşü güçlenmektedir. Vahdet-i vücut anlayışının güzel bir özeti için bkz. Ahmed Avni Konuk, *Füsûsü’l-hikem Tercüme ve Şerhi*, cilt I, haz. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1987 (özellikle Konuk’un “Mukaddime”sinin yer aldığı 1-87 sayfalar arasında İbn Arabî’nin ortaya koyduğu sistemin güzel bir özeti ve izahı vardır). Ayrıca bkz. Muhiddin-i Arabî, *Füsûsü’l-hikem*, çev. Nuri Gencosman, İstanbul, Maarif Matbaası, 1956; W. C. Chittick, “Wahdat al-Shuhûd”, *Encyclopedia of Islam*, second edition, XI, 37-39; Toshihiko Izutsu, *İbn Arabî’nin Füsûs’undaki Anahtar Kavramlar*, çev. A. Yüksel Özemre, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 1998; idem, “Vahdet-i Vücutun Bir Analizi: Bir Doğu Felsefeleri Metafelsesine Doğru”, *İslam Mistik Düşüncesi Üzerine Makaleler*, çev. Ramazan Ertürk, İstanbul, Anka Yayınları, 2001; Ebu’l-Âla

olmadığı açıkça ifade edilmektedir²⁵. Zira Hakk'ı ancak Hak bilir; eğer eşya Allah'tan gayri olsaydı insanlar Allah'ı bilemezdi. İşte bunları hakkıyla anlayan insan "arş-ı rahman" olduğunu fehmeder, kendinde Hakk'ı bulur ve böylece Allah'ı bilir. Yemînî bu durumu şöyle ifade etmektedir: "Kaçan kim anlaya gendüzin insan / Şehadet ede öz nefesine iman; Görürse Hak, bakarsa Hak, dise Hak / Kul Allah'ı bilür anlarsa mutlak"²⁶.

Görüldüğü gibi, Yemînî Hurûfî kimliğine dair diğer Hurûfî yazarların eserlerinde sıkça rastlanan açık işaretlerde (28, 32, hatlar vs. gibi) bulunmamaktadır. Ancak tevhid ve insanın mahiyetine dair yazdıkları tahlil edildiğinde onun telakkilerinde Hurûfî irfanından esintiler bulunduğu kanaati uyanmaktadır.

Şairin Hurûflik'ten etkilendiğini düşündüren satırlar bu kadarla sınırlı değildir. Daha önce belirtildiği gibi Yemînî *Fazilet-nâme* boyunca yer yer satır aralarında kendisinden bahsetmekte, kendi meşrebi ve seyr-i sülûku hakkında bulanık ifadelerle de olsa bilgi vermektedir. Bunlardan birinde tevhit ilmine ulaşmak için kişinin yapması gerekenler sıralanmaktadır. Ona göre, vahdet ilmine şehâdet eden kendi özünü eşyadan ayrı bilmemeli, kendisini ve eşyayı hakikat bilmelidir. Bu sırrı kavramak için önce bir üstâd-ı kâmile erişmeli ve onun ilmi ile âmil olmalıdır. Sonra tarikat ehli, musahip olmalıdır. Böylece insanı bilmeli ve bir nefis (nefs-i vahid) olmalı; secde edileni bilerek secde eden (ehl-i sâcid) olmalı. Bu şekilde "Simurg" ile "Kaf"ın ne olduğunu, arz ve semavatın Allah'ın bir "emr"i olduğunu, bütün ayetlerin vahdetin delili olduğunu bilir ve böylece "ehl-i a'raf" olup kurtulşa erer²⁷.

Yukarıda anlatılan tevhit anlayışı ve anlatımda kullanılan anahtar kavramlar Fazlullah'ın öğretilerine göndermeler içermektedir. Eşya ile Hakk'ın gayri olmadığı ve yine bu doktrine bağlı olarak insanın bünyesinde Hakk'ı barındırdığı fikrine dair Hurûfî öğretisinden daha önce bahsedilmişti. Burada eklenen "Kaf"ı bilmek, "ehl-i a'raf" olmak gibi ifadeler de Hurûfî metinlerinde sıkça geçmektedir²⁸. "A'raf ehli" klasik İslam literatü-

Afîfî, *The Mystical Philosophy of Muhyîd Dîn İbnul Arabî*, Cambridge, 1939 (Türkçe tercümesi: *Muhyiddin İbnul-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, çev. Mehmet Dağ, İstanbul, Kırkambar Yayınları, 1999. Panteizm için bkz. Charles Hartshorne, "Pantheism and Panentheism", *Encyclopedia of Religion*, second edition, X, 6960-6965.

²⁵ Yemînî, *a.g.e.*, s. 100.

²⁶ Yemînî, *a.g.e.*, s. 162.

²⁷ Yemînî, *a.g.e.*, s. 459.

²⁸ "Kaf" için bkz. Usluer, *a.g.e.*, s. 390).

ründe cennet ile cehennem arasında kalmış insanlar için kullanılan bir isimdir. Ancak Hurûfî öğretisinde bu kavram özel bir içerik kazanmıştır. Hurûfilere göre “ehl-i a'raf” Hurûfî tekniklerini kullanarak dinin esrarını çözmüş ve böylece hakiki bilgiye ulaşarak kurtulmuş kişilerdir²⁹.

Yemînî'nin Hurûfî meşrepliğine dair ilk açık ifadesi hemen bu beyitlerden sonra gelmektedir. O, vahdet ilmine ulaşmak isteyen bir kişinin neler yapması gerektiğini kısaca ifade ettikten sonra sözü kendisine getirerek nasıl aydınlandığını ve üstadını anlatmaktadır. Burada “Fazl-ı Allah”ın³⁰ hakikat ilmini öğretmek suretiyle kendisini hidayete erdirdiğini söylemektedir. Öğrendiği hakikat ilminin ne olduğunu tarif ettiği satırlar ise belirgin bir şekilde Hurûfî sembolizmi ile bezenmiştir. Harflerle ilgili vurgular, İsa ve Mehdi'nin nüzulünü görmek, insan ve hayvanın farkını anlamak gibi ifadelerin Hurûfîliğe işaret ettiği düşünülebilir³¹. Devam eden mısralarda “Fazlullah”ın kendisine şeriatı öğreten üstad olduğunu ve ondan kendisine büyük hediye ve nimetlerin ulaştığını söylemektedir. Yine aynı yerde “Fazl-ı Allah”ın hidayeti ile küfürden hakiki imana ulaştığını ve artık şeytanın aldatmacalarına kanmayacağını ifade etmektedir³². Burada da “Fazlullah” tabiri ile kastedilen soyut anlamda “Allah'ın fazl”ndan (fazl-ı Allah) ziyade herhalde Hurûfîliğin kurucusu Fazlullah-ı Astarabâdî olmalıdır.

Fazilet-nâme'de Fazlullah'a işaret ettiği düşünülebilecek bir başka beyit metnin sonlarına doğru karşımıza çıkmaktadır. Burada da Yemînî yine kendisinden bahsetmektedir. Kendi halinde, gam ve keder içinde, hasta ve cahil gezerken hayatını “Fazl-ı Rahman”ın zinde kıldığını, dinde erkânın ne olduğunu bildirdiğini, gözündeki nuru gösterip gamını def ettiğini ve huzuru gösterdiğini ifade etmektedir. Yemînî, hatta bu irşad ile “Sırr-ı Hudâ”dan, “Ali'nin nuru”ndan olan tecelli şevkinin kendisine eriştiğini, bu şevkin kalbine ehl-i beyt güneşinin safasını doldurduğunu ve böylece *Fazilet-nâme*'nin nazm olunduğunu söylemektedir³³. Yine burada “Fazl-ı Rah-

²⁹ Usluer, *a.g.e.*, ss. 145-146.

³⁰ Yusuf Tepeli'nin “Fazl-ı Allah” şeklinde okuduğu bu ifadeyi (فضل الله) “Fazlullah” şeklinde okumak metnin bağlamına daha muvafık düşmektedir.

³¹ Hurûfiler aynı zamanda başladıkları surelerin adı olan mukataat harflerden “Yâ Sin” ve “Tâ Hâ”nın Hz. Muhammed'e işaret ettiğini iddia ederler. Bkz. Usluer, *a.g.e.*, ss. 391-394. Yine Hurûfî literatüründe kıyamete yakın nüzul edecek olan Mesih ve ortaya çıkacak olan Mehdi ile Fazlullah'ın özdeşleştirildiği bilinmektedir. Bkz. Gölpınarlı, *Hurûfîlik Metinleri*, s. 29; Usluer, *a.g.e.*, ss. 363-374.

³² Yemînî, *a.g.e.*, ss. 459-460.

³³ Yemînî, *a.g.e.*, s. 602.

man" ile kastedilenin Hurûfilik'in kurucusu Fazlullah olduğu kanaati ağır basmaktadır.

Şu halde Yemîni'nin Fazlullah ve Hurûfilik'e bir şekilde intisabı olduğunu kabul etmek kaçınılmaz görünmektedir. Ancak on altıncı yüzyılın ilk yarısında ölen Yemîni'nin 1394 yılında Azerbaycan'da öldürülen Fazlullah ile görüşmesi ve onun elinden kurtuluşa ermesi mümkün değildir. Elbette Yemîni'nin burada kastettiği Fazlullah'ın bizzat cismani varlığı değil eserleri ve öğretileridir.

Bütün bu analizlerden nasıl bir sonuç çıkarılabilir? Öncelikle, Yemîni'nin dinsel ve düşünsel dünyasında Hurûfliğin izleri bulunduğu görülmektedir. Ancak onun Hurûfliği ne kadar bildiği ve Hurûfliğe ne derece intisabı olduğu *Fazilet-nâme*'den açıkça anlaşılmamaktadır. Bir taraftan tevhide ve insanın mahiyetine dair telakkilerinde Hurûfi izlerini görürken, diğer taraftan Hurûfi metinlerinde çok geniş yer tutan harfler, hatlar, sayı hesapları ve varlığın şifrelerini harf ve hesaba dayalı bir sistemle çözme çabasına dair en ufak bir ipucu yer almamaktadır. Bu durumda sadece *Fazilet-nâme*'nin sunduğu bilgiye dayanarak varılacak en emin sonuç şu olacaktır: Yemîni Hurûfi irfanından beslenmiş, belli ölçüde Hurûfilik öğretilerini benimsemiş bir tasavvuf erbabı ve şairdir. Bununla beraber, o Hurûfilik propagandası yapan bir dâî değildir ve aşağıda görüleceği üzere Hurûfilik onun dinî-tasavvufi kimliğini belirleyen birincil öge olmamıştır.

Esasen Yemîni'nin de dâhil olduğu dinî-sosyal zümre içinde Hurûfi öğretilerinin kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Ancak birer Hurûfi dâisi olan ve eserlerinde baştan sona Hurûfi öğretilerini işleyen Mir Aliyyü'l-A'lâ, Nesimî, Refîî, Firişteoğlu, Misalî gibi şair/yazarlarla, meşrep olarak esasen abdallar zümresine³⁴ dâhil olup Hurûfi öğretilerinin özellikle tasavvufi yönlerinden etkilenen şair ve mutasavvıfları birbirinden ayırmak gerekir. Şüphesiz Yemîni ikinci grupta yer almaktadır.

³⁴ Bu çalışma boyunca "abdallar" tabiri bir tasavvuf meşrebinden ziyade belirli bir grubu işaret etmek amacıyla kullanılmıştır. Bu grup Aşıkpaşazâde'nin meşhur dörtlü tasvirinde geçen Abdalân-ı Rum değil, belki onun bir alt koludur. Biz burada daha çok Yemîni'nin çağdaşı Vâhidî'nin tasnifini (ileride ele alınacak) takip ederek kelimeyi Otman Baba ekolüne mensup dervişler zümresini ifade eden özel anlamıyla kullandık. Yemîni'nin de dâhil olduğu bu zümrenin tasavvuf anlayışı ve yaşam tarzı bakımından Kalenderî geleneğe mensup oldukları bilinmektedir. Abdallar ve Kalenderî tasavvuf meşrebi hakkında bkz. Fuat Köprülü, "Abdal", *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi* I, İstanbul, 1935, ss. 23-56; Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Süfîlik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992; Ahmet T. Karamustafa, *God's Unruly Friends*, University of Utah Press, Salt Lake City 1994.

Birinci grupta yer alan Hurûfî dâîleri Fazlullah öldürüldükten sonra onun fikirlerini Anadolu'ya ve Balkanlara taşıma ve buralarda yayma hususunda öncülük etmişlerdir. Aslında Bektaşilik'le pek ilgileri bulunmayan bu Hurûfî dâîlerinin çoğunun daha sonra Bektaşî geleneğine mal oldukları bilinmektedir. Öte yandan, kimi Hurûfî inanç unsurlarının özellikle Balkanlardaki abdal grupları ve Bektaşî dervişleri tarafından benimsendiği malumdur. Ne var ki, yukarıdaki tasnifte birinci gruba giren Hurûfî halifelerinin/dâîlerinin eserlerine bakıldığında oralarda işlenen mevzuların abdal muhitinin zevkine ve anlayışına tam da hitap etmeyeceği tahmin edilebilir. Her şeyden önce, Fazlullah başta olmak üzere Hurûfî halifelerinin eserlerini anlayıp zevk edebilmek için ciddi bir entelektüel seviye gerekmektedir. Zira söz konusu eserlere bakıldığında hatırı sayılır bir matematik ve hesap bilgisinden başka Kur'an, hadis ve dönemin diğer ilim dallarında ciddi bir birikim göze çarpmaktadır³⁵. Böylesi bir entelektüel seviyenin abdallar muhitinde bulunmadığı söylenilebilir.

Şu halde Hurûfiliğin Bektaşiliği etkilemesi sürecinde baş aktörlerin sözü edilen Hurûfî önderleri olmadığı anlaşılmaktadır. Yüksek bir entelektüel bilgi ve düşünce seviyesi gerektiren Hurûfî öğretilerinin ekserisi okuma yazma bilmeyen abdallar arasında kavranıp benimsenecek bir forma sokulması için köprü işlevi görecek araçlara ihtiyaç olduğu görülmektedir. İşte Yemînî tam da böyle bir konumda durmaktadır. Onun eğitim seviyesi Hurûfî metinlerini anlamaya elverişlidir. Öte yandan Otman Baba ve Ak-yazılı Sultan'a intisabından onun Rum abdalları muhitinde yaşadığı, dolayısıyla o dünyanın tasavvuf iklimine vakıf olduğu anlaşılmaktadır. Yemînî'nin bazı Hurûfî inançlarını tasavvufî bir renk ve tonda vahdet-i vücud anlayışı ile kaynaştırıp Rum abdallarına başarılı bir şekilde sunduğu yukarıdaki analizlerden anlaşılmaktadır. Şu halde, Hurûfî inanç unsurlarının abdalların da zamanla içinde eridiği Bektaşî geleneğine girişi esas itibariyle Yemînî ve benzeri dervişler aracılığı ile olmuştur denilebilir³⁶.

³⁵ Bazı örnekler için bkz. M. Clément Huart ve Rıza Tevfik, *Textes Persans relatifs a la secte des Hourûfîs*; Fatih Usluer, *Seyyid Nesimî ve Mukaddimetü'l Hakâyk*?, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2010; Misâli, *Feyznâme*, el yazması, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum, no: 390; Abdülmecid b. Firişte, *Tercime-i Hâbnâme*, el yazması, Konya Mevlâna Müzesi, Türkçe Yazmalar, no: 2916; Orkhan Mir-Kasimov, "Le « Journal des rêves » de Fadlullâh Astarâbâdî : Edition et traduction annotée", *Studia Iranica* 38 (2009), ss. 249-304.

³⁶ Hurûfiliğin Anadolu ve Balkanlarda yayılışı ile ilgili farklı görüşler için bkz. Gölpinarlı, *Hurûfîlik Metinleri*, 26-31; Algar, *a.g.e.*, ss. 39-53; Mélikoff, "Les Fondements de l'alevisme", ss. 170-173.

B) *Yemîni ve Şiilik*

Fazilet-nâme dikkatlice okunduğunda Yemîni'nin dinî-tasavvufî kimliğinde Hurûflikten çok daha baskın unsurların olduğu görülecektir. Bunların başında şüphesiz Şiilik gelmektedir. Şia inancının temellerini oluşturan Ali'nin Muhammed'le aynı nurdan yaratıldığı, onun hilafet ve imametinin gerçek sahibi olduğu, şâh-ı velâyet olduğu, gerçek imana ermek için Ali'nin gerçek mahiyetini bilip buna iman etmek gerektiği ve onun ve evlatlarının düşmanlarına lanet etmek gerektiği eser boyunca defalarca tekrarlanmaktadır.³⁷ Ancak altını çizmek gerekir ki *Fazilet-nâme*'den yansıyan anlayış, 12 İmam Şiası'nın fıkıh temelli kurumsallaşmış mezhebî yapısından ziyade Ali'nin ve evlatlarının Muhammed ile aynı nurun parçaları olduğu esası üzerine kurulu mistik ve tasavvufî bir meşrebi ön plana çıkarmaktadır. Yine 12 İmam Şiası'ndan farklı olarak, eserde ilk üç halife ile ilgili saygılı bir üslup göze çarpmaktadır.

Fazilet-nâme-i Ali (*Fazilet-nâme*'nin birçok yazma nüshasında ismi bu şekilde geçmektedir) adından da anlaşılacağı üzere Hz. Ali'nin faziletlerini anlatmak amacıyla yazılmış bir eserdir. Biraz daha öze inildiğinde eserin esas amacının Ali'nin mahiyetini açıklamaya odaklandığı görülecektir. Ali ile Muhammed bir "nur-ı vâhid" in iki yarısıdır. Bu nur her şeyden evvel yaratılmış olan ve diğer eşyanın kendisinden yaratıldığı "Nur-ı Muhammedi"dir. Nur-ı Muhammedi bünyesinde birisi nübüvvet nuru diğeri velâyet nuru olmak üzere iki nur barındırmaktadır. Âdem yaratıldığında bu nur ona geçmiş ve arkasından gelen peygamberler silsilesi ile nesilden nesile aktarılmıştır. Dolayısıyla önceki peygamberlerde nübüvvet nuru ve velâyet nuru beraber bulunuyorken Hz. Muhammed ile beraber bu iki nur ayrılmış ve kemal derecede sahiplerini bulmuştur.

Fazilet-nâme açıkça Muhammed ve Ali'nin diğer bütün yaratılmışlardan ontolojik üstünlüğü olduğunu iddia etmektedir. Hatta On Üçüncü *Fazilet*'in anlatıldığı bölümde Ali'nin diğer bütün enbiyadan da üstün olduğu ima edilmektedir. Hz. Muhammed'e gelince bu ikisinin kıyaslanamayacağı

³⁷ Bu noktada şu sorulabilir: *Fazilet-nâme*'ye hâkim bu Şii üslup Şeyh Rükneddin'e ait Farsça orijinalinden geliyor olamaz mı? (Bu durumda Yemîni sadece bir mütercim olarak Şeyh Rükneddin'in görüşlerini yansıtmış olacaktır.) Elbette elimizde bulunmayan asıl Farsça eser de Şia inançlarını esas alarak yazılmış olmalıdır. Ancak yukarıda tartışıldığı üzere elimizdeki Türkçe metinde gerek içerik gerek stil ve biçim açısından Yemîni'nin müdahalesi azımsanmayacak ölçüdedir. Dolayısıyla bu görüşlerin Yemîni tarafından paylaşıldığını kabul etmek mümkündür.

zira bunların bir olduğu ifade edilmektedir.³⁸ Tam da bu ontolojik üstünlüğü nedeniyle Hz. Ali'nin, Hz. Muhammed'in vasisi olduğu, berikinin vefatını müteakip yerine geçmesi gereken hakiki halife ve imam olduğu metin boyunca tekraren ifade edilmektedir. Özellikle İkinci *Fazilet-nâme* tamamen bu konuyu işlemektedir.³⁹

Bilindiği gibi gerek İmamiye Şiası gerekse İsmaililik'in "imamet" telakkisi özü itibarıyla aynı ontolojik üstünlük iddiasına dayanmaktadır. Buna göre Hz. Ali başta olmak üzere imamlar Hz. Muhammed ile aynı nurdan yaratılmışlardır. İmamların ismet sahibi olmaları ve Kur'an'ın gerçek mânâsını ancak onların anlayabileceği gibi inançlar bu telakkiden beslenmektedir.⁴⁰

Fazilet-nâme'de'ki Şii unsurlar bu kadarla da sınırlı değildir. Eser boyunca defalarca Ali ve evlatlarını sevmek ve onların düşmanlarına lanet etmek (tevilla ve teberra) imanın esas rükünleri olarak sunulmaktadır. Özellikle Yezid'in ismi geçen yerlerde çok sert bir üslup takınılmaktadır.⁴¹ Öte yandan hemen her *fazilet-nâme*de on iki imamın ismen anılıp övüldüğü Alevi-Bektaşî geleneğinde "dövaz-imam" olarak bilinen şiirler serpiştirilmiştir. Yemînî – muhtemelen Şeyh Rükneddin'in asıl eserinden naklen – birkaç yerde Şii kaynaklarında yer alan Ali'nin soyundan 11 imam daha geleceği ve tamamının 12 olacağı yollu hadisleri de (Hz. Muhammed'in dilinden) nakletmektedir.

C) *Yemînî, Rum Abdalları ve Bektaşîlik*

Yemînî'nin esas mürşidi *Fazilet-nâme*'de açıkça ifade ettiği üzere Otman Baba ve onun halifesi Akyazlı Sultan'dır. Akyazlı Sultan ile bizzat görüştüğünü yine kendi ifadelerinden anlıyoruz. Öte yandan *Fazilet-nâme* dikkatle okunduğunda eserin Rum'da bulunan gaziler için yazıldığı anlaşılmaktadır. Şu halde Yemînî'nin, Balkanlardaki uç vilâyetlerde gaza ile uğraşan akıncılar muhitinde yaşadığı ve eserini de bu muhit içinde yazdığı sonucuna varılabilir. O, on beşinci yüzyılın ikinci yarısında bu muhitte sevi-

³⁸ Yemînî, *a.g.e.*, ss. 405-419.

³⁹ Yemînî, *a.g.e.*, ss. 179-205.

⁴⁰ Moojan Momen, *An Introduction to Shi'î Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism*, Yale University Press, New Haven-London 1985, ss. 147-150; Uri Rubin, "Pre-Existence and Light: Aspects of the Concept of Nur Muhammad," *Israel Oriental Studies* 5 (1975), ss. 62-119.

⁴¹ Bununla beraber ilk üç halifeden bahsederken saygılı bir üslup kullanılmakta hatta onların hilafetleri de kimi zımnî itirazlara rağmen kabul edilmiş görünmektedir.

len ve takip edilen dinî önderler arasında muhtemelen en önde geleni olan Otman Baba'nın takipçisi olmuştur.

Yemînî, eserinin başlarında asıl metnin tercümesine geçmeden evvel “âğâz-ı kelâm” başlığı altında bu eseri hangi amaçla ve kimlerin istifadesi için yazdığını açıklamaktadır. *Fazilet-nâme*'yi okumanın ne kadar faziletli olduğunu anlattıktan sonra bu eseri kimlerin okuması için yazdığını şöyle ifade etmektedir:

“Okunup dahı oldukça rivâyet / Vireler Mustafa'ya bin salâvat

Ki vardır **Rum**'da **gâzi pehlüvanlar** / Severler On iki İmam'ı anlar

Kıyarlar din yoluna bâş u câna / Muhiblerdür gönülden hânedâna

Ki tâ dinleyeler bu Fazl-ı Şâh'ı / Tutalar Ali'ye irmeğe râhı

Tutalar toğrı râhı şer ü sünnet / Tarîk-i müstakîm ehline minnet”⁴²

Açıkça görüldüğü üzere *Fazilet-nâme* Rum'da bulunan, din yolunda sa-
vaşan, on iki imamı sevip hânedâna gönülden muhip olan, gazi pehlivanla-
ra hitaben yazılmıştır. Bu gazi pehlivanların kim olduğunu anlamak için
öncelikle “Rum”dan nereyi kastettiğine karar vermek gerekir. Eserin ileriki
bölümlerinde de Rum'daki gazilerden ve abdallardan bahisler vardır. Eser
boyunca kelimenin kullanıldığı bağlamlara bakıldığında “Rum”dan kast
edilenin Osmanlı devletinin Tokat-Sivas-Amasya bölgesini kapsayan Rum
Eyaleti ya da Anadolu'yu da içine alan en geniş anlamıyla Osmanlı ülkesi
olmadığı anlaşılmaktadır. Burada kast edilen Rumeli ve Balkanlar olmalı-
dır. Nitekim Otman Baba'ya ve halifesi Akyazılı Sultan'a⁴³ intisabı göz önü-
ne alındığında bu görüş güçlenmektedir⁴⁴.

⁴² Yemînî, *a.g.e.*, s. 108.

⁴³ Her ikisinin de Balkanlar'da yaşayıp faaliyet yürüttüğü ve türbelerinin hâlâ Balkanlar'da bulunduğu bi-
linmektedir (İnalçık, 1993; Noyan, 1976: 9-19).

⁴⁴ Öte yandan aynı muhitte üretildiğini bildiğimiz diğer çağdaş kaynaklarda “Rum” kelimesinin yer adı ola-
rak hangi anlamda kullanıldığına baktığımızda, kast edilen yerin boğazların Avrupa yakası olduğu kesinlik
kazanmaktadır. 15. yüzyıl sonlarında kaleme alındığını tahmin ettiğimiz *Seyyid Ali Sultan Velâyetnâmesi*'nde “Rum
İli” tabiri çok açık bir içerikle kullanılmaktadır. *Velâyetnâme* Rum İli'ni fetheden gazi erenlerin ve bunların
başında bulunan Seyyid Ali Sultan'ın hikâyesini anlatmaktadır. Seyyid Ali Sultan ve arkadaşlarının fethine
katıldığı yerler tamamen Trakya ve Balkanlar'da yer aldığından bu eserde “Rum İli” ifadesinin kapsamına
Anadolu'nun girmediği kesin olarak anlaşılmaktadır. (Rıza Yıldırım, *Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli) ve Velâyetnamesi*,
Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 161.) Yine aynı dönemde Ebu'l-Hayr-ı Rûmî tarafından derlen-
en *Saltuknâme*'de “Rum” ve “Rum İli” yer adı olarak kullanıldığında Trakya ve Balkanlar bölgesine karşılık
gelmektedir. (Ebul-Hayr-ı Rûmî, *Saltuk-Nâme*, cilt II, haz. Şükrü Haluk Akalın, Kültür ve Turizm Bakanlığı
Yayınları, İstanbul 1988, ss. 63, 99, 106.) Yemînî'nin de mürşidi olan Otman Baba'nın hayatını anlatan ve

Yemînî'nin Rumeli ve Balkanlarda yayılmış olan abdallar muhitinde yaşadığı ve “gazi pehlivanlar” diye ifade ettiği muhataplarının akıncılar olduğu hususu çağdaş iki kaynak tarafından da desteklenmektedir. Bunlardan ilki *Demir Baba Vilâyetnâmesi*'dir. Vilâyetnâme Akyazılı Sultan'ın halifesi Demir Baba'nın efsanevi biyografisi niteliğindedir. Demir Baba'nın Akyazılı Sultan'ın halifesi olmasından ve vilâyetnâmede geçen olaylardan hareketle 16. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar hayatta olduğu anlaşılmaktadır. Türbesi Bulgaristan Rusçuk'ta halen ayaktadır. Başındaki kayıttan vilâyetnâmenin H. 1029 (M. 1619-20) tarihinde kaleme alındığı anlaşılmaktadır⁴⁵. Bu durumda Demir Baba ile hakkındaki söylencelerin kayda geçirilmesi arasında fazlaca bir zaman farkı olmadığı ortadadır. Yemînî'nin de Akyazılı'dan el aldığı göz önüne alınırsa bu iki şahsın birbirini çok iyi tanıyor olmaları gerekir.

Nitekim bu vilâyetnâmede Yemînî Akyazılı Sultan etrafındaki önde gelen dervişler arasında sayılmaktadır. Velâyetnameye göre Akyazılı Sultan dervişlerinden Hacı Dede'yi evlendirmek ister. Yaşı oldukça ilerlemiş olan Hacı Dede isteksiz davranınca Akyazılı bu evlilikten kendi halefinin yani Demir Baba'nın doğacağını söyleyerek dervişi ikna eder. İşte bu Hacı Dede'nin düğün hazırlıkları sırasında Akyazılı'ya tâbi Rum abdallarının en önde gelenleri bir araya toplanır. Vilâyetnâme bu cemiyet içinde “Hâfız-ı Kelâm Yemînî Efendi”yi de saymaktadır⁴⁶.

Bu kayıt, Yemînî'nin kendi eserinde ifade ettiği gibi Akyazılı'ya müntesip olduğunu teyit etmektedir. Dahası, onun abdallar arasındaki konumu hakkında da ipucu vermektedir. Sözü edilen mecliste bulunan abdallar için beş unvan kullanılmaktadır: bir kısmı “efendi”, bir kısmı “dede”, bir kısmı “baba”, bir kısmı “gözcü”, ve kadın olanlar da “sultan” unvanlarıyla kaydedilmiştir⁴⁷. Bunlardan “dede”, “baba”, ve “gözcü” tabirlerinin sufi içerikli olduğu açıktır. “Efendi” tabiri ise abdal geleneğinde tasavvufi bir unvan değildir. Öte yandan klasik dönem Osmanlı toplumunda bu unvanın hassaten ulema için kullanıldığı bilinmektedir. Şu halde söz konusu cemiyette hazır bulunan “efendi” unvanlı dervişlerin aynı zamanda ilimleriyle de

müridi Göççek (Küçük) Abdal tarafından 1483'te tamamlanan *Velâyetnâme*'ye baktığımızda kelimenin yer adı olarak yine aynı mânâda kullanıldığı açık olarak görülmektedir. (Filiz Kılıç, Mustafa Arslan ve Tuncay Bülbül, *Otman Baba Velâyetnâmesi (Tenkitli Metin)*, Ankara 2007, s. 16, 17, 30, 153, 168.)

⁴⁵ Bu nüshadan h. 1239 (m. 1823-24) yılında istinsah edilen ikinci bir nüshadan m. 1948 yılında istinsah edilen üçüncü bir nüsha Bedri Noyan tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Bedri Noyan, haz., *Demir Baba Vilâyetnâmesi*, Can Yayınları, İstanbul 1976.

⁴⁶ Noyan, a.g.e., ss. 57-58.

⁴⁷ Noyan, a.g.e., ss. 57-58.

tebarüz ettiklerini varsaymak yersiz olmayacaktır. Nitekim *Fazilet-nâme* Yemîni'nin iyi bir eğitim almış olduğunu ortaya koymaktadır. Yine aynı yerde Yemîni'nin "efendi" unvanı taşıyan abdallar arasında da özel bir konumu olduğuna dikkat çekilmektedir. Onun için "Hâfız-ı Kelâm" denilmektedir ki vilâyetnâme boyunca başka hiç kimse için bu sıfat kullanılmamaktadır. Bu ifadeden Kuran-ı Kerim'i ezbere bilen kişi kastedildiği açıktır⁴⁸. Bütün bunlar Yemîni'nin aldığı eğitim ve dinî konulardaki bilgisiyle Akyazılı dervişleri arasında temayüz ettiğini ortaya koymaktadır⁴⁹.

Yemîni'den bahseden bir diğer kaynağımız Virâni'nin *Fakr-nâme* adıyla bilinen eseridir. 16. yüzyılda yine aynı muhitte yaşamış ve Yemîni'den bir sonraki kuşağa mensup olduğunu bildiğimiz Virâni⁵⁰ bu eserinde hakikati tam olarak kavrayıp Hakk'a ermenin yollarını anlatmaktadır. Eserde işlenen tasavvuf anlayışı *Fazilet-nâme* ile örtüşmektedir. Ancak Virâni'de Hurûfi etkinin çok daha belirgin olduğunu ifade etmek gerekir. Virâni Hakk'a erişmek için dünya malından vazgeçmek gerektiğini ve tama'n tâlip için çok zararlı olduğunu anlattığı bir yerde Yemîni'den örnek vermekte ve "Hazret-i Yemîni Faziletinde buyurur" diyerek *Fazilet-nâme*'den alıntı yapmaktadır⁵¹. Baştan sona didaktik bir eser olan *Fakr-nâme*'de örnek sadedinde ismen bahsedilen kişi sayısı azdır ve bunlar arasında örneğin Hacı Bektaş, Otman Baba, Akyazılı Sultan gibi önemli pirlere yoktur. Hal böyleyken onun *Fazilet-nâme*'den alıntı yapması Yemîni'nin Rum Abdalları arasında saygın yerinin bir göstergesi olarak alınmalıdır.

Yukarıdaki değerlendirmeler bir araya getirildiğinde, Yemîni'nin kendi eserinde "Rum" olarak ifade ettiği yerin Rumeli ve Balkanlar olduğunda tereddüt etmek yersiz olacaktır. Aynı şekilde onun Otman Baba'nın halefi Akyazılı Sultan dervişleri arasında bulunduğu ve Rum abdallarından birisi olduğu şüphe götürmemektedir. Hatta bu zümre içinde ilmi ile ön plana çıktığı ve eserinin çokça kabul gördüğü anlaşılmaktadır.

Yemîni'nin eserini Rumeli ve Balkanlarda abdallar muhitinde yazdığı ve kendisinin de bu muhitin bir parçası olduğu Otman Baba ve Akyazılı Sultan'dan bahsettiği yerlerde daha da netleşmektedir. Kendi mürşidinden "velâyet" ve "kutb-ı âlem" bahsi münasebetiyle söz etmektedir. Dördüncü

⁴⁸ Yemîni *Fazilet-nâme*'de kendisinin lakabının "Hâfızoğlu" olduğunu ifade etmektedir. Yemîni, *a.g.e.*, s. 600.

⁴⁹ Onun bu eğitimi nerede aldığı hususu ise henüz karanlıkta kalmaya mahkûm görünmektedir.

⁵⁰ Refik Halit Bayrı, *Virâni, Hayatı ve Eserleri*, Maarif Kitaphanesi, İstanbul 1959, ss. 5-18.

⁵¹ Virâni, *Risâle-i Virâni Sultan (Fakr-nâme)*, el yazması, Milli Kütüphane. Yz. A 3333/1, v. 13a.

Fazilet-nâme'de⁵² eşya yaratılmadan evvel Ali'nin nasıl Cebrail' e üstatlık yaptığını anlattıktan sonra insanlık tarihinin "devr-i nübüvvet" ve "devr-i velâyet" olmak üzere iki ana bölümden oluştuğunu, nübüvvet döneminin Hz. Muhammed ile tamam olduğunu ve Hz. Ali ile beraber velâyet devrinin (karn) başladığını söylemektedir. Velâyet dönemi kıyamet yaklaşına kadar devam edecek ve veliler tarafından temsil edilecektir. Veli olmak ise bir kişiye "Ali'nin nurunun değmesi" demektir. Âlem veliler sayesinde ayakta durmakta ve fesada uğramaktan korunmaktadır.⁵³

Yemînî belirli bir zamanda evliyalardan oluşan bir zümre teşkil ettiklerini ve bunlarda tasarruf eden hakiki gücün "Vilâyet-i Ali" olduğunu söylemektedir. Ona göre birinci mertebede 300 veli, ikinci mertebede 40 veli, üçüncü mertebede 7, dördüncü mertebede 5, beşinci mertebede 3 ve altıncı mertebede 1 veli vardır. O bir kişi "kutb-ı 'âlem"dir. Bütün insanlar onun hükmündedir. Bütün evliyanın başıdır ve âlemin kararı onun nuru sayesinde. "Eşyanın baştan başa zamirin bilir", hikmetine denk yoktur. "Kalan eşya sıfatın mazharıdır / Bu âlem kutb-ı zâtın mazharıdır; Olur dâhil vücûdı cümle şeyde / Tamâmet hükmün emvât u hayda."⁵⁴ Eğer kutb öldüğünde yerine biri geçerse âlem fesada düşer ve

⁵² Eserde Hz. Ali'nin bir faziletini anlatmak üzere tasarlanmış her bir bölüme "Fazilet-nâme" denmiştir. Bu günkü kullanımda "fazilet" daha uygun düşmekle beraber esere sadık kalmayı tercih ettik.

⁵³ Yemînî, *a.g.e.*, ss. 235-236.

⁵⁴ Yemînî, *a.g.e.*, s. 236. "Kutub" kavramı İslam tasavvufunun erken evrelerinde ortaya çıkmıştır. İlk defa Muhammed b. Ali el-Kettânî'nin (ö. 934) *ricalu'l-gaybın* başı olarak kutubdan bahsetmekte ve gavs (kendisinden yardım dilenilen) da denilen kutbun bir tane olduğunu belirtmektedir. Kutb nazariyesi el-Hucviri'nin (ö. 1072) *Keşfu'l-mahcûb*'unda daha geniş bir şekilde ele alınmıştır. Burada kutb her şeyin kendisine dayandığı zahir ve batın bütün âlemin eksenini olarak anlatılmaktadır. O her şeye feyiz vermektedir; Allah âlemin varlığını ve düzenini onun aracılığı ile sürdürür. Kutb kavramına en kapsamlı içeriği kazandıran İbn Arabî olmuştur. O yaratılışın sebebi olarak düşündüğü "Hakikat-ı Muhammediye" kavramı ile kutbun aynı şey olduğunu (ki buna "İnsan-Kamil" de demektedir) söylemektedir. İbn Arabî'ye göre Kutb (Hakikat-ı Muhammediye) Hakk ile vahdeti tam idrak etmiş olması cihetiyle Hakk'ın kamil tecellisidir ve ilahi bilgi-nehillerle ve velilere onun aracılığı ile aktarılmaktadır. O Hak ile halk arasında bir aracıdır ve bu bakımdan evrenin koruyucusu ve devam ettiricisidir. İbn Arabî'nin bu husustaki görüşleri Abdurrezzak el-Kaşânî (ö. 1326) ve Abdülkerim el-Cilî (ö. 1428?) tarafından geliştirilerek devam ettirilmiştir. El-Kaşânî, kutbun Hz. Muhammed'in nübüvvetinin batını (Hakikat-ı Muhammediye) ve Allah'ın yegâne nazargâhı olduğunu söylemektedir. Seyyid Şerif Cürcânî'ye (ö. 1413) göre kutb maddi ve manevi âlemlere ruhun bedene sirayet ettiği gibi sirayet etmiştir. (Bkz. F. de Jong, "al-Kutb, in Mysticism", *Encyclopedia Islam*, V, Second edition, s. 543-546; Süleyman Ateş, "Kutub", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt 26, 498-499.) Görüldüğü üzere Yemînî'nin ortaya koyduğu kutb anlayışı yukarıda kısaca özetlenen anlayışla ana hatları itibarıyla mutabaktır. Ancak şunun altını çizmek gerekir ki, abdal ve kalenderî muhitlerinde kutb nazariyesi zaman zaman kitlesel başkaldırıların ideolojik arkaplanını oluşturabilmektedir. Özellikle maddi ve manevi âlemin tamamen ona bağlı olması ve Allah'ın âlemin nizam ve devamını onun vasıtasıyla yürütmesi gibi inançlar popüler düzlemde doğrudan siyasi bir karaktere bürünebilmektedir. Bu hususta bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Kutb ve İsyân: Osmanlı Mehdi (Mesihyanik) Hareketlerinin İdeolojik Arkaplanı Üzerine Bazı Düşünceler", *Toplum ve Bilim*, 83, 1999/2000, 48-57; idem, "Syncretisme et esprit messianique : le concept de qotb et les chefs des mouvements messianiques aux époques seldjoukide et ottomane (XIIIe-XVIIe siècle)", in *Syncretismes et*

harap olur. O öldüğünde üçlerin ulusu yerine geçer. Aşağıdan yukarı her mertebesin ulusu yukarıdaki boşluğu doldurur. En sonunda halktan birisi 300'lere katılır. "Bu resme devam eder nûr-ı vilâyet/ İderler hükm ta rûz-ı kıyâmet."⁵⁵ Yemînî'ye göre ikinci dönemin sonlarına doğru, kıyamet yaklaştığında bu devran kesintiye uğrayacak, üç yüzlere, kırklara, yedilere, beşlere, üçlere ve kutbun yerine veli bulunamayacak ve vilâyet ref olup kıyamet kopacaktır⁵⁶.

Yemînî, görünen maddi âlemin arka planında bulunan ve aslında onun özünü teşkil eden gayb alemini izah ettikten sonra sözü kendi zamanına getirmektedir. Ona göre zamanın kutbu 780 (Miladi 1378-1379) yılında doğan ve 883 (Miladi 1478-1479) yılında dünyadan göçen, bazılarının Gani Baba dediği Hüsam Şâh'dır (Otman Baba). O, Hüsam Şâh'ı ana hatlarıyla şu şekilde tanıtmaktadır: devrin kutbu, gönüllerden şüpheyi giden, "ene'l-hak" diyen, baştan başa âlemde kimsenin kendisine yetişemediği, yer ve göğü bir nazarda sabit kılan, hakikat ilmini âyân eden ve âlimleri zebun eden, güçlü sultanları kendisine kul edinen, "hak-sıfat bir âdem" ve kendisinin kutb-ı âlem olduğunu söyleyen⁵⁷. Burada gerek doğum ve ölüm tarihleri gerekse Otman Baba'ya izafe edilen sıfatlar *Otman Baba Vilâyetnâmesi*'ndeki anlatımla şaşkıncu bir benzerlik göstermektedir. Şu halde Yemînî'nin gerçekten Otman Baba'nın muhitinde yaşadığı, ya *Vilâyetnâme*'yi okuduğu ya da bu bilgileri şifahen öğrendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Yemînî'nin tasavvuf anlayışında Otman Baba'nın gerçekten çok etkili olduğu sonucu da yine bu tablodan çıkarılabilir.

Ancak Yemînî Otman Baba ile bizzat görüşüğünü andıracak ifadeler kullanmamaktadır. Aslına bakılırsa, 1519 yılından sonra vefat eden Yemînî'nin Otman Baba hayatta iken (1478'den önce) henüz gençlik yıla-

hérésies dans l'Orient seldjoukide et ottoman (XIVe-XVIIIe) siècle. Actes du Colloque du Collège de France, octobre 2001, ed. Gilles Veinstein, Paris, 2005, s. 249-257.

⁵⁵ Yemînî, *a.g.e.*, s. 237.

⁵⁶ Esasen İslam tasavvufunda yaygın olarak "ricâl-i gayb" adı ile bilinen bu inanışın *Otman Baba Vilâyetnâmesi*'ndeki yansımaları analiz eden Halil İnalçık, bir kutub olarak Otman Baba'nın en az manevi âlem kadar maddi âlem üzerinde de hükümranlık iddiasında bulunduğuna dikkat çekmektedir. Bkz. Halil İnalçık, "Dervish and Sultan: An Analysis of the Otman Baba Vilâyetnâmesi", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington 1993, ss. 19-23.

⁵⁷ Yemînî'nin bu ifadeleri diğer kaynaklarca da desteklenmektedir. *Otman Baba Velâyetnâmesi*'nden başka örneğin 16. yüzyıl şairlerinden Akkırmanlı Feyzi Hasan Baba'nın Otman Baba'yı asrın kutbu vs. şeklinde öven güzel bir şiiri vardır. Bkz. Bedri Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektaşilik ve Alevilik*. III. Cilt, Ardiç Yayınları, Ankara 2000, ss. 302-304). Yine 15. yüzyılda Kızıldeli Dergâhı'nda yetişen Sadık Abdal Otman Baba'yı kutup olarak nitelemektedir. Bkz. Sâdık Abdal, *Sâdık Abdâl Dîvânı*, haz. Dursun Gümüüşoğlu, Horasan Yayınları, İstanbul 2009, vv. 5b-6a.

rını yaşıyor olduğu düşünülebilir. Nitekim takip eden beyitlerden anlaşılıyor ki onun yüz yüze görüşüp kendisine bizzat bağlandığı esas kutup Otman Baba'nın halifesi Akyazılı Sultan olmuştur. Yemînî 901 (1495-1496) yılında zahir olan –her halde kutupluğa yükselen olarak anlamak gerekir⁵⁸-, Akyazılı Sultan'ı bizzat gördüğünü söylemektedir: “Benüm aklım bu denlü irebildi / Gözüm Sultan'ı ancak görebildi.”⁵⁹ *Fazilet-nâme* Akyazılı'yı da Otman Baba gibi kutup sıfatlarıyla anlatmaktadır: cihanda hükmü tamamen –açık veya gizli- câri olan, bu eşya elinde bir avuç toz olan, ölüleri himmetle diriltlen.

Fazilet-nâme'de anlatılan evliyalar tertibi çok benzer bir kurguyla *Otman Baba Velâyetnâmesi*'nde de yer almaktadır. *Otman Baba Velâyetnâmesi*'nde *Fazilet-nâme*'de olduğu kadar koyu bir Şii ton yoktur. Ancak özellikle Hz. Ali sevgisi ve ona bağlılığın bu eserde de çok fazla ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Her şeyden evvel *Fazilet-nâme*'nin özünü teşkil eden inanç *Velâyetnâme*'de de aynen tekrarlanmaktadır. Ali ile Muhammed aynı nurun⁶⁰ parçalarıdır. Bu nur Adem'den Abdülmuttalip'e kadar nübüvvet-velâyet bitişik olarak gelmiş, orada ikiye ayrılmıştır. Nübüvvet nurunun en mükemmel temsili Hz. Muhammed'de ve velâyet nurunun en mükemmel temsili de Hz. Ali'de zuhur etmiştir. Hz. Muhammed'le beraber nübüvvet devri kapanıp Hz. Ali ile beraber velâyet devri başlamıştır. Bu yüzden velâyeti inkar etmek tıpkı nübüvveti inkar etmek gibi insanı dinden çıkarır. Hz. Ali'den sonra velâyet 11 evladı tarafından temsil edilmiştir. 12. İmam Mehdi'den sonra ise kutuplar velâyet âleminin başında bulunmuşlardır. Kutuplardan sonra üçler, yediler, kırklar, ve üç yüzlerden oluşan bir veliler (abdallar) panteonu, görünen âlemin görünmeyen (bâtunî) kısmını oluşturmaktadırlar. Otman Baba kendi döneminin kutbudur⁶¹. Görüldüğü üzere bu anlayış Yemînî'nin *Fazilet-nâme*'de anlattığı velâyet anlayışı ile birebir örtüşmektedir.

Fazilet-nâme'de Yemînî'nin muhiti ve meşrebine dair malumat bu kadarla sınırlı değildir. Şair On Sekizinci *Fazilet-nâme*'nin sonuna “Der Nükte-

⁵⁸ Bu durumda Akyazılı Sultan ile Otman Baba arasında 17 yıl gibi bir zaman aralığı ortaya çıkıyor. Eğer Akyazılı Sultan 901'de kutb olduysa bu arada başka bir kutup daha mı vardı? Zira yukarıda açıklanan doktrine göre âlemin kutupsuz ayakta durması imkânsızdır. Bu durumun izahına metinden ulaşma imkânı yoktur.

⁵⁹ Yemînî, *a.g.e.*, s. 240. Görüldüğü gibi, Yemînî'nin bu ifadeleri yukarıda bahsi geçen *Demir Baba Velâyetnâmesi* ile de tam bir uyum içindedir.

⁶⁰ Esasen “Nur-ı Muhammedi” kavramı Sünni tasavvuf geleneğinde de oldukça yaygındır. Ancak burada ayırt edici unsur (Sünni gelenekte bulunmayan) bu nurun içine Ali ve Ehl-i Beyt'in de eklenmesidir.

⁶¹ Kılıç vd., *a.g.e.*, ss. 1-14. Krş. Göçek Abdal, *Otman Baba Velâyetnamesi, Velâyetname-i Şahi*, haz. Şevki Koca, Bektaşî Kültür Derneği, İstanbul 2002, s. 51.

yi Dervîşî” başlığı ile koyduğu bir şiirde etrafındaki dervişlerini eleştirirken aynı zamanda onların bir portresini de çizmektedir. Bu bağlamda dervîş ve abdalların şekli- ahvali değiştirdiğini, yalın ayak yürüyüp başlarını açtıklarını, toprakta yatıp taşta yaslandıklarını, saç ve sakallarını tıraş ettiklerini, bunu da dünyayı tamamen terk ettiklerinin yani ölmeden önce öldüklerinin remzi olarak yaptıklarını, ancak bunların tevekkül etmediklerini, kanat kapısını terk ettiklerini ve halka yalan söylediklerini, muhibb-i hânedân davasını edip yaya olarak Kerbela ve hacca gittiklerini, şarka ve garba giderek misafirlikleri meşhur hale geldiğinden zenginlerin ve dünya beğlerinin kapısına varıp eşiklerine niyaz edip yüzler sürerek gümüş ve altın in’am umduklarını, riyazetten uzaklaştıklarını söylemektedir⁶². Burada, Yemîni’nin tarif ettiğini abdal tipinin Menavino, Nicolay de Nicolay ve Vâhidî gibi çağdaş gözlemcilerin çizdikleri kalender-abdal portresi ile tam bir uyum içinde olduğunu belirtmek gerekir⁶³.

Öte yandan Yemîni’nin anlatımı ile *Otman Baba Vilâyetnâmesi*’nin ortaya koyduğu -başta Otman Baba olmak üzere- abdal tipinin de bire bir aynı olduğu görülmektedir. Hatta yöneltilen eleştiriler dahi aynıdır. Yemîni abdalların dilenmelerini ve ihsan için beylerin kapılarına varmalarını şiddetle eleştirmektedir. Ona göre bu sıfatların dervîşte olmaması gerekir; dervîş pirinin kapısında tevekkül ile hizmet etmelidir: halk, sultan ya da bey onun gözünde aynı olmalı ve nezdinde aynı hizmete mazhar olmalıdır⁶⁴. Otman Baba da aynı şekilde beylerin kapısına varan abdallara şiddetle kızmakta ve kendisi de hiçbir şekilde dünya sultanlarından hediye kabul etmemektedir. İnalçık bu meşrepte olan sufileri “non-conformist” olarak nitelermekte ve bunların devlet erki ile daima mesafeli olduklarının altını çizmektedir⁶⁵. Ne var ki Otman Baba ve Yemîni’nin şiddetli eleştirilerine rağmen dilencilik Rum abdallarının yaşam tarzından bütün bütün çıkmış gibi görünmemektedir. Ocak’a göre dilencilik daima Kalenderî erkânının önemli unsurlarından birisi olmuştur⁶⁶. Çağdaş gözlemcilerin raporlarına

⁶² Yemîni, *a.g.e.*, ss. 526-529.

⁶³ Krş. Ahmet Yaşar Ocak, *Kalenderler*, 18-20, 158-68; Karamustafa, *God’s Unruly Friends*, ss. 70-78; Vâhidî, *Vâhidî’s Menâkıb-i Hıoca-i Cihân ve Netice-i Cân*, tenkitli metin, tahlil ve tıpkıbasım, haz. Ahmet T. Karamustafa, Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, Cambridge 1993, vv. 41a-41b.

⁶⁴ Yemîni, *a.g.e.*, ss. 528-529.

⁶⁵ İnalçık, *a.g.e.*, s. 27.

⁶⁶ Ocak, *Kalenderler*, s. 167-8.

dayanarak dönemin abdal tipolojisini çıkarmaya çalışan Karamustafa da dilenciligi abdal kimliğinin önemli bir parçası olarak görmektedir⁶⁷.

Yemînî'nin durumu, Balım Sultan liderliğinde Bektaşî Tarikatı'nın teşkil edilmesinden hemen önce Balkanlardaki dinî manzaraya ışık tutacak mahiyettedir⁶⁸. Anlaşılan o ki on altıncı yüzyıldan hemen önce Rumeli abdalları arasında iki isim ön plana çıkmakta idi: Hacı Bektaş ve Otman Baba. Bu iki isim etrafında kümelenen abdalların din anlayışı ve uygulamaları arasında ne gibi farklar olduğu meselesi henüz incelenmiş değildir. Ancak en azından şu kadarı söylenebilir ki Balkan halk İslamı iki ana mecradan akmakta idi. Bunlardan Otman Baba ekolü daha sonradan Hacı Bektaş ekolü içinde erise de bazı hususi özelliklerini hiçbir zaman yitirmemiştir. Balkanlarda bugün halen Hacı Bektaş'a ve Bektaşî gruplara hem hissiyat hem de inanç motifleri ve ritüel bakımından nispeten mesafeli duran, çoğu yerde "Babalılar" olarak anılan gruplar vardır⁶⁹. Bu topluluklarda Otman Baba, Akyazılı Sultan ve Demir Baba gibi isimler en başta ta'zim edilirken mimari, mitolojik ve ayinsel sembolleri 12 yerine 7 üzerinden gitmektedir⁷⁰. Bazı Hurûfî fikirlerinin de esas olarak bu ekol içinde yayıldığı ve bu kanalla Bektaşîliğe girdiği anlaşılmaktadır⁷¹.

Yukarıda izah edildiği üzere, Yemînî Otman Baba ekolüne mensup bir dervîştir. Onun Alevi-Bektaşî geleneğinin en büyük ozanları arasına girmesi ölümünden sonra gerçekleşmiş olmalıdır. Nitekim eserinde Otman Baba'yı zamanın kutbu olarak överken Hacı Bektaş'tan hiç bahsetmemesi bu gerçeğe işaret etmektedir⁷².

⁶⁷ Karamustafa, *God's Unruly Friends*, ss. 14-16, 70-78.

⁶⁸ Bektaşî tarihinin Balım Sultan öncesi dönemi halen karanlıktır. Bu hususta yeni bir çalışma için bkz. Rıza Yıldırım, "Muhabbetten Tarikate: Bektaşî Tarikatı'nın Oluşum Sürecinde Kızıldeli'nin Rolü", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 53 (2010), ss. 153-190.

⁶⁹ Örneğin Dobruca - Deliorman yöresinde yaşayan Kızılbaş toplulukları cem için toplandıkları güne izafeten "Çarşambalı" ve "Pazarteli" olmak üzere iki "sürek"e ayrılmaktadır. Birinci sürek Hacı Bektaş'ı en büyük veli olarak kabul ederken "Babalılar" olarak da bilinen ikinci sürek Demir Baba, Kızıldeli ve Sarı Saltuk gibi isimleri ön plana çıkarmaktadır. Bkz. Irène Mélikoff, "La communauté Kızılbaş du Deli Orman, en Bulgarie", *Sur les traces du soufisme turc. Recherches sur l'Islam populaire en Anatolie*, ISIS, İstanbul 1992, ss. 105-113.

⁷⁰ Bu farklılaşmaya ilk defa dikkat çeken Irène Mélikoff olmuştur. Mélikoff'a göre mimari ve ritüellerde 12 yerine 7 rakamının yaygın olarak kullanılması Babalılar kolunun 12 imam Şiliğinden ziyade İsmaililik'ten etkilendiğini göstermektedir. Bkz. Mélikoff, "14.-15. Yüzyıllarda İslam Heterodoksluğunun Trakya'ya ve Balkanlar'a Yerleşme Yolları", s. 179.

⁷¹ Mélikoff, "14.-15. Yüzyıllarda İslam Heterodoksluğunun Trakya'ya ve Balkanlar'a Yerleşme Yolları", ss. 179-180.

⁷² Mélikoff gezileri sırasında fark ettiği Babalılar arasındaki Hacı Bektaş'a karşı görece soğuk tutumun sebebini izah ederken bu zümrelerin Osmanlı Devleti ile ilişkilerine gönderme yapmaktadır. Ona göre devlet erkine karşı geleneksel bir alerjisi bulunan bu zümreler Hacı Bektaş'a karşı isminin Osmanlı Devleti'nin kurulması ve

Bektaşî Tarikatı'nın Balım Sultan önderliğinde teşkilatlanması süreci ve bu süreci yönlendiren dinamikler muhtelif araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Bektaşîliğin bir tarikat olarak kurumsallaşmasında belirleyici faktörlerin başında Osmanlı Devleti'nin Balım Sultan'a verdiği destek gelmektedir. Böylesi bir desteğin nedeni herhalde doğudan yükselen Kızılbaş tehdidine karşı Osmanlı'nın sınırları içinde yaşayan gayri Sünnî kitleyi kontrol altına almak endişesi olmalıdır. Bu desteğin diğer bir boyutu da Yeniçeri ocağı ile Hacı Bektaş Veli arasında ne zaman ve nasıl kurulduğunu halen tam olarak bilemediğimiz bağla ilgilidir. Netice itibarıyla, Osmanlı iktidarının desteğini arkasına alan Bektaşîler diğer abdal ve kalender gruplarını zaman içinde kendi bünyesinde eriterek, en azından 17. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı dünyasında gayri Sünnî sahanın hâkimi olmayı başarmışlardır⁷³.

Yemînî'nin eserinden anlaşıldığı kadarıyla Otman Baba ismi etrafında kümelenen abdalların Bektaşî şemsiyesi altında erimleri kolay ve çabuk olmamıştır. Yemînî'nin ne Hacı Bektaş Veli'den ne de kendi çağdaş Balım Sultan'dan hiç bahsetmemesi iki grubun 16. yüzyıl başlarında henüz kaynaşmaya başlamadığını göstermektedir. Fazilet-nâme'den üç yıl sonra yazılan Vâhidî'nin *Hâce-i Cihân ve Netîce-i Cân*'ında da birinci grup "Tâ'ife-i Abdalân-ı Rum" ikinci grup ise "Gürûh-ı Bektâşîler" olarak ayrı ayrı ele alınmaktadır⁷⁴. Vâhidî'nin eserinde Bektaşîliğin Rum abdallarını kapsadığına dönük en ufak bir ima yoktur. Dahası, eserin genel kurgusundan Vâhidî'nin Rum abdallarını daha fazla önemseydiği, Bektaşîleri onlara nazaran daha küçük bir grup olarak gördüğü izlenimi doğmaktadır⁷⁵.

Yeniçeri ocağı ile beraber anılmasından dolayı soğuk hatta düşmanca bir tutum takınmışlardır. Bkz. Mélikoff, "14.-15. Yüzyıllarda İslam Heterodoksluğunun Trakya'ya ve Balkanlar'a Yerleşme Yolları", s. 180.

⁷³ John K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, London-Hartford, Conn. 1937, ss. 56-58; Suraiya Faroqhi, "Conflict, Accommodation, and Long-Term Survival: The Bektashi Order and the Ottoman State (Sixteenth-seventeenth centuries)", *Bektachîyya: Études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach*, ed. Alexandre Popovic-Giles Veinstein, ISIS Press, İstanbul 1996, ss. 171-84; Irène Mélikoff, "Un Ordre de derviches colonisateurs: les Bektachîs", in her *Sur les traces du soufisme turc. Recherches sur l'Islam populaire en Anatolie*, ISIS Press, İstanbul 1992, ss. 115-125; Ahmet Yaşar Ocak, "İdeologie officielle et réaction populaire : un aperçu général sur les mouvements et les courants socio) religieux à l'époque de Soliman le Magnifique", in *Suleyman the Magnificent and his Time*, ed. Gilles Veinstein, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris 1990, ss. 185-194; Ahmet Yaşar Ocak, "Un aperçu general sur l'heterodoxie musulmane en Turquie: Reflexions sur les origines et les caracteristiques du Kızılbachisme (Alevisme) dans la perspective de l'histoire", *Syncretistic Religious Communities in The Near East*, ed. Krizstina K. Bodrogi-Barbara K.Heinkele- A. Otter-Beaujean, Brill, Leiden 1997, ss. 195-204.

⁷⁴ Vâhidî, a.g.e., vv. 41a-47a, 74a-78b.

⁷⁵ Karamustafa Vâhidî'nin eserine dayanarak Bektaşî tarikatının oluşum sürecine dair benzer görüşler ortaya atmıştır. Bkz. Karamustafa, "*Kalenders, Abdals, Hayderis*".

D) Akıncılar ve Ehl-i Beyt Sevgisi

Fazilet-nâme'nin yazıldığı dönemde (16. yüzyıl başları) Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu yakasında gaziler ve gazilik geleneği fiilen ortadan kalmış, gaza faaliyetlerinin merkezi Avrupa yakasındaki uç vilâyetlerine kaymıştı. Burada gaza etosunu devam ettirenler Miholoğulları, Evrenosoğulları, Turahanoğulları, Malkoçoğulları gibi büyük akıncı ailelerinin liderliğinde organize olan ve geçimini Hıristiyan ülkelerle yaptıkları akınlardan kazanan akıncı grupları idi.

Akıncı muhitinin siyasi ve sosyo-kültürel sebeplerden mistik yoğunluklu ve şer'î kurallara fazla vurgu yapmayan halk tasavvufunu benimseyip desteklediği bilinmektedir. Aslında gaza kültürü ve adı geçen mistik İslam biçimi arasında bir bağ olduğu söylenilebilir. Erken dönem Osmanlı beyleri de gaza önderleri olarak belirdiklerinde aynı İslam yorumunun tesiri altında idiler. Ne var ki beylik devlete doğru evrildikçe merkezde hâkim din anlayışında da değişiklikler meydana geldi; medrese liderliğinde üretilen ve şer'î kuralların ön planda tutulduğu İslam yorumu benimsenmeye başlandı. Buna paralel olarak halkın idrakine hitap eden tasavvufî yorum yavaş yavaş merkezden dışlandı. Bu yoruma sahip çıkıp yaşatan ise Anadolu'da Kızılbaşlar ve Balkanlarda Akıncılar oldu⁷⁶.

Akıncı beylerinin bu Sünnilik dışı İslam yorumunu benimseyip himaye etmelerinin arkasında ciddi siyasi sebepler de vardır. Zira devletin bürokratik temeller üzerinde merkezileşmesine paralel olarak Akıncı hânedânları güçlerini ve bağımsız hareket etme alanlarını yitirmeye başladıkları bilinmektedir. Özellikle Fatih Sultan Mehmed döneminde hem devletin merkezileşme süreci hem de akıncı grupları arasında kök salan hoşnutsuzluk hız kazanmıştır. Akıncıların devletin ulemasınca dışlanmış gayri-sünni İslam anlayışını desteklemeleri bu bağlamda onların merkeze dönük protestosunun bir parçası olarak algılanmalıdır⁷⁷. Ancak akıncılarla abdalların yakınlığını sadece bu siyasi sebebe sıkıştırmak yetersiz olur. Gerek akıncı beylerinin adam topladığı sosyal çevreler, gerekse akıncıların hayatında geçerli etik ve sosyal değerler ile adı geçen İslam anlayışı arasında öteden beri bir yakınlık bulunduğu bilinmektedir.

⁷⁶ Rıza Yıldırım, *Turkomans between two Empires: The Origins of the Qızılbaş Identity in Anatolia (1447-1514)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara 2008, ss. 63-149.

⁷⁷ Bu sürecin detaylı bir analizi için bkz. Yıldırım, *Turkomans between two Empires*, ss. 63-149.

Tekrar Yemîni'ye dönecek olursak, onun eserine muhatap olarak zikrettiği Rum'daki gaziler yukarıda kısaca anılan akıncılardan başkası olamaz. Gazilere ayırdığı kelimeler sadece baştaki bu bölümle de sınırlı değildir. İlerleyen bölümlerde de zaman zaman kısa göndermelerde bulunmaktadır. Mesela bir yerde anlattığı hikâyenin arasına gazileri övdüğü "Der Medh-i Gâziyân" başlıklı 7 beyitlik bir şiir eklemiştir. Burada gazilerin kâfirleri ve hânedân (ehl-i beyt) düşmanlarını helâk ettikleri ve hânedân muhibbi oldukları gibi hususlara vurgu yapılmaktadır.⁷⁸

Yemîni'nin eserin sonuna eklediği yine kendi zamanına dönük eleştiriler de eserin yazıldığı muhit ve bu muhitte geçerli tasavvuf anlayışına dair ipuçları içermektedir. Yemîni burada "imamlar" din yoluna şehit olmuşken kendi zamanında "muhibb-i hânedân"ın gizli kaldığını, ortaya çıkamadığını, eğer zahir olursa "Münafık"ın onları öldüreceğini söylemektedir. Ona göre birisi Ali'ye izzet edip "şah" dese bir nice gümrah işitip öldürülecektir; muhibb-i hânedândan diri kimse, Ali ismini yad edecek kimse kalmamıştır. Zamanın cümle seccadenişinleri dünya beylerinin "hemnişini" olmuş durumda, zamanın cümle "ehl-i hân-kâhı" yolu bırakıp Süfyan'a tapmış durumdadır. Başını büyütmüş, taylasanı uzatmış dili tarikat söyler kişiler avamın kulu olmuş, kendisini halka beğendirmeye çalışmakta, beylerin karşısına geçip onları övmekte, evladına medh ü senalar düzüp dualar etmekte, bunun yanında Ali'nin adı anılsa taş atıp böylece dünya beyine yaranmaya çalışmaktadırlar.⁷⁹

Yemîni, yukarıda Rum'da bulunan ve ehl-i beyt muhibbi olan gazilerden bahsetmişti. Şimdi yine kendisinin de içinde bulunduğu dünyada insanların ehl-i beyt sevgilerini rahatça ifade etmelerine engel olan, hânedân muhabbetini toplumda köreltmek için baskı yapan bir güçten bahsetmektedir. Anlatıma bakılırsa bu güç o kadar büyük ki gaziler de dâhil kimse karşı koymaya cesaret edememektedir. O yüzden ehl-i beyti seven kimseler kendisini gizlemekte ve bu kişilerin sayıları her geçen gün azalmaktadır. Eserde ehl-i beyt karşıtı baskı yapan bu gücün kim olduğuna dair bir bahis yer almamaktadır. Ancak 16. yüzyılın ilk yarısında Balkanlar'ı düşündü-

⁷⁸ Yemîni, *a.g.e.*, s. 181.

⁷⁹ Yemîni, *a.g.e.*, ss. 598-599. Yemîni eserin baş taraflarında yine kendisine ait olduğu aşık olan bir bölümde zamanın âlimlerinden şikâyet etmektedir. Ona göre zamanın âlimlerinden –en azından bir kısmı– Ali'ye buğzetmektedir: "Kaçan ilm ehlî olan ola zalim / Ali'ye nice buğz eyleye âlim; Bu söze niceşi açarlar ağz / Zamâne âlimi merdûd u âciz; Meğer şeytana uyup ola cahil / Ki diye bâtula hak hakka bâtil; Şakî, bed-baht u mel'ûn yüzi kara / Kamu dinini satmışlar dinâra; Zihî kavmi hayâsuz sözi bid'at / Ali'ye buğz iden me'una la'net." Bkz. Yemîni, *a.g.e.*, ss. 133-34.

ğümüzde burada çizilen resme uyan tek bir güç görünmektedir: Osmanlı Devleti.

Bu dönemde Şii bir propagandayla özellikle Anadolu'daki birçok Türkmen aşiretini kendisine bağlayan Şah İsmail tehdidine karşı Osmanlı rejiminin katı bir Sünni tutuma büründüğü bilinmektedir⁸⁰. İki devlet arasındaki siyasi mücadelede ana propaganda aracı olarak her iki tarafta da din kullanılmıştır. Osmanlı kaynaklarında "Râfîzî" kelimesi ile ifade edilen kavram hem ehl-i beyt ve Hz. Ali bağlılığını (Şia) hem de Osmanlı'nın temsil ve dikte ettiği siyasi düzeni reddetmeyi beraber içinde barındıran dinî-siyasî bir kavramdır. Buna karşın Safevilerin davalarında ehl-i beyt sevgisini bayraklaştırdıkları bilinmektedir. Böylesi bir siyasi ortamda Osmanlı rejiminin ehl-i beyt muhabbetine karşı geleneksel Sünni anlayışın da ötesinde olumsuz bir tavır takındığı tahmin edilebilir. Bir ara Fatih Sultan Mehmed'in vezir-i âzamlığını yapan Sinan Paşa'nın⁸¹ Feridüddin Attâr'ın *Tezkiretü'l-evliyâ'sını* çevirirken Câfer-i Sâdık maddesine eklediği ifadeler Osmanlı dünyasındaki durumu yansıtmaya açısından oldukça aydınlatıcıdır:

"Her kim ki anı [İmam Ca'fer-i Sâdik] sevene Rafizi dir ol dinini rafz u terk itmişdür ve her kim ki ehl-i beytün muhabbetini günah sayar ol gendü günahını berkitmişdür. Âl-i Rasûl'i öğmek dinün sıhhatinden gelür ve ehl-i beyti sevmek imanın kuvvetinden gelür. Her kim ki gönülünden Peygamber'i ta'zim ider elbette evlâdını dahi tekrîm ider. Şol ki meşhurdur halk arasında söylenür 'Mezheb-i ehl-i beyt mezheb-i ehl-i sünnete muhalifdür' dinlür, ânun manası budur kim bir tâyife kendülerini anlara nisbet itmiş-lerdür ve kendü i'tikadalarınca bir bâtil mezheb

⁸⁰ Irène Beldiceanu-Steinherr, "Le règne de Selim Ier: tournant dans la vie politique et religieuse de l'empire ottoman", *Turcica*, VI (1975), ss. 34-48.

⁸¹ Sinan Paşa (Sinaneddin Yusuf) 1459 yılında İstanbul kadısı iken ölen Hızır Bey'in oğludur. Daha yirmili yaşlarında "Hâce-i Sultan" lakabıyla Fatih'in hocası olmuş ve aynı zamanda Sahn müderrisliğine atanmıştır. Sıra dışı zekası ile sadece ilimde değil bürokraside de çok hızlı yükselmiş, 1470'te vezir 1476'da da sadrazam olmuştur. Ancak aynı yıl azledilerek hapse atılmış, daha sonra İstanbul ulemasının tavassutu ile affedilip Sivrihisar kadılığı ve müderrisliğine getirilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. 1481'de II. Bayezid'in tahta çıkması ile vezirlik rütbesi iade edilerek Edirne Darülhadis medresesine müderris olarak atanmıştır. Yine bu dönemde Şeyh Vefa'ya intisap etmiş ve 1486 yılında vefat etmiştir. Bkz. Yusuf Sinan Paşa, *Tazaru'nâme*, haz. A. Mertol Tulum, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, ss. 1-6; Sinan Paşa, *Tezkiretü'l-evliyâ*, haz. Emine Gürsoy-Naskali, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, ss. 2-3; Hasibe Mazoğlu, "Sinan Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, cilt X, İstanbul 1966, ss. 666-670. Sinan Paşa'nın neden Fatih'in gözünden düştüğü bilinmemektedir. Mertol Tulum bir noktaya dikkat çekmektedir. Fatih devrinde ulema iki zümreye bölünmüştü. Sinan Paşa'nın da dahil olduğu birinci zümre serbest fikirli ve tasavvufa yakın (bunlar Şeyh Vefa etrafında kümelenmişlerdi) iken başını Karamani Mehmed Paşa'nın çektiği diğer zümre daha mutaassıp olup tasavvufa soğuk idiler (Yusuf Sinan Paşa, *ag.e.*, s. 5). Sinan Paşa'nın gözden düşmesi bu iki kamp arasındaki çekişme ile bağlantılı olmalıdır. Özellikle onun aşağıda ahınlanacak olan ehl-i beyt ile ilgili fikir ve duyguları başına dert açmış olabilir.

duymuşlardır. Yoksa ehl-i beyt-i Nebi berîdür anların kelimâtından ve evlâd-ı Fatma vü Ali münezzehdür anların türrehâtından. Bunlar ehl-i sünnete nice muhalif olurlar ki sünnet bunlardan çıkmışdır ve bunlar tarik-i Hak'dan kaçan 'udül iderler ki tarikat bunlardan yayılmışdır. Şol on iki imam ki imâmiyyenün ulularıdır cemî'isi zamanun mûta'ayyin bellüleri idi. ... Her biri bir âyet-i Hak ve her biri bir hüccet-i mutlak idi. Her biri zamanun ferîdi ve her biri ol asrun vâhidi idi. Cemî'isinin kerameti zâhir ve cümlesinin velâyeti bâhir idi."⁸²

Bu durumda Yemînî'nin ifadelerinde Hz. Ali ve evlatlarını seven kimselere baskı uygulayan gücün Osmanlı Devleti olduğundan şüphe etmek yersizdir. Ancak o ne Osmanlı Devleti'nden ne de Safevilerden eserin hiçbir yerinde bahsetmemektedir. *Fazilet-nâme*'nin Çaldıran Savaşı'ndan beş yıl sonra Balkanlar'da yazıldığı göz önüne alınırsa bu tercihin anlaşılması zor olmayacaktır.

On altıncı yüzyıl Osmanlı toplumuna baktığımızda Hz. Ali ve ehl-i beyt sevgisini dinî yaşamlarında başat etken haline getiren iki büyük kümelenme görülmektedir. Bunlardan birisi Anadolu'da Safevi şeyhlerinin peşine takılan Türkmen oymaklarıdır - ki bunlar Şeyh Haydar'la beraber Kızıbaş adını almışlardır. Diğerleri Balkanlar'da dinen çeşitli abdal gruplarının tesiri altında bulunan konar göçer ve akıncı gruplarıdır. On altıncı yüzyıl boyunca birinci grup Osmanlı-Safevi mücadelesinin sertleşmesine paralel olarak Osmanlı din anlayışından tamamen koparken, ikinci grup siyasi ve coğrafi nedenlerden dolayı dinî yorumlarını bir şekilde Osmanlı sistemi içinde

⁸² Sinan Paşa, a.g.e., ss. 32-33. Sinan Paşa'nın *Tezkireti'l-evliyâ'sı* esas itibarıyla Feridüddin Attâr'ın aynı isimli Farsça eserinin tercümesi olmakla beraber kendisi de bir çok husus eklemiştir ve çıkarmıştır (Her iki eserin muhtevalarının karşılaştırması için bkz. Sinan Paşa, 1987: 4). Mesela Câfer-i Sâdık bahsinde yukarıya alınan bölüme kaynaklık eden kısım Attâr'ın eserinde şöyle geçmektedir: "Şaşarım o insana ki ehl-i sünnet ve ehl-i cemaat ile ehl-i beyt arasında fark vardır diye hayal eder. Zira hakikatte ehl-i sünnet ve ehl-i cemaat ehl-i beytten ibarettir. Bir insan böyle bir batula neden saplanıp kalır bilmem. Fakat bildiğim şey şudur ki Muhammed'e (Allah ona ve hane halkına salât ve selam etsin) iman edip de evladına ve dostlarına iman etmeyen Muhammed'e (s.a.v) imam etmemiş olur. Baksana, İmam Azam Şâfiî (r.a) ehl-i beyti çok fazla sevdiği için onu Rafizilîğe nisbet ederek hapse atmışlardı. Bu konuda söylediği şiirin bir beyti şöyledir: 'Eğer Muhammed'in hane halkını sevmek Rafizilikse, insan ve cin şahit olsun ki ben rafiziyim!'" (Feridüddin Attâr, *Evlîya Tezkireleri*, haz. Süleyman Uludağ, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2005, s. 52). Sinan Paşa'nın bu metne gerek içerik gerek üslup açısından epeyce ilaveler yaptığı açıkça görülmektedir. Sinan Paşa'nın eklemelerini ve üslupta yaptığı değişikliği şüphesiz kendisinin fikir ve hissiyatı ile döneminin şartları çerçevesinde yorumlamak gerekir. Böyle bir yoruma girildiğinde de söylenecek ilk şey herhalde Paşa'nın ehl-i beyte gönülden muhabbet duyduğu, ancak yaşadığı ortamda bu muhabbetin şüphe ve hatta ithamlarla karşılandığıdır. Zira Sinan Paşa'nın reaksiyon ve savunma havası kokan bu satırlarını başka türlü anlamlandırmak zor olacaktır.

yaşanabilir kılmanın yollarını aramışlardır⁸³. Ancak, en geç on yedinci yüzyıldan itibaren benzer sosyo-kültürel zeminlerde gelişen bu iki akımın tekrar buluşup kaynaştığı bilinmektedir⁸⁴.

Şüphesiz Yemînî yukarıda anılan ikinci kümelenmeye dahildir. Onun eserini yazdığı dönemde bu iki grup arasındaki etkileşimin hangi yoğunlukta ve ne düzeyde olduğuna dair elimizde pek az veri vardır. Dahası Balkanlar'da akıncı grupları ve konar-göçer Türkmenler arasında yayılan ve abdallar tarafından temsil edilen tasavvufî İslam anlayışının bu dönemde ehl-i beyt muhabbetine ne kadar merkezi yer verdiği de layığıyla bilinmemektedir. Bu zümrelerin ortak hissiyatını ve yaklaşımlarını yansıtan velâyet-nâmeler (özellikle Hacı Bektaş Veli, Abdal Musa, ve Kızıldeli adına düzenlenen velâyetnâmeler ile *Saltuknâme*) bakıldığında yoğun bir şii vurguya rastlanmaz. *Fazilet-nâme* bu açıdan çok özel bir yerde durmaktadır. Eğer Yemînî'nin akıncı gazilerine hitaben kaleme aldığı bu uzun mesnevi belli ölçüde muhataplarının duygu ve düşüncelerini yansıtıyorsa, *Fazilet-nâme* söz konusu zümreler arasında Şii unsurların tasavvufî bir formda ne kadar yaygın olduğunu en açık ortaya koyan eser konumundadır.

Osmanlı kaynakları akıncı muhitinde yaygın olan ehl-i beyt kültürünü gizlemektedir. Bunun nedeni bellidir. Zira Osmanlı tarih yazarlarının ya doğrudan doğruya padişah ya da yüksek dereceden bir yöneticinin beğeni-sine sunmak üzere kaleme aldıkları tarihler aynı zamanda resmi ideolojiyi yansıtmaktadırlar. Bu yüzden onlarda "aykırı" grupların "bâtını" yönlerine dair bilgiler ancak belli belirsiz imalar şeklinde yer alabilmektedir.

Yine de bazı Osmanlı kaynakları dikkatli okunduğunda akıncıların Hz. Ali ve ehl-i beyte bağlılığına dair ipuçları bulunabilir. Örneğin, 16. yüzyılın ikinci yarısında Hazerfen Hüseyin bin Cafer tarafından yazılan bir eserde dikkat çekici ifadeler yer almaktadır. Hazerfen Çaldıran savaşını anlatırken akıncılarla ilgili şu bilgiye yer vermektedir. Ona göre, Yavuz Sultan Selim Çaldıran Seferi'nde Şah İsmail'e yetiştiğinde vezirlerini ve paşalarını toplayıp savaşa hemen mi yoksa biraz dinlendikten sonra mı girilmesinin uygun olacağını istişare eder. Orada bulunanların hepsi ordunun çok yorgun olduğunu ve bir gün dinlenmesinin uygun olacağını söylerler. Sadece Rumeli defterdarı Pîrî Mehmed Çelebi farklı bir görüş ileri

⁸³ J. R. Walsh, (1962). "The Historiography of Ottoman-Safavid Relations in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", in *Historians of the Middle East*, eds., Bernard Lewis and P. M. Holt, Oxford University Press, New York, Toronto, London 1962, s. 202; Yıldırım, *Turkomans between two Empires*, ss. 129-130.

⁸⁴ Faroqhi, a.g.m.

sürer. O, akıncılar arasında Kızılbaş muhibbi olan ve onların mezhebine meyilli çok kişinin olduğunu, eğer hemen savaşa girilmezse Şah'ın casusları vesilesiyle bunların karşı cepheye geçebilecekleri veya el ucuyla savaşacaklarını söyleyerek bir an önce savaşa girmeyi teklif eder⁸⁵. Yavuz bu teklifi kabul edip beklemeden savaşı başlatır⁸⁶.

Yine aynı seferde Yavuz tarafından gönderilen Ahmed adında bir casus Şah İsmail'in huzuruna çıkmış ve onu kendisinin Rumeli beyleri ve Türkmen liderleri tarafından gönderildiğine ikna etmiştir. Çağdaş Osmanlı tarihçilerine bakılırsa, casus Ahmed anılan iki grubun can u gönülden Şah'a bağlı ve hizmetine talip olduklarını söylemiş ve İsmail de bu iddiaya kolaylıkla inanmıştır⁸⁷. Osmanlı kaynaklarında yer alan bu kayıtta dolaylı da olsa akıncı muhitinde yaygın din anlayışında ehl-i beyt muhabbetinin önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Şu halde *Fazilet-nâme*'de ortaya konan İslam anlayışının tarihsel ve sosyal bir karşılığının bulunduğunu söylemek mümkündür.

Bu iddiayı daha da güçlendiren kanıtları *Otman Baba Velâyetnâmesi*'nde buluyoruz. İnalçık'ın isabetle tespit ettiği üzere Otman Baba'nın Balkanlarda başlıca müttefikleri (ya da öğretisini yaydığı sosyal taban) Türkmen Yörükler ve uç gazileridir⁸⁸. Hatta *Velâyetnâme* bazen rakiplerini Otman Baba'ya "Yörük Kocası" diye hitap ettirir⁸⁹. Öte yandan Baba'nın yerleşik şehirli kitle ile arasının pek iyi olmadığı ve onların temsilcileri ile sık sık münakaşaya girdiği *Velâyetnâme*'de açıkça ifade edilmektedir. *Velâyetnâme* dikkatle incelendiğinde Baba'nın husumetinin esas olarak Osmanlı devlet erkinin bir parçası olarak gelişen ulemaya, yer yer o erkin temsilcisi beylere ve nihayet devletle bir şekilde eklemlenen "conformist" tasavvufçulara dönük olduğu görülür⁹⁰. *Velâyetnâme*'ye göre Otman Baba, Osmanlı merkezi-

⁸⁵ Burada ilgi çekici diğer bir husus da şudur: Hezarfen Hüseyin Osmanlı ordusunda Şah İsmail'in mezhebine meyilli gruplar arasında sadece akıncılardan bahsetmektedir. Oysa Bektaşilikle ilişkileri dikkate alındığında Şah'ın mezhebine meyilli gruplar arasında akıncılardan önce Yeniçerilerin sayılması beklenirdi. Ne Hezarfen Hüseyin'in eserinde ne de başka bir kaynakta Çaldıran Seferi sırasında Yeniçerilerin Kızılbaşlara meylebileceğine dair kayıt mevcut değildir. Aksine, abisi Ahmet'le taht mücadelesine girdiği sırada en önemli vaatlerinden birisi Kızılbaş tehlikesini bertaraf etmek olduğu halde Selim'in başlıca destekçisi Yeniçeri ocağı olmuştur. Bu husus Bektaşiliğin 16. yüzyıl başlarındaki durumu hakkındaki bilgilerimizi gözden geçirmemiz gerektiğini ortaya koymaktadır.

⁸⁶ Hezarfen Hüseyin bin Cafer, *Tenkîhu't-tevârih*, el yazması, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 4301, v. 114a.

⁸⁷ Yıldırım, *Turkomans between two Empires*, s. 577.

⁸⁸ İnalçık, *a.g.e.*, s. 24

⁸⁹ Gö'çek Abdal, *a.g.e.*, s. 68

⁹⁰ Gö'çek Abdal, *a.g.e.*, ss. 119-24, 161.

nin şekillendirdiği sosyal ve dinî yapının dışına saçılmış olan iki ana toplumsal kesimin şeyhidir: gaziler (akıncılar) ve yörükler. Aslına bakılırsa bu iki kesim arasında da sıkı bir münasebet vardır. Zira akıncı beylerinin adam topladığı başlıca toplumsal zemini konar-göçer Türkmenler oluşturmaktadır.

Sonuç olarak denilebilir ki, Osmanlı Beyliği'nin kuruluşundan beri özellikle gazi muhitlerinde yaygın olan tasavvuf anlayışının ana ayaklarından birisi ehl-i beyt sevgisi olmuştur. Ne var ki, Osmanlı merkezinin bürokratik devlet yapısı üzerinde kendisini inşa etme sürecinde ehl-i beyt vurgulu tasavvuf anlayışı yerini medreselerde üretilen İslam anlayışına terk etmiştir. Osmanlı devlet yapısının merkezileşmesi ile hâkim İslam yorumunun (bir anlamda ideoloji) Sünnileşmesi birbirine bağlı ve birbirini besleyen iki paralel süreç olarak gerçekleşmiştir. Devlet merkezî-bürokratik bir karaktere büründükçe kuruluş döneminin "feodal" güçleri -ki bunlar arasında Türkmen aşiretleri ve akıncı gaziler başta gelmektedir- sistemin dışına itilmeye ve marjinalleşmeye başlamıştır. Devletin merkezileştikçe Sünnileşmesinin bir yansıması olarak bu grupların da siyaseten marjinalleştikçe din yorumunda Alevileştikleri gözlenmektedir. Özellikle, Osmanlılar 16. yüzyıl başlarında - Safevilere karşı girişilen amansız mücadelenin etkisiyle - her türlü Alevî/Şii çağrışımına karşı dışlayıcı, alerjik bir tutum takınca bu ikinci yorumun Osmanlı topraklarında barınması iyice zorlaşmıştır.

Yukarıdaki analizlerden anlaşılacağı üzere, Osmanlı bölgesinde karşımıza çıkan Sünni-Alevî çekişmesi özünde teolojik değil siyasidir. İlk aşamada, beylikten devlete evrimleşme sürecinde, Osmanlı yönetimi her alanda kendi hinterlandını oluştururken ideolojisini medrese uleması üretmiş, dolayısıyla Sünni-kitabi İslam merkeze oturmuştur. Bunun yanında, gaza geleneğini devam ettiren akıncılar bir yandan yavaş yavaş Osmanlı siyasi kurgusunun kenarına doğru kayarken, diğer yandan özünde güçlü bir Hz. Ali ve ehl-i beyt sevgisi/bağlılığı barındıran tasavvuf anlayışını sürdürmüşlerdir. İkinci aşamada, dışarıdan rakip bir güç Şii ideoloji ile Osmanlı bütünlüğünü tehdit edince, Osmanlı merkezi bir yandan Sünniliği daha da katılaştırırken diğer yandan Alevî unsurları potansiyel siyasi tehdit alameti olarak görmeye başlamıştır. Bunun sonucu olarak da tasavvufi mahiyette dahi olsa Alevî unsurlar içeren cereyanlar üzerinde baskı uygulamaya başlamıştır. İşte bu çerçeveden bakıldığında, Yemînî'nin bahsettiği Ehl-i Beyt muhipleri üzerindeki baskı anlam kazanmaktadır.

SONUÇ

Makalenin başında ifade edildiği gibi Yemîni gerek meşrep, gerek kronoloji, gerekse coğrafya itibarıyla Anadolu ve Balkanlar'ın din tarihi bakımından önemli bağlantı noktaları üzerinde durmaktadır. Yemîni'nin hayatı (*Fazilet-nâme*'nin satır aralarından sızan bilgiler ışığında) bize Bektaşiliğin oluşum süreci, dini anlayışları ve sosyo-kültürel tabanları ile ilgili çok değerli tarihsel veriler sunmaktadır.

Öncelikle onun pozisyonu Bektaşî geleneğine Hurûfî öğelerin nasıl girdiğine dair bir örnek teşkil etmektedir. Yukarıda analiz edildiği gibi Yemîni, Hurûfliği dinî-tasavvufî kimliğinde birinci ve başat öge olarak almamıştır. Ancak tasavvuf anlayışında Hurûfliğin belirgin etkileri olmuştur. Onun Mir Aliyyü'l-A'lâ, Nesimî, Refî'i, Firişteoğlu, ve Misalî Hurûfî halifeleri/dâileri ile abdallar arasında köprü konumunda olduğu ve bu yönüyle bazı Hurûfî öğretilerinin Alevilik-Bektaşilik inançlarına girmede başat rol oynadığı söylenebilir.

Fazilet-nâme Bektaşî tarikatının oluşum sürecine dair bilimize önemli katkı sağlamaktadır. Balım Sultan'la çağdaş olup onun ölümünden hemen sonra eserini yazan Yemîni, bu dönemde Otman Baba adı etrafında kümeleşen Rum abdallarının henüz Bektaşî şemsiyesi altına girmediğini ortaya koymaktadır. Yemîni ile aynı çevrede yetişen Demir Baba ve Virânî'nin "Bektaşî"lere karşı tutumu bu görüşü desteklemektedir. Aynı muhitte üretilen *Otman Baba Velâyetnâmesi*, *Fazilet-nâme*, *Demir Baba Velâyetnâmesi* ve Virânî'nin eserleri yan yana okunduğunda, Vâhidî'nin "Abdalân-ı Rum" dediği bu grubun gerek sosyal gerekse dinî-tasavvufî anlamda müstakil varlıklarını 16. yüzyıl sonlarına kadar devam ettirdikleri anlaşılmaktadır.

Son olarak, Balkan uçlarında gaza ile meşgul olan gazilerin abdallar güruhu ile olan ilişkileri ve bu zümrenin tasavvuf anlayışı konusunda da Yemîni değerli bilgiler sunmaktadır. Akıncılar ve onların manevi önderleri konumundaki abdallar arasında câri olan Hz. Ali ve ehl-i beyt sevgisi başka hiçbir kaynakta bu kadar net ifade edilmemektedir. Yemîni'nin tanıklığı diğer çağdaş kaynaklarda yer alan sınırlı kayıtlarla bir araya getirildiğinde anlamlı bir bütün oluşmaktadır. Bu bağlamda *Fazilet-nâme* akıncı muhitinin inanç dünyasına ışık tutacak niteliktedir.

KAYNAKÇA:

- Abdülmecid b. Firişte, *Tercüme-i Hâbnâme*, el yazması, Konya Mevlâna Müzesi, Türkçe Yazmalar, no: 2916.
- Affî, Ebu'l-Âla, *Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, çev. Mehmet Dağ, İstanbul, Kırkambar Yayınları, 1999.
- Affî, Ebu'l-Âla, *The Mystical Philosophy of Muhyid Din Ibnul Arabî*, Cambridge, 1939.
- Algar Hamid, "The Hurûfî Influence on Bektashism", *Bektachiyya: Etudes sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach*, réunies par Alexandre Popovic et Gilles Veinstein, ISIS, İstanbul 1996, ss. 39-53.
- Ateş, Süleyman, "Kutub", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt 26, s. 498-499.
- Attâr Feridüddin, *Evlîya Tezkireleri*, haz. Süleyman Uludağ, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2005.
- Bayrı, Refik Halit, *Vîrânî, Hayatı ve Eserleri*, Maarif Kitaphanesi, İstanbul 1959.
- Beldiceanu-Steinherr, Irène, "Le règne de Selim Ier: tournant dans la vie politique et religieuse de l'empire ottoman", *Turcica*, VI (1975), ss. 34-48.
- Birge, John K., *The Bektashi Order of Dervishes*, London-Hartford, Conn. 1937.
- Chittick, William. C., "Wahdat al-Shuhūd", *Encyclopedia of Islam*, second edition, XI, ss. 37-39.
- de Jong, Frederik, "al-Kutb, in Mysticism", *Encyclopedia Islam*, V, Second edition, ss. 543-546.
- Ebül-Hayr-ı Rûmî, *Saltuk-Nâme*, cilt II, haz. Şükrü Haluk Akalın, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1998.
- Faroqhi, Suraiya, "Conflict, Accommodation, and Long-Term Survival: The Bektashi Order and the Ottoman State (Sixteenth-seventeenth centuries)", *Bektachiyya: Etudes sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach*, ed. Alexandre Popovic-Giles Veinstein, ISIS Press, İstanbul 1996, ss. 171-84.

- Gö'çek Abdal, *Odman Baba Vilayetnamesi, Vilayetname-i Şahi*, haz. Şevki Koca, Bektaşî Kültür Derneği, İstanbul 2002.
- Gölpınarlı, Abdülbâki ve Pertev Naili Boratav, *Pir Sultan Abdal*, Der Yayınları, İstanbul 1991. (Kitabın ilk baskısı 1943 yılında Ankara'da yapılmıştır)
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Hurûfîlik Metinleri Kataloğu*, TTK, Ankara 1989.
- Gürgen, Fevzi, haz., *Faziletname*, Ayyıldız Yayınları, Ankara 1995.
- Hartshorne, Charles, "Pantheism and Panentheism", *Encyclopedia of Religion*, second edition, X, ss. 6960-6965.
- Hezarfen Hüseyin bin Cafer, *Tenkîhu't-tevârih*, el yazması, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 4301.
- Huart M. Clément ve Rıza Tevfîq, *Textes Persans relatifs a la secte des Hourûfîs. Publiés, traduits et annotés*, Brill; London: Luzac & Co., Leyden 1909.
- Izutsu, Toshihiko, "Vahdet-i Vücûdun Bir Analizi: Bir Doğu Felsefeleri Metafelsefesine Doğru", *İslam Mistik Düşüncesi Üzerine Makaleler*, çev. Ramazan Ertürk, İstanbul, Anka Yayınları, 2001.
- Izutsu, Toshihiko, *İbn Arabî'nin Füsûs'undaki Anahtar Kavramlar*, çev. A. Yüksel Özemre, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 1998.
- İnalçık, Halil, "Dervish and Sultan: An Analysis of the Otman Baba Vilâyetnâmesi", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington 1993, ss. 19-36.
- Karamustafa, Ahmet T., "Kalenders, Abdâls, Hayderîs: The Formation of the Bektâşîyye in the Sixteenth Century", in *Süleymân the Second and His Time*, edited by Halil İnalçık and Cemal Kafadar, İstanbul 1993, ss. 121-29.
- Karamustafa, Ahmet T., *God's Unruly Friends*, University of Utah Press, Salt Lake City 1994.
- Kılıç, Filiz - Mustafa Arslan - Tuncay Bülbül, *Otman Baba Velayetnamesi (Tenkitli Metin)*, Ankara 2007.
- Konuk, Ahmed Avni, *Fusûsu'l-hikem Tercüme ve Şerhi*, cilt I, haz. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1987.

- Köprülü, Fuat, "Abdal", *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi* I, İstanbul, 1935, ss. 23-56.
- Levend, Agah Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1973.
- Mazıoğlu, Hasibe, "Sinan Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, cilt X, İstanbul 1966.
- Mélikoff, Irène, "14. – 15. Yüzyıllarda İslam Heterodoksluğunun Trakya'ya ve Balkanlar'a Yerleşme Yolları", *Sol Kol: Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, editör Elizabeth A. Zachariadou, çevirenler Özden Arıkan, Ela Gültekin, Tülin Altunova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, ss. 178-90.
- Mélikoff, Irène, "Fazlullah d'Astarabad et l'essor du hurûfisme en Azerbaïdjan, en Anatolie en en Roumélie", *Sur les traces du soufisme turc. Recherches sur l'Islam populaire en Anatolie*, ISIS, İstanbul 1992, ss. 163-174.
- Mélikoff, Irène, "La communauté Kızılbaş du Deli Orman, en Bulgarie", *Sur les traces du soufisme turc. Recherches sur l'Islam populaire en Anatolie*, ISIS, İstanbul 1992, ss. 105-113.
- Mélikoff, Irène, "Les Fondements de l'alevisme", *Sur les traces du soufisme turc. Recherches sur l'Islam populaire en Anatolie*, ISIS, İstanbul 1992, ss. 11-28.
- Mélikoff, Irène, "Un Ordre de derviches colonisateurs: les Bektâşis", *Sur les traces du soufisme turc. Recherches sur l'Islam populaire en Anatolie*, ISIS, İstanbul 1992, ss. 115-125.
- Mélikoff, Irène, *Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 1999.
- Mir-Kasimov, Orkhan, "Le « Journal des rêves » de Fadlullâh Astarâbâdî : Edition et traduction annotée", *Studia Iranica* 38 (2009), ss. 249-304.
- Misâli, *Feyznâme*, El Yazması, Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî Manzum, no: 390.
- Momen, Moojan, *An Introduction to Shi'i Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism*, Yale University Press, New Haven-London, 1985.
- Muhiddin-i Arabî, *Fusûsu'l-hikem*, çev. Nuri Gencosman, İstanbul, Maarif Matbaası, 1956.

- Noyan, Bedri, *Bütün Yönleriyle Bektaşilik ve Alevilik*. III. Cilt, Ardıç Yayınları, Ankara 2000.
- Noyan, Bedri, haz., *Demir Baba Vilâyetnamesi*, Can Yayınları, İstanbul 1976.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Un aperçu general sur l'heterodoxie musulmane en Turquie: Reflexions sur les origines et les caracteristiques du Kızılbaşisme (Alevisme) dans la perspective de l'histoire", *Syncretistic Religious Communities in The Near East*, ed. Krizstina K. Bodrogi- Barbara K.Heinkele- A. Otter-Beaujean, Brill, Leiden 1997, ss. 195-204.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "İdeologie officielle et réaction populaire : un aperçu général sur les mouvements et les courants socio)religieux à l'époque de Soliman le Magnifique", in *Süleyman the Magnificent and his Time*, ed. Gilles Veinstein, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris 1990, ss. 185-194.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Kutb ve İsyân: Osmanlı Mehdici (Mesiyanik) Hareketlerinin İdeolojik Arkaplanı Üzerine Bazı Düşünceler", *Toplum ve Bilim*, 83, 1999/2000, 48-57.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Syncretisme et esprit messianique : le concept de qotb et les chefs des mouvements messianiques aux époques seldjoukide et ottomane (XIIIe-XVIIe siècle)", in *Syncretismes et hérésies dans l'Orient seldjoukide et ottoman (XIVe-XVIIIe) siècle. Actes du Colloque du Collège de France, octobre 2001*, ed., Gilles Veinstein, Paris, 2005, 249-57.
- Özmen, İsmail, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, cilt II, SAYPA Yayın ve Dağıtım, Ankara 1995.
- Rubin, Uri, "Pre-Existence and Light: Aspects of the Concept of Nur Muhammad," *Israel Oriental Studies* 5 (1975), ss. 62-119.
- Sâdık Abdal, *Sâdık Abdâl Dîvânı*, haz. Dursun Gümüšoğlu, Horasan Yayınları, İstanbul 2009.
- Samancıgil, Kemal, *Alevî Şairleri Antolojisi*, Gün Basımevi, İstanbul 1946.
- Sinan Paşa, *Tezkiretü'l-evliyâ*, haz. Emine Gürsoy-Naskali, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

- Şimşek, Mehmet, *Dede Korkut ve Ahmet Yesevi'den Günümüze Uzanan Ünlü Alevi Ozanlar*, Can Yayınları, İstanbul 1995.
- Usluer, Fatih, *Hurûfîlik: İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2009.
- Usluer, Fatih, *Seyyid Nesîmî ve Mukaddimetü'l Hakâyık'ı*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2010.
- Vâhidî, *Vâhidî's Menâkib-i Hvoca-i Cihân ve Netîce-i Cân*, tenkitli metin, tahlil ve tıpkıbasım, haz. Ahmet T. Karamustafa, Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, Cambridge 1993.
- Virânî, *Risâle-i Virânî Sultan (Fakr-nâme)*, El Yazması, Milli Kütüphane. Yz. A 3333/1.
- Walsh J. R., "The Historiography of Ottoman-Safavid Relations in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", in *Historians of the Midle East*, eds., Bernard Lewis and P. M. Holt, Oxford University Press, New York, Toronto, London 1962, ss. 197-211.
- Yeminî Derviş Muhammed, *Fazilet-nâme*, hazırlayan Yusuf Tepeli, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002.
- Yeminî, *Hazreti Ali'nin Fazilet-nâmesi*, haz. Adil Ali Atalay Vaktidolu, Can Yayınları, İstanbul 2003, 13. Basım.
- Yıldırım, Rıza, *Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli) ve Velâyetnamesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Yıldırım, Rıza, *Turkomans between two Empires: The Origins of the Qizilbash Identity in Anatolia (1447-1514)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara 2008.
- Yıldırım, Rıza "Muhabbeten Tarikate: 'Bektaşî Tarikatı'nın Oluşum Sürecinde Kızıldeli'nin Rolü", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 53 (2010), ss. 153-190.
- Yusuf Sinan Paşa, *Tazarru'nâme*, haz. A. Mertol Tulum, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

THE MAGNIFICENT SÜLEYMÂNİYE OWED A DEBT TO THE BUTCHER AND THE GROCER

KAYHAN ORBAY*

The imperial waqfs called “evkâf-ı selâtîn”, which were established by the ruler and his family, were the largest economic institutions holding vast agricultural lands and diverse revenue-yielding real estates.¹ They performed various charitable services and functioned as an instrument of poor-relief in the society.² The imperial waqfs distributed food to poor and needy through public kitchens (‘imâret), provided free cure for the sick in their hospitals (dârü’ş-şifâ, bîmârhâne), paid stipend to retired persons.³ They provided educational, religious and cultural services by constructing schools (mekteb), high-education centers (medrese), great mosques and libraries. In addition, they built houses, rooms and shops to lease them out

* Assistant Professor, Middle East Technical University, Department of History.

I owe a great thank to Hedda Reindle-Kiel from the University of Bonn for she reviewed and valuably commented on the first draft of this study.

¹ For the importance of the imperial waqfs in the Ottoman economy, see Ömer Lütü Barkan, “Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, I/2, 1964, pp. 236-237; Halil İnalcık, “Capital Formation in the Ottoman Empire”, *Journal of Economic History*, XXIX-1, 1969, pp. 132-135; Bahaeddin Yediyıldız, “XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu”, *Vakıflar Dergisi*, 18, 1984, 5-41; Abraham Marcus, *The Middle East in the Eve of Modernity, Aleppo in the Eighteenth Century*, New York, Columbia University Press, 1989; Haim Gerber, “The Waqf Institution in Early Ottoman Edirne”, *Asian and African Studies*, 17, 1983, 29-45; idem, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Jerusalem, The Hebrew University, 1988; Miriam Hoexter, “Adaptation to Changing Circumstances: Perpetual Leases and Exchange Transactions in Waqf Properties in Ottoman Algiers”, *Islamic Law and Society*, 4, 1997, 319-333.

² For the charitable aspect of the waqfs and the waqfs as poor-relief institutions see Oded Peri, “Waqf and Ottoman Welfare Policy”, *Journal of Economic and Social History of the Orient*, XXXV, 1992, 167-186; Amy Singer, *Constructing Ottoman Beneficence, An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*, State University of New York Press, 2002; Miriam Hoexter, “Charity, the Poor, and Distribution of Alms in Ottoman Algiers”, in *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*, ed. M. Bonner, M. Ener, A. Singer, State University of New York Press, 2003; Kayhan Orbay, “Distributing Food, Bread and Cash: *Vakıf Taamhoran* and *Fodulahoran* Registers as Archival Sources for *Imarets*”, in *Feeding People, Feeding Power; Imarets in the Ottoman Empire*, ed. Nina Ergin et al., İstanbul, Eren Yayıncılık, 2007, 171-196.

³ Miri Shefer, “Charity and Hospitality”, in *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*, ed. M. Bonner, M. Ener, A. Singer, State University of New York Press, 2003, pp. 121-143.

to the tenants engaging in commerce or in manufacture. The waqfs also benefited from the rents of baths, watermills, dye houses, slaughterhouses, bakeries and other workshops in their possession.

The waqfs met some basic needs of the urban infrastructure and of civil life through the construction of public kitchens, mosques, schools and public fountains. Thus they provided places around which new urban centers of commercial, social and cultural life to develop. In this way the waqfs allowed the emergence of new districts and urban centers with houses, public service buildings, mosques, educational buildings and market places.⁴

The imperial waqfs employed a large number of persons in various offices. The salary payments were one of the largest expense items in their budgets. Through the food and material purchases for the fulfillment of services and for the upkeep of waqf buildings, as well as through the salary payments to their employees and the allocation of food and stipend to the beneficiaries, the imperial waqfs undertook a re-distributive function in the economy and society.⁵

⁴ For the role of the waqfs in urbanization and in colonization see Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, 2, 1942, 279-304; idem, "Vakıfların Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Kullanılmasında Diğer Şekiller", *Vakıflar Dergisi*, 2, 1942, 354-365; Hilmi Ziya Ülken, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", supplement to *Vakıflar Dergisi*, IX, 1971, 13-37; Leonor Fernandes, "Three Sufi Foundations in a 15th Century Waqfiyye", *Annales Islamologiques*, 17, 1981, 141-156; Bahaeddin Yediyıldız, "waqf" in *İslam Ansiklopedisi*, vol. 13, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1986, 153-172; Alexander Lopasic, "Islamization of the Balkans with Special Reference to Bosnia", *Journal of Islamic Studies*, 5, 1994, 163-186; Richard Van Leeuwen, *Waqfs and Urban Structures; The Case of Ottoman Damascus*, Leiden, Brill, 1999; André Raymond, "The Ottoman Conquest and the Development of the Great Arab Towns", in *Arab Cities in the Ottoman Period, Cairo, Syria and the Maghreb*, Variorum, 2002; see in the same volume, idem, "Architecture and Urban Development: Cairo During the Ottoman Period, 1517-1798".

⁵ For the re-distributive function of the waqfs see Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin", pp. 235f, Halil İnalcık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", in *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, eds. İnalcık H., Quataert D., New York: Cambridge University Press, 1994, p. 47. Also see Gerber, "The Waqf Institution in Early Ottoman Edirne", pp. 44f; Marcus, *The Middle East in the Eve of Modernity*, p. 312; Murat Çizakça, "Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 38,3, 1995, p. 351. The imperial waqfs and the large waqfs of the high-ranking officials were constructed though the initial allotment of state lands and revenues. Through the construction and maintenance of the establishments and the employment of a large number of people in their operation, the waqfs transferred the wealth of *vâkıfs* (founders) and later on the revenue of the waqfs to their employees, to poor and to the others who benefited from the waqf services.

One of these imperial waqfs, a splendid one performing many charitable services and fulfilling social functions was the Süleymânîye waqf, as a set of institutions founded by Süleymân the Magnificent. Its establishment was even a gigantic construction project.⁶ It was designed as a big waqf complex composed of an elementary school, five theological schools of high-education and one medical school, a great mosque, a large public kitchen, a hospital, two mausoleums and a bake-house, bathhouse, storehouse, depots and rooms as integrated parts of the main waqf buildings.⁷ Its endowment deed (waqfiyye) stipulated an employment capacity of more than seven hundred workers in various offices.⁸ Feeding of the waqf employees and of the students attending to high schools, as well as serving out meals to the poor and to the guests was projected in its endowment deed. Many articles of elaborated regulations, subtle descriptions and careful instructions on various aspects of its actual operation were specified in its voluminous endowment deed. To complete the pre-requisite conditions for its perpetual existence and to guarantee its well functioning, the waqf was endowed extensive, safe and regular income-producing properties.⁹

It was endowed well, holding large revenue resources, financially strong enough to maintain all the services and execute undertakings in conformity with the stipulations contained in its endowment deed. Eventually the whole mechanism was put fully in motion in 966/1559.¹⁰ What went wrong there and when it first occurred,¹¹ whether due to the effects of adverse external developments or the impairment in its inner structure or what else reason was active, needs to be further studied in a

⁶ Ömer Lütü Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1972. The construction has begun in 957/1550 or maybe even earlier in 951/1544 and the opening ceremony was in 964/1557. A total of 53.782.980 *akça* was expended for the construction. Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı*, pp. 40 note 12, 47-49, 54.

⁷ Kemal Edip Kürkçüoğlu, *Süleymaniye Vakfiyesi*, Ankara, Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1962; Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı*.

⁸ Kürkçüoğlu, *Süleymaniye Vakfiyesi*.

⁹ About 217 villages and 30 large farms (mezra') have been donated to the waqf in addition to real estates.

¹⁰ After the first months of this year, the registers of construction were closed, see Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı*.

¹¹ Although the conditions and instructions were defined well and the revenue sources allotted to the waqf of Muhammad Bey, it fell into decay immediately after it started to function, see Daniel Crecelius, "The Waqf of Muhammad Bey Abu Al-Dhahab in Historical Perspective", *International Journal of Middle East Studies*, 23, 1991, pp. 71-78.

separate work, however, the waqf was mentioned as having owed a debt to butcher and grocer in a long text which was probably written in the year 994/1586, about thirty years after its inauguration.¹²

Barkan has examined and published the account book of the Süleymâniye waqf for the years 993-94/1585-86.¹³ His work, which provides the full transliteration of a sample account book and gives detailed explanations on its content, was a pioneering one in the field of waqf studies. Since its publication, his article has been resorted by many researches in drawing conclusions on the imperial waqfs.¹⁴ However, a single account book would

¹² MM 1148. I have mentioned before the financial distress of the Süleymâniye waqf in a conference paper, Kayhan Orbay, "Müfredât Registers of *Defter-i Mukâta'ât* and *Defter-i Bakâyâ-i Mukâta'ât* as Sources of the Waqfs' Financial Analysis", paper presented at the XVI. CIEPO, held in Warsaw, 13-19 June 2004. Also see "Detailed Tax Farm Registers and Arrears Registers as Sources of the Waqfs' Financial Analyses", *Acta Orientalia: Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 58, no. 4, 2005, 331-347.

¹³ Ömer Lütfi Barkan, "Süleymaniye Cami ve İmaret Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585/1586)", *Vakıflar Dergisi*, 9, 1971, 109-161. For the published account books together with full transliteration and explanations on their content and structure see Ömer Lütfi Barkan, "Fatih Cami ve İmaret Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına ait Muhasebe Bilançoları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2, 1962-63, 297-341; idem, "Ayasofya Cami'i ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 yıllarına ait Muhasebe Bilançoları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2, 1962-63, 342-379; idem, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin". For the studies based on the account books containing explanations on their content and structure see Suraiya Faroqhi, "Vakıf Administration in Sixteenth Century Konya, The Zaviye of Sadreddin-i Konevi", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XVII/2, 1974, 145-172; idem, "Seyyid Gazi Revisited: The Foundation as Seen Through Sixteenth and Seventeenth-Century Documents", *Turcica*, 1981, 90-121; idem, "A Great Foundation in Difficulties: or some evidence on economic contraction in the Ottoman Empire of the mid-seventeenth century", *Revue D'Histoire Magrebine*, 47-48, 1987, 109-121; idem, "Agricultural Crisis and the Art of Flute-Playing: The Wordly Affairs of the Mevlevi Dervishes (1595-1652)", *Turcica*, XX, 1988, 43-69; Stéphane Yerasimos, "Le Waqf du *Defterdar Ebu'l Fazl Efendi et ses Bénéficiaires*", *Turcica*, tome 33, (2001), 7-33; Kayhan Orbay, *The Financial Administration of an Imperial Waqf in an Age of Crisis: A Case Study of Bâyezîd II's Waqf in Amasya (1594-1657)*, Unpublished M.A. Thesis, The Department of History, Bilkent University, Ankara, June 2001.

¹⁴ One of the primary archival sources of the waqfs is the endowment deed or waqfiyye. On the importance of "waqf documents" as historical sources see Rondi Deguilhem, "Waqf Documents: a multipurpose historical source – the case of 19th century Damascus", in "Les Villes Dans L'Empire Ottoman: Activités et Sociétés", ed. Daniel Panzac, Paris, Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1991, pp. 67-95; Behija Zlatar, "The Importance of *Vakf* Registers in *Defsters* as Historical Sources", in *Ottoman Bosnia, A History in Peril*, Madison, The University of Wisconsin Press, 2004. The waqfiyyes list all the revenue sources that were initially endowed to the waqf institutions. However, the waqfiyyes cannot give an answer to the question of how much revenue were these sources yielding. Moreover, they do not allow us to see the actual amount of income collection and the change in income composition in time. They contained the list of all the offices of employments in the waqfs and determined the salary of each employee. Many expense items including kitchen and repair expenditures were minutely defined and specified in the waqfiyyes. On the other hand, the increases in the number of employees or in their salaries as well as the payments for beneficiaries

bring out a drawback and bear the risk of being misleading as a source for the financial and economic aspect of this imperial waqf, for its employment capacity and its beneficiaries or for its kitchen consumption *etc.* Therefore, Barkan always emphasized in his publications further studies on a series of account books.¹⁵ Unfortunately, his pioneering works did not receive much interest by the historians but in spite of this, they also inspired a few scholarly and fruitful studies on some waqfs.¹⁶ Yet, neither the account books nor the other detailed account registers (*defter-i müfredât*) of the waqfs received enough scholarly attention they certainly deserve. The fact that the account books of the Süleymâniye remained thus far intact and still not

cannot be seen in these documents. The amount of kitchen expenditures were stipulated in quantities, for that reason one cannot calculate the actual cash equivalent of kitchen expenditures. The waqfiyyes say nothing about the amount of repair costs, which would even drive a waqf into serious financial difficulty. Furthermore, the waqfiyyes did not mention all the expense items. In short, although the waqfiyyes are valuable sources for many aspect of the waqfs they were not so for the financial analysis of the waqfs. This was noticed before by Barkan and Roded, Barkan, "İmaret Siterinin"; Ruth Roded, "Quantitative Analysis of Waqf Endowment Deeds: A Pilot Project", *Osmanlı Araştırmaları*, 9, 1989. The survey (*tahrîr*) registers either *mufassal* or *evkâf* also contribute very limitedly to the economic and financial analyses of the waqfs. They do not yield data at sufficient frequency for a reliable financial analysis, and not all the revenue items of the waqfs were included in these registers. For a sample study see D. S. Powers, "Revenues of Public Waqfs in Sixteenth-Century Jerusalem", *Archivium Ottomanicum*, IX, 1984, 163-202. Although some waqf registers and also some *sicil* registers contain the account books of the waqfs, these do not take place regularly. Actually the information found in these registers was copied into these registers from the waqf account books. For such waqf registers and the account books in the court registers see Ömer Lütfi Barkan and Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546) Tarihli*, İstanbul, 1970; Marcus, *The Middle East in the Eve of Modernity*. These survey and *sicil* registers, on the other hand, together with the *mühimme* and *ahkâm* registers constitute the most valuable complementary and supplementary archival sources for the economic and financial analysis of the waqfs. See Ronald C. Jennings, "Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, XXXIII, 1990, 271-336; idem, "The Pious Foundation of İmaret-i Hatuniyye in Trabzon; 1565-1640", in *X. Türk Tarih Kongresi*, 22-26 Eylül 1986, vol. IV, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1993, 1569-1579.

¹⁵ Barkan, "Edirne ve Civarındaki".

¹⁶ For Barkan's other studies on the waqf account books see footnote 13 in this study, also see Ömer Lütfi Barkan, "İmaret Siterinin Kuruluş ve İşleyiş Tazvına Ait Araştırmalar", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2, 1962-63, 239-296. For the studies on the waqfs using mainly the waqf account books see Faroqhi, "Vakıf Administration"; idem, "Seyyid Gazi Revisited"; idem, "A Great Foundation in Difficulties"; idem, "Agricultural Crisis"; Yerasimos, "Le Waqf du Defterdar Ebu'l Fazl Efendi"; Orbay, *The Financial Administration of an Imperial Waqf*; idem, "Structure and Content of the Waqf Account Books as sources of Ottoman Economic and Institutional History", *Turcica, Revue D'Etudes Turques*, vol. 39, 2007, 3-48. Also see Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity*; Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City*.

much is known about the actual functioning of the Süleymâniye waqf.¹⁷ The present study is an attempt to extend Barkan's work. It follows the financial situation of the Süleymâniye waqf between the years 993-1000/1585-1592 by making use of its account books and detailed registers. This study does not employ widely the other archival sources nor it is exhaustive in terms of the detailed waqf registers in order to treat various aspects of the waqf's actual functioning. However, the account books and the detailed registers used together in this study enable to reveal the financial situation of the waqf for the period under consideration. The first results obtained in this study, which refer to financial instability and distress, can be deepened in future with further investigation in order to detail the reasons of the waqf's financial fluctuations and to correlate the waqf's financial situation with the current economic and social conditions.

The Waqf's Finance as an Economic Indicator and Archival Sources for Financial Analysis

The waqf account books listed all the revenue sources of the waqfs sorted under their relevant headings. The account books enable us to see both the method by which these properties were operated and the actual amount to which they were rented or farmed out. The amount of actual revenue collection was also given in the account books. The books registered the miscellaneous revenues such as the revenue obtained through the sale of food and material from the storehouse, donations, borrowings or the income left to waqf from the estates of deceased persons in the waqf hospital.

The expenditures sides of the account books contained the records of all the expenses. In addition to the kitchen outlays and salary payments, the accounts recorded the repair expenses, payments for the beneficiaries and debt repayments. Although the salaries remained unchanged for long periods, there have been made some adjustments in salary levels and some new offices of employments were created in the waqfs or more beneficiaries were entitled to receive stipend. All such arrangements in various waqf offices and in salaries can be seen in the account books. The amount of repair expenses, the payments to the beneficiaries and the debt repayments, as well as the actual amount of kitchen consumption can be seen

¹⁷ Recently, Güran examined the Süleymâniye waqf, Tevfik Güran, *Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakıflar*, İstanbul, Kitabevi, 2006.

only through the account books. A series of account books, even though with some interruptions, allow us to track financial and economic situation of the waqfs in detail and on very reliable terms.

The waqf detailed registers (*müfredât defterleri*) constitute another important set of archival material for the waqfs' financial analyses. Several types of detailed registers were kept in waqfs. The tax-farm and the arrears registers, of which records were closely related to the records in the account books, are particularly important sources. They contain detailed records some with additional explanatory notes and provide rich financial data.¹⁸ In many cases, these registers supply us with further details on the actual revenue collection and on the later collections of the unpaid revenues, which were mentioned only through short entries and in aggregate figures in the account books.¹⁹

The imperial waqfs were endowed large revenue sources and emerged as leading economic institutions in the local economy. Their extensive budgets, agricultural and commercial holdings, their purchasing power as well as their investments into the infrastructure of the Ottoman Empire make them a fundamental subject of research in the Ottoman economic history. The economic and commercial activities of the imperial waqfs constituted an important part of the economic and commercial life in their regions. As being active economic and commercial institutions, they both influenced and reflected the local economic conditions. Therefore, the financial situation of a certain waqf can be taken as an indicator of the economic conditions. The financial difficulties of a waqf may refer to a worsening local economic situation and *vice versa*. Taking this correlation between local conditions and the waqfs' financial situation into consideration, scholars attempted to examine the financial situation of the waqfs. The expounding and insightful economic and financial analyses of the waqfs in these studies were based mainly on the detailed information extracted from the waqf account books.²⁰

¹⁸ Kayhan Orbay, "On the *Mukâta'a* Revenues and the Revenue Collection" of Bâyezid II's waqf in Amasya", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (WZKM)*, vol. 95, 2005, 139-162.

¹⁹ Orbay, "Detailed Tax Farm Registers and Arrears Registers".

²⁰ For studies on the local economic developments and the financial situation of the waqfs based on the examination of their account books see Faroqhi, "Vakıf Administration"; idem, "Seyyid Gazi Revisited"; idem, "A Great Foundation in Difficulties"; idem, "Agricultural Crisis"; Yerasimos, "Le Waqf du *Defterdar Ebu'l Fazl Efendi*"; Orbay, *The Financial Administration of an Imperial Waqf*.

Süleymâniye in the Last Decades of the Sixteenth Century

The short period covered in this study falls into a particular period in the Ottoman history, which is recently called "the transformation period", and in which the Empire was undergoing through changes and transformations in some of its fundamental structures.²¹ A severe economic crisis both in rural and town economies, great commercial losses due to change in international trade routes and monetary instability along with steady price rise, as well as long and costly wars were argued in the scholarship for the "transformation period".²² At the same time, social disturbances, rebellions, and large-scale peasant migrations accompanied by a population growth have been discussed for the same period.

The empire went through some changes in its military organization in this period which can be seen connected with the contemporary military developments in the West. Some historians argued a "Military Revolution" in Europe in the 16th and 17th centuries. According to widely held interpretation of "Military Revolution", a series of revolutionary changes and innovations took place in military technology, tactics and administration, which provided in turn military superiority to the Europeans against non-Europeans. It is claimed that the Ottoman Empire failed to adapt itself to these military developments as a result of which its territorial expansion in Europe came to a standstill as well as it lost the naval supremacy in Mediterranean.²³ Albeit the "Military Revolution" thesis were widely criticized

²¹ For the comprehension of this period as a decline by the contemporaries see Halil İnalcık, "The Heyday and Decline of the Ottoman Empire", in *The Cambridge History of Islam*, vol. 1, The Central Islamic Lands, eds. P. M. Holt *et al.*, London, Cambridge University Press, 1970, pp. 342-343; idem, "Periods in Ottoman History", in *Essays in Ottoman History*, Istanbul, Eren Yayıncılık, 1998, 15-28; Mehmet Öz, *Osmanlı'da Çözülme ve Geleneği Yorumcuları*, İstanbul, Dergah Yayınları, 1997; Bernard Lewis, "Ottoman Observers of Ottoman Decline", *Islamic Studies*, I, 1962, 71-87; Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj, *Formation of the Modern State; The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany, State University of New York Press, 1991.

²² For the development of the "Transformation" conception in the Ottoman historiography see Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", in *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London, Variorum Reprints, 1985, V, pp. 284-286; Öz, *Osmanlı'da Çözülme*; Linda Darling, "Ottoman Fiscal Administration: Decline or Adaptation?", *The Journal of European Economic History*, 26/1, 1997, pp. 157-158; and she reviewed comprehensively the literature on decline, see idem, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden, E.J. Brill, 1996, pp. 1-21.

²³ For the "Military Revolution" discussion see Michael Roberts, "The Military Revolution, 1560-1660", in *The Military Revolution Debate*, ed. Clifford J. Rogers, Westview Press, 1995, 13-35; and see the following two works in the same collection, Geoffrey Parker, "The 'Military Revolution, 1560-1660' - A Myth?", 37-54; Clifford J. Rogers, "The Military Revolution in History and Historiogra-

and revised for instance with respect to its periodization, the revolutionary nature of the changes, and with respect to its results as well, the two developments that inspired the conception of "Military Revolution" appeared in the Ottoman army.²⁴ One of them is the increasing importance of the handguns and the other is the recruitment of larger infantry forces equipped with firearms.

The *timar* system and the timariot army lost gradually its former importance and even though the replacement of the timariot cavalry forces and of standing cavalry army with infantry troops lagged into a century later, an ever-growing infantry army marked a clear change in military organization. In addition, irregular troops equipped with firearms were recruited in this period. Keeping a larger standing army brought about additional pressure on budget. The central budget had to meet the increased salary payments and other costs related to this change such as supplying greater amounts of weaponry and ammunition.²⁵ While provisioning and equipping the army during the long campaigns were already costly enough on their own, newly conquered regions brought about additional costs of stationing troops in fortresses.²⁶

During the years examined here, the Ottoman Empire waged a long war against Persia. The period of this study corresponds also to the first years of the protracted war against Habsburgs. It was much stressed the negative effects of the warfare in this period on the central budget and

phy", 1-10. Cf. Rhoads Murphy, *Ottoman Warfare, 1500-1700*, London, UCL Press, 1999, and Jonathan Grant, "Rethinking the Ottoman 'Decline': Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries", *Journal of World History*, Vol. 10, No. 1, 1999, and for a recent and important contribution see Gabor Agoston, *Guns for the Sultan; Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2005.

²⁴ Jeremy Black, *A Military Revolution? Military Change and European Society 1550-1800*, MacMillan, 1991; John F. Guilmartin, "The Military Revolution: Origins and First Tests Abroad, in *The Military Revolution Debate*, ed. Clifford J. Rogers, Westview Press, 1995, 299-333; idem, *Gunpowder and Galleys, Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*, Cambridge University Press, 1980.

²⁵ Halil İnalçık, "Military and Fiscal Transformation"; Murphy, *Ottoman Warfare*. Also see V. J. Parry, "Materials of War in the Ottoman Empire", in *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M. A. Cook, London, Oxford University Press, 1970, 219-229; I. A. A. Thompson, " 'Money, Money, and Yet More Money', Finance, the Fiscal-State, and the Military Revolution: Spain 1500-1650", in *The Military Revolution Debate*, ed. Clifford J. Rogers, Westview Press, 1995, 273-298.

²⁶ Murphy, *Ottoman Warfare, 1500-1700*.

state's finance, and on Ottoman economy and society in general.²⁷ The waqf of Süleymâniye with its extensive rural and urban properties was an indispensable part of the economic and commercial life, and thus it would be affected by the military campaigns and economic deterioration.²⁸ Alike many other imperial waqfs, the Süleymâniye was bound to forward large sums from its income surplus to the central treasury. It is likely that during these war years, the central treasury would demand the delivery of larger sums by the waqfs, which would leave less cash sums at the disposal of the waqfs.²⁹

Towards the end of the 16th century, the *Celâli* rebels were roaming through the Anatolian countryside.³⁰ They harmed the rural structure by destroying the villages and towns and by plundering the peasants' harvest. Together with the devastation caused by the rebel movements, the oppression of the local governors to extort additional income from the peasantry is seen as a major reason for the uproot of the peasants and for the large scale peasant migrations as well as for the ensuing drop in the agricultural

²⁷ Ömer L. Barkan, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *Internation Journal of Middle East Studies*, 1975, 6, 3-28; İnalçık, "Military and Fiscal Transformation"; idem, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-Arms in the Middle East", in *The Ottoman Empire: Conquest, Organization, and Economy*, London, *Variorum Reprints*, 1978, XIV, 195-217; William J. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion 100-1020 / 1591-1611*, Berlin, Klaus Schwarz, 1983; XIII; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi*, İstanbul, Dergah Yayınları, 1985; Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Wien, VWGÖ, Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 1988; idem, "The Cost of Ottoman Warfare and Defence", *Byzantinische Forschungen*, XVI, 1991, 91-103; Suraiya Faroqhi, "Labor Recruitment and Control in the Ottoman Empire (Sixteenth and Seventeenth Centuries)", in *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, (1500-1950)*, ed. Donald Quataert, SUNY Press, 1994, p. 42; Mustafa Akdağ, *Türkiyenin İktisadi ve İctimai Tarihi 2 (1453-1559)*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1995; Darling, "Ottoman Fiscal Administration"; Murphy, *Ottoman Warfare, 1500-1700*.

²⁸ The waqfs as major agents in the economic activity were interdependent with local rural and urban economy, see Gerber, "The Waqf Institution in Early Ottoman Edirne"; idem, *Economy and Society in an Ottoman City*; Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu", *Vakıflar Dergisi*, 18, 1984, 5-41; Marcus, *The Middle East in the Eve of Modernity*; Hoexter, "Adaptation to Changing Circumstances".

²⁹ A good sample for the effect of wars on the waqfs is told in the *mühimme* register MD 48, decree no. 13, 991/1583. The waqf of Hatuniyye in Trabzon was purchasing some foodstuffs from İstanbul, because of the ongoing war since three years, the waqf could not make purchase and got into difficulty to meet its needs.

³⁰ For the general developments of this period İnalçık, "The Heyday and Decline"; idem, "Military and Fiscal Transformation"; Akdağ, *Türkiyenin İktisadi ve İctimai Tarihi 2 (1453-1559)*.

production.³¹ The waqfs also suffered great losses from the *Celâlî* movements.³² The waqf of Süleymânîye was, however, deriving the larger part of its revenues from the agricultural holdings on the Balkans. Therefore, marked losses in the agricultural revenues would indicate deterioration in the agricultural conditions, or would imply irregularities in revenue collection due to banditry in the Balkanian countryside.³³ The adverse climatic conditions, which could cause a drop in agricultural production and might be reason for the difficulties experienced by the waqf in revenue collection, were also assumed for the years under study.³⁴

That prices showed steady rise throughout the second half of the 16th century in the Ottoman Empire is widely held view in historiography.³⁵ These rises were considered as the reflections of the "Price Revolution" characterized by an inflationary process and monetary instability in the Ottoman history.³⁶ The years between 1585-87 covered by this study show

³¹ For a general description of the Rebel movements in this period see Mustafa Akdağ, "Celali İsyanlarının Başlaması", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt. 4, sayı 1, 1945, pp. 23-37; idem, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celali İsyanları*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1995; Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*; Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats*, New York, Cornell University Press, 1994.

³² Faroqhi, "A Great Foundation in Difficulties"; idem, "Agricultural Crisis"; Orbay, *The Financial Administration of an Imperial Waqf*.

³³ On the banditry in the Balkans see Fikret Adanır, "Heiducktum und osmanische Herrschaft", *Südost-Forschungen*, XLI, 1982, pp. 43-116. *Celâlî* rebellions disrupted collection of state revenues in Anatolia, see Linda Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy*.

³⁴ William J. Griswold, "Climatic Change: A Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia", in *Humanist and Scholar, Essays in Honor of Andreas Tietze*, eds. Heath, W., Lowry and Donald, Quataert, İstanbul, The Isis Press and the Institute of Turkish Studies, 1993, 37-57; Christian Pfister and Rudolf Brazdil, "Climatic Variability in Sixteenth Century Europe and its Social Dimension: A Synthesis, in *Climatic Variability in Sixteenth Century Europe and its Social Dimension*, ed. C. Pfister, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 1999, pp. 5-53. Seasonal fluctuations and short-term adverse weather conditions can also cause to harvest failures, see Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, No.: 1075, İktisat Fakültesi: No.: 152, 1964.

³⁵ For the most comprehensive price serials established for the prices in the Ottoman Empire see Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.

³⁶ Barkan, "The Price Revolution of the Sixteenth Century"; Halil Sahillioğlu, "The Role of International Monetary and Metal Movements in Ottoman Monetary History 1300-1750", in *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds*, ed. J. F. Richards, Durham, Carolina Academic Press, 1983, 269-304; Akdağ, *Türkiyenin İktisadi ve İçtimai Tarihi 2 (1453-1559)*; Halil İnalıcık, "Notes on a Study of the Turkish Economy during the Establishment and Rise of the Ottoman Empire", in *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Indiana University, vol. 9, Bloomington, 1993, 205-263; Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, New York, Cambridge University Press, 2000. For the "Price Revolution" see Earl J. Hamilton, "American Treasure and the

particularly sharp rises in the price index. The increases especially in the foodstuff prices were so high that would affect negatively the budget of the imperial waqfs, which run great public kitchens. Indeed, the effects of the price inflation can also be seen in the kitchen expenditures of the Süleymâniye waqf. The role that was played by the influx of silver, by the population growth or climatic change in price rise is a controversial subject in the economic history in general and in the Ottoman historiography as well.³⁷ A number of research documented marked population growth in many regions of the Ottoman Empire in the course of the sixteenth century.³⁸ And a contrary population movement, a population decline even a

Rise of Capitalism, (1500-1700)", *Economica*, 27, 1929, 338-57; Renate Rieper, "American silver Production and West European Money Supply in the Sixteenth and Seventeenth Century", in *Economic Effects of the European Expansion, 1492-1824*, ed. Jose Casas Pardo, Stuttgart, Steiner, 1992, 77-98; Dennis O. Flynn, "A New Perspective on the Spanish Price Revolution: The Monetary Approach to the Balance of Payments", in *World Silver and Monetary History in the 16th and 17th Centuries*, Variorum, 1996, I, 388-406; idem, "Spanish-American Silver and World Markets in the Sixteenth Century", Variorum, VIII, 46-72; Cf. Carlo M. Cipolla, "The so-called 'Price Revolution': Reflections on 'the Italian Situation'", in *Economy and Society in Early Modern Europe, Essays from Annales*, ed. Peter Burke, London, Routledge & Kegan Paul, 1972, 43-54. Reviews of "Price Revolution" argument in the context of Ottoman monetary developments are found in Holm Sundhaussen, "Die Preisrevolution im Osmanischen Reich während der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts", *Südost-Forschungen*, 1983, 42, pp. 169-181; Şevket Pamuk, "The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies*, 33, 2001, pp. 69-89; idem, "Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 36, 2004, 451-68.

³⁷ For some works emphasizing the effects of population movements in price risings see Y. S. Brenner, "The Inflation of Prices in Early Sixteenth Century England", *The Economic History Review*, vol. XIV, no.2, 1961, 225-239; J. H. Elliott, *Imperial Spain, 1469-1716*, London, Edward Arnold Ltd., 1963, pp. 182-191; M. M. Postan, *Essays on Medieval Agriculture and General Problems of the Medieval Economy*, Cambridge University Press, 1973; Carlo M. Cipolla, *Before the Industrial Revolution: European Society and Economy, 1000-1700*, London, Routledge, 1976; Jack A. Goldstone, "East and West in the Seventeenth Century: Political Crises in Stuart England, Ottoman Turkey, and Ming China", *Comparative Studies in Society and History*, 30/1, 1988, 103-142; idem, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, Berkeley, University of California Press, 1991. Cf. Dennis Flynn, "The 'Population Thesis' View of Inflation versus Economics and History", in *World Silver and Monetary History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, ed., Dennis O. Flynn, Aldershot, Variorum, 1996, II, pp. 361-382.

³⁸ For some of the studies yielding a marked population growth in the sixteenth-century Anatolia see Michael A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, London, Oxford University Press, 1972; Ronald J. Jennings, "The Population, Society and Economy of the Region of Erçiyas Dağı in the Sixteenth Century", in *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, Leuven, Editions Peeters, 1983, pp. 149-250; idem, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum", in *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries: Woman, Zimmis and Sharia Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon*, (İstanbul, The Isis Press, 1999, 677-718; Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1989; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara,

“demographic catastrophe” has been argued for the seventeenth century.³⁹ Changes in long-term climatic conditions, the “Little Ice Age” was put forward to explain the harvest failures causing rise first in the prices of foodstuffs and then in average prices in Europe during the 16th century.⁴⁰ Such an adverse climatic change was also suggested for the Ottoman lands.⁴¹ On

Türk Tarih Kurumu, 1989. Huri İslamoğlu-İnan, *State and Peasant in the Ottoman Empire, Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia during the Sixteenth Century*, Leiden, E. J. Brill, 1994. Some demographic studies revealed fluctuations in population instead of a steady growth pattern, see Ammon Cohen and Bernard Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*, Princeton, Princeton University Press, 1978; Leila Erder and Suraiya Faroqi, “Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620”, *Middle East Studies*, 15, 1979, 328-345. For the demographic movements in the Balkans see Yusuf Halaçoğlu, “XVI. Yüzyılda Sosyal, Ekonomik ve Demografik Bakımdan Balkanlar’da Bazı Osmanlı Şehirleri,” *Belleten*, LIII, 1989, 637-678. For the population movements in some other regions of the Ottoman empire see Andre Raymond, “The Population of Aleppo in the Sixteenth and Seventeenth Centuries According to Ottoman Census Documents”, *International Journal of Middle East Studies*, 16, 1984, pp. 447-460; Amy Singer, “The Countryside of Ramle in the Sixteenth Century: A Study of Villages with Computer Assistance”, *Journal of Economic and Social History of the Orient*, vol. 33, 1990, 51-79.

³⁹ For a recent contribution examining comprehensively the literature on the demographic history of the Ottoman empire see Oktay Özel, “Population Changes in Ottoman Anatolia During the 16th and 17th Centuries: The “Demographic Crisis” Reconsidered”, *International Journal of Middle East Studies*, 36, 2004, 181-205. For the “demographic catastrophe” see Bruce McGowan, *Economic Life in the Ottoman Empire; Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981. Cf. Maria N. Todorova, “Was There a Demographic Crisis in the Ottoman Empire in the Seventeenth Century?”, *Etudes Balkaniques*, 2, 1988, 55-63. On the population decline in the 17th century see Özel, “Population Changes; idem, “State, Banditry and Economy: On the Financial Impact of the Celali Movement in Ottoman Anatolia”, in *The Proceedings of the IXth Congress of Economic and Social History of Turkey, Dubrovnik 20-23 August 2001*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, forthcoming. Kiel claims a decline in the 17th century Balkanian population but with local differences in intensity see Machiel Kiel, “Remarks on the Administration of the Poll Tax (Cizye) in the Ottoman Balkans and Value of Poll Tax Registers (Cizye Defterleri) for Demographic Research”, *Etudes Balkaniques*, 4, 1990, 70-104. The population was increasing in the 17th-century Bursa until the end of the century see Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City*.

⁴⁰ For the discussion on the economic and social effects of climatic fluctuations see Emmanuel Le Roy Ladurie, “History and Climate”, in *Economy and Society in Early Modern Europe, Essays from Annales*, ed. Peter Burke, London, Routledge & Kegan Paul, 1972, 134-169; Pfister and Brazdil, “Climatic Variability in Sixteenth Century Europe”; H. Flohn, “Short-term Climatic Fluctuations and Their Economic Role”, in *Climate and History, Studies in Past Climates and Their Impact on Man*, ed. T. M. L. Wigley et al., Cambridge University Press, 1981, 310-318; see in the same volume J. L. Anderson, “History and Climate: some economic models”, 337-355. Also see Eric L. Jones, “The Environment and the Economy”, in *The New Cambridge Modern History*, ed. Peter Burke, XIII, chp. II, 1979, 15-42; Reid A. Bryson and Christine Padoch, “On the Climate of History”, in *Climate and History; Studies in Interdisciplinary History*, ed. Robert I. Rotberg and Theodore K. Rabb, Princeton, Princeton University Press, 1981, 3-17.

⁴¹ Griswold mentioned the possible effect of the climatic fluctuations on the agricultural crisis and price movements in the Ottoman empire, Griswold, “Climatic Change”. Also see Güçer, *Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi*; Goldstone, *Revolution and Rebellion*”.

the other hand, in the year 1585 or 1586, the central treasury resorted to the devaluation, which considerably reduced the silver content of the *akça*. Following this coin debasement, the prices increased sharply. Therefore, the effect of coin debasement on the waqf's financial situation shows up more directly whether it is itself eventually due to a price revolution resulting from the silver influx, population growth, budget deficits or from adverse climate.⁴²

Financial Situation in the Accounting Years 993-94/1585-86

The account book of the Süleymâniye, which has been published by Barkan, is housed with the call number MM 1954 in the "Maliyeden Müdevver" (MM) collection of the Prime Ministerial Ottoman Archive (BOA) in Istanbul. Actually, the register MM 1954 contains several account books and some detailed (müfredât) registers of the Süleymâniye waqf. The first account book pertaining to the accounting year 993-94/1585-86 is the earliest dated one in the register. This book, which was published by Barkan and will be examined first, is named as MM 1954/1 (993-94/1585-86) in this study. According to the revenue records in this account book, the Süleymâniye derived the largest part of its income from the agricultural sources, which were operated through the tax-farming (*mukâta'a*) system. In addition, it possessed some revenue-producing real estates and public facilities such as bathhouses, shops and rooms from which rent revenues were obtained. The waqf also received revenue from the vineyards and orchards, and the djizye (poll tax) collection contributed significantly to the waqf's budget.

Table I was prepared to facilitate following the examinations on the accounts of the Süleymâniye. The total expected revenue of the waqf (*asl-ı mâl*) was 9.039.602 *akça* (silver coin) in the accounting period of 993-94/1585-86.⁴³ The term *asl-ı mâl* used for the total income of the current accounting period does not actually refer to the realized revenue collection but to the revenue expected to be collected in the relevant period. After the main account entry of *asl-ı mâl*, the entry of "an bakiyye-i yedek-i muhâsebe-i

⁴² Pamuk argued the more direct effect of the debasements on the prices, see Şevket Pamuk, "Money in the Ottoman Empire, 1326-1914", in *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, ed. Halil İnalcık with Donald Quataert, New York, Cambridge University Press, 1994, 947-985; idem, "The Price Revolution"; idem, "Prices in the Ottoman Empire".

⁴³ Barkan, "Süleymaniye Cami ve İmâretî", p. 125, also see MM 1954/1.

mâziye" (from the remainder of reserve of prior account) came in the book. A sum of 3.341.733 *akça* recorded under this last entry seems to be the cash-sum, which was transferred from the previous period and kept in the waqf's coffer.⁴⁴ Although it is well known about the accounting principles that the transferred revenue, more correctly, the transferred prior balance would contain the uncollected revenues of the former periods beside the cash, the term "yedek" or reserve leads the reader to consider this sum as composed completely of cash. Barkan has also come to this conclusion on the figure given under the entry in question.⁴⁵ Moreover, the *asl-ı mâl* entry was given in full length of its title as "asl-ı mâl-ı mahsûlât ve yedek ve bakâyâ-i muhâsebe-i mâziye". In other words, it consisted of three items, the "mahsûlât" (revenue collection), the "yedek" (reserve) and the "bakâyâ" (account balance), which were given as 5.277.759 *akça*, 3.341.733 *akça* and 420.110 *akça* respectively in the account book. Since the account balance (bakâyâ) was given separately, the account entry of "yedek" for the reserve strengthens the opinion that the reserve was cash.

The waqf operated most of its revenue sources through tax-farming system. As seen in Table I, the waqf farmed out these sources for 4.286.300 *akça* for the current accounting year. The tax farmed revenues consisted mostly of agricultural holdings. The rent revenues from the bath, shops, rooms, which were recorded under the heading of "monthly", were 126.872 *akça* that is to say, the share of urban revenues in the waqf's budget was minor. The waqf therefore was financially much sensitive to the adverse changes in the agricultural conditions. Miscellaneous revenues coming from the tax-farm of bake-house, gardens and vineyards, and from some rent revenues *etc.* amounted to 145.498 *akça* in the budget. Down payments (icâre-i mu'accele) received through double-renting method (icâreteyn) were 222.408 *akça* and the poll tax collection was 453.194 *akça*. Some provisions sold from the storehouse and depot produced an income of 43.487 *akça* in this year.

The entry of "yedek" was not further detailed on the income side of the book. However, the prior account balance of 420.110 *akça* under the entry of "an bakâyâ-i sâbık" (from the prior balance), which consisted completely of the arrears, was fully documented. This is not a usual practice in

⁴⁴ Barkan, "Süleymaniye Cami ve İmaretî", p. 125, also see MM 1954/1.

⁴⁵ Barkan, "Süleymaniye Cami ve İmaretî", pp. 119f, also see MM 1954/1.

the account books if the amount in question was not actually collected. As a rule, the part of the revenue, which was collected in the current period from the former arrears, is given on the income side under the heading of "minhâ tahsîl şode" (collected therefrom) and the rest, which remained uncollected, is listed at the end of the book.

The whole prior account balance is detailed on the income side of the book which implies that it was completely collected, however, not the term "tahsîl şode" (collected) instead the term "an tahvîl" (from sums owed) was employed in the records, which means that the prior account balance consisted of the sums owed by some debtors to the waqf. Some records of the prior account balance were repeated at the end of the book while some records did not appear again, which is to say that the arrears in the prior account balance were not completely but partly collected. I will return to this matter in the later part of this work, for now I can sum up the following that the total transferred revenue of 3.761.843 *akça* appears in the account book as the sum of transferred cash-reserve of 3.341.733 *akça* plus the transferred arrears of 420.110 *akça* at the beginning of the accounting period. I should however state also that a part of the reserve, about one third of it seems to be consisted of some arrears and undelivered collections instead of the cash.

In the current accounting year, the waqf paid 1.237.546 *akça* for the annual salaries of its employees. A sum of 971.378 *akça* was spent for kitchen consumption. Beneficiaries who were entitled to receive a monthly stipend from the waqf were paid 1.174.986 *akça* in a year. These three expense items constituted the largest regular outlay of the waqf. After the expenses and payments were registered in the account book, their total amount was dropped from the total expected income figure and thus, 5.138.730 *akça* was obtained under the term "nassa'l-bâkî" (definite balance) at the end of the account book.⁴⁶ The uncollected revenues from the current year of 993/1585 and from the previous year constituted 2.059.001 *akça* of this sum. There is no record of uncollected revenues from the earlier periods. Only 331.310 *akça* of the last mentioned figure was from the uncollected revenues of the previous year. This sum was, however, fully documented at the beginning of the book as if it has been already collected – the aforementioned prior account balance of 420.110 *akça* contains this

⁴⁶ Barkan, "Süleymaniye Cami ve İmaretî", p. 152.

sum. It is an interesting point that why were they listed both on the income side as if they were collected and then they were listed again at the end of the book as if they have remained uncollected. I will deal with this point in the following part. After the aforementioned two millions *akça* of uncollected revenues was dropped from the definite balance of five million *akça* (*nassa'l-bâkî*), 3.079.779 *akça* remained which was recorded under the term of "sahha'l-bâkî" (final definite balance). Of this, 3.059.779 *akça* was kept as reserve having been recorded under the heading of "ihrâcât-ı sene-i âtiye, ber-vech-i yedek" (for the expenditures of the next year, as reserve).⁴⁷ Since the waqf expenditures exceeded the waqf's actual revenue collection, the amount of reserve declined at the end of the financial year.

Because all the uncollected revenues from the former and current periods were listed at the end of the book, one gains the impression that the figure in the last mentioned account entry of "yedek" at the end of the book is the amount of cash-sum existing in the waqf's safe box. Consequently, it can be reasonably assumed that the waqf had a cash-sum of more than three millions *akça* in its safe at the beginning of the current period, and the waqf closed the current account with a cash-sum of over three millions *akça* in addition to the uncollected revenues of about two millions *akça*, both of which will be transferred to the following period and then be registered under the entry of "bakiyye-i mâziye" or the prior balance. In other words, the waqf seems to be financially strong holding a considerable sum of reserve money. Barkan, who ably transliterated and examined the account book in question and published another pioneering work in the fields of waqf studies and in the "defterology", has also seen the waqf well situated financially. However, the waqf detailed (*müfredât*) arrears registers (*bakâyâ-i mukâta'ât*) which contain the detailed records serving as a base source in the compilation of the account books draw somewhat different picture for the waqf's financial situation.

In the following section, making use of the account books and the waqf detailed registers I attempt to reveal the financial situation of the Süleymâniye. Doing this, the content of the arrears registers will be shown as well as their value as complementary and supplementary archival sources to the account books for the in-depth analysis of the waqfs' financial situation will be emphasized. Looking at the records on the income and expend-

⁴⁷ Barkan, "Süleymaniye Cami ve İmaretî", p. 153.

iture sides of the account book of MM 1954/1 (993-94/1585-86) first, I will try to determine the financial situation of the waqf as it was given in the account records.

Collections and Arrears, and the Financial Distress in the Arrears Registers

As mentioned earlier, in the year 993-94/1585-86, the *asl-ı mâl* or the total income was 9.039.632 *akça* of which 3.341.733 *akça* was transferred as the reserve *akça* from the previous period. Following this, the book gave the records of the prior balance due as seen below.⁴⁸

<i>'an bakâyâ-i sâbık [an] zamân-ı Bâlî ed-dâ'î ve</i>	<i>'an zamân-ı 'Abdî Çelebi mütevellî-i sâbık</i>	420.110
<i>'an zamân-ı Bâlî ed-dâ'î</i>	<i>'an vâcib-i sene 992</i>	331.310
<i>'an zamân-ı 'Abdî Çelebi mütevellî-i sâbık</i>		88.800

The account book provides further details related to the prior balance (*bakâyâ-i sâbık*) record of 420.110 *akça*, which are not excerpted here. Considering the fact that the amount of prior balance was singled out and recorded in detail on the income part, Barkan thought that the mentioned sum was fully collected by the waqf in the current accounting period.⁴⁹ The account books register the formerly uncollected revenues, which were transferred from the previous period, on the income side. If any sum was collected therefrom in the current period, it was separately stated in general under the heading of "minhâ tahsîl şode" (collected therefrom) which is, however, lacking in the book in question. After the expenses were given on the expenditure side, the cash-sum in the safe box and the arrears of the current and former periods were registered at the end of the book in order to balance the account. In this last part of the book, an uncollected sum of 331.310 *akça* from the previous period appears. The content of this sum is completely same as the 331.310 *akça* included in the previously mentioned prior balance of 420.110 *akça* given on the income side. As seen in the above excerpt, the sum in question consisted of the arrears from the year 992/1584. It seems that this sum could not have been collected in the current period. The other part of the prior balance due, namely 88.800 *akça*

⁴⁸ MM 1954.

⁴⁹ Barkan, "Süleymaniye Cami ve İmaretî", p. 113.

was not registered at the end of the book therefore one can conclude that it was collected in the current accounting period.

The first register I will resort to reveal the financial situation of the Süleymâniye waqf is the arrears register of MM 1148. The arrears registers are types of the detailed registers kept in the waqfs.⁵⁰ They contain the list of uncollected tax-farm revenues of the waqfs and record the collections from them. MM 1148, dated *Şa'bân* 994 / July 1586, contains the list of the uncollected revenues for the period between the years 983/1575 and 991/1583. It provides an account of the actual state of collections and arrears on the date of its compilation. According to the dates given in its introduction, the account book MM 1954/1⁵¹ (993-94/1585-86) covers the period from *Rebî'ü'l-evvel* 993/March 1585 to *Rebî'ü'l-evvel* 994/February 1586 and bears the date *Ramazân* 994/August 1586 in its end. Thus, MM 1148 was compiled about four months later than the period of the account book MM 1954/1. However, the arrears recorded in the register belonged certainly to earlier dates. Although the period covered by the account book MM 1954/1 and the dates of collections recorded in MM 1148 may not completely match, it can be assumed that the records both in the account book and in the register should have coincided to some extent, more explicitly; the dates of some collections in MM 1148 would fall into the accounting period. Furthermore, if MM 1148 recorded the arrears from an earlier period than the accounting period of MM 1954/1, the records of the same arrears had to be included in the entry of prior balance of MM 1954/1 or else in another account entry. As will be shown later, on the other hand, the account books did not contain the records of those arrears listed in the arrears registers unless any sum was collected therefrom.

On the first page of MM 1148 "Sultân Süleymân Evkâfi Bakâyâsına Müte'allik" was written. The phrase of "defter-i bakâyâ-i evkâf..." takes place on the left side of the following folio and a long explanatory text which was taken below, is on the right side.

Bakâyâ-i evkâf-ı 'imâret-i merhûm ve mağfûrîn-leh Sultân Süleymân Hân tâbe serâhu der İstanbul der zamân-ı 'Abdü'r-rahmân el-mütevellî 'an yigirmi iki Şa'bân sene 985 ilâ on beş Safer sene 991

⁵⁰ For the relationship between the records of account books and the "bakâyâ-i mukâta'ât" registers, see Orbay, "On the *Mukâta'a* Revenues".

⁵¹ The first account book in the register MM 1954.

tahmînen

kırk dört yük

minhâ

makbûz-ı Bâlî mütevellî-i cedîd ki 'an zimem tahsîl kerde ber mûceb-i defter-i Sinân kâtib-i 'imâret

on iki yük otuz üç bin yedi yüz yetmiş beş

'imâret-i mezbûrenin hayli müzâyakası olub kassâba ve bakkâla akçaları ve ehl-i vezâ'ife vazîfeleri verilmemeğin merhûm nakîbü'l-eşrâf hazretlerinin huzurunda ibtidâ-i târîhden muhâsabeleri görüleb ba'dehu 'İvaz Efendi hazretlerine fermân olunub bakiyye-i muhâsebâtдан ve zâyi'âtdan on yükden ziyâde akça mezkûr 'Abdü'r-rahmân'da zâhir ve tahsîl olunub ve kırk dört yük akça bakâyâ husûsunda mütevellî-i cedîd mezbûr Bâlî ile muvâcehe olub mütevellî-i sâbık ile dokuz yüz doksan iki târîhinde sekiz ay mikdârı kendüsü ve mâ'adâsını ben zabt ederim işbu senenin bakâyâsı yedek vefâ eder ben tedbîr ve tedârik ederim, bakâyâ zevâ'id için hazînedeki hufz olunsun deyü kabûl eylemişdi hâliyâ zikr olunan bakâyâdan on iki yük otuz üç bin yedi yüz yetmiş beş akça tahsîl eylediğine kâtibi defter getirüb meblağ-ı merkûmdan bir yükden ziyâde duyûn edâ eylemiş ve yedek verilen seneyi kemâkân zabt eylemişdir mâ'adâsı mukaddema müte'ahhed olduğu üzere alınub hizâne-i 'âmireye teslîm olunmak hükm olunmuşdur.

Zikr olunan makbûz ma'lûm olmayub ve (...) tahmîn olunmak için muhâsebe henüz beyâz olmamışdır (...) tahmîn eylemişler ve mütevellî-i cedîdin kabz eylediği zevâ'idin defteri getürdülüb vezîr-i â'zam ve 'İvaz Efendi hazretleri kendüniin şartı üzere 'Abdî'nin zevâ'idinden kabz eylediği akça teslîm-i hazîne olsun ber-vech-i iştirâk zabt eyledükleri doksan iki sene zevâ'id didüğü gibi kendüye yedek olsun deyü buyurmuşlardı hâlâ defter için çâvuş buyurub taleb olunmak fermân eylemişlerdir on iki yükden güzeste duyûna bir mikdâr akça edâ eylemiş su'âl olunub mâ'adâsı taleb olunmak bâbında fermân-ı şerîf sa'âdetlü sultânımındır

According to the above excerpt, the waqf was experiencing financial distress. It fell into debt and could not pay the salaries. Approximately forty-four yük akça or 4.400.000 akça from the former periods remained uncollected, apparently due to which the financial situation worsened. The text tells that the new waqf administrator Bâlî collected twelve yük (more precisely 1.233.770 akça) from the arrears and the waqf's debt of more than 100.000 akça was paid from this collection. The remaining amount from his collection of twelve yük was to be delivered to the central treasury. The waqf

administrator Bâli would keep on the other hand, the "bakâyâ" (balance) of the year 992/1584 as reserve.

The above text sheds light on the financial situation of the waqf. It appears now that as contrary to what the figures in the account book implied, it was unlikely that the waqf was financially strong although it had over three million *akça* cash reserve in 994/1586. Actually, the waqf had the arrears of approximately 4.4 million *akça* from which about 1.2 million *akça* was collected. Thus, there remained arrears of more than 3 million *akça*, which were not, however, recorded in the account book as arrears. I assume that the arrears of over 3 million *akça* were not entered in the account book at all except for the aforementioned arrears of 420.110 *akça*.

The arrears from the tax-farm units were recorded in detail in the following pages of MM 1148. At each record, the name of the tax-farmer and the tax-farm unit, the year for which the tax-farmer owed as well as the amount of unpaid due were stated. If any sum was collected from the dues, both the amount of collection and the remainder were recorded. It is understood from the records in the register that Kemâl Bey was the waqf administrator during the years 983/1575 and 984/1576, and the total revenue of 250.463 *akça* remained still uncollected from his periods. For the following years, 'Abdî Çelebi was the waqf administrator and the uncollected revenues from his periods amounted to 3.991.856 *akça*. The amount of the uncollected revenues for the period covered by the register totaled 4.242.419 *akça*, which was estimated in the above excerpted text as 44 *yük akça*. The register itself provided the total figure of arrears from Çelebi's period and singled out both the collections and the remainder from his period as the following; 1.075.307 *akça* was collected from the arrears by the incoming waqf administrator Bâli, 373.000 *akça* was removed with the record of *fürûnihâde* and 33.333 *akça* was delivered to the "hizâne-i 'âmire" (central treasuries). In sum, a total of 1.481.640 *akça* was collected or dropped from the account, thus a revenue of 2.510.216 *akça* remained uncollected. The compilation date of MM 1148 did not match into the accounting period of the account book MM 1954/1 (993-94/1585-86). As mentioned before, it was compiled about four months later than the accounting period. Considering the register contained the arrear records of the years before 992/1584 and it was compiled later than the account book, it can be safely said that in the accounting period of 993-94/1585-86, the waqf had the arrears which were documented in MM 1148.

Beside the account books, the main register of MM 1954 contained two arrears registers, the first of which will be referred to as MM 1954/B1 in the present study. On its cover, “defter-i bakâyâ-i evkâf-ı merhûm Sultân Süleymân Han” is written. The following is the introductory part of this register; “Defter-i bakâyâ-i evkâf-ı merhûm ve mağfûrûn-leh Sultân Süleymân Han tâbe serâhu der mahrûse-i İstanbul ‘an zamân-ı ‘Abdî Çelebi mütevellî-i sâbık der zimem-i ‘ummâl-ı mukâta’ât-ı mezkûrîn”. The register bears the date 26 Zi'l-ka'de 994/8 November 1586 at the end of it. Likewise MM 1148, it recorded the uncollected revenues pertaining to the dates between 983/1575 and 991/1583. After the amount of arrears was recorded, the collections and the remaining amounts were given for each tax-farm unit. The aggregated figures, which can be seen in the following excerpt, were provided at the end of the register.

Cemân

bakâyâ-i evkâf-ı şerîfe

<i>‘an zamân-ı Kemâl mütevellî-i sâbık</i>	<i>‘an zamân-ı ‘Abdî Çelebi</i>
239.358	<i>der-zimem-i der zimem-i</i>
<i>minhâ</i>	<i>sânî ‘ummâl-i mukâta’ât</i>
<i>furûnihâde</i>	58.099 2.417.322
<i>‘an cibâyet-i Aydos</i>	<i>yekûn</i>
<i>‘an tahvîl-i Şa’bân</i>	2.417.322
<i>ve (...) mültezimân</i>	+ 58.099
22.000	2.475.421
<i>sahhü’l-bâkî</i>	
217.358	

The total figures in the above records do not represent the initial total amount of the uncollected revenues contained in the register but the amount of arrears, which still remained after the collections. In other words, there remained more than two and a half million *akça* to be collected. An explanatory text following the above records in the register gave slightly different figures. I will take below the full text which informs us on the financial situation of the waqf.

hâliyâ merhûm ve mağfûrîn-leh Sultân Süleymân Han 'aleyhi'l-rahmeti ve'l-gufrân Hazretlerinin evkâfından sâbikâ mütevellî olan 'Abdî Çelebi kullarının zamânından otuz dokuz kerre yüz bin doksan bir bin yedi yüz otuz üç akça zimem-i 'ummâl ve zimem-i sâni bakıyyesi kalub meblağ-ı mezbûrun on bir kerre yüz bin altmış dört bin yüz yedi akçasın tahsil idüb mütevellî-i cedîd Bâlî Ağa kulları kabz idüb ve üç yüz doksan dokuz bin akçası dâhî ahkâm-ı şerîf ve sûret-i siciller ile furûnihâde olunub ondan mâ'adâ yigirmi dört kerre yüz bin ve on yedi bin iki yüz doksan iki akçası tahsili lâzım bâkinin müfredâtı defter olundu fi 26 Za sene 994.

hurrîre bi-ma'rîfeti'l-fakir Muhammed bin 'Abdu'l-lah el-me'mûr bi-tefahhus hâzihi'l-kaziyye.

The above text tells that the total amount of waqf's arrears were 3.991.733 *akça* of which 1.164.107 *akça* was collected by the waqf administrator Bâlî and 399.000 *akça* was removed in accordance with the imperial and legal documents. Thus, a total of 2.417.292 *akça* remained to be collected.

Most of the tax-farm units recorded in the aforementioned two arrears registers (bakâyâ-i mukâta'ât) are the same. Since the registers did not cover exactly the same period, there are some discrepancies between their records. However, when the both registers are taken into consideration together with the account book MM 1954/1 (993-94/1585-86), one can reach a significant conclusion about the financial situation of the waqf. The Süleymâniye waqf, which according to its account book appears to have kept a cash-sum of nearly 3,5 million *akça* as reserve, and which had only 420.110 *akça* arrears from the former periods, was actually experiencing constant difficulties in the revenue collection. Apart from the arrears of the year 992/1584 and of the following years, the waqf had arrears of over four million *akça* remaining from the date going back even till the year 983/1575. Furthermore, the register MM 1148 described the waqf in a financial hardship (müzâyaka).

Continuing Financial Distress (994-95/1586-87)

In the account book of 993-994/1585-86 in MM 1954/1, only the arrears from the current and previous years, which totaled 2.059.001 *akça*, took place. The other arrears of the former periods were not registered. The account book of the following financial year, which will be mentioned here as MM 1954/2 (994-95 / 1586-87), is also available in the register MM 1954. This account book covered the period between the dates 20 *Rebî'ül-evvel* 994 – *selh-i Rebî'ül-evvel* 995. On the income side of the register, the "asl-ı mâl" namely the total income including the reserve (yedek) and the

transferred account balance (bakâyâ) from the previous year is given as 104 *yük* 60.781 *akça* or 10.460.781 *akça*. Although the total income figure considerably increased, this does not mean a real financial improvement. In fact, apart from the transferred reserve and the arrears, the waqf revenues slightly declined from 5.277.759 to 5.263.129 *akça*. Tax-farm revenues for the current period was expected to be 4.286.297 *akça*, only 3 *akça* less than the prior period. The revenue obtained as down payments declined significantly in this period. The waqf compensated this fall in revenues through the sales from the storehouse. In closing the account, the reserve money which was registered as “an bakiyye-i yedek-i muhâsebe-i mâziye” was given in *Divân* numerals as 2.717.919 *akça*. However, it was corrected as 2.721.079 *akça* with Arabic numerals.⁵²

The amount of reserve money in the previous book of 993-94/1585-86 was 3.341.733 *akça* which reduced to 3.059.779 *akça* at the end of the same period. The amount of reserve, however, was given as 2.721.079 *akça* at the beginning of the following book that is of 994-95/1586-87. It is expected that because the expenses exceeded the disposable income in the current accounting period, the amount of reserve would further decrease at the end of the period, and the fact that it declined to 2.068.597 *akça*. However, the difference of 338.700 *akça* between the reserve figure at the beginning of the current period and the figure of transferred reserve from the previous period should have been included in another entry at the beginning of the account book. I cannot determine where was this difference spent or was it removed from the account through an accounting arrangement that was not explicitly mentioned in the book?

There is also a discrepancy between the arrears figures. At the end of the previous accounting period, the total arrears, which will be transferred to the next period, was 2.059.001 *akça*. In the following book MM 1954/2 (994-95 / 1586-87), the transferred arrears of 2.479.733 *akça* were listed under the heading of “an bakâyâ-ı muhâsebât-ı sâbika...”. The amount of arrears remaining from the previous years of 992/1584 and 993/1585 did

⁵² Actually, at the end of the previous book MM 1954/1, the amount of the “sahhü'l-bâkî” and “yedek” (reserve) were given first in *Divân* numerals but re-recorded with correction in Arabic numerals. It should be stated at this point that Barkan assumed that MM 1954/1 was the final and definite copy approved by the central administration. Contrary to him, I think this account book and the other books in MM 1954 may not be the final account books. It may be for this reason that the books carried only the sign and seal of the waqf administrator and not the “kuyruklu imzâ” of the “Dârü's-sa'âde Ağası” who was the authority responsible for the inspection of the Süleymaniye waqf.

not change in the transferred arrears. However, a sum of 420.732 *akça* was added to the total amount of the prior account balance (*bakâyâ*). This sum consisted of the arrears remaining from the former periods before the year 992/1584, from the period of previous administrator 'Abdî Çelebi. It is worth noting that this sum of 420.732 *akça* did not appear at all as the uncollected revenue in the previous account book, since the mentioned sum consisted of the arrears remaining from the years before 992/1584. It was however recorded a year later in MM 1954/2 (994-95 / 1586-87) because it was actually collected in this accounting year. As said earlier, the prior account balance contained the amounts of arrears remaining from the year 992/1584 onwards, and contained only the collected amounts of arrears from the years before 992/1584 and the cash-sum, if any, remained in the waqf's coffer. Consequently, the amount of prior account balance consisting completely of arrears and transferred from the previous year rose from 2.059.001 *akça* to 2.479.733 *akça* in MM 1954/2 (994-95 / 1586-87). The collections from the arrears remaining from the period of previous administrator were listed under the heading of "an zamân-ı 'Abdî Çelebi mütevellî-i sâbık" coming below the main entry of "bakâyâ-i muhâsebât-ı sâbika" or the prior account balance. The arrears from the period of new administrator which were transferred from the previous account, were all listed in detail through the heading of "an zamân-ı Bâlî Ağa el-mütevellî" taking place under the main entry just mentioned above, although they were not collected completely.

As previously said, only the arrears from the current and the prior year were registered at the end of MM 1954/1. The uncollected revenues remaining from the former periods were not entered into the book. That is to say there was no record of arrears belonging to the years before 992/1584 at the end of the book. A similar case can be seen in the following book MM 1954/2. In this last book, the uncollected revenues from the year 992/1584 and from the following years were recorded. The arrears remaining from the former periods were not included in the account.

The arrears register of MM 1993 bears no date and records the uncollected revenues going back till the year 983/1575. The register contained the records of collections from the arrears remaining from the years between 983/1575 and 1002/1594. These arrears were not given explicitly as the uncollected revenues in the account books MM 1954/1 and MM 1954/2. Some total figures for the arrears given at the end of MM 1993 show that the waqf must have had an enormous stock of arrears during the

990s/1580s. The register MM 1993 of which compilation date was not earlier than the year 1002/1593-94, documented the arrears remaining from the periods of former waqf administrators. According to the figures given in MM 1993, there remained 89.500 *akça* from the period of the administrator Kemâl Bey, 924.130 *akça* from the period of 'Abdî Çelebi and 1.173.233 *akça* from the period of the administrator Bâli Ağa. The arrears remaining from their periods totaled 2.186.863 *akça*. One can safely assume that at the end of the administrator Bâli's period in the year 995/1587, the total amount of the arrears from those mentioned three administrator's periods must have been more than the above given figure. I should mention here also that in the accounting period of 1004-05/1596-97, the waqf was still collecting arrears amounting to more than 110.000 *akça* and remaining from the years 991, 993 and 994. However, these arrears never showed in the account book as long as they were not actually collected.

Another arrears register MM 1954/B2 which is not dated but was most probably kept at the end of the 980s (1575-80), contained the records of the arrears remaining from the years between 966/1559 and 987/1579. Considering the data provided by the arrears registers MM 1954/B2 and MM 1993, as well as the successive account books in MM 1954, one can assume that the financial distress of the Süleymâniye waqf has been going on for many years before 993/1485 and continued in the period of 993-95/1585-87. The Süleymâniye waqf was in financial distress due to the considerable amount of uncollected revenues remaining before the year 993/1585.

In the accounting period of 993-94/1585-86, the total income of the waqf was about 9 million *akça* which contained the uncollected revenues of only 420.110 *akça* remaining from the former periods, and the waqf kept a cash reserve of more than 3 million *akça*. These figures refer to a strong financial situation and make it difficult to see the real financial situation. Owing to the arrears registers where the uncollected revenues documented in detail, it is possible to determine the actual financial situation. The waqf had a large stock of arrears amounting to 3 million *akça*, which were kept out of the account book. At the end of the accounting period, a large part of the former arrears and also a further 2 million *akça* remained uncollected from the revenues of current year. The revenues could not meet the expenses and the budget deficit was financed through the cash reserve. In the following year, the expected revenue from the current period did not change, the amount of reserve was less compared to the previous year and the amount of transferred revenues including the arrears of the prior year

rose from about half a million *akça* to two and a half million *akça*. At the end of the accounting period, the total amount of arrears further increased to 2.601.651 *akça*. These arrears still did not include the enormous sum of arrears recorded in the arrears registers. They consisted of the arrears remaining only from the years 992/1584, 993/1585 and from the current year of 994/1587 as being 261.033, 463.728 and 1.876.890 *akça* respectively.

The total amount of expenditures increased considerably in the same accounting period. The number of employees did not increase and the salaries remained on a large extent unchanged but the salary payments covered one month more than the previous account, for this reason they increased from 1.237.546 to 1.364.662 *akça*. Six more beneficiaries were entitled. Payments for the beneficiaries covered one month more than the previous year and thus the total amount of stipend payments rose from 1.174.986 *akça* to 1.501.331 *akça*. The increase in the kitchen expenditures was much remarkable due to the steep rise in the foodstuff prices. As mentioned earlier, at the end of the 16th century, the Ottoman Empire were experiencing an inflationary process which was documented *inter alia* through the price data extracted from the waqf account books including that of the Süleymâniye's.⁵³ As the commodity prices rise, the real income of the waqf employees declines. For the period examined in this study, neither the numbers of the employees and beneficiaries nor their salary levels show a significant increase. The relative weight of the total salary payments decreased in the total waqf expenditures. On the other hand, as long as the waqf could not adapt its revenues to the price rises, it suffers financial losses. The rises in commodity prices especially in foodstuff prices would increase considerably the kitchen expenditures and drive the waqf into financial hardship. In the case that price rises were induced by a gradual increase in money supply resulting from a silver influx, not a sudden negative financial effect is expected. The fact that the prices were showing an increasing trend from about 1570s on. Although it can be assumed that the waqf was not able to adapt its rent revenues to the rising prices because of the long-term lease contracts, the largest part of its revenues were coming from tax farmed properties whose contracts would be renewed for higher

⁵³ For the comprehensive indices showing the continual increases in prices in the 16th century see Pamuk, *500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler*.

sums.⁵⁴ If, however, the prices rose due to a population growth, one can assume that the waqf would also profit from this growth.⁵⁵ The Süleymâniye was holding large agricultural properties. It can be supposed that the population growth increase the agricultural production through the intensified cultivation and through the cultivation of marginal lands. The increasing production together with the rising grain prices would bring much more income to the waqf. Moreover, the waqf was collecting poll tax which is also expected to increase through population growth. However, the sharp rise of prices in the years following immediately the years 1585-86 were mainly attributed to the coin debasement. In the case that the prices were pushed up by a currency debasement, one would speak about immediate negative financial effects of the coin debasement on the waqf. Whatever the case may be, it seems that none of the revenue items, except the poll-tax revenues, showed a significant increase in the short-term. Unfortunately there is no information about that the increase in the poll-tax revenues following a new survey was a result of how many years or decades of a negligence in updating poll tax records.

In 994-95/1585-86, the kitchen expenditures increased about two and a half fold compared to the expenditures in the previous year. The kitchen expenditures, which were 971.378 *akça* in the previous account, now rose to 2.435.979 *akça*. However, taking a closer look at the kitchen expenditures, it appears that the sharp rise in food prices can only partly explain the increase in kitchen expenditures. Actually prices of most foodstuff items did not change considerably. Meat was one of the largest expense items in the kitchen budget and its price remained constant at the rate of 3 *akça* per *kıyye*. The price of clarified butter and honey decreased. On the other hand, the price of rice increased from 33 *akça* per *kile* to about 37,5 *akça*. The waqf has spent 39.418 *akça* for rice purchase a year ago. In the current year, 216.442 *akça* was paid for rice. Such a significant rise however resulted from the increase in the amount of purchased rice, which was about

⁵⁴ The waqfs in general failed to keep pace with price risings in their rent revenues, Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin", p. 253; Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City*, p. 179.

⁵⁵ In his work on the town of Razgrad in Bulgaria, Kiel assumed a relationship between the population increase in Razgrad -and in its villages- and the rise in the revenues of the waqf of Ibrahim Pasha in Razgrad, which derived its income largely from the agricultural holdings, Machiel Kiel, "Hrazgrad-Herazgrad-Razgrad the Vicissitudes of a Turkish Town in Bulgaria", *Turcica Revue D'Etudes Turques*, vol. 21-23, 1991, 495-563.

five fold larger than the amount of rice purchased in the previous year. The same is true for wheat and flour purchases. The price of wheat per *kile* increased from about 23 *akça* to about 43 *akça*, and the total expenditure for flour rose from 157.760 to 1.029.387 *akça*. The amount of flour purchased for kitchen consumption increased about four fold from 6.845 *kile* to 23.604 *kile*. Because the total waqf expenditures exceeded the revenues once again, a budget deficit emerged which was met through the cash reserve. The reserve sum of 2.721.079 *akça* declined to 2.068.597 *akça*. Thus, in two year's period the reserve reduced about a million *akça*.

Further Signs of the Financial Distress in the Account Entries

The signs of the financial hardship of the waqf can also be seen to a certain extent in the account books. However, it is hard to interpret the records of delayed salary payments and debt repayments as a sign of a financial distress while the waqf had a cash reserve of nearly 3 millions *akça*. In the account book MM 1954/1 (993-94/1585-86), only a payment of 1.900 *akça* for the formerly unpaid salaries was recorded. No other delayed salary or debt payments appeared in the book. A considerable sum of arrears, about two million *akça* was recorded at the end of the book. The largest part of these arrears resulted from the low collection rate in the current period. Therefore, comparing with its previous amount, the sharp increase in the amount of arrears in the current period would be considered a new situation and possibly only a temporary financial distress. While the waqf was supposed to have had a reserve of nearly three millions *akça*, the financial situation seemed to be strong in the book.

In the following account book MM 1954/2 of the years 994-95/1586-87, the waqf appears even stronger financially. It held a reserve of about three millions *akça*, and appeared to be collected about two and a half million *akça* from the former arrears. At the end of the book, on the other hand, more than two and a half million *akça*, a larger amount of uncollected revenues compared to the prior period, were recorded. In addition to the uncollected revenues of the current period, a considerable amount of arrears, which were recorded at the beginning of the book as if they were collected, appeared again at the end of the book as the arrears. In addition, the book registered a payment of 98.581 *akça* for unpaid salaries remaining from former years. A sum of 88.153 *akça* was paid for the formerly unpaid salaries from the years 991/1583, 992/1584 and 993/1585. The account book contained the record of debt repayments of 86.767 *akça* remaining from the

previous years. It is unlikely that a waqf with a reserve of millions of *akça* could not pay some salaries two years along. In spite of this, the book recorded 2.068.597 *akça* reserve at the end of the period.

The following account book MM 1954/3 (1587) was kept for a period of three months from "gurre-i Rebî'ü'l-evvel sene 995" to "gâyet-i Cemâziye'l-evvel sene-i minhu" because the waqf administrator changed. Since each administrator was responsible only for his period, as the administrator changed the account was closed. The book recorded 2.068.597 *akça* of reserve transferred from the previous account. At the end of the same book, some payments for the unpaid salaries from former months of the year 995/1587 are given.

Towards the Financial Recovery (995-96/1587-87)

After the account book MM 1954/3, the period of the administrator Bâli was over. The first account book, which was prepared and submitted by the incoming waqf administrator Derviş Çelebi, is found in the register MM 5832. The first account book in this register is MM 5832/1 covering the period between the dates *gurre-i Cemâziye'l-âhir* 995/1587 - 11 *Rebî'ü'l-âhir* 996/1588. Differently from the former books, the account books in this register were appended synoptic (icmâl) account books. The following text takes place in this synoptic book. It can be supposed that because of the ongoing financial difficulties, the central administration considered to appoint a more capable person as the waqf administrator.

Mezkûr kulları mukaddemâ sipâhî oğlanları zümresinden olub ehl-i kalem olmağla mahrûse-i Edirne'de merhûm ve mağfûrünle Sultân Selîm Han tâbe serâhu hazretleri tevliyyeti 'inâyet buyurulub evkâf-ı mezbûreyi tahrîr idüb kendüden mukaddem olan mütevelliden yüz otuz bin akça ziyâde muhâsebe virüb ba'dehu mahrûse-i İstanbul'da merhûm ve mağrûrünle Sultân Mehmed Han hazretlerinin tevliyyeti (...) buyurulub anda dahî üç yük akça ziyâde muhâsebe virüb ba'dehu merhûm ve mağfûrünle Sultân Süleymân Han tâbe serâhu hazretlerinin tevliyyeti ta'yin buyurulub evkâf-ı mezbûrede dahî sadâkat ve istikâmet ile hidmet idüb evkâf-ı kurâyı tahrîr idüb haracdan bin dört yüz altmış hane ziyâde ve elli bin yedi yüz akça (...) tahsîl idüb ve kendüden mukaddem olan mütevellilerden Kemâl'in muhâsesinden yedi yük akça ve 'Abdu'r-rahmân'dan üç buçuk yük akça ve Bâli'den beş yük akça ziyâde muhâsebe virüb cemân zamân-ı tevliyyetlerinde on yük akça (...) olub sa'y ve hidmeti mukâbelesinde kendüden mukaddem mütevellî olub fevt olan Bâli yevmî yüz akça 'ulûfe ile dergâh-ı 'âlî müteferrikalarından olub mezkûr Derviş Muhammed kullarının mutasarrıf olduğı yüz on akça tevliyyet 'ulûfesi vakfa kalub

mezkûr Bâli'den mahlûl kalan 'ulûfe ve müteferrikalığı kendüye 'inâyet buyurulmak ricâ eder.

The above text comparing the revenue figures with the figures in the periods of previous three administrators shows that the new administrator Derviş increased the waqf revenues. It is understood that Derviş Muhammed was formerly appointed as the administrator to two different large imperial waqfs. He was pretty much successful in his earlier career proving his capacity as manager. Compared to the former administrators, he raised more income for the waqfs that he has administered before. Lastly, he was appointed to the Süleymâniye. In his new office, he conducted a survey of the waqf villages resulting in an increase from the poll tax revenues. After his first year as the administrator of the Süleymâniye, the waqf revenues increased considerably. He was so self-sacrificing to the favor of the waqf that he offered to leave all his salary to the waqf and was ready to receive a lower salary instead.

In the account years of 995-96/1587-88, the total expected revenue was 8.484.780 *akça* of which 5.677.971 *akça* was coming from the revenue sources that were farmed or rented out for the current period. The agricultural tax-farm revenues of the current period provided 4.738.548 *akça* in this sum. This indicates to a significant increase of about 500.000 *akça* in the tax-farm revenues compared to the same revenue item in the former two years. The account entry for the transferred reserve disappeared from the book in this period. A sum of 1.171.833 *akça* was given as the prior account balance. This sum consisted of the money owed to the waqf by the previous administrator Kara Bâli and the revenue collector (el-havâle) Hüsrev Çavuş. Albeit a part of this sum was collected, the tax-collector Hüsrev Çavuş still owed a debt of more than 600.000 *akça* to the waqf. In addition, the book recorded the receipt of 354.682 *akça* as another income item under the heading of "et-teslimât" (the deliveries). The outgoing administrator Bâli delivered 40.000 *akça* whereas the tax-collector Hüsrev delivered 314.682 *akça*. It is clear now that the waqf had the arrears stock of 1.526.515 *akça* as being the sum of 1.171.833 and 354.682 *akça*, which were included by the term "reserve" given at the end of the previous account book, that is to say, the reserve did not consist completely of the cash.

The following account entry, which gives another revenue item, is "ani'l-makbûzât 'an bakâyâ-ı mütevelliyân-ı sâbık". This entry gives a total figure of 1.280.293 *akça* and refers to the collections from the former ar-

rears. It is interesting however to see that among these arrears was a sum of 392.979 *akça* remaining from the years before 992/1584. All these arrears were not registered in the former account books but took place in this account book because they were actually collected in the current accounting year.

The total amount of waqf expenditures declined considerably in this year compared to the accounting period of 994-95/1585-86. Salary payments and the payments for pensioners realized lower for they covered a period of ten months instead of an entire year. Although they were comprised a period of ten months, it is still noticeable that the kitchen expenditures declined to 1.650.663 *akça*, while their annual amounts was about two and a half million *akça* a year ago. Actually the price of meat, wheat and flour increased compared to the prices in former two years. However, although the price of wheat per *kile* rose from about 43,5 *akça* to about 54 *akça*, the total expenditure for wheat decreased from a million *akça* to 623.189 *akça* as the amount of wheat purchased for the kitchen consumption decreased from about 24.000 *kile* to 11.540 *kile*. This reduction in the total cost of wheat purchase led to a significant drop in the total kitchen expenditures of the waqf. In addition, meat was served for 277 days instead of 361 days, which led to a reduction of about 57.000 *akça* in meat expenditures. The records of payments for the formerly unpaid salaries of the years between 990-95/1582-86 were continued to appear at the end of the book.

The waqf closed the accounting year with a considerable financial success. The revenue collection rate from the current year's revenues was significantly higher than that of the former years. Only 64.541 *akça* remained uncollected from the current year's revenues. A large sum was collected from the former arrears. Thus, the waqf achieved a significant budget surplus at the end of the period. Formerly mentioned sum of 1.985.833 *akça* which remained at the hands of previous administrator and owed by the tax collector was registered as arrears in the last part of the book. The amount of reserve money was given as 2.009.410 *akça*. The following text outlining the financial improvement was appended to the end of the account book.

bu kulları bir sene muhâsebesinde mütevellî-i sâbık muhâsebesinden mukâta'ât furûhtundan ve cizye nev-yâftesinden cem'ân beş kerre yüz bin ve otuz beş bin altmış akça ziyâde sa'y olub ve sene-i mezbûreden mukâta'âtdan ve müşâhereden bir akça bâkî kalmamışdır bâkî ferman dergâh-ı mu'adelet penâhındır.

The Years of Financial Wellbeing (996-1000/1588-1592)

The following account book MM 5832/2 of the years 996-97/1588-89 gives the total income as 8.544.105 *akça*. None of the revenue items showed a significant change up or down compared to the previous year. A cash reserve of 2.009.410 *akça* was transferred from the previous year. On the income side, 813.056 *akça* was recorded under the heading of “an bakâyâ-i mütevelliyân-ı sâbık”. This sum consisted of the arrears remaining from the former years. The part of these arrears pertaining to the years 992/1584 and onwards has been registered as arrears in the former account books. The remaining part, which belonged to the years before 992/1584, was not registered as arrears in the former account books. It was kept out of the account till it was actually collected.

The waqf expenses increased compared to the previous year mainly for the reason that the salary payments, payments to the beneficiaries and kitchen expenditures covered an exact year. The waqf was highly successful again in the collection of current revenues, and together with the collections from the former arrears the waqf closed the financial year with a considerable budget surplus. The uncollected part of the current revenues was only 61.449 *akça* and the waqf kept a reserve of 2.577.483 *akça*, both of which will be transferred to the following accounting period. The records of payments for the formerly unpaid salaries took place also in this account book. The waqf was financially strong to the extent that it delivered 1.100.130 *akça* to the central treasuries in this year.

It appears now that the waqf improved its financial situation in a few years. It achieved a very high collection rate incomparable with the former years. Each year the budget produced considerable surplus. A significant amount of cash reserve was accumulated in a few years. The arrears belonging to the former years were collected. Debts and unpaid salaries from the former years were paid. Large sums of money were delivered to the central treasury, especially in the accounting period of 996-97/1588-89. The following excerpt was taken from the synoptic book of this year. The text tells the improvement in the financial situation of the waqf, and by mentioning the rise in prices it provides some information on the general economic condition of these years.

bâkî otuz yedi yük otuz dokuz dokuz bin akçe kalub meblağ-ı mezbûrun on bir yük akçesi hizâne-i âmireye teslim olunub lakin meblağ-ı merkûmun yedi yük yigirmi bin akçesi bakâyâdan hurde akçe tahsîl olunmağla dirhem ile verilmişdir ve altmış bir

bin akçesi zimmetde olub ve yigirmi beş yük yetmiş sekiz bin akçe sene-i âtiyye muhâbesiçün yedek alkonmuşdur.

mezkûr Derviş kulları kendü zamânında vâki' olan bakâyâyı bîkusûr cem' ve tahsîl eyleyüb ve her nesne ziyâde bahâda iken matbah ve sâ'ir ihrâcâtı sene-i sâbıkadan ikiyüz seksen bin akçe noksan ile görüb her vechile evkâfa sâ'i olub yarar ve müstakîm kulları olmağın hidmeti mukâbelesinde terakkî ile behremend buyurulmak bâbında 'inâyet ricâ eder.

The register MM 5758 contains an account book and a synoptic book pertaining to the years 997-98/1589-90, which will be referred to as MM 5758/1. There is an appended text at the beginning of the book in which an outline of the annual account book is given. The last part of the text is partly worm-eaten, however, still provides some important information. According to the excerpt given below the waqf administrator Derviş has collected the arrears of his period and increased not only the waqf revenues but also the kitchen and other expenditures. Being a competent and successful manager he asked an increase in his salary.

mezkûr Derviş kulları kendü zamânında vâki' olan bakâyâyı (...) cem' ve tahsîl eyleyüb ve her nesne ziyâde bahâda iken matbah ve sa'ir ihrâcâtı sene-i sâbıkadan üçyüz elli bir bin sekiz yüz elli altı akça mahsûlâtında (ziyâde) olub her vechile evkâfa sâ'i yarar ve müstakîm kulları olmağın mukâbelesinde terakki ile behremend buyurulmak bâbında 'inâyet ricâ ider.

A synoptic account book followed the above text in the register MM 5758. At each entry in this synoptic book, after the relevant sum was recorded, its previous amount and the amount of increase was also stated. It is clear that the laudatory expressions for the deeds of the waqf administrator in the above text and by documenting his achievements through the comparisons of the income and expenditure figures with the figures of previous period in the synoptic book, the waqf administrator demonstrated his proficiency as waqf manager to the central administration.⁵⁶ However, these comparative accounts may imply something more than the promotion expectation of the administrator. It may be assumed that while the waqf was undergoing financially hard days, Derviş Muhammed was appointed to the administration of this great waqf institution for he was a trustworthy and an exertive man. The central administration was informed about his achieve-

⁵⁶ For a similar case see Singer, *Constructing Ottoman Beneficence*, p. 122.

ments and the financial improvement of the Süleymâniye waqf through the comparisons in the synoptic accounts and the improvement was also told narratively in the account summary.

The total expected revenue in 997-98/1589-90 was given as 86 *yük* 84.690 *akça* or 8.684.690 *akça*. The amount of reserve transferred from the previous year was 2.577.483 *akça* and the transferred account balance, which was composed of the arrears, was only 61.449 *akça*. The revenue projected for the current term was 6.009.488 *akça* of which 4.821.305 *akça* was expected from the tax farmed revenue sources. The heading of “an bakâyâ-i mütevellîyân-ı sâbık” appeared again under which 36.220 *akça* was recorded. It consisted of the collections from the former arrears of the years 984, 990 and 994. In the mentioned sum, 6.820 *akça* was from the years 984/1576 and 990/1582 i.e., from the periods of former administrators Kemâl Bey and ‘Abdî Çelebi and the remaining was from the period of the administrator Bâlî Ağâ.

In the accounting period under consideration, the waqf spent 1.336.420 *akça* for the salary payments and 1.287.862 *akça* for the stipend payments to the beneficiaries. In addition, some new persons were entitled for the first time to receive stipend from the various offices of *zevâ'idhorân*. The kitchen expenditures amounted to 1.888.598 *akça*. Thus, the total expenditures for kitchen consumption showed a steady increase in three year's period from 995/1587 to 998/1590. A sum of 30.540 *akça* was spent for the formerly unpaid salaries. At the end of the book, 73.763 *akça* registered as the sum of uncollected revenues whereas 2.587.556 *akça* was kept as reserve for the following account (*sene-i âtiye muhâsebesi için yedek alikonulmuşdur*).

Although the real estates rented for higher income or the agricultural sources were tax-farmed for larger sums, the main reason behind the financial improvement seems to be the impressive achievement in the revenue collection. At the end of the accounting period of 997-98/1589-90, there remained uncollected revenue of only 73.763 *akça*. The amount of uncollected revenues at the end of the previous period was also only 81.449 *akça*. When these figures are compared with the figures in the period of previous administrator Bâlî Ağâ, on which the uncollected revenues from the current period was 1.727.691 *akça*, then the financial improvement became more obviously visible.

In the following account book of MM 5758/2, kept for the accounting period 998-99/1590-91, the total expected income rose to 8.827.430 *akça*. The amount of revenue from the current term was 6.119.088 *akça* of which 5.027.299 *akça* was expected from the tax farm revenues. The arrears in the transferred prior account balance were 73.763 *akça* and the reserve was 2.587.556 *akça*. The book recorded a sum of 47.023 *akça* as the amount of collections from former arrears under the heading of "bakâyâ-i mütevelliyân-ı sâbık". The salary payments amounted to 1.242.820 *akça* and 2.230.074 *akça* was spent for the kitchen consumption. The beneficiaries were paid 1.237.173 *akça*. About 300.000 *akça* was delivered to the central treasury. At the end of the accounting year, the total amount of the uncollected revenues was given as 67.563 *akça* and the reserve money rose to 3.081.344 *akça*. An explanatory text presenting the financial improvement was appended to the end of the account book which I take below.

Bu kullarının mütevellî-i sâbık zamânlarından her sene on yük akça ziyâde mahsûlüm olub ve 'ummâl zimmelerinde dâhî zamân-ı tevliyyetimizden bir akça bâkî kalmayub tahsil olunub bu hizmet mukâbelesinde 'avâtîf-ı 'aliyye-i hüsrevânîden ihsân 'inâyet olunmak ricâ olunur bâkî fermân dergâh-ı mu'adelet penâhındır.

In the following accounting period of the years 999-1000/1591-92 in the account book MM 5758/3, the total expected income increased about half a million *akça*. Although the tax farm revenues increased to 5.130.965 *akça*, the total income expected from the current term's revenue sources declined slightly. The reserve money of 3.081.344 *akça* transferred from the previous period into the current account. In addition to the arrears of 68.563 *akça* remaining from the previous accounting period, there was recorded the collections of 159.970 *akça* from the former arrears of which 89.970 *akça* was from among the arrears of the years before 992/1584 and therefore they were appeared for the first time in the account books upon their collection.

Coming to the expenditures side of the book in question, the salary payments were 1.246.742 *akça*. The waqf beneficiaries received a total of 1.204.478 *akça*. The expenditures including the repair expenses, kitchen expenditures and miscellaneous expenditures were 3.648.604 *akça* of which 2.701.769 *akça* was spent for the kitchen consumption that is to say kitchen expenditures persisted their rise. About 200.000 *akça* was delivered to the central treasury in this year. At the end of the accounting period, 141.265 *akça* from the current revenues remained uncollected. The amount of re-

serve declined to 2.928.996 *akça* which indicates that the expenditures exceeded the revenue collection in the current period.

The following explanatory text, in which the successful management of the current waqf administrator was mentioned and a promotion was asked for one of his relatives in return for his services, was appended to the account book.

mezkûr Dervîş kulları 'arz-ı hâl idüb merhûm ve mağfûrûn-leh Sultân Süleymân Han Gâzî tâbe serâhu hazretlerinin câmi'-i şerîf ve 'imâret-i 'âmirelerinin altı yıldan mütecâviz hidmet-i tevliyyelerinde olub ibtidâ-i tevliyyetden eğer evkâf tahrîrinde ve eğer sâ'ir umûr-ı lâzimesinde envâ'i sa'y ve hidmetim sebkat itdüğünden mâ'adâ mukâta'ât furûhtunda (...) mukaddem olan mütevellî kulları furûhtundan her tahvilde otuz yük akça ziyâde mukâta'ât furûht olub bi'l-küllîye 'ummâldan tahsîl olub bir akça bâkî kalmış değildir ve sene-i sâbika muhâsesinde üç yük dokuz bin altıyüz altmış bir akça ziyâdesi olub her vechile evkâfa sâ'y yarar ve müstakim kulları olmağın hidmet-i sa'y mukâbelesinde akrabâsından olub züemâdan Sefer kullarına dergâh-ı 'âlî çâvuşluğu sadaka ve behremend buyurulmak bâbında 'inâyet ricâ eder.

Worsening Financial Situation in the Following Years

The account books of the following years are not available till the years 1004-05/1596-97, and in the account book MM 4503 pertaining to this accounting period, the heading which gives the total expected income reads "âsl-ı mâl-ı makbûz ma'a bakâyâ-i sâbika ki tahsîl şode ve teslim-i Ahmed Efendi mütevellî-i sâbık an bakiyye-i kese". Some information extracted from the records show that Dervîş was still the waqf administrator in the accounting year of 1002/1594. Ahmed Efendi was the waqf administrator in the accounting period of 1003/1595 and certain Mehmed was appointed as the waqf administrator in the current period. The book in question seems to be a rough draft not the final copy. It lacks the figure of the total income. The delivery of 23.754 *akça* as the remainder in the waqf's cash box in the previous year by the previous administrator Ahmed was recorded under a separate heading. If this sum was really the total amount of the transferred revenue from the previous year, then one can conclude that the waqf drained off all its reserve money amounting to about 3 millions *akça* which has been accumulated throughout the former years. The collections from the arrears of the former years were listed in detail although their total amount was not stated. It is seen in these collection records that a sum of 2.471 *akça* remaining from the year 991/1583 when 'Abdi Çelebi was the waqf administrator was collected about thirteen years later. More than 100.000 *akça* was

collected from the arrears remaining from the period of the waqf administrator Bâlî which corresponds to the years 992-994/1584-86. A Sum of 37.179 *akça* from the arrears of the year 1002/1594 was delivered to the waqf. About 600.000 *akça*, which has remained uncollected at the end of the previous year of 1003/1595, was collected.

At the end of the account book, some debt repayments and payments for unpaid salaries and stipends from the periods of the administrators Derviş and Ahmed were listed. Debt repayments amounted to 372.138 *akça* for Derviş's period. The payments for the formerly unpaid salaries was 2.400 *akça* for the year 1001/1593, 35.730 *akça* for the year 1002/1594, and 21.360 *akça* for the year 1003/1595, thus in total 59.490 *akça*. Payments for the debts remaining from Ahmed Efendi's period, namely from the previous year was 382.577 *akça*. The payments for the unpaid salaries of the previous year were 28.079 *akça*. The payments for the unpaid stipends to the beneficiaries from the same period were 94.820 *akça*. Lastly the book listed the revenues, which remained uncollected at the end of the current term. The uncollected revenues of the current financial year were 618.326 *akça*. There is no mentioning of the cash or reserve at the end of the book.

An Outline and Conclusion

When all the information was put together, it is possible to derive two conclusions; first is related to the financial situation of the Süleymâniye waqf and the second is about the worth of the arrears registers (*bakâyâ-i mukâta'ât*) as sources for financial analysis. It seems that the waqf was in financial distress in the accounting period of 993-94/1585-86 due to continuous difficulties in the revenue collection. The arrears from the former periods have amounted to about four million *akça*. These arrears were not registered in the account books unless they were actually collected. The waqf kept a reserve money amounting to more than 3 million *akça* however about one third of this sum was not cash but arrears. Nearly two million *akça* remained uncollected from the current period. The expenditures exceeded the realized revenue collection resulting in a decline in the reserve. In the following year, as a result of the budget deficit the amount of reserve further declined. The arrears of the waqf remaining from the former years were listed in the arrears registers. The waqf was mentioned as in debt and unable to pay even the salaries of the employees in these registers.

It seems apparent that the waqf was in a financial distress. In spite of this, one may not speak about a deep financial crisis. The waqf's educational and religious services seem to have been performed, and food was served from the *'imâret*. However, there were some reflections of the ongoing financial hardships. For instance, the waqf could not pay the salaries regularly. The records of the debt repayments and the payments for delayed salaries were recorded in the following account books which are some visible signs of financial deterioration. Although the account books of the periods preceding the year 993/1585 were not available, the arrears registers allow us to see that the revenue irregularities was chronic even before 993/1585 giving way to the financial distress eventually.

In the year 992/1584 the waqf administrator changed. The incoming administrator 'Abdî Çelebi could collect a considerable amount of arrears and repaid some debts. Nevertheless, the failure in the revenue collection seems to be persisted. In the accounting period of 994-95/1586-87, the kitchen expenditures grew considerably due partly to the rise in food prices following the coin debasement. The total expenditures exceeded the revenues and the amount of reserve money declined once again. Probably on the month of *Cemâziye'l-âhir* of 995/1586, Derviş Muhammed was appointed as the waqf administrator who was a proficient manager. He increased the waqf revenues and collected the former arrears. He was very successful in collecting the current revenues of each accounting period. During his administration, the financial situation of the waqf considerably improved, and former debts and unpaid salaries were paid.

The detailed register MM 7150 gives the aggregate figures for the main income and expenditures items for an 8,5-years period between the years 995-1003/1587-1595.⁵⁷ The first entry in the register is "âsl-ı mâl fî semân sinîn ve hamse eşhür fî 23 eyyâm", where different kinds of revenues were recorded under their relevant headings. The first heading of "ân mahsûl-ı cedîd" records the total amounts of the tax farm revenues for each year. Tax farm revenues show an uninterrupted increasing trend throughout this 8,5-year period. It is to be noted however that the figures represent the expected figures or the amount agreed on tax farm contracts. The second heading is "'anî'l-mahsûlât 'an bakâyâ-i sinîn-i mâziye", which gives the amounts collected from the arrears each year. The figures given under

⁵⁷ See Table II.

this heading fluctuate significantly from year to year. For instance, about one and half millions *akça* was recorded for the year 995/1587 whereas it was about 800.000 *akça* for the year 996/1588 and only about 36.000 *akça* for the following year. The lower amounts given for the years 997-999/1589-1591 due actually to the improved rates in revenue collection. As the waqf was more successful in revenue collection the amount of arrears and the collections therefrom naturally declined. The rent revenues fluctuated around 400.000 *akça* throughout the period. The down payments and the amount of revenues obtained through the sales from the storehouse varied significantly from year to year. The amounts of the *djizye* revenues showed steady increase. *Djizye* collection was about 530.000 *akça* in the year 995/1587 and rose nearly to 900.000 *akça* in 1002/1594. The total amount of the revenues for this 8,5-year period was given as 54.842.888 *akça*.

The aggregate figures for the waqf expenditures of which total amount was given as 46.908.374 *akça* for the period in question were also provided in the register. During this period, the number of employees increased from 939 in 995/1587 to 950 in 1004/1596. The total amount of salary payments rose slightly from 1.077.255 *akça* in 995/1587 to 1.233.370 *akça* in 1003/1595. The total number of beneficiaries also showed a significant increase from 604 to 696 while the payments to the beneficiaries rose continuously from 809.957 *akça* to 1.214.383 *akça* in the same period of 995-1002/1587-1594. The total figures given for the kitchen expenditures show marked increases from year to year as seen in Table II.

Another register in MM 7150 is "defter-i mukâta'ât-ı evkâf-ı merhûm ve mağfûrûn-leh Sultân Süleymân Han der İstanbul der zamân-ı Dervîş Efendi el-mütevelli ber-mûceb-i arz-ı hod be defter-i hizâne-i 'âmire kayd sode (...) bâ fermân-ı 'âlî". Based on the information provided by the waqf administrator the register was kept by the central treasury. It contained the records of some of the tax farm units. The same register included also the arrears records. These records are especially important because they list the arrears remaining from the former years during the period of 995-1003/1587-1595. The total amount of arrears remaining from the years between 984/1576 and 994/1586 amounts to about 1.600.000 *akça* of which only about 30.000 *akça* was from the period 984-989/1576-1581 and the rest was from the period 990-994/1582-1586. The amount of arrears demonstrates that despite the considerable collections from the former arrears during the period of the waqf administrator Dervîş there were still signifi-

cant amounts of arrears remaining from the former years. This indicates that the waqf experienced serious collection difficulties during the period 990-994/1582-1586.

The financial situation of the waqf that was improved in the first years of Derviş's administration worsened once again most probably from the year 1002/1594 or 1003/1595 onward. Some salaries remained unpaid from these periods. In the accounting period of 1004-05/1596-97, the financial worsening became apparent in the account book MM 4503. A draft decree found in the *mühimme* register MD 73, which pertains to the year 1003/1595, confirms the financial deterioration. This decree is excerpted below.⁵⁸

sâbuka Mekke-i Mükerrime kâdısı olub hâlâ müfettiş olan Mevlânâ 'Abdü'r-raûf zîdet fazlühüya hükm ki merhûm ve mağfûrînleh Sultân Süleymân Han 'aleyhü'r-rahmetu ve'r-rizvânın evkâf-ı mezbûre mütevellisi tarafından südde-i sa'âdetime bir arz-ı hâl sunulub 'imâret-i mezbûrenin kilârında me'kûlât kısmından bir nesne kalmadığından gayrı vakfın on yük akça deyni dâhî olub mevâcib-i mu'ayyenesin vermeğe vakfın müsâ'adesi yoğiken zevâ'idhorlar vazîfelerin taleb idüb ziyâde tekâza eyledüklerin bildürüb eğer mevâcib-i mu'ayyenedir ve esbâb-ı kilârdır tedârik oluncaya değîn zevâ'idhorlar te'hîr etdirülmek için emr-i şerîfim verilmek bâbında 'inâyet ricâ etmeğîn te'hîr etdürülmek emr idüb buyurdum ki vusûl buldukda emrim üzere 'imâret-i mezbûrenin eğer mevâcib-i mu'ayyene ve esbâb-ı kilârdır tedârik olununcaya değîn vazîfeye mutasarrıf olan zevâ'idhorlar istimâlet virüb bir iki ay te'hîr etdüresin sonra vakfın akçası geldikde mutasarrıf oldukları 'ulûfelerin kemâkân virdirüb ta'allül ve bahâne etdürmeyesin.

It is understood that there existed no foodstuff in the storehouse, the waqf went into a debt of 1.000.000 *akça* and it was not financially capable even to pay the salaries. The beneficiaries complained about their unpaid stipends. In these financial conditions, it was asked to postpone the payments for the beneficiaries for a few months until the waqf became capable of paying the salaries and purchasing foodstuffs.

Another document in the register MAD 7336 confirms the deteriorating financial situation and depicts even worse financial situation. I excerpt the text below which tells that the waqf has a debt of 1.380.000 *akça* for its

⁵⁸ MD 73, p. 162 no. 280.

purchases and 1.640.000 akça for the unpaid stipend payments of beneficiaries in addition to the arrears of 6.000.000 akça.

İstanbul'da vâkî merhûm ve mağfûrûnleh Sultân Süleymân Han evkâfî mütevellîsi Dervîş Ağa 'arz gönderüb sâbıkâ mütevellîler zamânından vakfın hâlâ ihtâcâta on üç yük ve seksen bin akça ve zevâ'idhorân vazîfesine on altı yük ve kırk bin akça duyûn ki cem'ân otuz yük akça olur ve ummâl zimmetinde dâhî altmış yük akça bakâyâ olub mütevellîler tahsile çıkduklarında yerleri âhere verilüb ahvâl-i vakf muhtell ve müşevveş kalmışdır hâlâ varub tahsîl olunmak lâzım olub bu kulları yerlü yeründen görüb tahsîl ve evkâfî tashîh etmek kâbildir lâkin bu kullarınun dâhî yeri âhere verilmeyüb istimâlet verilüb ve tahsile istihdâm ve mu'âvenet için iki kapucu ta'yîn olunmak lâzım ve mühimdir bu takdirce in-şâ-allahu ta'âlâ bakâyâ tahsîl olub kat'-i 'alâka olmak memûldur deyü vech-i meşrûh üzere hükm-i şerîf ricâsına i'lâm eyledüğü sene bin beş Şevvâlinin yigirmi dokuzuncu günü 'arz olundukda min ba'd tevliyyetine kimesne dahl etmemek üzere emr-i şerîf ve iki kapucu verilmek fermân olunmağın mâliye tarafından vech-i meşrûh üzere hükm-i şerîf verilmek için işbu tezkere verildi tahrîren fî târihi'l-mezbûr

During the 1590s, prices were gradually increasing in Istanbul. This price rise was most likely connected with the wars against the Habsburgs. The price rise would negatively affect the budget of the Süleymâniye by increasing certain expenditure items such as the kitchen and miscellaneous expenditures. On the other hand, as long as the waqf was able to reflect the price rise to the tax farm contracts, it would profit significantly from the increases in the prices of agricultural products. Can we link the financial deterioration of the waqf to the price rise and thus to the Habsburg wars? The waqf income could not keep pace with the increasing expenditures due likely to the price rise, and the negative economic effect of the warfare contributed to the financial distress of the waqf. However, there was another explanatory factor for the worsening financial situation of the Süleymâniye waqf. The years between 1591 and 1595 were drought years in the Eastern Mediterranean and the same years seem to have witnessed droughts, harvest failures and famines in Istanbul and in the Balkans.⁵⁹ Successive droughts lasting throughout years push the agricultural prices up. The kitchen expenditures increase bringing about an additional burden to the waqf budget. While the expenditures increase, the waqf

⁵⁹ Ramzi Touchan et al., "Reconstructions of Spring/Summer Precipitation for the Eastern Mediterranean from Tree-Ring Widths and Its Connection to Large-Scale Atmospheric Circulation", *Climate Dynamics*, 25, 2005, 75-98.

income declines due to the widespread harvest failure resulting from drought. Thus, as the crop yield declines the waqf could not profit from the increase in agricultural prices. At the same time, the waqf experiences difficulties in revenue collection and the arrears begin to accumulate year by year. As the receipts could not meet the expenditures, the waqf needed to suspend some salary and stipend payments and got into debt for its purchases in the middle of the 1590s. However, mismanagement and corruption are to be seriously considered in explaining the financial decline of the waqf institutions. It is likely that the control over the imperial waqf institutions might have loosened up amid the social and political turmoil, widespread rebellions and wars of the late 16th century. Appointing an experienced and skillful manager to the waqf administration and maintaining an efficient and constant control over the waqf was significant for improving financial performance and preventing corruption. It can be more than a mere coincidence that the financial situation of the Süleymâniye was getting better after 1587 when a new administrator who has proved in his past career that he is a capable manager was appointed.

Coming to the second point, the detailed arrears registers which enabled me to conduct this financial analysis and to draw the actual financial picture of the waqf, contain various, comprehensive and detailed information on the financial and operational matters. Only through the arrears registers, the real stock of waqf's arrears could have been revealed. These registers listed the arrears, the collections and the remainder sums of arrears which were not recorded in the account books. It was difficult in some cases to follow the arrears and collections over time through the account book and registers. This was partly due to the reason that the account books applied an unusual bookkeeping practice and partly due to the fact that the date of collections were not stated in the records in the arrears registers. In addition, these made formidable difficulties for determining the amount of arrears at each accounting period and the amount of arrears included in the reserve. Nevertheless, the records in the arrears registers evidently demonstrated two significant points that first, there were continuous difficulties in revenue collection and secondly there were large sums of arrears accumulated throughout the years.

Account Books	Accounting Period
MM 1954/1	9 Rebî'ü'l-evvel 993 – 19 Rebî'ü'l-evvel 994
MM 1954/2	20 Rebî'ü'l-evvel 994 – selh-i Rebî'ü'l-evvel 995
MM 1954/3	gurre-i Rebî'ü'l-evvel 995 – gâyet-i Cemâziye'l-evvel sene-i minhu
MM 5832/1	gurre-i Cemâziye'l-âhir 995 – 11 Rebî'ü'l-âhir 996
MM 5832/2	12 Rebî'ü'l-âhir 996 - 22 Rebî'ü'l-âhir 997
MM 5758/1	23 Rebî'ü'l-âhir 997 – 3 Cemâziye'l-evvel 998
MM 5758/2	4 Cemâziye'l-evvel 998 – 14 Cemâziye'l-evvel 999
MM 5758/3	15 Cemâziye'l-evvel 999 – gâyet-i Felvâr 1000
MM 4503	19 Receb 1004 – 20 Muharrem 1005

Detailed Registers	
MM 1954/B2	Contains the records of the arrears from 966-987, dateless
MM 1954/B1	Gives the arrears from 983-991, dated 26 Cemâziye'l-evvel 994
MM 1148	Gives the arrears from 983-991, dated Şa'bân 994
MM 513	Gives the records of the deliveries from the revenue collections by el-havâle Hüsrev Çâvus between 2 Zi'l-ka'de 993-gayet-i Şa'bân 994, dated evâhir-i Şevvâl 994
MM 1993	Gives the arrears remaining from the period 983-1002, dateless
MM 7150	Gives the summary accounts for the years 995-1003, and contains the tax farm and the arrears registers covering the years 984-994, probably dated 1003

Table I

	993-94	994-95	995	995-96	996-97	997-98	998-99	999-1000
	1585-86	1585-86	1586	1587-88	1588-89	1589-90	1590-91	1591-92
Total Expected Income	9.039.602	10.460.781	5.128.139	8.484.780	8.544.105	8.684.690	8.827.430	9.387.783
Expected Rev. of the Current Period	5.277.759	5.263.129	451.763	5.677.971	5.657.098	6.009.488	6.119.088	6.077.906
<i>Tax-farm revenues</i>	4.286.300	4.286.297		4.738.548	4.747.297	4.821.305	5.027.299	5.130.965
<i>Monthly revenues</i>	126.872	133.608		103.100	116.681	123.764	107.607	105.826
<i>Miscellaneous revenues</i>	145.498	136.574		130.642	153.483	139.114	?	164.952
Down payments	222.408	67.188		43.960	129.400	113.200	?	44.030
<i>Poll tax revenues</i>	453.194	448.533		529.675	493.857	492.638	?	476.028
<i>Revenue from the sales</i>	43.487	207.617		132.046	17.390	160.662	?	4.905
Previous Acc. Balance	420.110	2.479.733	2.607.779 ⁶⁰	2.806.808 ⁶¹	877.597 ⁶²	97.669	120.786	228.533
<i>Arrears pre- 992/1584</i>	88.800	420.732	261.033	392.979	398.445	6.820	17.063 ⁶³	89.970
<i>Arrears from 992/1584</i>	331.310	331.310	463.728	12.468	3.800			
<i>Arrears from 993/1585</i>		1.727.691	1.876.890	143.672				70.000
<i>Arrears from 994/1586</i>				743.642	410.811	29.400	29.960	
<i>Arrears from 995/1587</i>					64.541			
<i>Arrears from 996/1588</i>						61.449		
<i>Arrears from 997/1589</i>							73.763	
<i>Arrears from 998/1590</i>								68.563
Transferred Reserve	3.341.733	2.721.079	2.068.597		2.009.410	2.577.483	2.587.556	3.081.344

⁶⁰ Its previous amount at the end of the prior account book was 2.601.651 akça. A sum of 6.128 akça was added to this sum and an explanation was provided for it in the account book.

⁶¹ It is the sum of 1.171.833 akça remaining at the hands of outgoing administrator and revenue collector, and 1.280.293 akça registered as the collection from the former arrears and 354.682 akça which was delivered to the waqf by the hands of previous administrator and revenue collector from the collections from the former arrears.

⁶² It is the sum of 64.541 akça which remained uncollected from the previous period and 813.056 akça which consisted of the arrears remaining from the former years but was not registered in the account book before, however, which appears now because it was collected.

⁶³ The exact date of this arrear is not certain but it remained from the period of the administrator 'Abdî.

	993-94 1585-86	994-95 1585-86	995 1586	995-96 1587-88	996-97 1588-89	997-98 1589-90	998-99 1590-91	999-1000 1591-92
Expenditures								
Salary Payments	1.237.546	1.364.662	209.540	1.092.055 ⁶⁴	1.310.746	1.336.420	1.242.820	1.246.742
Expenditures (Kitchen Expenditures)	1.486.990	2.924.540	644.215	2.395.567	2.547.478	2.770.621	2.845.286	3.648.604
<i>Pays for beneficiaries</i>	1.174.986	1.501.331	190.789	775.209	939.201	1.287.862	1.237.173	1.204.478
Uncollected revenues	2.059.001	2.601.651	2.819.157	1.150.374	61.449	73.763	67.563	141.265
<i>Arrears from 992/1584</i>	331.310	261.033	254.033	1.085.833 ⁶⁵				
<i>Arrears from 993/1585</i>	1.727.691	463.728	463.728					
<i>Arrears from 994/1586</i>		1.876.890	1.876.890					
<i>Arrears from 995/1587</i>				64.541				
<i>Arrears from 996/1588</i>					61.449			
<i>Arrears from 997/1589</i>						73.763		
<i>Arrears from 998/1590</i>							67.563	
<i>Arrears from 999/1591</i>								141.265
Reserve	3.059.779	2.068.597			2.577.483	2.587.556	3.081.344	2.928.996

⁶⁴ Paid for ten months.

⁶⁵ The total amount of arrears for the years before the current year.

Table II: Some main revenue and expenditure items according to MM 7150

Total Income			54.842.888					
	995/1587	996/1588	997/1589	998/1590	999/1591	1000/1592	1001/1593	1002/1594
new revenues ⁶⁶	4.350.549	4.747.297	4.821.305	5.027.299	5.130.966	5.178.301	5.204.156	5.315.001
from the arrears ⁶⁷	1.534.975	813.056	36.220	47.023	159.970	1.151.230		179.468
poll tax collection	529.675	493.875	651.443	637.566	627.228	871.762	910.855	905.251
rent revenues	285.247	246.789	262.787	201.025	270.978	274.200	260.000	155.000

Total Expenditures			46.908.374					
	995/1587	996/1588	997/1589	998/1590	999/1591	1000/1592	1001/1593	1002/1594
num. of employees	939	917	957	956	936	948	942	948
salary payments	1.077.255	1.310.746	1.336.230	1.242.820	1.244.250	1.491.156	1.270.361	1.233.370
num. of beneficiaries	204	240	261	260	268	288	292	296
stipend payments	809.957	969.433	1.287.867	1.237.173	1.203.978	1.326.730	1.264.934	1.214.383
kitchen exp.	1.813.734	1.873.158	2.071.921	2.229.074	2.915.551	1.855.491	4.121.611	3.333.575
Delivered to the Central Treasury			4.196.798					

⁶⁶ an mahsûl-i cedit.⁶⁷ an bakâyâ-i sinîn-i mâziye.

XVIII. VE XIX. YÜZYILLARDA KÜTAHYA GEDİZ (GEDOS) ŞAP MADENİ

EMİNE DİNGEÇ*

Madenlerin kullanımı teknolojik gelişmeyi beraberinde getirmektedir. Bu durumda, madenlerin bilinçli kullanımı toplumsal kalkınmayı sağlayarak bir toplumu diğer topluma karşı güçlü kılabilmektedir. Osmanlı Devleti'nde madenin kullanımı, işletimi ve satışının organizasyonu devletin elinde olması sebebiyle hazineye gelir sağlamaktaydı. Madenler, şaphaneler, darphaneler, kara ve deniz gümrükleri doğrudan devlet hazinesine katkı sağlamaktaydı ve mukataa sistemi içinde işletilmekteydi¹. Mukataa geliri ise, ağnam geliri hariç bütçe içinde %24-%37 arasında değişim göstermekteydi². Bu nedenle Osmanlı Devleti kuruluş döneminden itibaren gümüş, kurşun, kalay, demir gibi stratejik ve askeri öneme sahip madenlerin bulunduğu yerleri topraklarına katmaya başlamıştır³.

Aynı şekilde İnalçık, Osmanoğulları'nın Germiyanogulları'nı topraklarına katma arzusunu Kütahya'da bulunan şap madenine bağlar⁴. Gerçekten de Kütahya şap madeni Germiyanogulları'na servet ve kültür zenginliğini sağlarken, Aydın ve Saruhan limanlarına da ticari canlılık getirmektedir. Osmanlı bu bölgeyi topraklarına dâhil ettikten sonra şap imtiyazını ele geçirerek hazinesini güçlendirmiştir⁵. Araştırmamız bu noktada XIII. ve XIV. yüzyılda önemli bir ticari araç olan şapın, XVIII. ve XIX. yüzyılda da

* Yrd. Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kütahya. emine9@gmail.com

¹ Mukataalar doğrudan devlet işletmeleri, devlete ait gelir payının tahsili işi, inhisar, haline getirilen herhangi bir kuruluşun işletme hakkı veya üretilen malı satın alma tekelı gibi özellik taşıyabiliyordu. Bkz. Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1997, s. 177; Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 115.

² Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Mali Yapısı'nın Ana Hatları", *Osmanlı*, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 128.

³ Rhoads Murphey, "Mineral Exploitation in the Ottoman Empire", EI, volume V, Leiden, 1986, s. 974.

⁴ Halil İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 128.

⁵ İnalçık, *a.g.e.*, s. 128.

bu önemini koruyup korumadığı ve araştırılan tarihlerde Gediz şap madenin işletme sistemi, şap üretimi, üretilen malların nakliyesi, şap madenin satış noktaları ve madende çalışanların durumunu tespit etmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca çalışmamız, Gediz şap madeni işletme sistemi örneğinde Osmanlı Devleti'nde maden yönetimi hakkında bilgi edinilmesini sağlayacaktır. Araştırma, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Cevdet Dâhiliye, Maliye, İktisat ve Darphane katalogu taranarak ve Maliyeden Müdevver defterleri incelenerek XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Gediz Şaphanesi'ne ait veriler esas alınarak hazırlanmıştır.

XVIII. yüzyıla ait Osmanlı arşiv belgelerine göre şap, Karahisar-ı Şarkî (Şebinkarahisar), Gedos ve Gümülcine yakınlarında bulunan Marunya'da (Maruniye) çıkarılmaktadır⁶. Osmanlı kaynaklarına Gedos olarak geçen şap madeni bugün Şaphane adı ile anılan ilçede bulunmaktadır. Gediz ve Şaphane arası 36 km'dir. Gediz, Kütahya ilinin güneybatısında yer alır. Şaphane, engebeli bir araziye sahip olan Şaphane Dağı'nın batısında, akarsu vadisinin tabanında kuruludur⁷. Evliya Çelebi, 1680 yıllarında Anadolu'da yaptığı seyahatte, Şap Madeni isimli bir köyden bahseder⁸. XVIII. yüzyılda Şaphane bir köydür⁹. 1870 tarihli salnamede Şaphane Kütahya'ya bağlı nahiye olarak kayıtlıdır¹⁰. Gediz ise XVIII. ve XIX. yüzyılda Kütahya eyaletine bağlıdır¹¹.

Gediz'de çıkarılan Kütahya şapının kullanımı XIII. ve XVI. yüzyıllarda Cenevizlilerin elindeydi¹². Burada bulunan şap madeni daha Bizans

⁶ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *Cevdet Maliye*, 1673; BOA, *Cevdet Maliye*, 1914; BOA, *Cevdet İktisat*, 2099, BOA, *Cevdet Darphane*, 2117. Anadolu'da şap yatakları Foça, Kütahya, Ulubat ve Şebinkarahisar'da bulunmaktadır. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 3. Baskı, Ankara 1984, s. 251. XVIII. yüzyıla ait belgelerde Foça'da çıkarılan şap hakkında bir veriye rastlanmadı. Bu ocak incelediğimiz dönemde sönmüş olabilir. Faroqhi de çalışmasında bu konuya değinmektedir. Krş. Suraiya Faroqhi, "Alum Production and Alum Trade in the Ottoman Empire (about 1560-1830)", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, S:71 (1979), s. 161.

⁷ <http://saphane.meb.gov.tr/> (ET: 05.10.2009).

⁸ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Hazırlayanlar: Tevfik Temelkuran, Necati Aktaş, Mümin Çevik, C. IX-X, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1986, s. 22.

⁹ BOA, *Cevdet Darphane*, 120.

¹⁰ *1287 / 1870-1871 Tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi*, s. 161.

¹¹ BOA, *Cevdet Dâhiliye*, 5721.

¹² Kate Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, s. 81; Faroqhi, "Alum Production", s. 153-154. XIV. yüzyılda Yeni Foça'da çıkarılan şap Anadolu'da en önemli olanlarından biriydi. Krş. Fleet, *a.g.e.*, s. 83; İnalçık, *a.g.e.*, s.128.

zamanında, Cenevizliler ile Bizans arasında önemli bir ticaret aracıydı¹³. Selçuklular ve Beylikler döneminde, bu ticaret devam etti¹⁴. 1381'de Kütahya'nın Osmanlı Devleti'ne ilhakından sonra II. Murad, şap ihracatına sınırlama getirdi. Bu bölgede, pozisyonlarını sağlamlaştırmış olan Osmanlılar şap ticaretini kontrol etme çabasına girmesiyle Venedik senatosu, 1384'te büyükelçilerine Venediklilerin Murad'ın toprağından kaya şapının yükleyebilmesi ve ihraç edebilmesi için çalışıp bunu garantilemeleri doğrultusunda talimatlar verdi¹⁵. Batı Anadolu'nun tamamen Osmanlı egemenliğine girmesiyle Batı ile yapılan şap ticareti önemini kaybetmeye başladı¹⁶. XV. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin kısıtlamalarıyla şap ihracı önemli ölçüde azaldı¹⁷. Şap ticaretinin azalmasında, gidilen kısıtlamalar önemlidir. Fakat, Arıkan, şapı memnu meta mallar arasında göstermemektedir¹⁸. Böylece, Batı'ya şap satışında tamamen yasaklama getirilmediğini fakat kısıtlamaların olduğu düşünülebilir. Ayrıca, gerek İtalya'da yeni şap ocaklarının açılması ve gerekse boya sanayinde geliştirilen yeni teknikler Batı'da şapa olan ihtiyacın azalmasına neden oldu¹⁹. Fakat bu durum şapın ülke içindeki ticari kullanımını arttırmış olmalıydı. Osmanlı Devleti'nin şap ihracı konusunda getirdiği kısıtlamanın asıl amacı bu madenin öncelikle ülke ihtiyaçları için kullanılmasını ve ekonomik kalkınmayı sağlamaktır. Fleet, bu konuda Osmanlı'nın beyliklerden daha güçlü bir ticari politika izlediğini belirtir²⁰.

¹³ Angeliki E. Laiou-Thomadakis, "The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System: Thirteenth-Fifteenth Centuries", *Dumbarton Oaks Papers*, S:34, 1980-1981, s.180.

¹⁴ Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I: Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine Kadar*, İstanbul 1990, s. 43, 99.

¹⁵ Fleet, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁶ İnalçık, *a.g.e.*, s. 128.

¹⁷ Fakat, Osmanlı Devleti, bu hayati madenin ihracatını kısıtlamış olsa da, buğday, deri, pamuk, ya da bakır gibi bazı yiyecek ve stratejik ham maddeleri yasaklandığı gibi asla yasaklanmadı. Bkz. Faroqhi, "Alum Production", s.153.

¹⁸ Zeki Arıkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)", *IÜ. Ed. Fak. Dergisi, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 297. Şapın tamamen yasaklanmadığı konusunda Faroqhi de Arıkan ile aynı görüştedir. Bkz. Faroqhi, "Alum Production", s.153.

¹⁹ Turan, *a.g.e.*, s. 99; Faroqhi, "Alum Production", s.154; Mehmet Ersan, "XIII. – XIV. Yüzyıllarda Şap Ticareti ve Şebinkarahisar", *Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu – Bildiriler, (30 Haziran – 1 Temmuz 2000)*, İstanbul 2000, s. 60. Bu makalenin bana ulaşmasını sağlayan Ersan'a teşekkür ederim.

²⁰ Fleet, *a.g.e.*, s. 96. Şapın iç piyasaya yöneltilmesi konusunda ayrıca bkz. Fatma Acun, *Karahisar-ı Şarkî ve Koşluhisar Kazaları Örneğinde Osmanlı Taşra İdaresi (1485-1569)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. 93.

Kolayca suda eriyebilen, doğada gri, sarı ve kırmızımsı renkte bulunan ve kullanım alanları itibariyle aranılan bir maden olan şap, sanayide farklı yerlerde kullanılırdı²¹. En önemli kullanım yeri boyama endüstrisiydi. Şap madeni, kökboyalarda kalıcılığını sağladığından boyanın kumaşa iyi işlemesi için gereklidir²². Kumaş boyamada şapın kullanımı ile işleme tabi tutulan madde, güneşe karşı daha dayanıklı olurken aynı zamanda boya da daha iyi sabitleşiyordu²³. Bu nedenle şap, kumaş dokuma sanayinin vazgeçilmez ham maddesiydi. 1502 yılında Bursa'da 1000 civarında dokuma tezgâhı bulunuyordu²⁴. Bu sayının fazlalığında Bursa'nın ticaret yolları üzerinde olmasının yanında Gediz şap kaynağına yakınlığı da önemli olsa gerekir. Yine Gediz havzası, kilim ve halı dokumasında yoğunluk kazanan bir bölgedir²⁵.

Şap, derinin tabaklama işleminde de kullanılırdı²⁶. Örneğin, Gediz'de çıkarılan şap, Kıbrıs ve Sakız'da deri imalatında kullanılmak için gönderiliyordu²⁷. Vilayet salnamelerinde Simav kazasında gön ve sahtiyan imal edildiği ve satıldığı belirtilmektedir²⁸. Yine burada kullanılan şap Gediz'den sağlanıyor olmalıdır. Anadolu'da şapın deri imalatında kullanımı çok eski zamanlardan beri biliniyordu²⁹.

Şapın bir diğer kullanım alanı ise kuyumculukta altının parlatılmasında olmuştur³⁰. Para basımında da kullanılan şap, darphanelere gönderil-

²¹ Malik Sayar, *Mineraloji ve Jeoloji*, İstanbul Üniversitesi Maden Fakültesi, İstanbul 1960, s. 161.

²² Türk kırmızısı ya da Edirne kırmızısı olarak bilinen renk, yağ, mazı suyu, şap, kireç ve kök boya kullanılarak bir ay kadar süren ve yirmi kadar basamaktan oluşan işlemlerle elde edilir. Bkz. Zeki Tez, "Osmanlı Tekstil Üretiminde Kullanılan Doğal ve Yapay Boyarmaddeler", *Türk Teknoloji Tarihi, I. Türk Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri (15-17 Kasım 2001)*, İstanbul 2003, s. 2.

²³ "Şap", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXX, Ankara 1981, s. 209.

²⁴ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Çevirenler: Gül Çağalı, Özgür Türesay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 107.

²⁵ İnalçık, *a.g.e.*, s. 36.

²⁶ Elizabet A. Zachriadou, *Trade and Crusade Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)*, Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, Venice 1983, s. 167.

²⁷ BOA, MAD (Maliyeden Müdevver Defterleri), 9665.

²⁸ 1292/ 1875-876 Tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 133.

²⁹ Faroqhi, "Alum Production", s.154.

³⁰ Zachriadou, *a.g.e.*, s. 167; Bkz. Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Tranzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, C.2. 2. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 467.

miştir³¹. Faroqhi'nin belirttiğine göre 1599-1600 yıllarında Ankara'da ikamet eden bir kalpazanın sermayesi arasında şap da bulunmuştu³².

Şap ayrıca eczalıkta ve tıpta kullanılıyordu. Şapın hemostatik (kan durdurucu), antiseptik ve astrenjan (büzücü) özellikleri sayesinde; ilkçağlardan bu yana ağız ve ayak yaralarının tedavilerinde, istenmeyen bebeklerin düşürülmesinde, kanamaların durdurulmasında, kabızlıkta vb. kullanılıyordu³³.

Şap, farklı alanlardaki kullanımı ile önemli bir ticari araç olarak devletin sosyal ve ekonomik hayatında önemli rol oynadı. Kullanım alanlarının zenginliği ve ekonomik değer ifade etmesiyle şap madeninin varlığı gerek Gediz, gerekse Kütahya'nın ekonomik ve ticari açıdan kalkınmasını sağlayan bir unsur oldu.

Gediz Şap Madeni İşletmesi

Osmanlı Devleti'nde madenler, taş ocakları, bir kısım ormanlar, iskeleler, dalyanlar, çeltik sahaları, boyahaneler, mumhaneler, tuzlalar ve simkeşhaneler gibi bir kısım endüstriyel faaliyetlerin yapıldığı yerlerin mülkiyeti devlete aitti³⁴. Şap, devletin malı sayılmakta ve bazı yerlerde "miri şap" ifadesi kullanılmaktaydı³⁵. Osmanlı Devleti'nde şap üretimi, diğer maden işletmelerinde olduğu gibi mukataa yoluyla ehil kişiler tarafından organize edilmekteydi³⁶. Mukataa sistemi, iltizam, emanet ve malikâne olmak üzere üç şekilde uygulanmaktadır³⁷. Şap maden işletiminde genellikle iltizam yöntemi uygulanmaktaydı. Buna göre, maden işletme girişimcilerinden en yüksek fiyatı verene verilir ve üç yıllık bir süreç için sözleşme imzalanırdı. Belirlenen yıllık taksitler merkez hazineye aktarılırdı. Sözleşmeyi imzalayan teminat göstermek durumundaydı. Hazineye hiçbir ödeme ya-

³¹ Yine Kıbrıs ve Sakız'a darphanede kullanılmak üzere, Gediz şapı gönderilmektedir. Bkz. BOA, MAD, 9665.

³² Faroqhi, "Alum Production", s.155.

³³ Ayşegül Demirhan Erdemir, "Tıbbi Folklorumuzda Şap ve Bazı Örnekler", *Türk Halk Edebiyatı ve Folklorunda Yen Görüşler*, Hazırlayan: Feyzi Halıcı, C.I, Güven Matbaası, Ankara 1985, s. 301-307. Evliya Çelebi de şapın kullanım alanlarına değinirken; sirke merhemine konup nasır olan yaraya ekildiğini belirtir. Bkz. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 467.

³⁴ Lütfi Güçer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 23/1-2, İstanbul 1961-1963, s. 98.

³⁵ BOA, *Cevdet Dâhiliye*, 5721.

³⁶ Faroqhi, "Alum Production", s.155.

³⁷ Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 177; Çakır, *a.g.e.*, s. 115.

pılmazsa genellikle tutuklanırdı. Ödemeyi gerçekleştiremeyen mültezimler arasında hayatlarını dahi kaybedenler bulunmaktaydı³⁸.

Kütahya eyaletinde bulunan Gedos (Gediz) şaphanesi de iltizam yoluyla işletilmekteydi³⁹. Bu sistem aynı zamanda Karahisar-ı Şarkî ve Marunya'daki şap işletmelerinde uygulanmaktaydı⁴⁰. XVIII. yüzyılda Gedos şaphanesi, Gümülcine'de bulunan Marunya şaphanesi ile birlikte Darphane-i Amire tarafından idare ediliyordu⁴¹. Belgelerden anlaşılan, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda bu iki şap maden ocağının birlikte iltizama verildiğidir⁴². Bu durum, iltizama sunulan iki şap maden ocağının pazarlama alanlarının da aynı olmalarını açıklamaktadır. XVIII. yüzyılda Gediz şap madeni III. Mustafa'nın kızı Şah Sultan ve Mihrişah Sultan'ın tasarrufundaydı⁴³.

İltizama vermek için ihaleler Mart ayının başında yapılırdı. 12 Mart 1761 tarihinde açılan ihalede Gediz Şaphane Mukataası'nın üç senelik işletme hakkı *hâcegân-ı dîvân-ı hümayûndan* Seyyid Abdülkerim Efendi'ye verildi⁴⁴. İltizama verilirken sarraf kefaleti aranmıştı⁴⁵. Bu sözleşmeyi gerçekleştiren mültezim, devlete olan borcunu sarraf kefaletiyle zamanında ödemeyi garanti ediyordu⁴⁶. Devlet, alacağını garanti altına almak için nakit alabileceği kişilerin kefaletini istemekteydi. İltizama verilirken yapılan sözleşmede devlet, özellikle şapın satış bölgelerine dikkat edilmesi, üretilen şapın nakil edilip satılacağı yerlerde öncelikle miri şap satışının gerçekleşmesi, başka yerin şapının satılmaması üzerinde duruyordu⁴⁷. Bu uygulama

³⁸ Faroqi, "Alum Production", s.156.

³⁹ BOA, *Cevdet Dâhiliye*, 5721.

⁴⁰ BOA, *Cevdet Dâhiliye*, 5721; BOA, *Cevdet Darphane*, 622.

⁴¹ BOA, *Cevdet Dâhiliye*, 5721. Madenlerin idaresi XVIII. yüzyıla kadar *Hazine-i Amire* tarafından gerçekleşmiştir. 1736 tarihinden itibaren ise *Darphane Nezareti* ilgilenmeye başlamıştır. Bkz. Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s.7.

⁴² BOA, *Cevdet Maliye*, 17080; BOA *Cevdet Dâhiliye*, 5721; BOA, *Cevdet Maliye*, 1914.

⁴³ Belgeler bu konuda net değildir. Bir belgede, "...Şah Sultân aleyhi's-şân hazretlerinin ber vech-i mâlikâne uhde-i aliyyelerine kayd..." ifadesiyle sadece Şah Sultan'a ait olduğu anlaşılırken (Bkz. BOA, *Cevdet İktisat*, 930. Tarih: 30 Eylül 1761) bir diğer belgede aralarında ki belge tarihleri arasında sadece dört yıl olmasına rağmen Şah Sultan ile birlikte Mihrişah Sultan'ın da adı anılmaktadır. "*Kütahya eyaletinde vâki' Gedos şâbhânesi mukatâ'ası kerimeteyn-i muhteremeteyn-i hazret-i şehriyâri devletlü ismetlü Şâh Sultân ve Mihrişah Sultân zâde'llâhu te'âlâ ömrehümânın iştirâken mâlikâne uhde-i aliyyeti's-şânlarında olup...*" BOA, *Cevdet İktisat*, 2146.

⁴⁴ BOA, *Cevdet İktisat*, 930.

⁴⁵ BOA, *Cevdet Dâhiliye*, 5721. İltizama sarraf gösterme şartı XVIII. Yüzyıl sonlarında uygulanmaktadır. Bkz. Çakır, a.g.e., s. 115.

⁴⁶ Bkz. BOA, *Cevdet Maliye*, 17080.

⁴⁷ BOA, *Cevdet İktisat*, 930.

ile devlet mültezimi korurken, hazineye girecek olan finansal kaynağı da garanti altına almaktaydı. Bu sözleşmeyi yapan, devlete olan borcunu zamanında ödemeyi garanti ediyordu⁴⁸.

Üretimde olan dalgalanmalar, iltizam süresini değiştirmekteydi. Örneğin Faroqhi, XVII. yüzyılda Gediz'de bulunan şap madeni mültezimlerinin durumlarının iyi olmadığı için aynı bedel karşılığı, iltizam süresini 3-4 yıldan 8 yıla çıkartıldığını belirtir⁴⁹. XVIII. yüzyılda iltizamın üç yıllığına düşmesi ve hatta sözleşmeye fazla gelir maddesinin düşülmesi mültezimlerin durumlarının nispeten iyileştiğini göstermektedir. Hatta XIX. yüzyılda, iltizam süresi 2 yıla düştü. Bu görüşü destekleyen durum, 1837'de gerçekleşti. Buna göre, Gediz ve Marunya Şaphanesi, İstanbul Duhan Gümrüğü Müdürü Fehim Efendi'ye iki yıllığına üç yük, 66.752 kuruş karşılığında iltizama verildi⁵⁰. Fakat Fehim Efendi 1838 ve 1839 yıllarında bir yük fazla hâsılat elde etti⁵¹.

Faroqhi, Delumeau'nun verilerine dayanarak XVI. yüzyılın ikinci yarısı için Osmanlı Devleti'ndeki şap üretimi konusunda tahminler yürütmektedir⁵². Bu tahminlerine göre Gediz'de çıkarılan şap, diğer yerlere oranla en az olanıydı. Gümülcine'de çıkarılan şap Gediz'dekine oranla biraz daha fazlaydı. Gediz ve Gümülcine'de yıllık üretim 400 ton'du. Karahisar-ı Şarkî'deki eklenince 750 tona ulaşıyordu⁵³. Faroqhi'nin vurguladığı bir diğer nokta ise XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki üretim ile XVIII. yüzyılın ikinci

⁴⁸ BOA, *Cevdet Maliye*, 17080.

⁴⁹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 181.

⁵⁰ 1 yük= 162, 144 kg. Bkz. Walter Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, Çeviren: Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. 44.

⁵¹ İncelediğimiz yüzyıllarda, Gediz şaphanesinde üretimin tam olarak ne kadar olduğunu hesaplamak mümkün olmamıştır. Fehim Bey'in mültezimliği döneminde tahmini bir hesaplama gidilebilir fakat bu sadece Gediz'i içermeyecek bir hesaplama olacaktır. Buna göre iki işletim yerinde iki yıllık için, üç yük şap satışı tahmin edilmiştir. Böylece beklenen tahmini şap miktarı 486.432 kg.'dır. Fakat o yıl beklenenden 1 yük daha fazla şap satışı olmuştur. (Bkz. BOA, *Cevdet Maliye*, 17080) Böylece satışa çıkan şap 648.576 kg.'a ulaşmış olmalıdır. Bu miktar iki yıla ve iki işletim merkezine bölündüğünde bir işletim birimine düşen yıllık miktar kabaca bir yüke düşecektir. Bir yük 162.144 kg. olarak hesaplandığına göre, bu değer önceki yüzyıllardaki aşağıda bahsi geçecek değerlere göre oldukça düşüktür. Bu değer, Acun'un XVI. yüzyılda tahrir kayıtlarına göre Karahisar-ı Şarkî'deki şap üretim hesabına daha yakındır. Acun da, 1520 yılında Karahisar-ı Şarkî'de şap üretimini 108.750 kg. olarak bulmuş ve seyyahların verilerini abartılı olarak değerlendirmiştir. Bkz. Acun, *a.g.e.*, s.127.

⁵² Jean Delumeau, *L'alun de Rome, XVe-XIXe siècles*, Paris 1962, s. 21. Akt. Faroqhi, "Alum Production", s.164.

⁵³ Faroqhi, "Alum Production", s.164.

yarısındaki üretim arasında çok büyük bir farkın olmamasıydı⁵⁴. Burada ton olarak verilen oranlar abartılı görünmektedir. Oysa, XV. yüzyıl için yine Faroqhi, tarafından verilen tahmini üretim miktarı daha gerçekçidir⁵⁵. Buna göre Osmanlı Devleti'nde yıllık şap üretimi 148.742 *men*'dir ki, 1 *men* = 7,6 kg. değerinden 1130,4 kg. yapmaktadır⁵⁶. Bu miktar bizim yaptığımız arşiv çalışmalarına göre yüzyıllar farklı olsa bile daha makul bir değerdir. Cevdet Darphane'de bulunan bir kayıt bu değere yakın bir orandadır. Buna göre, Karahisar-ı Şarkî'de üretilen şap miktarı her onbeş günde bir kuyu şap olup, her kuyudan on beş Halebî kantar şap elde edilmektedir⁵⁷. Bu da senelik 24 kuyudan üretilen şap 820,8 kg. ulaşmaktadır⁵⁸. Zaman içindeki üretim farklılığı göz önünde bulundurulur ise XVIII. yüzyılda üretimin XV. yüzyıla göre arttığı fakat bu artışın yüksek meblağlara ulaşmadığı söylenebilir⁵⁹. Böylece, Faroqhi'nin yüzyıllar arasında üretimde farklılığın çok değişmediği konusundaki görüşünü paylaşabiliriz. Çünkü, XVI. yüzyıl ile XVIII. yüzyıl arasında üretimin aynı olup olmadığı konusundaki değerlendirmeyi Karahisar-ı Şarkî'de test edebilmekteyiz. Acun'un XVI. yüzyıl için, verdiği *beher on beş günde bir kuyu şap derdirdikleri* konusundaki bilgi 1762 yılına kadar üretilen şap miktarı ile aynıdır⁶⁰. Buna göre, Karahisar-ı Şarkî'de XVIII. yüzyılda üretilen şap miktarı değişmemiştir. Her ne kadar Karahisar-ı Şarkî üzerinden genellemeye gitmek biraz tehlikeli olsa da, Faroqhi'nin üretim miktarının değişmediği konusundaki görüşünü Karahisar-ı Şarkî ile test edebildiğimize göre, bunu Gediz ve Marunya için de geçerli sayabiliriz. Öyle ki, XIV. yüzyılda Kate Fleet'in verdiği değerler de, üretiminde farklılığın yüzyıllar içinde çok değişmediğini gösterir. Fleet, Karahisar-ı Şarkî'deki şap ocaklarından yılda 14.000 kantar (790.202 kg.) şap üretildiğini belirtir⁶¹. Bu değer, arada yüzyıl farkı olmasına rağmen, bizim çalışmalarımızda bulduğumuz sonuca daha yakındır. Pegolotti'ye göre değerlerini belirten Fleet'in verdiği rakamları makul ka-

⁵⁴ Faroqhi, "Alum Production", s.164.

⁵⁵ Faroqhi, "Alum Production", s.162.

⁵⁶ Hinz, *a.g.e.*, s. 27.

⁵⁷ 1 Halebi Kantar=2.28 kg. Bkz. Hinz, *a.g.e.*, s. 38.

⁵⁸ İşlem: 2.28 x 15= 34. 2 kg 34. 2 x 24 = 820.8 kg.

⁵⁹ Karahisar-ı Şarkî'de zaman içinde iki ocak daha eklenmiştir. Üretim ile verilen bilgiler oldukça farklıdır. Örneğin 1520'lerde Karahisar-ı Şarkî'de Acun'un tahrir defterlerine göre yaptığı çalışmada, şap üretim miktarını 108.750 kg. olarak bulmuştu. Bu miktar da oldukça düşük görünmektedir. Bkz. Acun, *a.g.e.*, s. 127.

⁶⁰ BOA, *Cevdet Darphane*, 122; Acun, *a.g.e.*, s.127.

⁶¹ Kate Fleet, "Osmanlı Topraklarında Latin Ticareti (XIV-XV. Yüzyıllar)", *Osmanlı*, C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 83.

bul edersek, Pegolotti'nin XIV. yüzyılın ilk yarısında, Kütahya'daki yıllık şap üretiminin 12.000 kantar (677.316 kg.) olarak belirttiği değeri de kabul etmemiz gerekmektedir⁶². Fakat bu oran da bizim hesaplamalarımıza göre fazladır.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamelerinde Kütahya'da billur isminde bir madenin çıkartıldığı belirtilse de üretiminden bahsedilmez⁶³. Billur ismi ile çıkarılan madenin şap olması gerekir. Görüldüğü gibi, şap üretimi ile ilgili verilen veriler kesin bir değerlendirme yapmamızı engellemektedir. Buna rağmen yukarıdaki değerlendirmeleri, göz önünde bulundurup (iltizam süresinin iki yıllığa düşmesi, önceden Kütahya'da üretimin diğer yerlere göre az olması fakat üretimin çok fazla değişmediği) rakamsal değerlerde ise arşiv belgelerini esas alırsak, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Gediz'de üretim artışından bahsedebiliriz.

Çıkarılan Şapın Kalitesi

Şap, doğada, *kaya şapı* ve *toz şapı* olmak üzere iki şekilde bulunur⁶⁴. Bu iki şap tipinden kaya tipi olan daha iyi ve daha pahalıdır. Diğerinin ise kalitesi daha düşüktür⁶⁵. Bu iki çeşit sınıflandırma genel olarak Osmanlı vesikalarına da yansımıştır. Osmanlı vesikalarında şap, nitelik ve nicelik olarak, *kaba şap* ve *hurda şap* olarak ayrılmıştır. Kaba şap tabiri kaya şapı, hurda şap tabiri ise toz şapı ifade etmektedir. Bu belgelerde, kaba şapın ekonomik değeri hurda şapa göre daha yüksektir⁶⁶.

Genel olarak kaba ve hurda olarak ikiye ayrılan şap, 1840 yılına ait, Cevdet İktisat'da kayıtlı bir belgede büyüklüğüne göre dört kalitede sınıflandırılarak fiyatlandırılmıştır. Bu belgeye göre şap; İrice dane ve *armoloz*

⁶² Bkz. Acun, *a.g.e.*, s. 127. Acun'un verdiği değerler ile Pegolotti'nin değerleri 6 kat bir fark bulunmaktadır. Oysa Acun'un kuyu üzerinden verdiği değer hesaplama yapıldığında Pegolotti'in verdiği değere yakındır. Ki bu da daha sonraki yüzyılda Cevdet Darphane 122'de kayıtlı bilgi ile örtüşmektedir; Ersan, *agm*, s. 57.

⁶³ 1288 / 1871-1872 Tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, s. 125.

⁶⁴ Fleet, *a.g.e.*, 1999, s. 80. Antikçağlarda da kullanılan şap yine benzer şekillerde sınıflandırılmıştı. Eski Mezopotamya'da şap için; *aban*, *aban gabû*, *aban sikkati* terimleri kullanılmıştı. Bu ifadeler, *kristalize şap* veya *şap tozu* anlamlarına geliyordu. Bkz. Martin Levey, *Alum in Ancient Mesopotamian Technology*, İsis 49, 1958, s.166-169

⁶⁵ Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica Della Mercatura*, Ed. A. Evans, New York 1970, s.368; Fleet, *a.g.e.*, s. 80.

⁶⁶ "Hüdavendigâr eyaleti dâhilinde Kütahya sancağında kâin Gedos Şabhânesinde kaba şâbm okkası yedi pâre ve hurda şâbm okkası dörder pâre ücret ile sinîn-i atıkadan berü tabh ve i'mal olunmakta ..." BOA, A. MKT. MVL, (Bâb-ı âsâfi Mektubi Meclis-i Vâlâ), 127/60.

tabir edilen şap, billur tabir edilen *kebir şap*, ufak bulgur tabir olur *kırmızı şap* ve de kırmızı ve beyaz şapların tozu, *toz şap* olarak derecelendirilmiştir⁶⁷. Şapların büyüklükleri azaldıkça fiyat olarak değeri de azalmıştır. (Bkz. Tablo 1.) Rusya, Ruscuk ve Bükreş taraflarına gönderilen bu şaplar, devletin belirlediği satış organizasyonu nedeniyle ya Gediz şapıdır ya da Gümölcine'de çıkarılan şaptır⁶⁸.

Karahisar-ı Şarkî şapı Türkiye'de üretilen en iyi şap çeşidi iken Kütahya'da çıkarılan şap orta kalitededir. Pegolotti'nin verdiği bilgiye göre, burada çıkan şapın kantarında % 80 oranında cevher elde edilir. Bu oran, Foça'daki şapın kantarında %75, Kütahya bölgesinde çıkarılan şapın kantarında % 60' dır. Pegolotti Kütahya şapını, Foça şapına kalite bakımından yakın tarif etmektedir⁶⁹.

Tablo 1. Osmanlı Devleti'nde Şapların Kalitesine Göre Sınıflandırılması (1840)

Şap	Kantar	beher kiyyesi	Guruş
İrice dane ve armoloz ta'bîr olunur	1	70	77
Billûr ta'bîr olunur kebir şâb	1	100	110
Ufak bulgur ta'bîr olunur kırmızı şap	1	60	66
Kırmızı ve beyaz şâbların tozu	1	40	44

BOA, *Cevdet İktisat*, No. 251.

⁶⁷ BOA, *Cevdet İktisat*, 251.

⁶⁸ Bkz. Alt başlık, Satış Organizasyonu.

⁶⁹ Fleet, *a.g.e.*, s. 85; Pegolotti, *a.g.e.*, s. 43.

Üretimde Yer Alan Ustalar ve İşçiler

Madenlerde genellikle babadan oğla geçen bir sistemle *madenciyan* denen kişiler çalışırlardı⁷⁰. Reyanın nasıl topraktan ayrılması yasaksa madencilerin de madenden ayrılması yasaktı⁷¹. Böylece, üretimin devamlılığı sağlanırken aynı zamanda madende çalışanların işlerinde ehil olmaları da sağlanmış olmaktadır.

Şap imalatında ustalar, işçiler ve madenden çıkarılan taşı taşıyan kişiler çalışmaktaydı. Şap imalatı oldukça zor ve zahmetli bir işti.⁷² Şap işçilerinin işlerinde ehil olmaları gerekiyordu. Ehil olmayanların çalışması durumunda şaphane zarara uğrayabiliyordu⁷³. Bu işte çalışma, fiziki güç gerektirdiğinden genç olan işçiler daha verimli oluyordu⁷⁴.

Osmanlı Devleti'nde maden ocaklarında çalışan madenciler örfi vergilerden muaftılar⁷⁵. H. 977 / 1569-1570 tarihli Karahisar-ı Şarkî defterinde 23 köy ve mezra dört kıt'a şap madeninde bulunan reyanın cizye, ispençe, acemi oğlan, avarız, kürekçi ve tekâlif-i örfiyeden bağışıklardı⁷⁶. Faroqhi, Kütahya yakınlarında bulunan şap madeni ile ilgili olarak, vergi kayıtlarından buradaki madencilerin durumu hakkında bilgi edinilemediğini bildirir⁷⁷. Sadaret Mektubî Kalemî'nde kayıtlı olan bir deftere göre, diğer ma-

⁷⁰ Cevdet Darphane kaydında yer alan bir kayıt bu bilgiyi desteklemektedir. "*Karahisâr-ı şarkî sancağında vâki' şâbhâne kurâsi ustalarının takdim eyledikleri bir kut'a arzuhâlleri meşhûmunda kurâ-i merkûme re'âyâları öteden berü şâb ma'denlerinde istihdam olunmaları takribiyle...*" Bkz. *Cevdet Darphane*, 1323.

⁷¹ M. Bülent Varlık, "Osmanlı Devleti'nde Madenlerde Çalışma Koşulları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.IV, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 917.

⁷² "...şâb i'mâli zâten zahmet ve meşakkatli bir san'at olmasından..." Bkz. *BOA, A. MKT. MVL*, 127/60.

⁷³ "...ma'denci olmayan kefere şâb işlemeğe kâdir olmayup mâl-ı miriye külli zarar olduğu muhakka ma'lûm olmağın..." Bkz. *BOA, Cevdet Darphane*, 122.

⁷⁴ *BOA, Cevdet Darphane*, 122.

⁷⁵ Mustafa Altunbay, "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik", *Türkler*, C.10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 795.

⁷⁶ Barkan, 537 numaralı H. 977 (1569-1570) tarihli Karahisar-ı Şarkî adlı defterde yer alan şap ile ilgili kanunlardan bahsetmektedir. Bkz. Barkan, *a.g.e.*, s. 63. 72. Karahisar-ı Şarkî konusunda çalışma yapan Acun, Karahisar-ı Şarkî ve Koyluhisar Kazaları Örneğinde Osmanlı Taşra İdaresi (1485-1569) çalışmasında böyle bir defterden bahsetmemektedir. Bkz. Acun, *a.g.e.*, s. 20-25. Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, Acun'u desteklemekte ve 537 numaralı bir defter kaydı bulunmamaktadır. Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2000, s. 115. Acun'un kullandığı defterler arasında H. 977 tarihli defter bulunmakta olup bu defterlerin Karahisar-ı Şarkî ve Koyluhisar Kazaları'nı içerdiği belirtilmektedir. Ayrıca, Acun aynı yıla ait TT 478 nolu defterin bir kopyasının (TT 482) olduğunu ifade eder. Fakat bu defterin kanunnamesinde şap maden çalışanlarına özgü bir muafiyet bulunmamaktadır. Bkz. *BOA, TT 478*, s. 2-8.

⁷⁷ Faroqhi, "Alum Production", s. 160.

denlerde olduğu gibi Gediz'de bulunan madenciler yaptıkları hizmet karşılığında XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar vergi muafiyetine sahiptiler⁷⁸. Diğer şap işletilen yerlerde olduğu gibi, Gediz'de bulunan şap işçilerinin vergi muafiyet sözleşmesi XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın başında riskli bir konuma girdi. Muafiyet kaldırıldıktan sonra, işçiler beden olarak zorlandıkları gibi ekonomik olarak zorlanmaya başladılar⁷⁹.

Gediz Şaphanesi'nde çalışan ve amele olarak belirtilen işçiler, vergi muafiyetine sahipken, tarifeleri üretilen şapın miktarına ve hatta kalitesine göre belirlenmekteydi. Bu tarifeye göre üretilen kaba şapın okkası yedi pare, hurda şapın okkası dörder pare idi⁸⁰. Muafiyetleri kaldırıldıktan sonra aynı tarife ile çalışmaya devam ettiler. Bu durum işçileri bir hayli sıkıntıya sokmuştu. Ücretin düşüklüğü ve şaphanede işçi olarak çalışmanın zorlukları göz önünde bulundurularak, 12 Mayıs 1861'de Gediz şaphanesinde çalışan işçilerin, amele ücretleri yeniden düzenlendi. Bu tarifeye göre, vergi muafiyetinin kaldırılması da düşünülerek kaba şapın ücreti kırk paraya, hurda şapın fiyatı ise yirmi paraya çıkarıldı⁸¹. Ücretlendirmede kaba şapta % 570, hurda şapta ise % 500'lük bir zam gelmiştir. İlk bakışta bu miktar çok yüksek gibi algılanabilir. Fakat unutulmamalıdır ki önceki tariflendirmede vergi muafiyetleri de söz konusuydu. Aynı düzenlemede vergi muafiyeti söz konusu olmadı, fakat Gediz şap madeninde çalışanlar için vergi indirimi de gündeme gelmişti⁸². Bu düzenleme ile işçilerin durumunda gerçekten bir iyileştirme planlandığı anlaşılmaktadır.

⁷⁸ BOA, A. MKT. MVL, 127/60.

⁷⁹ BOA, A. MKT. MVL, 127/60. Gediz'de bulunan şap maden işçilerinin ekonomik durumu XVII. yüzyılın başında da kötüdür. Faroqi, XVI. ve XVII. yüzyıllarda, Gediz'de iltizam sahiplerinin işçilere ödemeyi teklif ettiği ücretleri tablo olarak göstermiştir. Buna göre XVII. yüzyılın başında işçilerin ücretlerinde %50 oranında düşüş olmuştur. (1601'de 800 akçe teklif edilmişken 1611'de 400 akçe teklif edilmişti) Krş. Faroqi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 389. (Tablo 15.).

⁸⁰ BOA, A. MKT. MVL, 127/60. 1 para=3 akçe, 1 kurus=40 para. Bkz. Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kağıt Para*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 31.

⁸¹ BOA, A. MKT. MVL, 127/60.

⁸² Vergi muafiyetin kaldırılması diğer şaphaneleri de etkilemişti. Karahisar-ı Şarkî'de Şaphane köylerinin çorak topraklarda olması nedeniyle eskiden muaf oldukları vergiyi ödeyecek durumları olamadığından yerlerini terk ettiler. Bkz. BOA, *Cevdet Darphane*, 1323. Kalanlar ise, vergi muafiyetinin gelmesi için mücadele verdiler. Karahisar-ı Şarkî şabhane köyü ustaları, 11 Nisan 1827'deki arzuhalleriyle yeniden muafiyet istemekteydiler. Bkz. BOA, *Cevdet Darphane*, 1323. Bu durumun belki de Gediz'de yaşanmaması için bu düzenlemenin getirildiği söylenebilir. Faroqi, vergi muafiyetinin şap maden bölgelerindeki nüfuslandırma üzerindeki olumlu etkisini belirtir. Gümülcine yakınlarındaki Marunya'da bulunan şap işçilerinin yerleşimlerinin upkı Şebinkarahisar yerleşimciler gibi vergi muafiyetine bağlar. Gümülcine maden yerleşimcileri 18 yüzyılda, özellikle bütün ödemelerin

Şaphane işçilerinin durumunu iyileştirme, ücretlendirme ile sınırlı kalmadı. Çatalca Ormanı'nı kullanma izni sadece onlara verildi. Maden işletmelerinde, çalışanların günlük gereksinimlerinin karşılanması ve çıkarılan cevherin ayrışmasında odun gerekli olduğundan, bu işletmelere orman tanzim edilirdi⁸³. Gediz Şaphanesi'nin odun ihtiyacının karşılanması için Çatalca Ormanı buraya bağlanmıştı⁸⁴. Fakat, Çatalca Ormanı, Hasırtaş, Köpeklerbaşı, Perçinkisenli, Harmanyeri mahalleri ile Sarıçam ve Yağmurlar karyeleri ahalisinin kereste ticareti amacıyla ağaçları kesmelerinden dolayı orman harap olmuş ve şaphane işçileri mağdur duruma düşmüştü. Yeni düzenleme ile bu durum yasaklandı⁸⁵. Bu yasaklama nispeten işçileri rahatlatmış olmalı.

Şap Madenin Pazarlanması

Devletin bazı maddelere uyguladığı tekel politikası nedeniyle, şapın dolaşımı konusunda kısıtlamalar getirildi. 16 Kasım 1770 tarihinde Amasya, Vezirköprü, Merzifon, Çankırı, Çorum, İskilip, Osmancık, Tosya, Kangırı, Ankara, Kastamonu, Karacalar, Karacaviran, Zağferanbolu kâdîlarına, nâiblerine, voyvoda ve diğer zâbitânına gönderilen hüküm, şapın çıkarıldığı yere göre satış bölgelerini belirtmekteydi. Buna göre; Kütahya'da çıkarılan şap Tokat'a kadar olan yerlerin batısında, Amasya, Vezirköprü, Merzifon, Çorum, İskilip, Osmancık, Tosya, Kangırı, Ankara, Kastamonu, Karacalar, Karacaviran ve Zağferanbolu'da; Karahisar-ı Şarkî'de çıkarılan şap ise Tokat ve doğusunda Şam, Halep, Erzurum, Diyarbakir gibi yerlerde satılabilecekti⁸⁶. Gediz mukataasının eskiden beri otuz yedi adet şap örüleri bulunmaktaydı⁸⁷.

Faroqhi, Gümölcine'de üretilen şapın öncelikle Balkanlar ve İstanbul'un ihtiyaçları için ayrılmış olacağını belirtirken, kaynaklarda bu konuda bir netlik olmadığını vurgular⁸⁸. Aslında Osmanlı Arşivi'nde Faroqhi'nin

yapılması konusunda devletin kararlı olduğu zamanlarda, bağışlıklarının devam etmesi için mücadele ettiklerini söyler. Bkz. Faroqhi, "Alum Production", s.160; BOA, A. MKT. MVL, 127/60.

⁸³ Altunbay, agm, s. 795.

⁸⁴ BOA, A. MKT. MVL, 127/60.

⁸⁵ BOA, A. MKT. MVL, 127/60.

⁸⁶ BOA, *Cevdet Maliye*, 1673.

⁸⁷ Buradaki ifadeden satış alanları anlaşılmaktadır. Örü, iktisadi işletmede ve mali faaliyette bu faaliyetin devamı için gerekli ham maddeyi temin eden veya fiskal muamelelerin cereyan ettiği coğrafi bölgeyi özellikle iktisadi işletmenin mahsullerinin satıldığı coğrafi bölgeyi ifade eder. Bkz. Güçer, a.g.m., s.119; BOA, *Cevdet Maliye*, 17080.

⁸⁸ Faroqhi, "Alum Production", s.165.

düşüncesini destekleyen bir belge bulunmaktadır. Bu belgede, İstanbul'da, Marunya madeninden olan şapların satılması öngörülmüştür⁸⁹.

Bu durum, Osmanlı Devleti'nde şap, satış bölgelerinin üçe ayrıldığını düşündürmektedir. Fakat Cevdet Maliye'den bir belge Osmanlı şap satış bölgelerinin nereleri olduğuna açıklık getirmektedir. Buna göre, Kütahya eyaletindeki Gedos şaphanesi ile Gümülcine yakınlarındaki Marunya şaphanesinde üretilen şaplar, ülkenin her yerinde satılmakta ve Avrupa'ya sevk edilmekte hatta bu öteden beri böyle olagelmektedir⁹⁰. Böylece, kısıtlamanın daha çok Karahisar-ı Şarkî şapının dolaşımına yönelik olduğunu düşünebiliriz. Bu nedenle, 4 Mart 1840 tarihinde devletin belirlediği fiyat üzerinden Rusya, Ruscuk ve Bükreş taraflarına şap eminleri tarafından gönderilen şap ya Gediz şapıdır ya da Gümülcine'de çıkarılan şaptır⁹¹.

Gediz Şaphanesi'nden çıkarılan şap, Ege adalarına, İzmir ve Karaman kanalıyla Kıbrıs ve Sakız'a, Eğriboz, İnebahtı ve Mora adalarına gönderiliyordu⁹². XV. yüzyıla kadar şap ticaretinde Ceneviz ön planda iken, XVI. yüzyıldan sonra bu ticaret yerini adalara bırakmış görünmektedir.

Şap satış hakkını elde edenler aynı zamanda *gümrük, bac, resm-i kapan-ı dakik, dellâliye* ve *kassâbiye* vergilerinden muaf tutuluyorlardı⁹³.

Şapın satışı belirlenen fiyat üzerinden yapıldı. Gediz şaphanesinde, 4 Mart 1840 tarihli bir belgede sabık şaphane emini Hüseyin Ağa'nın müşterisine yüksek değer üzerinden mübadele yöntemiyle şap sattığı belirtilmektedir. Belgeye göre, Hüseyin Ağa, şap ile buğday ve diğer hububatı mübadele etmiştir. Bu usulsüz bir uygulama olduğundan hesapların yeniden kontrol edilmesi için yasal işlemler başlatılmıştır⁹⁴. Bu uygulama muhtemelen maden ocağına yakın yerlerde gerçekleşmiştir. Her ne kadar bu olay bir usulsüzlük olarak algılsa da, şapa olan ihtiyacı da göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nde şap, sadece ihraç edilmemiş aynı zamanda ithal da edilmişti. Hangi ülkeden ithal edildiği konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır. Frengistan diye belirtilen ülke büyük bir ihtimalle İtalya ola-

⁸⁹ BOA, *Cevdet İktisat*, 179. Tarih: 6 Temmuz 1768.

⁹⁰ BOA, *Cevdet Maliye*, 1914. Tarih: 8 Ağustos 1765.

⁹¹ Parça parça beş-altı yüz kantar (28221,5 - 33865,8 kg.) şap gönderilmiştir. Bkz. BOA, *Cevdet İktisat*, 251. Ayrıca, Bkz. Tablo 1.

⁹² BOA, *MAD*, 9665. Tarih: 26 Ekim 1810; BOA, *MAD*, 9665.

⁹³ BOA, *Cevdet Dâhiliye*, 5721.

⁹⁴ BOA, *Cevdet Darphane*, 2179.

bilir⁹⁵. İthal şap, belgelerde de *efrenc şapı* olarak geçmektedir⁹⁶. Gedos şapının satış alanı içinde sadece Karahisar-ı Şarkî şapı değil aynı zamanda efrenc şapı da yasaklamaya tabiydi. Bu durum eskiden Anadolu'dan şap alan İtalya'nın yeni şap yataklarına sahip olmasıyla Anadolu'nun şap pazarına dâhil olduğunu göstermektedir.

Şap'ın Nakliyesi

Anadolu'da Kütahya eyaletinde bulunan Gediz'de çıkarılan şap, belirtildiği gibi Ege'de bulunan adalara ve Tokat'a kadar olan yerlerde satılıyordu⁹⁷. Gediz şapı İzmir'e nakil edilerek oradan liman kanalıyla satış ve dağıtımı gerçekleştiriyordu⁹⁸.

Şapın İzmir'e naklinde develer kullanılıyordu. Osmanlı Devleti'nde deve taşımacılığının iki tipte yapılıyordu. Buna göre, mevcut olan develerin sayılarıyla bağlantılı olarak bulunulan yöreye verilmesi ya da daha sıklıkla görülen şekliyle Osmanlı yönetimin yiyecek ve savaş malzemelerinin taşınması için gerekli olan hayvanları kiralaması veya satın almasıydı⁹⁹. Göçebe grupların nakliyecilik hizmeti vermeleri çok doğaldır. Bu unsurlar, sonradan yerleşik yaşama geçseler de daha eski zamanlarda, kendilerinin taşıma işlerini karşılamak için deve besliyorlarken daha sonraları nakit para kazanmak için bu hizmeti vermiş olmalılar.

XVIII. yüzyılda Gediz şapının nakil işlemleri, ellerinde deve olan yerleşik Türkmen aşiretleri tarafından yapılıyordu. Gönderilecek olan şapların iskelelere nakli için Kütahya, Hüdavendigâr, Karesi, Saruhan ve Aydın sancaklarında yerleşik aşiretlerin develerinden yararlanılmak-taydı¹⁰⁰. Beğli ve Kocabeğli cemaatleri bu aşiretlerden bazılarıydı¹⁰¹. Ellerinde bulunan deve sayısı ve taşınacak şapın miktarına göre Türkmen aşiretlerinden yararlanılıyordu. Bazen bir cemaat grubu nakil işlemlerini gerçekleştirirken

⁹⁵ Faroqhi, "Alum Production", s.165.

⁹⁶ BOA, *Cevdet Dâhiliye*, 5721.

⁹⁷ Rumeli'nde bulunan Marunya şabhanesi ile satış alanları aynıdır. Bkz. BOA, *Cevdet Dâhiliye*, 5721.

⁹⁸ Fleet, Kütahya şapının daha daha erken tarihlerde Balat, Rodos ve Antalya'dan nakil edildiğini bildirir. Fleet, *a.g.e.*, s. 86. Turan, bu nakillerin, Balat, Ayasulug ve Antalya'dan yapıldığını iletir. Bkz. Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I: Selçuklular'dan Bizans'm Sona Erişine*, Metis Yayınları, İstanbul 1990. s. 99.

⁹⁹ Suraiya Faroqhi, "Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 14. No. 4 (Nov., 1982), s. 525.

¹⁰⁰ 27. N. 1225 / 26 Ekim 1810. BOA, *MAD*, 9665.

¹⁰¹ BOA, *Cevdet Darphane*. 2534.

bazen de *ber-vechi iştirak* olarak bir den fazla cemaat bu görevi üstleniyordu¹⁰². XIX. yüzyılda da deveçiler hala taşıma işine devam etmişlerdi¹⁰³. Nakil ücretleri şap madenini işletme hakkını yürüten kişi tarafından ödeniyordu¹⁰⁴. Ulaştığımız belgelerde ne kadar deve ile taşıma-cılığın yapıldığını tespit edilememiştir.

Deve sürücüleri, şapın taşınmasında bazı yolsuzluklara karışabiliyordu. 21 Temmuz 1776 tarihli bir belgede Beğli ve Kocabeğli aşiretlerinden bazı kimseler altı bin dokuz yüz kuruşluk şapı nakil etmek için kiralanmışlardır. Fakat bu deveçiler, belgeye göre, bilirkişilerin tespitiyle şapa kum ve toprak karıştırarak şapın bir kısmını çaldılar. Bilirkişiler üç bin yüz yirmi kuruşa satışın gerçekleştiğini belirlediler. Buna göre develere yüklenen şapın %54'den fazlası eksikti. Eksik olan şap yerine kum ve toprak ilave edilmişti. Bu hileyi yapan kişiler yakalanarak Kütahya kalesine hapsedildiler¹⁰⁵.

XIX. yüzyılda develerin yanında şapın nakli arabalarla yapılmaya başlandı. 1861 tarihinde şap madeninde üretilen şapın nakliye masrafı beş paraydı¹⁰⁶.

Şap Dolaşım Yasağına İlişkin Sorunlar ve Şap Hırsızlığı

Satış dolaşım alanı belirlenmiş olan şap madenini dolaşım alanı dışında kullanmak suç olduğu gibi şaphane içinden kurallara aykırı satış yapmakta suç sayılmaktaydı¹⁰⁷. Dolayısıyla kurallara riayet etmeyenler yakalanarak cezalandırılıyordu.

24 Temmuz 1765 tarihli Cevdet Darphane'de kayıtlı olan bir belgede Gediz şaphanesi Ustabaşlarından Uyucaklı Kocabaşoğlu Mehmet, kendi ocağından *seksen kıyye şapı* (102.624 kg) gizlice Altuntaşovalı kimseye sattığı için Kütahya kalesine hapsedilmişti¹⁰⁸.

¹⁰² BOA, *Cevdet Darphane*. 2534.

¹⁰³ BOA, *Cevdet Dâhiliye*, 5721. Tarih: 6 Mayıs 1816.

¹⁰⁴ BOA, *Cevdet Darphane*. 2534.

¹⁰⁵ BOA, *Cevdet Darphane*. 2534.

¹⁰⁶ BOA, *A. MKT. MYL*. 127. 60.

¹⁰⁷ Bursa Şer'iyе Sicilleri, A7/7, Varak 78/b'de yer alan Gediz Şaphanesi Yasaknâmesi 1488 tarihinde hazırlanmış olup özellikle şapın dolaşımı hakkında bir düzenleme getirmektedir. Bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 2. Kitap, Faisal Eğitim ve Yardımlaşma Vakfı, İstanbul 1990, s. 552-553.

¹⁰⁸ 1 okka = 1.2828 kg. Bkz. Hinz, *a.g.e.*, s. 44, 30; BOA, *Cevdet Darphane*. 1274.

Uyucaklı Kocabaşoğlu Mehmet, *mucib-i ibret* olmak üzere cezalandırılmıştı. Fakat Gedos şaphanesinde kaçakçılık sona ermedi. 1760'lı yıllarda Gedos şaphanesinde ocakların her biri yerleşim yerine birer ikişer saat mesafe uzakta ve dağlık bir alanda bulunmaktaydı. Bu durum özellikle gece yapılan şap hırsızlığının önüne geçilmesini engelliyordu. Ulaşım yerinden uzak olması nedeniyle kontrol mekanizmasının azalması kaçakçılık işini kolaylaştırmaktaydı. 29 Haziran 1767 tarihli belge, şap ocaklarının daha önceleri Şaphane köyü içinde bulunduğunu ve etrafının duvarlarla çevrili olduğunu bildirmektedir. Belgede bu durum şap kaçakçılığının önüne geçilmesinde bir tedbir olarak değerlendirilmektedir. Aynı belgede, Anadolu valisine ve şaphane eminine gönderilen divandan çıkarılan karar gereğince, şap ocaklarının duvar içinde bir yerde yapılması istenmekteydi¹⁰⁹.

Şapın kaçırılması işine genellikle madende çalışanlar karışmaktaydı. Bazen şap madeni ustaları bu işe kalkışmışken bazen şap işçileri bu işe cesaret etmişlerdi. Yukarıda belirtildiği gibi, taşıma işini yapan deveçiler de şap kaçakçılığına dâhil olmuşlardı¹¹⁰. Kaçakçılığın bu kadar yüksek olması şap madenine olan talebi göstermektedir.

Şap kaçakçılığının önüne geçilmesi için alınan tedbirler yine yasakları içeriyordu. Maden emini tarafından mühürlenmeyen veya tezkeresi (satış izin belgesi) olmayan şapın satışı yasaktı¹¹¹.

Esnaf ve Tüccarların Yasadışı Bir Şekilde Elllerinde Şap Bulundurmaları

Karahisar-ı Şarkî'de çıkarılan şap çok kaliteli idi. Bu nedenle birçok üretici Karahisar-ı Şarkî şapını kullanmayı tercih ediyordu. Kısıtlama her ne kadar karşılıklı ise de uygulamada, Gediz şap satış alanı içinde Karahisar-ı Şarkî şapının yasadışı olarak dolaşımı yaygındı. Bu nedenle yasaklama daha çok Kütahya şapının satış alanı içinde, Karahisar-ı Şarkî şapının kullanılmamasına yönelikti¹¹². Bu kısıtlamalara uymayanlar yakalanarak hapse atılacaklardı¹¹³.

¹⁰⁹ BOA, *Cevdet Darphane*, 120.

¹¹⁰ BOA, *Cevdet Dâhiliye*, 5721.

¹¹¹ BOA, *Cevdet İktisat*, 930.

¹¹² "Karahisar-ı Şarkî şabı mârru'z-zıkrı urularda ve Gedos şabı Karahisar-ı Şarkî urularında bulunur ise cânib-i mîrî için zabt ve gıvıft olunmak üzere ber müceb-i şurût müte'addid evâmir-i aliyem sâdır ve bilâd-ı mezkûre mahkemelerinde tescil olunmuş iken ba'zı kimesneler mütenebbih olmayup yine Karahisar-ı Şarkî Şabhane mukâta'asında hâsıl olan şabı Gedos şabhânesi urusu olan bilâd-ı mezkûreye nakl ve furûhtuna cesaret

Şap konusunda çıkarılan yasaklamalara uyulmadığı tespit edildiği takdirde yasal olarak işlemler başlatılıyordu. Cevdet İktisat'da kayıtlı olan bir belgede, İstanbul'da ticaret döngüsünün gerçekleştiği, Mısır Çarşısı, Mahmut Paşa Çarşısı, ve Fazlıpaşa'da, bulunan tüccarlar, boyacı, basmacı, attar ve diğer esnaftan kişilerin elinde Karahisar-ı Şarkî şapı olduğu tespit edilmişti. Ellerinde nizama aykırı olarak şap bulunduran bu kişiler şer'i mahkemeye getirilerek tek tek sorguya çekildi¹¹⁴. Sorgulama sırasında Mısır Çarşısı Kethüdası da hazır bulunmuştu¹¹⁵. İstanbul esnafı kalitesi nedeniyle Karahisar-ı Şarkî şapını tercih ediyor olmalıydı ki, yasal olmamasına rağmen ellerinde bu şap tespit edilmişti.

Osmanlı arşiv belgelerinden çıkan genel tabloda, devlet mal alışverişiinde geçerli nizamnameleri uygulamak için çaba göstermiştir. Fakat, taşra düzeyinde ekonomik hayata hâkim olan arz ve talep, bu nizamnamelerin uygulanmasında güçlük çıkarıyordu. Yerel ekonomik faktörler, devletin belirlediği şap üretim ve satış dengesini bozmaktaydı.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde şap üretimi başlıca Karahisar-ı Şarkî, Marunya ve Gediz'de yapılmaktaydı. Foça'da da şap madeni işletildiği bilirse de XVIII. ve XIX. yüzyıla ait belgelere bu durum yansımamıştır. Endüstrinin çeşitli alanlarında, özellikle kumaş boyamasında kullanımı, şapın önemli bir ticaret maddesi olmasını sağlamıştır. Bu kullanımı dolayısıyla Anadolu'da şap madeni çıkarılan yakın bölgelerde kumaş ile ilgili bir üretim gelişmişti.

ile hasâret-i mîriyyeyi mücib oldukları ihbâr olunmağla fîmâ ba'd zikr olunan Gedos şabhanesi urularında Karahisar-ı Şarkî şapı her kimin yedinde bulunur ise ma'rifet-i şer'le cânib-i miri için girift ve temhîr olunup ashâbı her kim olur ise olsun hilâf-ı emr-i âlişânım harekete cesâret eyledikleri için ma'rifet-i şer' ve zâbitleri ma'rifetleriyle te'dîb olunmak bâbında mukaddemâ emr-i şerîfim virilmişken yine ba'zı kimesneler hilâf-ı şurût harekete cesâret eylediklerini ihbâr ve inhâ olunmağla vech-i meşrûh üzere bu def'a dahi tenbîh ve te'kidî hâvî işbu emr-i celîlî'l- kadrim isdâr ve (...) ile irsâl olunmuşdur". Bkz. BOA, Cevdet Maliye, 1673.

¹¹³ "hilâf-ı şurût ve mugâyir-i emr-i âlişân hareket ile cânib-i mîriyyeye gadr ve hasâret üdirmeyesiz şöyle ki bu def'a dahi yine memnû' ve mütenebbih olmayup ol makûle hilâf-ı şurût hareket idenler her kim olur ise olsun ma'rifet-i şer' ve zâbitleri ma'rifetleriyle ahz ve habs ve kal'abend olunmaları için arz ve ilâm olunmak bâbında fernân-ı âlişânım sâdır olmuşdur." Bkz. BOA, Cevdet Maliye, 1673.

¹¹⁴ BOA, Cevdet İktisat, 179. İstanbul'da Marunya şapı satılması gerekirken Karahisar-ı Şarkî şapı satıldığından esnaf elinde bulunan kaçak şaplar miri tarafından satın alınmıştır. Bkz. BOA, Cevdet İktisat, 179.

¹¹⁵ BOA, Cevdet İktisat, 179. Kethüda ve Yiğitbaşı ham materyalin satışını organize ederdi. Özellikle boyacılara uygun miktarda verilmesini sağlıyordu. Bkz. Faroqhi, "Alum Production", s.167.

Madenler devletlerin ekonomik kalkınmasında önemli bir yere sahip olduğundan bulunduğu yerler fetihlerde öncelikli bölge olmuştur. Gemiyañoğulları'na önemli ölçüde zenginlik getiren Kütahya şapı nedeniyle, Gediz ve çevresi Osmanlı'nın bu bölgede elde ettiği ilk yerlerdendir. Osmanlı Devleti, Gediz'de bulunan şap madeni işletmesi dolayısıyla elinde bulunan bu bölgeyi, diğer maden işletmelerine benzer bir şekilde yönetti. Buna göre Gediz şap işletmesi XVIII. ve XIX. yüzyılda açılan ihalelerle en yüksek fiyatı veren kişiye, sarraf kefaletinde iltizama verildi. Bu yüzyıllarda Marunya ve Gediz şap madeni birlikte iltizama verildi. Gediz'de üretim tam olarak tespit edilemese de geniş bir satış ağına sahip olduğu belirlendi. Tekelci bir satış anlayışı ile yönetilen şap madeninin satış noktaları belirlenerek, şapın bu mahaller dışında satışı kesinlikle yasaklandı. Şap satışı konusunda getirilen kısıtlamalar, halkın şapa olan talebi ve şaphanede çalışanların ekonomik durumları veya suiistimalleri şaphanede kaçakçılık olaylarının yaşanmasına neden oldu. Devletin getirdiği sıkı tedbirler özellikle imalat yapılan bölgelerde şapın kullanılmasını sağlayarak ekonomiye canlılık katmaktı. Devlet, bu anlamda istikrarlı bir ticari politika izledi.

Klasik dönemde vergi muafiyeti ile madencilik hizmeti alınsa da XVIII. yüzyılın ilk yarısında genel olarak muafiyetlik kaldırılmıştı. Bu durumda ocaklarda çalışan madenciler, ırgat durumuna geçmiş ve ekonomik olarak zorlanmışlardı. Fakat, üretimde devamlılığı sağlamakta kararlı olan devlet bu durumu fark etmiş ve gereken düzenlemeleri yaparak işçilere zam vermiş, vergiyi tamamen kaldırmasa da indirimine gitmişti.

Kütahya Şapı olarak geçen Gediz'de çıkarılan şapın Anadolu'daki çıkarılan diğer şaplara oranla kalitesi daha düşüktü. Bu durum, Kütahya şapının satış noktalarında Karahisar-ı Şarkî şapının dolaşımını tetikledi. Kütahya şapının rezerv kaynağı ile Marunya şapının rezerv kaynağı birbirine yakın olsa da, Kütahya'daki biraz daha fazlaydı.

Satış alanlarına gönderilmek üzere Kütahya şapı, Batı Anadolu'da bulunan yerleşik Türkmen unsurların develerine yüklenmekteydi. Böylece, şap madeninin İzmir limanı vasıtasıyla Ege adalarına dağıtımı gerçekleşti. Erken dönemlerde şap ticaretinde önemli olan Ceneviz'in yerini Kıbrıs, Sakız, Eğriboz, İnebahtı ve Mora adaları aldı. Önemli bir satış ağına sahip olması nedeniyle Kütahya şapı bölge ticaretinin gelişmesinde katkıda bulunurken devlet hazinesine gelir kazandırdı.

KAYNAKÇA

- BOA,(Başbakanlı Osmanlı Arşivi) A. MKT. MVL. (Bâb-ı âsâfi Mektubi Meclis-i Vâlâ), 127 / 60.
- BOA, Cevdet Dâhiliye 5721.
- BOA, Cevdet Darphane, 120.
- BOA, Cevdet Darphane, 122.
- BOA, Cevdet Darphane, 1274.
- BOA, Cevdet Darphane, 1323.
- BOA, Cevdet Darphane, 2179.
- BOA, Cevdet Darphane, 2534.
- BOA, Cevdet İktisat, 179.
- BOA, Cevdet İktisat, 251.
- BOA, Cevdet İktisat, 930.
- BOA, Cevdet Maliye, 1673.
- BOA, Cevdet Maliye, 1914
- BOA, Cevdet Maliye, 17080.
- BOA, MAD (Maliyeden Müdevver Defterleri), 9665.
- BOA, TT (Tapu Tahrir Defteri) No: 478.
- 1287 Tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.
- 1288 Tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.
- 1292 Tarihli Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi.
- ACUN, Fatma, *Karahisar-ı Şarkî ve Koyluhisar Kazaları Örneğinde Osmanlı Taşra İdaresi (1485-1569)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 2. Kitap, Faisal Eğitim ve Yardımlaşma Vakfı, İstanbul 1990.

- AKYILDIZ, Ali, *Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kâğıt Para*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- ALTUNBAY, Mustafa, "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik", *Türkler*, C.10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 791-801.
- ARIKAN, Zeki, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)", *İÜ. Ed. Fak. Dergisi, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 279-303.
- BARKAN, Ömer Lütfi, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâî Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar*, C.I. Birinci basım, İ. Ü. Edebiyat Fak. Türkiyat Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1943.
- Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2000.
- ÇAKIR, Bakı, *Osmanlı Mukataa Sistemi, (XVI.-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- ERDEMİR, Ayşegül Demirhan, "Tıbbi Folklorumuzda Şap ve Bazı Örnekler", *Türk Halk Edebiyatı ve Folklorunda Yeni Görüşler*, Hazırlayan: Feyzi Halıcı, C.I, Güven Matbaası, Ankara 1985, s. 301-307.
- ERSAN, Mehmet, "XIII. – XIV. Yüzyıllarda Sap Ticareti ve Sebinkarahisar", *Sebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu – Bildiriler*, 30 Haziran – 1 Temmuz 2000, İstanbul 2000, s. 55 – 62.
- EVLİYA ÇELEBİ, *Evlıya Çelebi Seyahatnamesi*, Hazırlayanlar: Tevfik Temelkuran, Necati Aktaş, Mümin Çevik, C. IX-X, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1986.
- EVLİYA ÇELEBİ, *Günümüz Türkçesiyle Evlıya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Tranzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, C.2. 2. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006,
- FAROQHİ, Suraiya, "Alum Production and Alum Trade in the Ottoman Empire (about 1560-1830)", *Wiener Zeitschrift far die Kunde des Morgenlandes*, S:71 (1979), s. 153-175.
- FAROQHİ, Suraiya, "Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 14. No. 4 (Nov., 1982), s. 523-539.

- FAROQHİ, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.
- FAROQHİ, Suraiya, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak, Çevirenler: Gül Çağalı, Özgür TÜresay*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- FLEET, Kate, "Osmanlı Topraklarında Latin Ticareti (XIV-XV. Yüzyıllar)", *Osmanlı*, C. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 81-85.
- FLEET, Kate, *European and İslamic Trade in the Early Ottoman State*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.
- GÜÇER, Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 23/1-2, İstanbul 1961-1963, s. 81-145.
- HINZ, Walter, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, Çeviren: Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990.
- İNALCIK, Halil, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- LAIYOU-THOMADAKIS, Angeliki E. "The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System: Thirteenth-Fifteenth Centuries", *Dumbarton Oaks Papers*, S:34, 1980-1981, s. 177-222.
- MURPHEY, Rhoads, "Mineral Exploitation in the Ottoman Empire", **EI**, volume V, Leiden, 1986, s. 973-985.
- PEGOLOTTİ, Francesco Balducci, *La Pratica Della Mercatura*, Ed. A. Evans, New York 1970.
- SAYAR, Malik, *Mineraloji ve Jeoloji*, İstanbul Üniversitesi Maden Fakültesi, İstanbul 1960.
- "Şap", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXX, Ankara 1981.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1997.
- TABAKOĞLU, Ahmet, "Osmanlı Mali Yapısı'nın Ana Hatları", *Osmanlı*, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 125-135.
- TEZ, Zeki, "Osmanlı Tekstil Üretiminde Kullanılan Doğal ve Yapay Boyarmaddeler", *Türk Teknoloji Tarihi*, 1. Türk Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri (15-17 Kasım 2001), İstanbul 2003, s. 1-11.

- TIZLAK, Fahrettin *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.
- TURAN, Şerafettin, *Türkiye-İtalya İlişkileri I Selçuklular' dan Bizans'ın Sona Erişine Kadar*, Metis Yayınları, İstanbul 1990.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 3. Baskı, Ankara 1984.
- VARLIK, M. Bülent "Osmanlı Devleti'nde Madenlerde Çalışma Kosulları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.IV, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 917-922.
- ZACHRIADOU, Elizabet A. *Trade and Crusade Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)*, Instituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, Venice 1983.

1909 “AYVALIK HÂDİSESİ”

ZEKİ ARIKAN

Batı Anadolu’da tarihsel dokusu oldukça iyi korunmuş olan Ayvalık, deniz kıyısında, Burhaniye, Bergama, Dikili ile çevrili bir kasabadır. Kasabanın kurulduğu alanın etrafı tepelerle, çam ağaçlarıyla kaplıdır. Fakat buranın asıl doğal bitki örtüsü zeytin ağaçlarıdır ki arazinin % 70’ini kaplar. Ayvalık, ülkemizin en önemli gezinti, eğlence ve konaklama yerlerinden biridir¹. Arkeolojik araştırma ve tartışmalar bir yana, bugünkü Ayvalık, XVIII. yüzyılın yaklaşık ikinci yarısında Midilli’den gelen Rumlar tarafından kuruldu. Ayvalıklılar, çevrede uzayıp giden zeytin ağaçlarını değerlendirerek zeytinyağcılığın ve sabunculuğun burada büyük bir gelişme göstermesine önemli bir katkı sağladılar. Öyle ki Ayvalık kısa sürede İstanbul’un zeytinyağı gereksiniminin önemli bir bölümünü karşılayan beldelelerin başında geliyordu. Ayvalık zeytinyağları yurtdışında da geniş bir alıcı kitlesi buluyordu². Diğer ekonomik etkinlikler arasında şarap üretimi, dericilik, balıkçılık, tuzculuk da önemli bir yer tutar. Ayvalık, III. Selim döneminde kurulan (1789 – 1807) ünlü Ayvalık Akademisi³, kalabalık nüfusu, işlek limanıyla Batı Anadolu’nun önde gelen kentlerinden biri konumuna geldi. Nüfusu, Osmanlı belgelerine göre, 1821 isyanından önce 25.000’e

¹ Ahmet Yorulmaz, *Ayvalık’i Gezerken*, Geylan Kitapevi, Ayvalık, 2000 (altıncı basım); Bayram Bayraktar, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Ayvalık Tarihi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998; Ayşe Nur Timor, *Ayvalık, Bir Sayfiye Yerleşmesinin Gelişme Süreci*, Çantay, İstanbul, 2004; Berrin Akın, *Kentli Ayvalık*, Hakan Dinç’in Grekçe çevirisiyle, İstanbul, 2008.

² Hıfzı Erim, *Ayvalık Tarihi*, Ankara, 1948, 27; Robert Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, 1962, s.91, 203; Zeki Arıkan, “Midilli – İstanbul Arasında Zeytinyağı Ticareti – Olive-Oil Trade Between İstanbul and Midilli”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 40 (2006), s.1 – 28, *Mytilene and Ayvalık A Bilateral Historical Relationship in the North Eastern Aegean* (ed.by Saschalis M. Kitromilides and Panagiotis Michailaris), Institute for Neohellenic Research National Hellenic Research Foundation, Athens 2007. Bu kitapta bu konuyla ilgili Grekçe, İngilizce ve Fransızca birçok araştırmanın yer aldığını belirtmekle yetiniyoruz.

³ Richard Clogg, “Two Accounts of the Academy of Ayvalık (Kydonies) in 1818 – 1819”, *Revue des Etudes Sud – Est Européennes*, X/4 (1972), s.633 – 667.

ulaşmıştı⁴. Ayvalık'taki zeytin, fidanlık ve diğer ağaçların mülk ve arazisi Medine evkafına bağlı idi⁵.

Kimi araştırmalar, Ayvalık (Kydonia)'ın “*serbest şehir*” niteliğini taşıdığını yazarlar. Yorgi Sakkari'nin Grekçe *Ayvalık Tarihi*'nde, kentin kuruluşu sırasında buraya bir takım ayrıcalıkları içeren bir ferman verildiğini belirtir ve böylece bu fermanla yer alan ayrıcalıkların “*serbest şehir*” kavramıyla örtüştüğü üzerinde durur⁶. Fakat bu fermanın aslı ya da örneği Osmanlı Arşivi'nde bulunamamıştır. Ancak “*serbest şehir*” kavramı, günümüzdeki anlamda değildir. Bir arşiv belgesi, mevkii çok önemli olan Ayvalık'ın reayasının “*serbest-i tabiiyesi*”nden söz etmektedir⁷. Yani bu serbestlik, kasabanın konumu ve reayasının serbest tavırlarından kaynaklanmaktadır. Bunun ötesinde Ayvalıklılara öteden beri kimi ayrıcalıklar tanındığına şüphe yoktur. Sözelimi reayanın ellerine başlangıçta verilen senetler Rumca idi ve bunların ancak Tanzimat'tan sonra, ücretsiz olarak, Türkçeye çevrilmesi uygun görüldü⁸. Bilindiği gibi Ayvalık, voyvoda ile birlikte birkaç memur dışında tamamen Rum nüfusunu barındırıyordu. Bu nedenle halkı Türkçe bilmediği için hükümetle olan ilişkilerini yürütmek üzere bir tercümanın görevlendirilmesi, vergilerin tahsili için de on beş kadar zaptiye kaydedilmesi gerekli görülmüştü⁹.

Öte yandan Ayvalık kazasının Rumca ibareli özel bir mührü vardı. Bu mühür Kanun-u Esasi'nin ilanı (1876) üzerine Ayvalık kazası idare meclisi ve ahalişi adına düzenlenen “umumi teşekkür” mazbatasında görülmektedir¹⁰. Ayvalık'ın karşısındaki Yunda (Cunda – Alibey) adası Midilli sancağı-

⁴ Zeki Arıkan, “1821 Ayvalık İsyanı”, *Bellekten*, 203 (1988), s. 571 – 600.

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A. MKT, 428 / 105.

⁶ Bu eserin önemli bir bölümünü Macit Uygur Türkçeye çevirmiş ve bu çeviri Hıfzı Erim'in *Ayvalık Tarihi*'nin belli başlı kaynaklarından biri olmuştur. Anılan ferman ,s.18 – 19.

⁷ BOA, Cevdet (Dahiliye) 1046: “*Ayvalık kazası henüz taht-ı zabta ve nizama idhâl olunmadığından her ne kadar bir ufak mahall ise de müsaade-yi mevki'ye ve reâyâsının serbestiyet-i tabiiyesi cihetiyle bir müddetten beri emr ü idâresine lâyıkıyla bakulamamasından dolayı...*”

⁸ BOA, CDH, 101 / 5032 (27 Şaban 1258 = 3 Ekim 1842).

⁹ BOA, CDH, 101 / 5032 (27 Şaban 1258 = 3 Ekim 1842); BOA, Cevdet (Dahiliye), 5032 (27 Şaban 1258 = 9 Nisan 1842): “*Ayvalık kazâsı ahâlisi reâya olarak ekserisi lisân-ı Türkiyi bilmediklerinden reâyâyı mersümenin mesâlih-i vâkuaların bast etmek ve tahsilât maddesi için gayri lâzım gelen Rumi mektub ve kâğıtları yazmak bazı adalarda olduğu misülli bir nefer tercüman maiyetinde bulunması lâzım gelmiş... Tahsilât maddesinde ve sair hidematta kullanılmak için on beş yirmi nefer zaptiye neferâtının dahi tedâriki iktizâ-yı maslahattan bulunmuş olduğu beyânıyla icâbının...*”

¹⁰ BOA, Y. EE, 68 / 13 (2 Muharrem 1294 = 17 Ocak 1877). Mazbatayı imzalayan bütün üyelerin mühürleri Osmanlıcadır. Fakat sağ yanda bulunan mühürün ortasında *mühr-i kaza-yı Ayvalık*

na bağlı bir kaza idi ve burasının niçin Midilli'ye bağlı olduğunu Midilli Mutasarrıfı (1879 -1884) Namık Kemal anlamakta güçlük çekiyordu¹¹. Buradaki belediye örgütünün de Grek harfleriyle özel bir mührü vardı¹².

Ayvalık 1785'ten sonra kaza yapılarak Karesi sancağına bağlandı¹³. Kasabaya Türk – İslam yerleşmesi oldukça yavaş oldu. Daha doğrusu bu süreç, Tanzimat döneminde başladı ve arkası geldi¹⁴.

Vital Cuinet'ye göre, Ayvalık, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Küçükköy'le birlikte 20.974 kişilik bir nüfusun barındırıyordu¹⁵. Osmanlı salnamelerine göre, aynı tarihlerde Ayvalık'ın nüfusu 90 Müslüman, 20.233 Ortodoks Rum olmak üzere toplam 20.323 kişidir¹⁶. Yabancı tüccarlar, konsolos ve konsolosluk mensupları¹⁷ da bu sayı içinde yer almaktadır.

Ayvalık'taki Müslüman nüfus belirli bir düzeye gelince kasabada bir cami ve Müslüman çocuklar için bir okul yapımı gündeme geldi ve birkaç yıl içinde inşaat tamamlandı¹⁸. İmamlık, hitabet ve müezzinlik kadroları da tahsis edildi¹⁹. Hükümet binası, Gureba hastanesi, liman, hapisane, telgraf hattı, gümrük, iskele, postahane, Ziraat Bankası vb. kurum ve kuruluşlar kasabadaki belli başlı yatırımlar olarak görülmektedir. Bunların ayrıntılarına girmiyoruz.

yazısını çevreleyen yazılar Grek harfleriyledir ve şu ibare okunmaktadır: *Stratis This Polite-i Astoi Kydonia*.

¹¹ *Namık Kemal'in Mektupları III* (haz. Fevziye Abdullah Tansel), TTK, VI. Midilli Mektupları – II, Ankara, 1913, s. 50. Yunda'nın, burada üzerinde durduğumuz 1909 hadisesinden sonra, daha kolay denetleneceği gerekçesiyle Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetinden ayrılarak Ayvalık'a bağlanması gündeme gelmiş fakat Yunda belediye başkanı ve muhtarları vilayete gönderdikleri dilekçeyle buna karşı çıkmış ve adanın "hâl-i hazırda kalması" ını arz etmişlerdir (25 Mayıs 1326 = 7 Haziran 1910). Bk. BOA DH MUİ, 76 – 1 / 56; DH. MUİ, 106 / 17 (29 Mayıs 1326 = 11 Haziran 1910)

¹² Ahmet Yorulmaz, *Ayvalık'ı Gezerken*, 5. baskı, s. 119. Mührün ortasında Daire-i Belediye-i Yunda (alttaki tarih iyi okunmuyor). Yazının çevresinde *Dinaraxa Moskonisi* 1869 yazısını görüyoruz.

¹³ Mücteba İlgürel, "Balıkesir", *TDVİA = Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, V, s. 13.

¹⁴ Müslüman nüfusun buraya yerleşmeye başlaması Ayvalık reayasının isteği üzerine olmuştur. Ayvalıklılar, Emlak-ı Humâyundan boş kalan mahallelere Müslümanların yerleşmesini istemişlerdir. Böylece Müslüman nüfus Ayvalık'a yerleşmeye başladı. Bk. BOA. A. MKT. MVZ. 55 / 41 (8 Zilkade 1268 – 24 Ağustos 1852).

¹⁵ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris, 1894, IV, s. 268.

¹⁶ Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830 – 1914*, Universty of Wisconsin Press, London, 1985, s.132.

¹⁷ BOA. HR. SYS. 2168.

¹⁸ BOA. DH MKT, 114 / 28 (6 Sefer 1311 = 19 Ağustos 1893), aynı dosya, 245 / 51 (12 Zilhicce 1311 = 5 Haziran 1894).

¹⁹ BOA. I. EV., 21 (9 Zilkade 1316 = 21 Mart 1899).

1909 Ayvalık Hâdisesi

1821 isyanından sonra dağılan 20.000 Ayvalık reayası, Sultan II. Mahmud'un izniyle yeniden kasabaya döndü²⁰. Ayvalık yeni bir toparlanma ve gelişme sürecine girdi. Ayvalıklıların el konulan mal ve mülkleri geri verildi²¹. Fakat kasabada zaman zaman huzursuzluklar baş gösteriyordu. Tanzimat'ın ilanından sonra Ayvalık'ta bir ayaklanma oldu. 18 Mayıs 1842'de Tevfik Bey komutasında üç parça geminin limana girmesiyle Ayvalık ve Yunda ahali si adalara kaçtı. Fakat Tevfik Bey, cemaat seçimlerini yaptırdıktan sonra Ayvalık'tan ayrıldı²². Güvenlik sağlandı. Bundan sonra Ayvalık sessizlik içinde, uzun yıllar geçirdi, ekonomik ve kültürel yönden kasaba önemli varlık gösterdi. Ayvalık'ta çıkan huzursuzluklar, fazla vergi tahsilinden dolayı reaya ile memurların anlaşmazlıklardan kaynaklanıyordu²³. Ayvalık'ta yapılan kimi kayıklara Yunan bandırası çekilmesi devleti tedirgin ediyordu²⁴. Bir takım din adamlarının ya da din adamı kisvesiyle Ayvalık'a gelip konuşmalar yaparak halkı Yunanistan'a meylettirme çabaları en önemli anlaşmazlıklardan biriydi²⁵. Hatta Ayvalık'ta *Muhibb-i İttihad-ı Yunaniye* adıyla bir dernek kurulmuş, bunun dağıtılması için Aydın valiliğine buyruk verilmişti²⁶. Ayvalık reayasından Yunanistan'ın himayesine girenler de eksik olmuyordu²⁷. En önemli anlaşmazlık konularından biri de buydu. 23 Cemaziyelahir 1299 (12 Mayıs 1882) tarihinde kasabada bazı olaylar patlak vermiş ve İzmir'den Ayvalık üzerine asker çekilmişti²⁸.

²⁰ BOA. C. DH, 129 / 6414 (20 Safer 1247 (31 Temmuz 1831) Reayanın zeytin ağaçları da kendilerine geri verildi. BOA Hatt-ı Humayun, 773 / 36236 (29 Zilhicce 1246); (10 Haziran 1831) Mübahat S. Kütükoğlu, "Yunan İsyanı Sırasında Anadolu ve Adalar Rumlarının Tutumları ve Sonuçları", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri - Türk Yunan İlişkileri*, Ankara, 1986, s. 133 - 159.

²¹ Hıfzı Erim, *Ayvalık Tarihi*, s. 42; Charles Texier (*L'Asie Mineure*, Paris, 1862, s. 207), 1832 yılında Ayvalık'a geldiği zaman burası hala birkaç ailenin barındığı harabe yığınından başka bir şey değildi.

²² Hıfzı Erim, *Ayvalık Tarihi* s. 46.

²³ BOA, A.} AMD 26 / 57 (30 Muharrem 1267 = 5 Aralık 1850).

²⁴ BOA, A.} AMD, 5 / 95 (18 Zilkade 1264 = 16 Ekim 1848);

²⁵ BOA, Y. EE. Kp 14 / 1324 (8 Cemaziyelahir 1319 = 22 Eylül 1901), Krş. BOA, Yıldız Esas 86 - 14 / 1324, 1319 (1903).

²⁶ BOA, DH. MKT, 1384 / 118 (17 Rebiülevvel 1304 = 14 Aralık 1886). Ayvalık'ta 1886 yılında tamamen çocukların iyi yetiştirilmesi, fakir öğrencilere yardım edilmesi, kitap okuma odaları açılması vb. esaslara dayanan bir "*İntişar-ı Maarif Cemiyeti*" kurulması için girişimde bulunulmuştur. Ancak belge müsvedde halinde olduğundan derneğin kurulup kurulmadığı anlaşılamamaktadır. (BOA, HR TO 478 / 25 S, 10 - 11 1886).

²⁷ BOA, HR. MKT, 16 / 32 (28 Muharrem 1263 = 16 Ocak 1847).

²⁸ BOA. Y. PRK. BŞK. 5 / 73.

1325 (1907) tarihinde Ayvalık'ın Kuşadası metropolitliğinden ayrılarak bağımsız bir metropolitlik haline getirilmesine karşı doğan tepkiler, buna bağlı olarak çıkan olaylar, hükümeti epeyce uğraştırmış ve sorun ancak iki yılda çözüme kavuşturulabilmiştir²⁹.

İkinci Meşrutiyet'ten sonra da Ayvalık'ta kimi huzursuzluklar görülmüş, olaylar patlak vermiştir ki bunlardan "Ayvalık Hâdisesi" olarak dönemin gazetelerinde ve arşiv belgelerinde yer alan, kasabada sıkıyönetim ilanına kadar giden gelişmeler üzerinde duracağız.

İzmir'de çıkan Ahenk gazetesinin 3 Haziran 1325(16 Haziran 1909) tarihli sayısında Ayvalık'la ilgili olarak geçtiği şu haber dikkatimizi çekiyor³⁰:

Ayvalık Hadisesi:

Ayvalık'ta bir hâdise-i mühimme zuhûr etmiştir. Fakat tafsilat yok. Dün herkes bu hâdiseden müphem surette bahsediyordu. Güya meseleyi tevliid eden bir Yunan bandırası imiş. Rumlar askere taarruz etmiş.. Münazaa mukateleye münceer olmuş, bazı telefat vukua gelmiştir".

Fakat yine aynı sütunda verilen bilgilere, olayın pek basit olmadığını ortaya koymaktadır. Çünkü dün 2 /15 Haziran sabah İzmir'den, Dikili vapuruyla Ayvalık'a 300 asker sevk edildiğinin bildirilmesi olayın pek basit olmadığını ortaya koymaktadır. Nitekim ertesi gün aynı gazetede Ayvalık olaylarıyla ilgili daha ayrıntılı haberlere yer verilmektedir³¹.

Anlaşıldığına göre, olaylarla ilgili bilgi almak üzere Aydın (İzmir) vilayetinden bir memur Fuad vapuruyla olay yerine gönderilmiştir. Bununla birlikte olay açıklığa kavuşmamış ve bununla ilgili ayrıntılı bilgi alınamamıştır. Yalnız gazetenin güvenilir makamlardan aldığı bilgilere dayanarak şu ayrıntıya yer verdiği görülmektedir:

²⁹ Bu konudaki araştırmalarım henüz bitirilemedi.

³⁰ "Ayvalık Hâdisesi", *Ahenk*, 3 Haziran 1325 = 17 Haziran 1909, no:3915, s.2. Bu olaylarla ilgili olarak *Yeni Tasvir-i Efkâr* (16 Haziran 1909, no. 17, s.3.) gazetesinde şu haber geçmektedir:

"Ayvalık'ta Şekavet:

Ayvalık'ta bazı eşhas tarafından Osmanlı askeri üzerine silah atılmasıyla asker tarafından da mukabele edildiği ve hükümetçe tade ve muhafaza-i asayiş için tedabir-i lazime ittihaz olunduğu ve hadisenin tahkiki zımında Dahiliye Nezareti'nden dün akşam memur-ı mahsus gönderildiği haber alınmıştır."

³¹ "Ayvalık Hâdisesi", *Ahenk*, 4 Haziran 1325 / 18 Haziran 1909,3916, s.2.İzmir'de o tarihlerde Ahenk'ten başka epeyce Türkçe gazete çıkıyordu. Fakat bunların koleksiyonları eksik olduğundan gelişmeler yine en sağlıklı olarak Ahenk'ten izleyebilmektedir.

“Pazar akşamı³² Ayvalık'ta askeri bir devriye çarşıya çıkmıştı. Devriye vazifeten muhâfaza-i inzibâta takayyüd ve ihtimam ile devr-i esvâk ederken Rumlardan münaaza eden sarhoş birkaç kişiye tesâdüfle bunları dağıtmak ister. Anlar ise devriyeye karşı teşhir ve istimal-i silah ederek bir neferi ağı sûrette yaralarlar. Asker mukabele eyler. İki Rum maktul düşer. Birkaçı da yaralanır. Ancak devriyenin kuvveti cüz'î idüğünden kışlaya çekilir, arkadaşlarıyla birleşirler. Teâti edilen silahlardan memleket heyecana düşer. Orada zaten pek az olan ahâli-i müslime, memurîn hânelerine kapanırlar. Ortalık karışır”.

Olayların orada bulunan askeri birlikle yatıştırılmayacağı anlaşıldığından, vilayet merkezi fırka komutanlığına telgraf çekilerek durum bildirilir. Hemen Midilli'den, Sakız'dan birer bölük askerle yeterince jandarma istenir. Bu askerin gemilerden inmesi üzerine güvenlik sağlanır. Hemen gerekli tahkikata girilir.

İzmir'de çıkan Rumca *Armonia* gazetesinde olayla ilgili bir telgraf yer almaktadır³³. Telgrafta şu ayrıntılara yer verilmektedir:

“Ayvalık 2/15 Haziran: Dün saat 8'de bazı kimselerin gürültülü eğlenceleri ve havaya silah boşaltmaları memurîn-i inzibâtiyeyi celb etti ki görünüşe nazaran iş bu memurlar dikkatsizce silah atmışlardır. Çünkü attıkları kurşunlardan çarşıdakilerden bigünah on kişi yaralanmıştır. Yaralılardan şimdiye kadar iki kişi vefat etmiş olup biri on yedi yaşında çocuk idi.

Tabii memleket heyecanda, çarşı da kapalı lakin ahali büyük basiret ve kanuna fevkalâde itaat gösterdiler.

Bunlar beraber teskin-i heyecan için Midilli'den bir Osmanlı harb gemisi celb olundu. İzmir'den Dikili vapuruyla kuvâ-yı askeriye geldi³⁴.

Ayvalık Metropolitidi Gregoryos Efendi ile Yunan Konsolosu Yuvan Yosif hal ve mevkiine göre tedâbir-i lazime ittihaz eylediler”.

Ahenk, bu telgrafın son bölümüne itiraz ediyor: “..Telgrafın son fıkrasına izhar-ı hayretten insan kendini bir türlü alamaz. Diyelim ki Metropolit Efendi bir

³² Olayın 31 Mayıs – 13 Haziran 1909'da vuku bulduğu anlaşılıyor.

³³ Alıntı: *Ahenk*, 4 – 18 Haziran 1909, 3916, s.3.

³⁴ Ayvalık'ta çıkan olayların çabucak bastırılması “ hükümet-i Osmanîyece taht-ı vücubda görüldüğünden evvelki gece İstanbul'dan iki tabur piyade askeri sevk olunmuş”, bu kuvvetin Ayvalık'a ulaşmasından önce de birkaç savaş gemisinden karaya asker çıkarılmıştır (*Yeni Tasvir-i Efkâr*, 17 Haziran 1909, no. 18, s.2. Bu gazetede tarihler, öncelikle miladi olarak verilmektedir. O nedenle gazetenin verdiği bu tarihlere esas alınmıştır.

reis-i ruhani sıfatıyla ahaliye irad-ı nesaihle teskin-i heyecana çalışmış olsun. Böyle bir hareket daima sezaver-i takdir ve memduhiyet olur. Fakat Yunan konsolosu neci oluyor?!".

Ahenk, İzmir'de çıkan Rumca gazetelerin "Ayvalık Hâdisesi" konusunda, özel muhabirlerinden aldıkları mektup ve telgraflara dayanarak verdikleri bilgilerin gerçeklerden uzak olduğunu ve bütün sorumluluğu askere yüklediklerini yazar ve kendi tutumunu şöyle açıklar:

"İşte bu bâtil zehapları, mânasız isnadları izâle, hem eşkâl-ı hâdiseyi malumat-ı sahiha ve resmîyeye istinaden tasvir eylemeyi vazife bildik".

Gazetenin derlediği bilgilere göre, Ayvalık'ta yerel güvenliği sağlamak-
tan sorumlu Yüzbaşı Ömer Efendi'nin komutasında 140 kişilik bir bölük
asker bulunmaktadır. Geçen Pazar akşamı Rum cemaatından kimileri "*ken-
dilerince mürettep ve mutasavver bir maksada mebnî*", silah atmaya, olay çıkar-
maya çalışırlar. Atılan silahlar o kadar çoktu ki Yüzbaşı Ömer Efendi yanı-
na yeterince asker alarak çarşıya çıkmak zorunda kalır. Yüzbaşının, silah
atılmaması, halka dağılmaları gerektiği konusunda verdiği emirler dinlen-
mez. "*Bilakis asker üzerine ateş edilir*". Bir nefer vurulur. Asker de karşılık
vermek zorunda kalır. Bu keşmekeş arasında ahaliden iki kişi telef olur.
Ortalık gerginleştikçe gerginleşir. Asker zor bir durumda kalır. Güçlükle
karakola can atar. Müslümanlar evlerine, memurlar telgrafhaneye sığınır-
lar. Binlerce insan kıyam etmiştir. Sabaha kadar aralıksız silah atarlar. Sü-
rekli silah atışları büyük korku ve heyecan yaratır.

Daha önce de belirtildiği gibi İzmir'den, Midilli'den, Sakız'dan
ganbotlarla yeterli asker gönderilir. Asker hemen gerekli önlemleri almış,
Ayvalıklılar, büyük ölçüde tasarladıkları "*vâkıadan sarf-ı nazarla beht ve hayret
içinde*" kalmışlardır. Subay, asker ve memurlar gereken tahkikata girişirler.
Olaylarda parmağı olan 14 kişi yakalanır ve adalete teslim edilir³⁵.

Sözün kısası Ayvalık'a çıkan iki tabur asker kasabayı abluka altına alır.
Komutanlıkça yayımlanan bildiride ateşli silahların ve yasak eşyanın üç gün
içinde teslim edilmesi, aksi takdirde sıkı yönetim ilan edileceği duyurulur.
Dahası Ayvalık'a yakın Küçük Köy basılarak yalnız orada dört yüz martini
ele geçirilir.

³⁵ Ahenk, 7 Haziran 1325 = 21 Haziran 1909,3933,s.2.

Kasabada 5 / 18 Haziran günü saat 10.30'da sıkıyönetim ilan edildiği duyurulmuştur. Aslında sıkıyönetim kararı 16 Haziranda alınmıştır³⁶. Sıkıyönetim Ayvalık dışında Yunda kasabasını da kapsamaktadır. Ayvalık'ta var olan asker sayısının üç bine çıkarılmasına karar verilmiş, Kolağası Aziz Bey sıkıyönetim Harp Divanı başkanlığına atanmıştır. Bütün bu gelişmeler, Ayvalık'ta sokak ortasında çıkan bir zabita olayının o kadar basit olmadığını ortaya koymaktadır.

Alınan sıkı önlemlerle Ayvalık'taki olaylar dinmiş olmakla birlikte İzmir'deki Rumca ve Türkçe gazeteler arasındaki tartışmalar, itirazlar sürüp gitmektedir. *Amalthia* gazetesinin, yukarıda değinildiği gibi bütün sorumluluğu askere yüklemesine Ahenk karşı çıkmaktadır. Ahenk, "*askerin takip eylediği mücrimden sarf-ı nazarla önüne gelene kurşun atamayacağını ve böyle bir isnâd ve iddianın muvafık-ı akıl ve mantık*" olamayacağını yazmakta, yalnız *Amalthia*'nın değil diğer Rumca gazetelerin de aynı dili kullanmasını uygun görmemektedir. Kısacası Ahenk, Türkiye'yi ilgilendiren her konuda Rumca gazetelerin tarafsız olmadığını söylerken yine Ayvalık olaylarıyla ilgili *Amalthia*'nın tutumunu gündeme getirmektedir. Çünkü *Amalthia*, Ahenk'in verdiği haberlerden son derece rahatsız olmuş kendi haberlerinin doğru, Türkçe gazetenin verdiği bilgilerin tamamen yanlış olduğunu ileri sürmüştür.

Ahenk, *Amalthia*'nın çok güvenilir tutumuna, vatanseverlik duygularına hitap ederek, onun bu davranışıyla büyük yanlışlığa düştüğünü dile getirmektedir³⁷:

"*Biz Amaltiya'ya itidal ve selâmet-i fikir ile mütefekkir, hissiyat-ı vatanperveri ile mütehasis biliyor hâla da öyle bilmek ve zannetmek istiyoruz. Hakikat diye terviç ve iddiâ ediyorsa meslek-i neşriyâtının zevâhiri itibâriyle büyük bir hatâyâ düşmüş olur*".

³⁶ Ayvalık'ta İdare-i Örfiye İlanı: BOA. İDH. (1475, 27 Cemaziyevvel 1327 = 16 Haziran 1909). Ayvalık hâdisesi hakkında Midilli'den gazeteye ayrıntılı bir mektup gönderilmiştir. Bundan anlaşılacağına göre olay, kısa sürede Midilli'de duyulmuştur. O sırada Cezayir-i Bahr-i Safid Vilayeti valisi Ekrem Bey Midilli'dedir. "*Ekrem Beyle mutasarrıf Galip Paşa hâdisе gecesi sabah 1'e kadar makine başında zât-ı sâmî-i sadâret penâhi ile muhâberede bulundular. Sadâretten gelen telgrafta Midilli ve Ayvalık'ta asâyişin muhtel olduğu telgrafhâneneden anlaşıldığından bahisle oralarda hemen idare-i örfiyenin ilânı emrolunmakla beraber sûret-i hal Harbiye ve Bahriye Nezâretleriyle Hareket Ordusu Komutanlığına tebliğ edildiği ve yirmi tabur askerle donanmanın hareket etmek üzere bulunduğu iş'ar kılındı. Buna cevaben Midilli'de sükûn ve asâyişin yerinde olduğu idâre-i örfiyenin ilânına şimdilik lüzum kalmadığı cevâbı verildi*" (Ahenk, 17 Haziran 1325 = 26 Haziran 1909, 3937),s.3). Midilli'den gönderilen mektup için eklere bakınız.

³⁷ "Amaltiya'nın İtirazı", *Ahenk*, 9 Haziran 1325 = 23 Haziran 1909.3920,s.3.

Ayvalık metropolidinin Patrikhane'ye çektiği telgrafi da “*pek tarafgirâne*” bulan Ahenk, bunun da olduğu gibi çevirisini vermektedir. Bu telgraf, Ayvalık metropolidinin görüşünü yansıttığından burada olduğu gibi verilmesinde yarar görüyoruz:

“*Ayvalık 2/15 Haziran – Dün askerle iki sarhoş arasında vukua gelen münazaâ neticesinde askerler bigünah ahâli üzerine hücum etmeğe ve sokaklarda öte beriye silah atarak gezmeye başladılar. Bu esnada biri on dört yaşında bir mektep çocuğu olmak üzere iki kişi telef ve yirmi kişi mecruh olmuştur. Askerler bilâ sebep rast geldiklerine hücum ve dükkân ve mağazalara duhûl ederek her şeyi şikest ediyorlar idi. Ahali dūçar-ı taarruz olanlar bile asla muhalefet ve mümanaatta bulunmadılar. Bilâhare askerler büyük bir kıslada tahassun ederek bütün gün silah endahet ve gelib geçen işçi ahaliyi cerihâdar etmekle meşgul olmuşlardır. Ancak vekayî kim bilir ne yolda tevil ederek haber vermiş olmalılar ki hükümetce derhal asâkir ve gemi irsâline tevessül olunmuşdur.*”

“*Asâkir-i mezkûrenin muvâsalatını müteâkıb kol müfrezeleri ellerinde silah ile mahalle aralarında gezmeye başlamışlardır. Bu haller bittabi asayiş ve intizâmın temininden ziyade ihlaline sebep olacaktır. Asker başında zabita olmadığı halde küme küme mahalle aralarında dolaşmaktadırlar. Birçok muteberân-ı ahâli dūçar-ı taarruz olmuşlardır. Bir takım askerler de kasaba haricindeki tepeleri tutarak ahâliyi işinden gücünden ediyorlar. Şehir dâhilinde fevkalâde bir korku hükümfermâ olub bütün çarşı kapalıdır*”.

Bu telgraf inandırıcı değildir. Askerin Ayvalık'a girişi, güvenliği ve düzenin sağlanmasından çok tam tersi bir sonuç doğurduğu ileri sürülmektedir. Ahenk soruyor: “*Osmanlı askeri acaba bir alay serseri midir ki Metropolis Efendi onların asâyişi takarrürüne bedel ihlal etmeğe sebep olacaklarını iddia ediyor*”³⁸.

Ahenk, telgrafi “*tarafgir, muallel (kusurlu) ve musanna'* (uyduruk)” bulmaktadır. Ahenk'e göre, bir başka Rumca İzmir gazetesi olan *Nea Smyrni* de olayları saptırmaktadır. Bu Rumca gazeteye göre, Türk gazeteleri kendilerini ihtilalcilikle suçluyor, vatana hizmet için kendi kalemlerini kırmak-

³⁸ Ayvalık Rum Metropolidinin Patrikhane'ye çektiği telgrafın çevirisi Yeni Tasvir-i Efkâr'da verilmektedir (18 Haziran 1909, 19, s.3). Gazete, telgrafi pek “*tarafgirâne*” bulmaktadır. Yeni Tasvir-i Efkâr, askerin başsız, kendi başına buyruk olarak, 31 Marttaki gibi, dolaştığı ifadesine şiddetle karşı çıkmaktadır: “*31 Mart hâdisesini tanziren bir takım asâkir-i bâğiye'nin sokaklarda dolaşarak ötekini berikini katlettikleri kat'iyyen biasıl ve esastır*” Yeni Tasvir-i Efkâr, 19 Haziran 1909, 20, s.3. Krş. Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, İmge, Ankara, 1994.

tan söz ediyorlar. Ahenk'in Nea Smiryni'nin bu tutumuna karşı şu yanıtı verdiği görüyoruz:

"Yok yok! Refikimiz kalemini kırmayın, hiçbir garaz-ı şahsiye kapılmaksızın teşrih-i hakayık yolunda cevelan ettirsin. İşte arzu olunan nokta burası!"

Yazdıklarını anlamaz değil, pek âla ve hem de yazanın ahval-i ruhiyesine nüfuz ve intikal etmek şartıyla anlıyoruz. İhtimal arkadaşımız bu intikalimizden hoşlanmaz, sıkılır. Fakat ne yapalım? Arkadaşımızın hatâsını ihtar ve tashih edersek bunu bir eser-i meveddet telakki ederek gücenmemelidir. Çünkü gazeteciler bir şeyi çekiştirilirse maksûd olan hakikat meydana çıkar, olmayacak bir tabirden, bir isnaddan, bir sehvdan beynelavâm hâsil olacak suizan ve zehâblar zâil olur".

Olaylar hızla gelişmektedir. Nitekim Ayvalık'ta hemen sıkıyönetim ilan edilmiş, halkın elindeki silahların toplanmasına ve müsadere edilmesine karar verilmiştir³⁹:

"Rumca gazetelerin dünkü nüshalarında müsâdif-i nazar olan malumâta nazaran Ayvalık'da gayet sıkı bir inzibat ve idâre hükümfermâ oluyor. Sevâhili tarassud eden iki harb gemisi Ayvalık limanından hiçbir kayığın harice çıkmasına asla müsaade etmiyorlarmış. Çıkan olursa tarassud gemileri tarafından üzerine evvela kurusıkı ve dinlemezse dolu ateş edilirmiş."

Ayvalık kasabası kara cihetinden de kordon altına alınmış olup kordondan hârice çıkmasına kimseye müsaade edilmemektedir. Eslihânın toplanmasına devâm olunmaktadır".

Anlaşıldığına göre Ayvalık'a bir "tahkik heyeti" gönderilmiştir. Bu heyette Hüdavendigâr vilayeti⁴⁰ valisi Azmi, Bigadiç eski mutasarrıfı Muharrem ve Balıkesir mutasarrıfı (adı yok) vilayet umur-ı ecnebiye müdürü Agatopolos, Moldova [Midilli] kazası kaymakam yardımcısı Kozme Burusalidi efendilerden oluşuyordu. Sıkıyönetimce yayınlanan bildiride, hazineye borcu olanların üç gün içinde mal sandığına başvurmaları ve vergilerini ödemeleri isteniyor, aksi takdirde yasal işlem yapılacağı duyuruluyordu. Askeri yönetimin yayımladığı beyanname oldukça ayrıntılı idi. Bundan anlaşıldığına göre sıkıyönetim Ayvalık dışında Yunda adasını da kapsamaktadır. Sıkıyönetim komutanlığına İstanbul'dan getirilen taburların

³⁹ Ahenk, 10 Haziran 1325 = 24 Haziran 1909,3935, s.3.Ayvalık'ta idare-i örfiye ilanı BOA. İDH 1475 (27 Cemaziyevvel 1327 = 16 Haziran 1909).

⁴⁰ Hüdavendigâr vilayeti, Bursa merkez olmak üzere Ertuğrul, Kütahya, Afyon Karahisar, Karesi sancaklarını kapsıyordu. Ayvalık da Karesi sancağının, yukarıda görüldüğü gibi, bir kazası idi.

mevki komutanı kolağası Aziz Bey atanmıştır. Beynamede ağırlıklı olarak her türlü ateşli silahların ve yanıcı maddelerin toplanması üzerinde durulmaktadır. Sokağa fenersiz çıkma yasağı, yolculukla ilgili kısıtlamalar, toplantıların yasaklanması da diğer maddeler arasında yer alıyor. Tarihsel bir belge niteliği taşıdığından bu beyannameyi olduğu gibi ekte vermeyi uygun görüyoruz.

Bütün bu gelişmeler içinde Türkçe ve Rumca gazeteler arasında çekişmelerin, karşılıklı suçlamaların devam ettiği görülmektedir. Gazete sütunlarında “cevaplar” birbirini izlemektedir. Türkçe gazetelerin sık sık Rumca gazetelerden çeviriler yapmalarının bugüne sağladığı kazançlar büyüktür. Çünkü o günkü Rumca gazeteleri bulmanın olanaksızlığı bir yana, bulunsa bile anlamının güçlüğü ortadadır. Bu yüzden elde bulunan Türkçe gazeteler bize Rumca gazetelerin tutum ve zihniyetini anlamamıza büyük bir olanak sağlamış bulunuyorlar. Bu, İzmir basınında Mütareke ve Milli Mücadele dönemleri için de böyledir.

Ahenk, “vatandaşlarımız” olan Rumların herhangi bir haksızlığa uğramaları halinde onları savunmanın bir görev olduğunu kabul etmektedir. Bu gazete, Rumca gazetelerin mezhepdaşlarını savundukları için onları sorumlu tutmak istemediğini de dile getirmektedir: “*Fakat bir meseledeki hakikat başka türdür; yani Rum vatandaşlarımızın haksızlığı aşikârdır, artık meseleyi evirib çevirib de Rumlar haklıdır suretine kalbetmek doğru olamaz. İşte bizim iddiâmız budur. Gerek Müslümanlar gerek Rumlar olsun gökyüzünden masum olarak inmemişlerdir. Elbet gün olur ki hatâ işleyebilirler. Bunun için hakikat ne merkezde ise onu yazmalıdır*”⁴¹.

Ahenk, eleştirilerini sürdürerek özellikle güvenlik güçlerinin sürekli haksız duruma düşürülmelerinden yakınmaktadır:

“...Günün birinde bir kahve içinde silah atan kimseyi polis tutmak ister, herif polisi vurur öldürür, polis haksız, yine günün birinde idâm cezasıyla mahkûm olan adamı jandarma tutmak ister, etraftan koşulan jandarmanın elinden canı alınmak isteniliyor, jandarma silahına sarılır, yine jandarma haksız; Ayvalık meselesi çıkar, tabirlerince iki sarhoş askere silah atar, asker sarhoşları tutmağa çalışır, etraftan silah atılır, asker hayâtını muhafâza için silah istimâline mecbur olur da yine asker

⁴¹ Ahenk, 11 Haziran 1325 = 25 Haziran 1909, 3936,s.3.

haksız, İzmir'de bulunan bir zabıt Ayvalık'ta bulunarak vak'anın tahaddüsüne sebebiyet verilmiş gösteriliyorsa artık bu hallere ne mâna verilmek isteniyor?"⁴².

Bütün bu ve buna benzer ayrıntılarda Rumca gazetelerin sürekli olarak kendilerini haklı göstermeleri ve gereğinden çok "asâbiyete kapılmaları" çekişmenin ana nedeni olarak görülmektedir. Sonra Rumca gazetelerin sürekli olarak "mağdur Rumlar" sözünü kullanmalarını da Ahenk doğru bulmuyor. "Biz bugün Rum vatandaşlarımızın mağduriyetini mücbir bir hal göremiyoruz". Kaldı ki Ahenk, bir değil, İzmir'de çıkan diğer Rumca gazetelerin de boy hedefi olmuştur. Sürekli saldırıya uğramakta, anlayışsızlıkla, okuduğunu anlamamakla suçlanmakta, zaman zaman kendisine karşı alaylı bir dil kullanılmaktadır. Amalthiya, Ayvalık metropolidinin telgrafının eleştirilmesine karşı çıkmaktadır. Buna karşılık Ahenk şu yanıtı veriyor: "Refikimiz, Ayvalık metropolidi efendinin raporunu ne cesaret tenkid ettiğimizden de bahsediyor. Fesubhanallah: Biz gazeteciler imparator sözlerini, âyanlar mazbatasını, parlamento müzakerâtını tenkid edebilirdururken bir metropolid efendinin raporunu tenkid edemez miyiz? İnsaf, insaf!"⁴³.

Ayvalık'ın çevre köylerinde de silahların toplanmasına devam ediliyor, ancak zaman zaman yakınmalar, şikâyetler oluyor ve direnmeler görülüyordu. Ayvalık'ın Küçükköyü'ne gönderilen, askerinin çoluk çocuğa tecavüze yeltendikleri ve birkaç papaza kötü muamelede buldukları haberinin çıkması üzerine Dahiliye Nezareti durumunun araştırılmasını istemiştir. Ayvalık'ta bulunan Hüdavendigâr valisi Azmi ve tahkik memuru Muharrem Beylerin ortaklaşa çektikleri telgrafta şu noktalar üzerinde durulmaktadır⁴⁴:

Ayvalık tuzlası iskelesine çıkarılan taburların güzergâhı üzerinde bulunan adı geçen köye vardıkları zaman köylülere ellerinde silah bulunup bulunmadığı sorulmuştur. Buna karşılık köyün papazı oldukça kaba davranmış ve askerler hakkında da hakarete varan sözler söylemiştir. Bundan başka ellerindeki silahları vermemeleri için halkı kışkırtmıştır. Komutanın şiddet göstermesiyle o gün on sekiz, ertesi gün de otuz gıra tüfengi teslim edilmiş, çoluk çocuğa hiçbir "taarruz ve tecavüz" olmamıştır. Bununla birlikte zihinleri karıştırmak isteyenler bu yolda çaba göstermekten geri kalma-

⁴² Ahenk, 11 Haziran 1325 = 25 Haziran 1909, 3936, s.3.

⁴³ Ahenk, 11 Haziran 1325 = 25 Haziran 1909, 3936, s.3.

⁴⁴ Ahenk, 12 Haziran 1325 = 26 Haziran 1909, 3937, s.2, Ayvalık ve Yunda'da toplanan silahların sayısı birkaç gün içinde 3.500'ü bulmuştur. Tüfekler gıra cinsidir. Tüfeklerin yanında 600 kıyye (okka) barut ve pek çok fişek toplanmıştır. (Yeni Tasvir-i Efkâr, 24 Haziran 1909, 25, s.3).

maktadırlar. Birkaç gün sonra yine aynı gazete “Ayvalık Kumandanı Aziz”in bir beyanamesi daha yayımlanmıştır⁴⁵. Bu bildiri, Ayvalık kasabasıyla Yunda ve Küçük Köy ahalisine hitaben kaleme alınmıştır. Burada öncelikle Ayvalık ahalisinin hükümete karşı olumsuz tavırlar gösterdiği, bunun daha çok dış kışkırtmalardan kaynaklandığı dile getirilmektedir. Öyle ki bunlar, kasabayı korumakla görevli askere silah atacak kadar cesaret göstermişlerdir. Eğitim ve din adamlarından bazıları halkı iyi yola götürecekları yerde tam tersi bir davranış içine girmişlerdir. Oysa dinlerin amacı kavimleri sevgiyle birleştirip el birliğiyle onları birbirine bağlayarak vatanın yükselmesini sağlamaktır.

Bildiri şöyle devam ediyor:

“Hür Osmanlıda hakim mahkûm yoktur. Tekmil akvam kardeşdirler. Biz bu kardeşliği tesis etmek için tekmil kuvvetimizle her vâsitaya müracaat edeceğiz. Binaenaleyh Ayvalıklı vatandaşlarımıza biraderâne nasihat ederiz ki tâyin olunan müddet hitâm bulmadan yalnız gıra tüfenklerini değil mükerrer ateşli silahları, bomba, dinamit ve sair mevadd-ı nariyeyi teslim etsinler. Bunları vermekte vatanlarına büyük hizmet etmiş olurlar...”

“Ümid ederiz ki vatandaşlarımız hak yolunu tutar ve nasâih-i hayrânemizi dinlerler...”

Dikkat edilirse bütün bildirilerde üzerinde durulan en önemli madde, ateşli silahların, dinamit ve benzeri patlayıcı ürünlerin teslim edilmesidir. Bu elbette nedensiz değildi. Konu o günlerde bir yabancı gazete tarafından ele alındı ve işlendi. Almanların İstanbul’da çıkardıkları *Osmanischer Lloyd* gazetesinin Ayvalık muhabirinin yazdığına göre⁴⁶, olayın özü silah kaçakçılığından başka bir şey değildir. Gerek Ayvalık gerek Moskonisi (Yunda) kaçakçılığın merkezi konumuna gelmiş ve kaçakçılığın serpilip gelişmesine ses çıkarılmamıştır. II. Meşrutiyet’in duyurulmasından önce kaçakçılara kolaylık gösterilmişti. Hakim, jandarma, polis ve diğer hükümet memurları bunlardan rüşvet almaktan çekinmiyorlardı. Ayvalık halkının Yunanlılara karşı eğilim gösterdiği de biliniyor, fakat hiçbir önlem alınmıyordu.

Yine aynı yazıya göre, anayasanın yürürlüğe konulmasını halk başka türlü değerlendirmiş, Ayvalık ve Yunda’da kaçakçılık büsbütün artmış ve

⁴⁵ *Ahenk*, 19 Haziran 1325 = 2 Temmuz 1909, 3943, s.3.

⁴⁶ “Ayvalık Hâdisesi”, *Ahenk*, 30 Haziran 1325 = 13 Temmuz 1909, 3915, s.3. Ahenk bu yazının çevirisini özetleyerek vermektedir.

halk öncekinden daha az vergi vermeye başlamıştı. İrtica baş gösterince hükümet Ayvalık ve Yunda'da birikmiş olan silahların tehlikesini sezdi. Balıkçılıkta kullanılmak üzere ülkeye gizlice sokulan dinamitler de balık yataklarını kuruttuğundan yasak kapsamına alınmıştı. Ama bu yasağa uyan yoktu.

Anılan gazete muhabirinin görgü tanığı olarak verdiği ayrıntular büyük bir önem taşımaktadır. Çünkü Ayvalık'ta patlak veren olaylar sırasında kaçakçıların zaten oldukça az olan Müslümanları tamamen yok etmek için harekete geçtiklerini yazmaktadır ki buna şüphe yoktur.

“Kaçakçıların bir takımı Ayvalık'taki Müslümanların itlafını kararlaştırmışlar ve bu meyânda pek ziyâde izhâr-ı faaliyet eyleyen ve hiç de hoşlarına gitmeyen yeni jandarma kumandanını öldürmeyi tasmin etmişlerdir. Hayatı tehlikede kalan mu-maileyh kumandanın hânesi (ni) muhafazaya gelen asker üzerine Ayvalık ahâli-i âsiyesi tarafından silah atılmış ve neferât-ı askeriyeden biri bacağından yaralanmıştır. Artık kumandan bir an tereddüt etmeyerek ateş emrini vermiş ve bu esnâda 14 kişi yaralanmıştır. Bunlardan on ikisinin yarası hafiftir. Filhakika bu emir pek acelelen verilmiş idi. Fakat jandarma kumandanının yerinde kim olmuş olsaydı başka türlü harekete imkân bulamazdı. Zira kumandan pek iyi biliyordu ki 6 ilâ 8 bin kadar müsella kaçakçı cüz'i bir tereddüdün bâis olacağı mürûr-ı zamandan bilistifâde ortaya atılacak ve Türklere fenâ muâmele edeceklerdi. İşte kumandan-ı mumâileyh o zaman maiyetinde yüz nefere ateş emrini vererek ahâliyi tahvif eylemek ve pek büyük bir münâsebetsizliğin bu suretle önünü almak istemiştir. Bu gibi zamanlarda seri bir karar itihaz olunmazsa işin rengi derhal tebeddül eder. Herhalde Ayvalıklılarla Moskonisliler bugün uğradıkları şu cezaya cidden kesb-i istihkak eylemiş olduklarını itiraf eylemektedirler”.

Olaya bu açıdan bakınca sorunu çözmek daha da kolaylaşıyor. Eski rahat alışkanlıklarını devam ettirmek isteyen kaçakçıların, hatta kimi idarecilerin, II. Meşrutiyet'in getirmek istediği yasal düzenlemelere karşı her yerde direndikleri görülmektedir. Meşrutiyet'in ilanından bir yıl sonra Tanin gazetesi adına Anadolu'ya gönderilen Ahmet Şerif, gittiği her yerde bu çelişkiyi görmüş ve mektuplarında dile getirmiştir⁴⁷. Birçok yerde istibdat döneminin yaşlı memurları iş başındadır. Halk, Meşrutiyet'in değerini kabul etmekle birlikte, onun bu yüzyılda yaşamak için bir yol olduğunu,

⁴⁷ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, İstanbul, 1325; Çetin Börekçi önce bu kitabı günümüz diline aktarmış, sonra da Ahmet Şerif'in Tanin'de çıkan bütün mektuplarını yeni harflere aktararak yayımlanmıştır: *I Anadolu'da Tanin, II. Arnavutluk'ta, Suriye'de, Trablusgarp'ta Tanin*, TTK, Ankara, 1999, 2 cilt.

varlığın devamı için, ilerleme için bir araçtan başka bir şey olmadığını anlayamamıştır. Bununla birlikte Meşrutiyete genel bir güven vardır. Fakat bu değişiklik birçok yerde henüz sonuçlarını verememiş, verimlerini ortaya koyamamıştır. Yönetim çarkının yine aynı eller aracılığıyla yürütülmeye çalışılması, halkın yeni yönetime bağladığı umutlara gölge düşürmektedir. Eğitim düzeyi düşük mü düşüktür. Zaten Ahmet Şerif, Anadolu'nun özellikle Türkler açısından geri kalmışlığını hep eğitim düzenindeki çarpıklıkta aramaktadır.

Ahmet Şerif, çeşitli dinlere bağlı kimseler arasındaki olumlu ilişkileri memnuniyet verici bulmaktadır. Hıristiyanlar birtakım anlamsız dedikodulardan uzak durmaktadırlar. Ahmet Şerif diyor ki: “Eğer bu adamlar kendi hallerine bırakılırsa tebeddül-i idârenin tesiratiyle hiss-i mukarenetin tezâyüd edeceğinden arzu edilen ittihadın tabiatıyla hâsıl olacağından şüphe yoktur”.

Ayvalık olayını anlamaya çalışırken eski yönetimin, tarihin derinliklerinden gelen alışkanlık ve direnmelerini göz önünde bulundurmak gerekir. Gerçekten kaçakçılığın öteden beri yalnız Ayvalık'ta değil Ege adalarında ve Anadolu kıyılarında ne kadar yaygın olduğunu arşiv belgeleri ortaya koymaktadır. Ayvalık'a tüfenk yüklü gemiler gidiyordu⁴⁸. Ayvalık ile Yunda adasında tütün, barut ve dinamit kaçakçılığı yapıldığı biliniyordu⁴⁹. II. Meşrutiyet'in kaçakçılığın üzerine gitmesi, bundan çıkarları bozulanların tepkileri, Ayvalık olaylarını tetiklemiş bulunuyordu. Unutmamak gerekir ki 31 Mart ayaklanmasının üzerinden pek kısa bir süre geçmişti. Ayvalık olaylarının bir Müslüman / Rum çatışmasına dönüşmesi büyük bir tehlike yaratabilirdi. Devlet bu yüzden oldukça tedirgindi. Alınan önlemlerle “Ayvalık Hâdisesi” daha geniş boyutlara ulaşmadan önlenildi. Hıfzı Erim de kaçakçılığın Ayvalık tarihindeki yerini vurgulamaktadır: “Yorgi Sakkari'nin kitabında söz konusu etmediği kaçakçılık, Ayvalık'ın belli başlı gelir kaynağı idi. Bugün her türlü vasıta ve imkânlarla sahip olan Cumhuriyet hükümeti bile sınırdaki kaçakçılık ile tam manasıyla baş edemezken, Osmanlı hükümeti o zaman ki zayıf ve perişan haliyle bu işle mücadele değil, gördüğü ve bildiği halde bu bölgede ses çıkaramayacağı muhakkaktı”⁵⁰.

⁴⁸ BOA, DH. İD. 94 - 1 / 4.

⁴⁹ BOA, A } MKT. MHM. 560 / 4 82 1310; DH. MKT, 219 / 5 (15 N 1311 = 22 Mart 1894). Namık Kemal'e göre “Yunda'nın ahâlisi de tütün ve tuz kaçakçılığı ve arasına da şekavet ile meşgul olurlar. Ayvalık'ı taklid ederlerdi” (Tansel, Mektuplar, IV, 79).

⁵⁰ Hıfzı Erim, *Ayvalık Tarihi*, s.52.

Ayvalık'ın coğrafi konumu da kaçakçılığa oldukça elverişliydi. Öyle ki Ayvalık'ın eski durumunu yakından bilen kimseler, “*Rumlar zamanında Ayvalık'ta bulunanlar, kaçakçılığın bu şehirde çok ileri gitmiş mesleklerden biri olduğunu söylerlerdi*”⁵¹.

İzmir'de çıkan Türkçe ve Rumca gazetelerin işin kaçakçılık yönünü tamamen göz ardı ettikleri ve olayları bir Türk – Yunan çelişkisi üzerine temellendirdikleri görülmektedir. Hele Rumca gazetelerin sürekli olarak “*mağdur Rumlar*” tezini işlemelerini ve Türkçe gazeteleri boy hedefi haline getirmelerini de anlamak kolay değildir.

Yunanistan'da Atina Ajansı boş durmuyordu. Ajans, Ayvalık'ta durumun günden güne kötüye gittiği haberini geçiyor ve birçok kişinin keyfi olarak tutuklandığını, tutuklulara cebir ve şiddet uygulandığını, bunların baskı altında tutulduklarını ekliyordu. Dahası yasak silahları ortaya çıkarmak bahanesiyle evlere girildiği, Yunan uyruğunda bulunanlardan vergi alınmak istendiği de bu iddialar arasında yer alıyordu.

Yeni Tasvir-i Efkâr'a göre, Atina Ajansı'nın ortalığı cebir ve ateş içinde gösteren ifadesi, İttihad-ı anasır siyasetinin başarısızlığını göstermekten başka bir şey değildir. Çünkü Ayvalık'tan sürekli olarak alınan haberlere göre tahkikat tarafsız olarak yürütülmektedir. İstanbul Rum gazetelerinin yerinden alıp yayımladıkları haberler de bu doğrultusundadır (*Yeni Tasvir-i Efkâr*, 27 Haziran 1909, 28, s.3).

Ayvalık'ta sıkıyönetim ilan edilip yargılanmaların başlamasından sonra yavaş yavaş olayların etkisi azalmaya başladı. Girit olayları ön plana çıktı. Rumca gazetelerden Nea Smyrni, İslam ve Hıristiyanların bir takım söylentilere inanmalarının çok tehlikeli sonuçlar doğuracağı üzerinde duruyordu. Ahenk, Nea Smyrni'nin bu uyarısını yerinde buluyordu⁵². Gazete sütunlarına yansıyan haberlere göre, olaya karışanların yargılanıp mahkûm oldukları görülmektedir⁵³. Ayvalık'ta sıkıyönetim 1 Ağustos 1909 tarihinde kaldırılmıştır⁵⁴.

1909 Haziran ayında Ayvalık'ta patlak veren olay, yıllardan beri devam eden kaçakçılığın, özellikle silah kaçakçılığının bir uzantısıdır. Halkın

⁵¹ Hıfzı Erim, *Ayvalık Tarihi*, s. 53 – 54. Krş. Ahmet Yorulmaz, *Ayvalık'ı Gezerken*, 6. baskı.

⁵² *Ahenk*, 1 Temmuz 1325 = 14 Temmuz 1909, 3953, s.3.

⁵³ *Ahenk*, 31 Temmuz 1325 = 13 Ağustos 1909, 3978, s.3.

⁵⁴ *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 3 Ağustos 1909, 64, s.2.

elinde onca silah bulunması, Ahenk gazetesinin endişesini haklı çıkaracak durumdadır. Türkçe ve Rumca gazetelerin olayı Türk – Rum çalışması bağlamında ele almalarında gerçek payı yok değildi.

1909 Ayvalık Hâdisesi'nde kasaba Rumlarının Yunanistan'a olan eğilimleri ve Yunan taraftarlığı gütmeleri bu gelişmelerde önemli bir rol oynamıştır. Olayın bu yönünü genel çizgileriyle özetlemekte yarar var. İkinci Meşrutiyet'in duyurulması, bütün ülkede büyük bir coşkuyla, günlerce süren tören ve eğlencelerle kutlandı. Fakat Ayvalık yeniden siyasal etkinliklere sahne olmuş⁵⁵, Yunanlılar lehine gösterilen çabalar gözden kaçmamıştı. Nitekim Meşrutiyet'in ilanı üzerinden çok geçmeden burada bir *Yunan Siyasi Cemiyeti* kurulmuş ,20 Eylül 1908'de yapılan büyük bir toplantıda bütün üyeler, hazırlanan tüzüğü onaylamışlardı. Tüzüğün Sakkari'nin anılan kitabında Türkçeye çevrildiğini belirtmek gerekir⁵⁶. Tüzüğün iki maddeden oluştuğunu görüyoruz. Maddeler şunlardır:

1. Yunan topluluğu⁵⁷ görev ve haklarını gerçek surette anlayarak o topluluğa Meşrutiyet prensiplerine uygun olarak yol gösterecek,

2. Neslimizin ilerleyip yükselmesi için bu husustaki düşünce ve hareketlerimizi müdafaa edecek.

Bu maddelerden anlaşıldığına göre dernek , Ayvalık'taki Rum toplumunun Meşrutiyet esaslarına göre bilinçlendirilmesini ve ilerlemesini amaçlamaktadır. Bu maddelerde görünüşte devletin aleyhine herhangi bir hüküm de görülmemektedir. Çünkü Meşrutiyet'in ilanından sonra imparatorluğu oluşturan çeşitli unsurlar, Rum, Ermeni, Arnavut, Kürt, Bulgar vb. birçok dernekler kurdular. Bu da "*İttihad-ı anasır*" ilkesine uygundu. Her dernek, Meşrutiyet esasları çerçevesinde kendi topluluğunun ilerlemesi yolunda çalışmalar yapacak, ülkenin bütün olarak kalkınmasına katkıda bulunacaktı⁵⁸. Ancak unutmamak gerekir ki bu derneklerin çoğu ayrılıkçı eğilimler taşıyordu⁵⁹.

⁵⁵ Besim Darkot, "Ayvalık", *İslam Ansiklopedisi* (İA), II, 78.

⁵⁶ Alıntı; Hızır Erim, *Ayvalık Tarihi*, s. 57 – 58.

⁵⁷ Yunan mı Rum mu? Çeviride iyi anlaşılıyor bizce bunun Rum olması gerekir.

⁵⁸ Unsurların kaynaşması anlamına gelen bu tamlama, İkinci Meşrutiyet'in en önemli çıkış gerekçelerinden biri olmuştur. İttihatçılar olsun adem-i merkezîyetçiler olsun imparatorluğun kurtuluşunu bu siyasetin gerçekleşmesine bağlı görüyorlardı. Bk. *Prens Sebahaddin, Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne Bütün Eserleri* (Haz. Mehmet Ö. Aklan), YKY, İstanbul, 2007, tür.yer.

⁵⁹ Tarkan Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1859 – 1952), İstanbul, 1952, s.393 – 398.

Daha doğrusu bu “kavimler milli bir mevcudiyete (yahut Devlete) sahip olmak için türlü vesilelerle Osmanlı imparatorluğundan ayrılmak siyasetini takip etmişler ve bu milliyetçi – infiradçı siyaset aynı gaye ile kurulan türlü cemiyet ve heyetlerin aksiyon programını vücuda getirmiştir”⁶⁰. Burada kısaca, konumuzla ilgisi bağlamında Rumların tutumu üzerinde önemle durmak gerekir.

Meşrutiyet’in ilanı Selanik, İstanbul, İzmir ve çevresinde büyük törenle kutlandı⁶¹. “1908 Temmuzunda bütün dünyada pek çok kimse Batı Türklüğünün ve onun o zamanki Osmanlı İmparatorluğu’nun kurtulmuş olduğuna inanmıştı”⁶². Fakat bu umutların kısa sürede boşa çıktığı görülecektir. Bayur’un vurguladığı gibi “Dünyada pek az hareket Osmanlı Meşrutiyeti kadar büyük ümitler doğurmuş ve keza pek az hareket doğurduğu ümitleri bu kadar çabuk ve kat’i olarak boşa çıkarmıştır”⁶³. İzmir’de Rumlarla İttihatçılar arasındaki ilişkiler, seçimlerde ağır bir yara aldı. Çünkü Rumlar, Karolidi Efendi’nin mutlaka mebus olarak Meclis-i Mebusan’a girmesinde ayak direliyorlardı. İzmir’in Türkçe basını ise, haklı olarak, buna karşı çıkıyordu. Çünkü Karolidi Efendi, Meşrutiyet’ten önce Atina’ya kaçmış, uyruk değiştirmiş ve Atina Üniversitesi’nde görev almıştı. İtiraz edilen nokta, Karolidi Efendi’nin Yunan vatandaşı olarak adaylığını koymasındı. Bu, anayasaya aykırı bir durumdu. Türkçe gazetelerin itirazı da bununla ilgili idi. Seçimlerde ilk sonuçların Rumlar ve Karolidi Efendi’nin aleyhine gelişmesi ortamı daha da gerginleştirmiş, çeşitli söylentiler çıkmış, Rumlar dükkânlarını kapatarak Aya Fotini kilisesinde direnişe geçmişlerdi. Güvenliği sağlamak için de asker kiliseyi kuşatmıştı. Ancak Karolidi Efendi’nin Bergama’dan gelen 31 oyla altıncı ve son sıradan mebus seçildiğinin duyurulması üzerine ortaklık yatıştı⁶⁴. Tartışmalar da bıçak gibi kesildi. Artık bu mebusluğun anayasaya aykırı olduğunu da kimse ileri sürmedi, daha doğrusu süremedi.

⁶⁰ Tunaya, *Siyasi Partiler*, s. 393. Kaldı ki 1908 seçimlerinde imparatorluğun bütün unsurları mecliste temsil edilmişti ve temsilcilerinden memnundular (Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki* (1908 – 1924), çev. Nuran Yavuz, Kaynak, İstanbul, 1984 s. 60.

⁶¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara, 1996, IX, s. 27 – 40; İzmir’deki gelişmeler için: Ziya Somar, *Tevfik Nevzad, İzmir’in İlk Fikir ve Hürriyet Kurbani*, İzmir, 1948, s. 127 – 168.

⁶² Hikmet Bayur, “İkinci Meşrutiyet Devri Üzerinde Bazı Düşünceler”, *Belleten*, 90 (1959), s.267.

⁶³ Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, TTK, Ankara, 1991, I / 2, s. 61.

⁶⁴ Fevzi Demir, *Osmanlı Devletinde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri*, İmge, Ankara, 2007, s. 91 – 93.

Karolidi Efendi, parlamentoda Türkçe konuşan, Atina mitinglerinde Yunanlı olan Rum mebuslarından biriydi ve zaman zaman Meclis-i Mebusan'da tehditkâr konuşuyordu⁶⁵.

Öte yandan İkinci Meşrutiyet'in siyasal hayatında Rumlar daha ilk günlerden başlayarak, itirazlarını mitingler yolu ile duyurmuşlardır. En büyük desteği de patrikhaneden bulmuşlardı. Patrikhane çoğu kez ruhani siyasal isteklerin tertipleycisi ve hükümetlere ileticisi olmuştur⁶⁶. 1908'de kurulan, fakat haklarında yeterli bilgiler bulunmayan *Rum Meşrutiyet Kulüpleri*'nin, Rumların sürekli eylemlerine yardımcı oldukları düşünülebilir⁶⁷. Ayvalık'ta kurulan (Yunan [Rum ZA]) siyasi cemiyetini de bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Nitekim, dernek öncelikle tarihsel ve siyasal konferanslar vermeye başladı.

Siyasi cemiyetin 1909 mart ayında yaptığı büyük toplantıda üyelere önerilen yemin de pek heyecanlı olmuştu. Yemin metni altın harflerle yazılarak konferans salonunun en göze çarpan bir yerine asılmıştı. Yemin metni şuydu⁶⁸:

"Ecdadımın kutsal emanetinin hakaret görmesine müsaade etmeyeceğiz. Milli yolumuz üzerinde ve vatanımızın yanı başındaki kardeşlerimizden ayrılmayacağız. Gerek tek birimiz olsun, gerek hepimiz olduğumuz halde mukaddesatımız uğrunda savunacağız. Vatanımızın daima uyanık muhafızları olacağız. Bu suretle vatanımızı, bugünkünden daha büyük ve daha şanlı bir durumda, onun gerçek varislerine teslim edeceğiz. Millet'in ve vatanın namusunu lekesiz olarak koruyacağız, kutsal dinimize, ecdadımızın ananelerine ve kıymetli emanetlerine sarsılmaz saygımızı muhafaza edeceğiz. Pek temiz olan amacımız için fedakârca gayret sarf eden savaşçı neslimize karşı itimat ve emniyetimiz sonsuz olacaktır. Sevgi ve yükselişin babası olan kudretli büyük Tanrı, bizim bu yeminimize şahit olsun".

Görüldüğü gibi bu yemin metni tamamen ayrılıkçı tohumları ekmektedir. Meşrutiyet'in gerçekleştirmek istediği "*İttihad-ı anasır*" düşünceleriyle hiçbir ilintisi yoktur. 1909 Ayvalık Hâdisesi'ni bu ayrıntılar bilinmeden

⁶⁵ Tarık Zafer Tunaya, *İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi* Hürriyet Vakfı, İstanbul, 1989, III, s.311, 478. Karolidi Efendi'nin Kritovulos'un Fatih Sultan Mehmet adına Grekçe yazdığı tarihi dilimize kazandırmak gibi hayırlı bir işe imza attığını teslim etmek gerekir: Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı sani*, terc. Karolidi Efendi, İstanbul, 1328.

⁶⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt: I, *İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı, İstanbul, 1984, s. 505.

⁶⁷ Tunaya, *İkinci Meşrutiyet Dönemi*, s. 505.

⁶⁸ Sakkari'nin Ayvalık Tarihinden alıntı: Hıfzı Erim, *Ayvalık Tarihi* s. 58.

kavramaya olanak yoktur. Bir sokak çalışması gibi görünen olayın arkasında kaçakçılık, Türk – Yunan davası, Ayvalık Rumlarının Türkiye’yi değil Yunanistan’ı asıl yurt olarak kabul etmeleri gibi nedenlerin yattığını unutmamak gerekir.

Son olarak bir görgü tanığının anlatımına yer vermeyi uygun görüyoruz⁶⁹:

“Ayvalık’ta doğup büyümüş eski öğretmenlerden Cavit Şen’den aldığım bilgiyi buraya koymayı faydalı buldum.

“Bu ayaklanma sırasında Kaptan Palamida pazar yerindeki –bugün kahve olan- eczanenin bulunduğu binanın balkonuna çıkar, söylediği sözlerle halkı coşturdu.

Ayaklanma hızını arttırmış ortalık korku ve dehşet içinde kalmıştı. Bir gün Binbaşı Galip Bey komutasında bir askeri birlik Ayvalık’a geldi. Ali Bey Camii yakınında bulunan köprü başındaki ev ile karşısındaki iki ev, sıkıyönetim komutanlığı oldu. Palamida ve arkadaşlarından bu ayaklanmanın hesabı soruldu. Kuyulara şuraya buraya saklanmış silahlar toplattırıldı. Gümrük rıhtımına yanaşan üç mavnaya ile taşınan bu silah cephane, güzel İzmir vapurunu doldurmuştu”.

Yine aynı tanığın verdiği bilgilere göre Yunan Siyasi Kurumu dağıtıldı. Altın harflerle yazılmış olan o meşhur yemin de muhteşem salondan indirildi⁷⁰.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu’nda Meşrutiyet’in ikinci kez ilanı büyük umutlar doğurdu. Günlerce süren kutlamalar, eğlenceler bunu göstermektedir. İttihad-ı anasırın gerçekleşeceği inancı pekişti. Birçok kimse artık devletin kurtulmuş olduğuna inanıyordu. İmparatorluğu oluşturan unsurların bundan böyle çekilmeden birlik ve uyum içinde yaşayacakları her fırsatta dile getirildi. Fakat bu umutlar kısa sürdü. Ayrılıkçı eğilimler giderek arttı. Meclis-i Mebusan’da bile bu eğilimler açıkça dile getiriliyordu. Öte yandan ekonomik, sosyal etkenler, “feodal” tutum ve alışkanlıklar ülkeyi giderek bir barut fıçısına dönüştürüyordu. Eşkiyalığın devam ettiği, Girit, Bulgaristan ve Bosna Hersek’in elden gittiği ve her yerde olayların patlak verdiği haberleri gazete sütunlarını dolduruyordu. 31 Mart ayak-

⁶⁹ Aktaran Hıfzı Erim, *Ayvalık Tarihi*, s. 59.

⁷⁰ Hıfzı Erim, *Ayvalık Tarihi*, s. 60.

lanması rejimi tehlikeye düşürmüş, Adana olayları da toplumsal barışa ağır bir darbe vurmuştu.

Böyle bir ortamda Ayvalık'taki gelişmeler de karmaşık bir sürecin sonucudur. Kaçakçılık, Ayvalık Rumlarının Yunanistan'a duydukları eğilim, burada yaşayan ve sayıları epeyce kalabalık olan Yunan uyruklularının kendilerini vergi konusunda ayrıcalıklı görmeleri, idari yapının çarpıklığı vb. nedenler bu olayların patlak vermesinde belirleyici olmuştur. Kısa süre önce 31 Mart ayaklanmasını güçlkle bastıran devlet, Ayvalık hadisesinin büyümeden önünü almakta başarılı olmuştur. Bu gelişmeleri önce Midilli'den izleyen sonra da Ayvalık'a gelerek yerinde incelemeler yapan Yeni Tasvir-i Efkâr muhabirinin gözlem ve değerlendirmeleri son derece önemlidir. Ne yazık ki bu değerli gazeteci adını vermiyor. Bu yazar, her şeyden önce o günkü idari yapının bozukluğunu da görmüş ve bir takım öneriler getirmekten de geri kalmamıştır.

Osmanlı vilayet merkezlerinde, valinin maiyetinde bir *Mesalih-i Ecnebiye Müdürlüğü* vardı. Bu müdürlük, vilayetin konsolosluklarla olan ilişkilerini yönetir ve son derece karmaşık olan tabiiyet ilişkilerini incelerdi. Ceplerinde dört beş pasaport taşıyan kimseler az değildi. İzmir'de Yunan pasaportu taşıyan fakat gerektiği zaman Osmanlı uyruğu iddiasında bulunan binlerce kişi vardı. Bunlara seçimlere katılıyor fakat vergi söz konusu olduğu zaman Yunan vatandaşı olduklarını iddia ediyorlardı. Ayvalık'ta da benzer bir durum vardı. Sorun gerçekten çözülmesi güç karmaşık bir hale gelmişti. Halit Ziya, Vali Abdurrahman Paşa zamanında (1893) böyle bir göreve getirildi. Gerçekten bu durumu yakından biliyordu. Ancak İstanbul'da yeni bir göreve başlamasıyla bu görevden ayrıldı⁷¹. Görüldüğü gibi benzer bir yapılanma Ayvalık için de geçerliydi.

⁷¹ Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, İstanbul, 1969. s.307 -310.

EK I

Ahenk, 11 Haziran 1325 / 25 Haziran 1909, 3936,s.3.

AYVALIK'TA İDARE-İ ASKERİYE TARAFINDAN İLAN OLUNAN BEYANNAME:

1. Hadise-i âhireden dolayı Ayvalık kazasıyla Yunda adasında idâre-i örfiye ilan edilmiştir.

2. Divân-ı Harb-i Örfi riyaseti Dersaadetten i'zam edilen taburların Ayvalık mevki kumandanı mümtaz kol ağası Aziz Beye mevdû'dur.

3. Yerli ecnebi ve misâfir ahâli hanelerinde ve ellerinde ne miktar eslihâ ve fişenk ve eczâ-yi nâriye ve dinamit vesâire var ise bugünden itibâren üç gün zarfında hükümete teslim mecburdur. Hitâmında taharriyât icrâa edilecek, her kimin yedinde veya meskeninde eslihâ ve fişenk ve eczâ-yı nâriye vesâire zuhûr ederse haklarında Divân-ı Harb-i Örfice örfen tertib-i mücazât olunacaktır.

4. Bu akşamdan itibâren geceleri alaturka saat birden sonra hârice çıkmak zarûretinde bulunanların mahalleleri bekçileri vâsıtasıyla en yakın karakola müracaatla alacakları asker ve jandarma refakatında merkez kumandanı nezdine gelerek şahıs ve hüviyetleri tanın(dık)tan sonra alacakları bir tezkere ile nezâret tahtında işini görebilecektir.

5. İş bu şerâit dâhilinde gece sokakta dolaşan kimselerin fenerle gezmesi şarttır.

6. Dükkân ve mağazalarını kapayanlar bunun esbâb-ı meşrûaya müstenid olduğunu ispat edemedikleri takdirde haklarında tertib-i mücazat olunacaktır.

7. Her nerede her türlü içtima sûret-i kat'iyeye'de memnû'dur.

8. Silah atan veya silah taşıyan her bir şahıs örfen cezalanacaktır.

9. Devriye kollarının fenersiz tesâdüf ettikleri eşhâsı tevkif etmeleri vazifeleri iktizâsındandır. İş bu devriye kollarının dur, sen kimsin? Emirlerine mümanaat edenlere ateşle mukabele edilecektir.

10. Dükkân ve mesâkinde bulunan heyecanâmiz ve Osmanlığa, Meşrutiyete mugâyir tasâvir ve evrak doğruca hükümete teslim olunacak ve hilâf-ı mûcib eşedd-i cezâ olacaktır.

EK II

Yeni Tasviriefkâr, 21 Haziran 1909 ve 8 Haziran no:22

Mektup**Ayvalık Hâdisesine Dâir Tafsilat-ı Mevsûka Midilli: 5 Haziran 1325**

Muhâbi-i mahsusumuzdan (s. 2, 3, 4)

Haziranın ikinci Salı gecesi saat üçde Ayvalık sermuhabere memuru Rıza imzasıyla ve gayet müstâcel işâretiyle mutasarrıflığa bir telgrafname geldi. Münderecâtı “Ayvalık’da bir takım sarhoşların asker üzerine silah atmakta ve anların dahi mukabele eylemekte oldukları ve telefat da vukua geldiği ve kasabada sürüş ve ihtilâlin devam etmekte olduğu cihetle iktizâyı hâlin tesri’ ve ifâsından” ibaretdi –aynı mealde yine mumâileyh tarafından sadârete ve İzmir fırka kumandanlığına birer telgrafname keşide olduğu bilâhare anlaşılmıştır- iş bu telgraf müdür tarafından doğruca burada bulunan vali Ekrem Beye götürülmüştür. Vali-i müşârünileyh derhal nezdlerine jandarma ve nizâmiye taburları kumandanlarını celb ederek bir bölük asker ve bir mikdâr-ı kâfi jandarmanın heman hazırlanmasını emrettikleri gibi berâ-yı maslahat Midilli’ye gelen Sakız mutasarrıfı maiyetindeki “Bafra” ganbotunun dahi harekete müheyhâ bulunmasını başkaca emrettiler.

Yüz kişiden ibâret bir bölük nizâmiye otuz nefer de jandarma terfîk edilerek ve bura jandarma taburu kumandanı binbaşı Mahmud Bey dahi berâber olduğu halde mezkûr ganbot gece saat yedide Ayvalık’a mütevec-cihen buradan hareket ettirilmişdir. Ayvalık’ta askerın karaya ihrâcında ahâli tarafından bir mümanaat gösterilirse bilâtereddüt ateş edilmesi için gerek ganbot süvârisine ve gerek bölük kumandanına vâli bey tarafından pek sarîh emr-i kat’i dahi verildi. Hareketinden bir buçuk saat sonra ganbotun Ayvalık’a muvasalat eylediği ve bilâ vukuat askerın karaya çıkarıldığı, tertibât-ı lâzime ifâ kıldığı bölük kumandanının telgrafından anlaşıldı. Kezâlik İzmir’den dahi yüz kadar askerın Dikili vapuruyla ve ayrıca dahi Draç torpidosuyla Ayvalık’a geçtikleri haber alındı.

Vâli Bey ile mutasarrıf Galip Paşa o gece sabahın birine kadar makine başında zât-ı hazret-i sadâretpenâhi ile muhâberede bulundular. Fakat daha buradan sadârete itâ-yı malumât edilmeden evvel sadâretten gelen bir telgrafta Midilli ve Ayvalık’da asâyîşin muhtel olduğu telgrafhânedan anlaşıldığından bahisle [-Osmanischer gazetesinde Midilli’de ihtilâl başladı-

ğî dahi görülmüşdür-] oralarda hemen idâre-i örfiyyenin ilânı emr olunmağla berâber sûret-i hâl Harbiye ve Bahriye Nezâretleriyle Hareket Ordusu Kumandanlığı'na tebliğ edildiği ve yirmi tabur askerle donanmanın hareket üzere bulunduğu iş'ar kılındı. Buna cevâben Midilli'de sükûn ve asâyişin yolunda olduğu ve idare-i örfiyyenin şimdilik ilânına lüzum olmadığı cevâbı verildi. Fakat burada gerçi asâyiş muhtel değilse de bir müddetten beri vatandaşlarımız suretâ jimnastik yapmak, hakikatta ise boru ve trampet ile aynı asker ta'limi etmek üzere "Talas, Diyagor" namlarıyla iki kulüp açmışlar ve bunlara kaydolunanlar da yerli ve Yunanlı bin kişiye bâliğ olup ikide bir de -ekser pazar günleri- sıralanarak trampet önlerinde olduğu halde şehre civâr köylere kadar aynı asker revşî ile gitmekte bulunmuşlardı. Hükûmet iğmaz etmemiş, kendilerine münâsibi vechile ihtâratda bulunmuşdu. Hattâ geçen hafta aynı hareketlerini jandarma sevkiyle men'e mecbûr olmuş idi. Bunlar ise maksadlarında ısrâr ile karyelerde dahi kulüplerine şûbeler küşâdına fevkalâde gayret ediyorlardı; nitekim Moraya, Afalona, Pafla karyelerinde birer şûbe yaptılar.

Sadârettin bu idâre-i örfiyyenin ilânı hakkındaki emr-i telgrafisi üzerine hükûmetce kendilerine kat'î ve ciddi bir muâmele ifâsına lüzûm göründü. Evvelisi salı günü -2 Haziran- Midilli ahâli-i mûteberesi dâire-i hükûmete da'vet edildi. Geldiler, metropolit ve belediye reisi de berâber idi. Hükûmet salonuna toplandılar. Vali Ekrem Bey sadâretin emr-i telgrafisini bunlara harfiyyen okudu, en ufak bir hareketin zuhûru idâre-i örfiyyenin ilânını istilzam eyleyeceğine kat'iyyen şûphe etmemelerini tebliğ ve tefhim ile bu iki kulübün -jimnastik müstesnâ- askere tal'imden ve trampet çalarak şuraya buraya böyle müctemiân gitmekden ferâğat etmeleri lüzûmunu beyân etti. Ve aksi halde mu'âmele-i cebir ve şiddet icrâsında tereddüt edilemeyeceğini başkaca kendilerine bildirdi. O sıra muteberânı görmeliydiniz. Heriflerde ne renk kaldı ne de hal; intizâr etmedikleri bir mu'âmele. Şimdiye kadar görmediler ki.. Her ne hal ise muteberân-ı mumaleyhim zâten bu hâle kendilerinin de râzı olmadıklarından ve tıbbî emr-i hükûmet vechile bademâ bu gibi harekâtdan kulüp efrâdının tavakki ve mücânebet edeceklerini der'uhde eyledikleri gibi trampetleri ve kulüp efrâdından olduklarının alâmeti olup yakalarına taktıkları aynı Yunan bandırası şeklinde müdevver düğmeleri hükûmete teslim edeceklerini beyân ederek gittiler ve dünkü gün dahi teslim eylediler. Kezâlik rıhtım üzerinde ve şurada burada teba'adan bazı dükkân ve kahvelere büyük büyük Yunan bandırasının keşidesi adetâ teâmül hükmüne girmiş idi. Dünden beri bunların mavili beyazlı olan direkleri de beyaza boyanmakta olduğu benim

gibi daha başkaları da gördü. Şimdilik burada sükûn ve asâyiş yolundadır. Ayvalık vuku'âtına karşı gösterilen icarât-ı hükûmetden tamâmiyle yıldılar. Düşünüp duruyorlar. İcraâta böyle devâm ettikçe ve hükûmet icraâtında ciddiyet gösterdikçe kuzu gibi oturacaklarına şüphe edilmesin.

Şimdi Ayvalık'da vuku'âtın esbâb ve menşe'ine gelelim:

Ayvalık'ı tarife hacet yok. Her türlü kaçakçılığın, fecâyiin menba' ve masdarı olduğu malum. Yapdıkları da yanlarında kalıyordu. Bir terbiye görmemişlerdi. Bu defa hakkıyla ve tamamiyle derslerini alacakları tabiidir.

Şehr-i hâlin birinci pazartesi günü akşamı otuz kadar eşhâs ellerinde gıra tüfenkleri ve omuzlarında çapraz ve fazlaca bellerinde dahi fişenklikler bulunduğu halde Tabakhane civarında Aya Dimitri mahallesinde bir meyhâneye otururlar. Bir taraftan işârete diğer taraptan dahi endahta başlarlar. Bir iki endahtdan sonra o civarda bulunan Nizâmiye Bölük Kumandanı Yüzbaşı Ömer Efendi'nin -ki bu Ömer Efendi Seydiköy vuku'âtında orada icraâtda bulunan zâbit olduğunu başkaca haber aldım-hânesini hedef itihaz ederler. O sırada Ömer Efendi hânesinde değilmiş. Hâmile bulunan haremi yalnız bulunuyor ve hizmetçisi nefer de kapı önünde duruyormuş. Silahların hâneye yekdiğerinin müteâkıp isâbetinden kadıncağız korkar ve nefere efendisine ma'lumat verilmesini söyler. Nefer ise her gece tüfenk atılmakta olduğunu ve bu da o kabilden bulunduğunu beyân ile korkub telâş etmemesini kadıncağıza söyler ise de mezbûrenin isrârı üzerine efendisine itâ-yı ma'lumata şitâban olur. Ömer Efendi bu haberi alınca maiyetine bir takım asker alarak o heriflerin olduğu meyhâneye gelir. Ve kendilerini dağıtır ise de bunlar meyhâneden çıkar çıkmaz biraz açılarak asker üzerine ateş etmeğe başlarlar. Yüzbaşı ise kendilerini siper olarak mukabele eylemeği askere emreder. Bu esnâda askerden yalnız biri kalçasından mecrûh olur. Haşarattan ise ikisi maktul ve onu kezâlik mecrûh düşer ve dâhil-i kasabada bir ateş ta'limi de başlar ise de başka mecrûh ve telefât vukua gelmez. Askerler kışlarına avdet ederler. Ve kendilerini taht-ı muhafâzaya alırlar. Ateş de gece saat altı buçuğa kadar devâm eder. Zaten memurînden ibâret olan İslam ve âilelerinin geçirdikleri havf ve heyecanı izâh ve tefsire hâcet yok, bu derkâr. Buradan gönderilen ganbot ve asker de vaktinde yetişmiş olur. Teminen söylendiğine göre biraz betaât edilib de asker sevki ve ganbotun i'zâmı sabaha kadar gecikseymiş herifler Müslümandan bir can bırakmayacak imiş. Dün Bezmiâlem vapuruyla ve tekmil levâzımatıyla bin sekiz yüz kişiden

mürekkebi iki tabur asker körfezin ağzına kadar gelmiş ve demir atmıştır. Asker ve mühimmat Dikili vapuruyla içeriye, Ayvalık'a nakledilmiştir.

Yunda ceziresi gerçi buraya [Midilli] mülhak ise de Ayvalık'la arası bir cihetten hemen bir karıştan ibâret denecek kadar yakın olduğundan orası dahi dâhil olduğu halde 5 Haziran tarihiyle idare-i örfiye kumandanı tarafından tanzim ve icâb eden mahallelere ilsak beyannâmenin bir sûretini leffen gönderiyorum.

Mahiyet-i meseleyi tahkik için İstanbul'dan Biga mutasarrıf-ı sâbıkı Muharrem Efendi'nin memur edildiği Vâli bey tarafından haber alınca yedi sene müddet Ayvalık kaymakam muâvinliğinde cidden hükûmete sadâkat ve hüsn-i hizmeti görülen ve ilân-ı Meşrutiyet'i müteâkıp bu evsâfından dolayı "Kato"ya uğrayıp Molova'ya becâyış edilen ve Molova'da dahi hakikaten hidemât-ı sâdıkanesini isbât ve izhâr eden Kozme Efendi'nin ahvâl-i mahalliyeye vukuf-ı tammı hasebiyle Muharrem Efendi'ye terfiki münâsib olacağı sadârete yazılmış ve iş'âr-ı vâki tasvib edilmesi üzere mumâileyh oraya gönderilmiştir.

Perşembe 4 Haziran ,Hüdavendigâr Vâlisi Azmi Bey Hacı Davut vapuruyla akşam saat onda Midilli'ye gelmiş, cuma gecesi sabaha karşı Reji vapuruyla Ayvalık'a gitmiştir.

Vukuâtın ertesi günü Ayvalık metropolidi burada münteşir "Boro" gazetesine sâkin ahalinin asker tarafından zulüm görmekte olduğu türrehâtıyla telgraf çekmek sûretiyle tevsî-i dâire-i fesâd eylemek istemiştir.

Dün Ayvalık'tan iki müteber Hıristiyan geldi. Kabahatın ayak takımından olduğunu ve sebebiyetin onlar tarafından verildiğini pek açık olarak söylüyordu. Ayvalık'da silahlar peyderpey toplanıyor. Zâten bir karyesinden başka kurası olmayan Ayvalık'ın Yeni Köy'ünde yalnız bir hânede yirmi yedi adet gıra ile bir sandık tüfenk derdest ve müsâdere edilmiştir. Netice-i taharriyatta birçok eslihâ ve mühimmâtın zuhûru şüphesizdir. Ayvalık ve Yunda gerek karadan ve gerek sâhilden abluka altında bulunuyor. Şu dakikaya kadar şayân-ı kayd ve izâh başka bir haber-i sahih alınmamıştır. Esâsen askerın vürûdu ile sükûn tamâmiyle avdet etmiştir. Asker tarafından sözde Ayvalık İngiliz konsolos vekilinin döğöldüğünü iki gün evvel işitdik. Bittahkik bunun vekil-i mumâileyh olmayıp kardeşi olduğu ve asker tarafından dur emrine itaât etmediğinden hakkında cebir ifâ edildiği anlaşıldı. Konsolos vekili İngiliz olmayıp teba'adan ve Ayvalık ahâlisindendir. Mücâdeleye sebebiyet veren adam konsolos vekili olan kar-

değine güvenerek askere karşı gelmiş ise de bu sûretle ânında haddi bildirilmiştir.

Vak'ada medhaldâr olmaları hasebiyle bugüne kadar altmış kişinin tevkif olunduğu dahi cümle-i istihbarâtındandır.

Esnâ-yı vak'ada müşevvik olarak Ayvalık Yunan konsoloshanesi kavasının dahi bulunduğu heman sûret-i kâfiyede söyleniyor.

(Bu yazıya ekli olan sıkıyönetim ilanı beyannamesi için bk. Ek I.)

EK III

***Yeni Tasvir-i Efkâr*, 8 Temmuz 1909, 39, s. 3-4.**

Tahrirât-ı Mahsusa

Ayvalık Ahvali Hakkında

Ayvalık 18 Haziran 325 (1 Temmuz 1909).

Muhabirimiz Yazıyor

Ayvalık hakkında Midilli'den verdiğim malumat tahkikat-ı ciddiyyeye müstenid olmakla beraber matbuât-ı muhtelifede görülen ihtilâf-ı ifâdat, adetâ beni de şüpheye düşürmeğe başladı. Ahvâli reyü'l ayın görmek üzere bir de buraya geçeyim dedim. Gecdim ve gördüm. Zâten meçhûlüm olmayan bir mahaldir. Andan başka Midilli'den mesâfesi bir buçuk saatlik kadar bir şeydir. İstanbul'dan Kavak'a kadar seyâhat ne ise, Midilli'den Ayvalık'a olan seyâhat da, bazı farklarla hemen odur. Birkaç günden beri burada tahkik-i ahvâl ile meşgulüm. Evveleminde şurasını haber vereyim ki evvelce itâ eylediğim malumât tamamen mutâbık-ı sıhhat ve muvâfik-ı hakikatdır. Buraya gelmekden bir fâidem oldu ise, o da menbaında müşahedât ile malumât-ı zâide istihsâl eylemektir. Muteberânın istisnâsıyla burası eşirrâ ve kaçakçılık yatağı olduğu ve Anadolu'nun ambarı bulunduğu uzak ve yakın epeyce mahalle kadar meşhurdur. Hatta İstanbul'da bile Ayvalık'a dair şöyle böyle malumât vardır. Nasıl olmasın ki. Ayvalık defaâtle *râyet keş-i* şekavet olması yüzünden târihe geçmiş bir kasabadır. Devr-i Sultan Mahmud-ı Adli'de topa tutulmuş bir kasaba, maruf olsa yeri değil mi? Vefik Paşa Bursa valisi ve Kemal Bey Midilli mutasarrıfı iken Ayvalıklılar

memurîn aleyhine yine ayaklanmışlardır. Kemal Bey merhum maiyyet vapuruna râkiben ve yanına bir bölük asker alarak Ayvalık'a geçmiş, bir iki top tarrakasını müteâkıb karaya çıkan merhum meydanda ilaç için insan bulamayarak hepsini birer birer hânelerden taharri ve celb ettirmeğe mecbur olmuş idi ki binnisbe yeni bir hâdisedir. O zamanda kendilerine iyi heybet gösterilmiş idi. Ne olsa şimdiki gibi değil. Hem o zamanki hareketleriyle şimdiki cüretleri arasında da fark var. Harekât-ı âhirenin vatana hıyânet ve *elenizm* efkâr-ı mahûdesiyle *meşbuiyet* sûretinde işkâl-i *mütemâyizesi* âşikârdır. Bir müddetten beri ika etdikleri harekât-ı gayri lâıykadan başlıcaları, mevki kumandanı Yüzbaşı Ömer Efendi'nin kendisi yok iken silah atılmak sûretiyle hânesine taarruz olunması, kendilerini dâire-i edebiyeye ircâ için gelen müfreze-i askeriyeye silah istimâl eylemeleri. Seksen sene evvel tebdil-i din etmek istemeyen bir Sakızlı bahçevanın güya ilâm-ı şerr'i idâm edildiği yolunda ortaya bir mesele-i muhayyele çıkarılıp çarşı içinde ve cadde üzerinde büyük salıp rezk ve bazı ibârat -ı gayri lâıyık-ı hakk ile efkârıumûmiye tehyic olunması, ganbota ve karakolhâneye silah atılması, metropolithâne müracaatgâh-ı umûmi ittihaz olunarak nüfûz-ı hükûmetin akım bırakılması, İspiro Hacı Andon'un fabrikasında pamuk yağı bulunduğu şüphesiyle ahâlinin fabrikaya hücum ve camları şikest etmeleri, ahâli iki fırkaya münkasim olarak mütenneffizândan üç dört kişinin ayak takımlarına menâfi-i şahsiye temini maksadıyla sosyalizm efkârı telkin eylemeleri, efrâd-ı *murahhassa-i* ihtiyâtye karaya çıkarılmamak üzere ahâlinin müsellehan sâhile inmiş olmaları gibi vesâir buna mümâsil hallerdir. Teslim olunan silahları evvelce yazmış idik. Hesâb ediniz ki on dokuz gira tüfengi ile altı yüz kilo mikdârında barut yalnız bir hâne taharrisinde bulunmuşdur. Elde olunan silahın mikdârı az olmamakla berâber bu kadarı da zekât nev'inden addolunur. Kasaba dâhilinde veya hâricinde asıl depozitoları el'an bulunamamışdır. Taharriyâta devâm olunmaktadır. Şimdiye kadar iki bin kıyye raddesinde kaçak tütün derdest olunub Reji idâresine teslim olunmuşdur. Kaymakam Aziz Bey Efendi'nin taht-ı riyâsetinde müteşekkil divân-ı harb kemâl-i adâlet ve faâliyetiyle ifâ-yı vazife ediyor. Gerek reis bey gerek diğer zâbitlerimiz mezâyâ-yı fitriyye ve askeriyeye ile *mütehallik* zevât-ı kirâmdır. Memurîn-i mahalliyye aleyhinde idâre-i lisân eden dâva vekili Hakkı Efendi bir ay hapis cezâsına, hiçbir vesikasız olmadığı halde ve anaları bile burada doğub büyümüş iken fuzûli Yunanîlik iddiâsında bulunan Yanofotyadi çan vurub ahâliyi içtima'a dâvet etmek, çiftlikde silah saklamak töhmetiyle bir buçuk sene hapis cezâsına ve ismini hatırlayamadığım

birinin de beraâtına hükmolunmuş. Pamuk yağı meselesi ile askeri karaya çıkarmamak meselesinin tahkikatı devâm etmekte bulunmuşdur.

Askerin ahâli-i mahalliye tarafından beslendiği, Yunanilerden bedel-i askeriye aranıldığı ve itiraf-ı cürüm etmek üzere şu veyâ bu şahidlerin tazyik edildiği hakkında Atina matbuâtından naklen gazetelerinde görülen neşriyât, sırf ekâzib ve erâcifden ibâretidir. Askerin erzâkı sâye-i mülkte müteahhit tarafından muntazaman itâ ve temin olunduğu gibi çarşıdan her ne alırlarsa bedel ve esmânını nakden ve kemâl-i nezâketle tesviye eylemektedirler. Şurasını nazar-ı itibâra almak kâfidir ki bililtizâm çarşısı öbür başa kadar dolaşarak tüccar ve esnâfa sordum. Cümlesi (Matodeto) te'kidâtıyla askerimizin etvâr ve harekâtundan beyân-ı hoşnudi ve memnuniyet eylediler. İdâre-i örfiyyenin ilân edildiği mıntaka dâhilinde emn ü asâyiş berkemâl olub muteberân, namuslu ve hamiyetli sınıf, hâl-i hâzırdan pek memnun. Kaçakçı ve eşirrâ takımı ise bittabi meyûs ve mükedderdir. Atina matbuâtının, Ayvalık'ta Yunan tebaasında şöyle ediyorlar böyle ediyorlar diye savurmakda oldukları feryâdın birkaç cihetle mânası yoktur. Atinalılarca Memalik-i Osmaniyye'de sâkin Rumlar elenizliğe nisbet edilerek yâd edilmekte zevk duyulduğu malumdur. Eğer bu telaşlar bizim Osmanlı Rumlar içinse bizim kendi aramızda icâbında terbiye, icâbında takdir etmeğliğimize karşı anların *zebandıraz* olmaları tabii halt ve hezeyandır. Yok maksatları hakikaten tebaa-ı Yunaniyye demekse işte burası ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınacak bir madde olur. Ayvalık'ta öteden beri Hâriciye Nezâreti'nden musaddak yalnız kırk elli kadar Yunanlı aile vardır. Hakikat-ı hal şimdi de bundan ibarettir. Fakat vaktiyle Yunan konsolatosundan rast gelene iki drahmi mukabilinde birer (Diyamoni) yani ikamet tezkeresi itâsı sûretiyle ve Kaymakam Hasan Bey zamânında tahrir-i cedid-i nüfusa memur komisyona, Rumcaya vâkıf âza tayin olunmadığı ve komisyon riyâsetine Yunan konsoloshânesi tercümanı İspiro Efendinin babası tayin edildiği cihetle tahrirde rast gelen ben Yunanlıyım demiş. Nüfus memuru ve kâtibi tarafından o suretle kaydedilmiş olmakla bugün Yunaniyyet iddiâsında bulunanların adedi bilâmübalağa iki bin nüfusa varmaktadır. Maraz-ı müzmin hâlini alan ve muâmelat-ı hükûmeti pek işkâl eden bu mesele-i mühimmeyi hall ü fasl etmek üzere iki sene evvel Hüdevendigâr Vilayeti Umûr-ı Ecnebiye Müdürü Vahap Bey ile eylevm Mürefte Kaymakamı İspiro Efendi Ayvalık'a gelip tetkikatta bulunmuş ve Yunan Sefâretin'den dahi buraya bir memur izamı ile müctemian iddiâların yedinizdeki evrâk-ı tabiiyetin bihakkın tedkik edilmesi mukarrer iken Yunan Sefâreti'nden memur gönderilmemesi ve sızıltıya meydân vermemek hak-

kındaki emâir vilâyete ve idâre-i maslahat, keyfiyyet-i menhûsesine binâen iş yüzüstü kalmıştır. Yunanlı olmak iddiâsında bulunanların, Nezâret-i Hâriciyece tasdika iktiran edebilecek hangisinin ellerinde evrâk-ı müsbite bulunup hangilerinin iddiâsı *vahi* ve bâtul olduğunu tedkik ve meseleyi fasletmek, Ayvalık'ın istikbâli için yapılacak ehemm ve müstâcel-i umurdandır. İdâre-i askeriyyenin devâm ettiği müddet de en münâsib zamândır. Çok şematet beyhûde olmaz, hakayika çabuk vâsil olunur, kesdirme iş görülür. Hükûmetin bu fırsatı kaybetmeyeceğini ümid ederim. Hükûmet bu fırsatı kaybetmemek için meselenin ehemmiyetini takdir etmiş olmak iktizâ eder. Geçende Tasvir-i Efkâr bu meseleyi lâyük olduğu ehemmiyetle tasvir ederek hükûmetin nazar-ı intibahına vaz' ediyordu. Ben de şunu ilâve edeyim ki eğer bu mesele hâlen ihmâl edilecek olursa hükûmet bil'ahâre iki bin dâva *kâr-ı* Yunani adedinin dokuz on bine reside olduğunu kemâl-i hayretle müşâhede edecektir. Nihâyet, bu Meşrutiyet elde iken iş hakikate ircâ edilmez değildir ama kolaylık var iken müşkilat ile görmeğe neden mecbur kalınsın? Ayvalık denilince ahâlisi bâği ve âsi adamlar hatra geliyor. Halbuki burada tâbiyyet-i Osmâniyesi ile müftehir hayli Rum vatan-daşlarımız da olduğu, bu defaki tahkikatımda bilhassa dikkat etmek sûretiyle vâkif oldum. Mesela Ayvalık ahâlisinden olub Aziz Beyefendi tarafından polis memurluğuna tayin olunan Koçomid Efendi'nin eşirrânın derdest edilmesinde ve emr-i taharriyatda gösterdiği şecaât ve gayret her türlü takdirin fevkindedir. Divân-ı Harb-i Örfî'nin birinci heyet-i tahkikiyesinde Edremit Kaymakamı İbrahim ve ikinci heyet-i tahkikiyesinde Burhaniye Kaymakamı Hacim Beylerin ve Divân-ı Harb maiyyetinde tercümanlığın da Molova Kaymakam Muavini Kozme Efendi'nin hidemât-ı vâkiaları da sezavâr-ı tahsindir. Divân-ı Harb-i Örfî'yi teşkil eden hey'et-i muhtereme, burada kalacakları müddetce birer maaş fazla alacakları gibi Edremit ve Burhaniye kaymakamlarıyla iki zabıt kâtibine Hüdavendigâr Vilâyeti'ne mensûbiyetleri cihetiyle yevmiye otuz kuruş itâsı için kaymakamlıktan Karesi mutasarrıfına yazıldı. Malum olduğu üzere Karesi sancağı Bursa vilayetinden fekkedilerek müstakil mutasarrıflık haline ifrağ edilmiştir. Mânasız olan teşkilat-ı sâbika-ı vilâyetin bu sûretle birer birer şekli-i makulüne ifrağa başlanılmış olması mûcib-i teşekkürdür. Madem ki adım atılmış lüzumu tabiatan ve mantıken mahsûs ve müsellemler bir noktayı da ben söyleyeyim de muvâfık çıkarsa yapılmak üzere evliyâ-yı umûr tedkik eylesin: Ayvalık'ın ehemmiyet-i mevkiiyesi tarihen müsbet ve vukuât-ı âhire ile de müeyyed olduğu için *utnâb-ı* kelâma hâcet mess etmez. Ayvalık Karesi'ye tabidir. Bunun karşısında ve bir çeyrek mesâfede bir de Yunda adası vardır ki Midilli mutasarrıflığına merbutdur. Şimdi silah de-

posu olmakda Ayvalık ile bu Yunda adası müşârik ve müttehitdir. Ayvalık'da bilfarz silah için yapılacak takibât ve taharriyat salâhiyet dairesinde Yunda' ya da teşmil olunmak için bir divân-ı harbe ve bir idâre-i örfiyyeye ihtiyac mess eder ki buna her ne zaman olur ne her zaman olması arzu edilir, Yunda'nın umûr-ı idâresi Midilli'ye merbut oldukça ne Ayvalık'ta ne Yunda'da müsmir bir muâmele-i takibiyye-i inzibâtiye yapılamaz. Yalnız bizim usûl-i cezânın takibat-ı adliyedeki salâhiyet-ı tahditatı buna mania-i kâfiye teşkil eder. Sonra yine Ayvalık'ın yanbaşında Bergama'ya tabi bir Ayazmend nahiyesi var ki sâhilde bir yer olduğu için Bergama ile alakası, zarûret tahtında olan muâmelat-ı resmiyye-i hükûmete inhisâr eder gibi bir şeydir. Müstağni-i izâhdır ki teşkilât-ı hükûmette nazar-ı itibâra alınacak mesâilden bir de halkın suhûlet-i âmed ü şüddür. Şimdi merkezi Ayvalık olmak üzere Edremit, Burhaniye kazâlarıyla ve Kozak, Ayazmend nahiyelerinin de iltihakıyla bir livâ teşkili pek muvâfık-ı hal ve maslahatdır. Eğer bu cihet hemen kabil-i icrâ görünmezse, hemen yapılacak bir şey vardır ki o da Ayvalık mahkemesine muvazzaf ve muktedir azâlar tayin, maaşları hadd-i kifâyeye iblağ edilmek şartıyla elverişli otuz kadar jandarma istihsâl edilmesidir.

Metropolit tarafından patrikhâneye gönderilen bir mektubda askerın ikamesi için mekteblerin dersleri tatil olunduğundan bahsolunmuşdur. Reyü'l ayn müşâhede etdim ki yalnız iki adet inâs mektebinde, -o da ahâli-i mahalliye tarafından müftehiren gösterilmiş olmak üzere- asker ikame edilmişdir. Mezkûr mekteblerin dersleri zâten hasbelmevsim tatil olumuş olması hasebiyle askerlerin ikamet vakıâları yüzünden derslere bir halel gelmiş olması tasavvur olunamaz.

Tahkik memuru Muharrem Bey izâhat vermek üzere mezûnen Dersâadete emânet etmişdir. Yakında avdet edecektir, deniliyor. Burada emniyet ve asâyişin berkemal olduğunu beyân ile şimdilik hatm-i kelâm eyleyeceğim.

İNGİLİZ BELGELERİNE GÖRE KURTULUŞ SAVAŞINDA MANİSA VE BÖLGESİ (1919-1922)

SALÂHİ R. SONYEL

Bir zamanlar Osmanlı şehzadelerinin, özellikle veliaht Mehmet'in sancakbeyliğine getirilmiş olduğu Manisa kenti¹, Türk kurtuluş savaşı döneminde, öteki kimi Aydın kentleri gibi, feci günler geçirmişti. Bu çalışmada amaç, Londra'da 'Public Record Office' olarak bilinen İngiliz Devlet Arşivi'nde korunmakta olan İngiliz belgelerine ve kimi yabancı yazarların bu kente ilişkin olarak yayımlanmış olan yapıtlarına dayanarak, o dönemin olaylarını yansıtmaktır. Bunu yaparken, niyetim, o korkunç felâkete neden olanlarla kurbanlarının bugünkü varisleri arasında nefret duyguları kışkırtmak değil, bu konudaki bilgi kaynaklarımıza katkıda bulunmaktır. Bu döneme ilişkin Osmanlı belgeleri Türkiye'deki bilim kişilerince incelenmiş olduğu için, bu konudaki İngiliz belgelerinin de aydınlatıcı olacağına inanır ve kendi günümüzde bile çeşitli halkların ilişkilerini zehirlemeye çalışan ırkçı ve çıkar düşkünü aktivist ve aşırıların Türklere karşıt olarak yaratmakta oldukları tehlikelere genç kuşakların dikkatini çekmesini ümit ederim.

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşında yenilgiye uğratılmasından hemen sonra, özellikle İngiltere, Fransa, İtalya ve Çarlık Rusya'sından oluşan ve savaşta utkun olan İtilaf Devletleri (*Entente Powers - Bağlaşıklar*), Osmanlı Devleti'nin geniş topraklarını kendi aralarında bölmek yönünde hazırlamış oldukları gizli planlarını uygulamaya başlamışlardı². 1917 yılında bu Bağlaşıklardan yana savaşa girmiş olan ve savaşta pek

¹ Enver Behnan Şapolyo, *Osmanlı Sultanları Tarihi*, İstanbul, 1961, s. 102-103; Enver Ören: *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul, tarihsiz, s. 53.

² Bu gizli planlarla ilgili olarak bakınız, S. R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c. 1, Ankara, 1973, s. 2; *Documents on British Foreign Policy* (İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgeleri) (DBFP), 1. Seri, c. IV: 'The Adriatic and the Middle East', 1919, bölüm 3; Command 671 (LI), Buyrulduklar, 1920; H. W. V. Temperley (ed.), *A History of the Peace Conference of Paris*, c. IV, Londra, 1924, s. 4-22; J. C. Hurewitz: *Diplomacy in the Near and Middle East*, c. II, New Jersey, 1956, s.7-25; Eliot Grinnell Mears (ed.), *Modern Turkey*, New York 1924, s. 608-620; Geoffrey Lewis, *Turkey*, Londra 1965, s. 52; Hany N. Howard, *The Partition of Turkey*, New York, 1966, s. 181-213; M. Philips Price, *A History of Turkey From Empire to Republic*, Londra, 1956, s. 96.

az bir rolü olan Yunanistan, Osmanlı Devleti'nden aslan payı koparmak için aşırı toprak talepleri öne sürmüştü. 3 ile 4 Şubat 1919 günlerinde Paris Barış Konferansının huzuruna çıkan Yunanistan başbakanı Eleutherios Venizelos, Manisa kentini de içermek üzere, Batı Anadolu ile Trakya üzerinde hak iddiasında bulunmuştu³. Yunanlılar, Batı Anadolu'da azınlıkta olan Osmanlı Greklerin (Rumların) çoğunlukta olduklarını kanıtlamak ve o bölgeyi işgal ederek Yunanistan'la birleştirmeyi kolaylaştırmak amacıyla⁴, geniş ölçüde planlanmış propaganda savaşını başlatmışlardı⁵.

Manisa kenti ve bölgesiyle ilgili ilk İngiliz belgelerinden biri de, İstanbul'daki İngiliz yüksek komiseri vekili Amiral Richard Webb'in İngiltere Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour'a 27 Mart 1919'da gönderdiği yazıdır. Amiral Webb, İzmir ve dolaylarındaki bölgelerin ögeleri tarafından gönderilmiş olan ve o bölgenin Osmanlı Devleti'nden koparılması önerilerini protesto eden bir telgrafın suretini de yazısına iliştiirmişti. 23 Mart 1919 tarihli telgrafi imzalamış olanlar arasında Manisa Belediye Başkanı Bahri Bey de vardı, İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden W. S. Edmonds bu telgrafi şöyle yorumlamıştı: '(Bu telgraf) Greklerin, yerli papazları aracılığıyla sürdürmekte oldukları kışkırtmaya Türklerin yanıtıdır'⁶. İki hafta kadar sonra, İzmir'deki İngiliz bölge denetim yetkilisi (kontrol memuru), Greklerle Müslümanlar arasındaki düşmanlığın 'epeyi bunalımlı olduğunu' İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Arthur Gough Calthorpe'a duyurmuştu. Bu yetkilinin yüksek komisere anlattığına göre, Aydın ilinde, özellikle Menemen'den Manisa'ya kadar uzanan ilçelerde, haydutlardan oluşmuş çeteler türemişti. O bölgede yaşayan ve Balkanlardan sürülmüş olan birçok Müslüman göçmenler öreklerle Yunanlılardan nefret ediyorlardı⁷.

Nisan ayının üçüncü haftasına doğru Greklerle Türkler arasındaki ilişkiler o denli kötüleşmişti ki, Şehzade Abdurrahim başkanlığında yatıştırıcı bir kurul (hey'et-i nasiha) 24 Nisan'da Manisa'ya ulaşmış; oradan İzmir, Aydın, Denizli, Isparta, Antalya, Buldur, Iğdır ve Konya'ya gitmişti. İngi-

³ S. R. Sonyel, *Türkish Diplomacy, 1918-1923*, Londra, 1975, s. 6.

⁴ A.g.k. s. 7-8.

⁵ Bkz. Dimitri Kitsikis, *Propaganda et Pressions en Politique International: la Grece e ses Revendications a la Conference de la Paix*, Paris, 1963.

⁶ İngiliz Devlet Arşivi (IDA), Dışişleri Bakanlığı Belgeleri, sınıf FO 371/dosya4154/belge sayısı 55076: Amiral Richard Webb'den Arthur James Balfour'a yazı, İstanbul, 27.3.1919.

⁷ IDA, FO 371/4157/72532: Amiral Arthur Gough Calthorpe'dan İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na yazı, İstanbul, 19.4.1919; ilişikte, İzmir'deki İngiliz denetim subayınının 7.4.1919 tarihli raporunun sureti.

liz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, İngiltere Dışişleri Bakanı vekili Lord Nathaniel Curzon'a 8 Haziran'da gönderdiği yazıda, bu kurulun yerli halk arasındaki elemanlarca ciddiye alınmadığını ve o bölgedeki kritik duruma çözüm bulamadan oradan ayrıldığını bildirmişti. Calthorpe'un anlatığına göre Şehzade Abdurrahim, Manisa'da mutasarrıf, bir ihtiram kıt'ası, ordu subayları ve tüm toplumların önderleri tarafından karşılanmış, hükümet konağı önünde bir bildiri okumuş ve geceleyin Nuri Bey'in evinde resmi yemeğe davet edilmişti. Ertesi günü Cuma olduğu için camilerden birine gitmiş; daha sonra bazı havan toplarını teftiş etmişti; esasen kendisi topçu subayı idi. Akşam üzeri Kani Bey'in evinde onun onuruna ziyafet verilmişti. Şehzade ayrıca bir Türk okuluna mali yardımda bulunması için yapılan rica üzerine 50 Türk lirası bağışta bulunmuş ve yoksullara az miktarda para dağıtmıştı.

Bu sırada mutasarrıfla görüşmüş olan İzmir'deki İngiliz bölge denetim subayı, şehzadenin gezisini 'örgütleyicilerin ve Bağlaşıkların gözlerine top rak atmaktan başka bir sonuç vermeyen bir davranış' olarak nitelendirmişti. Bu arada Abdurrahim, gayri-Müslim toplumların önderlerine Türklerle barış içinde yaşayıp yaşamayacaklarını sormuş; Greklerle Ermeniler, 'geniş kapsamlı devrim yapılmazsa' yaşayamayacaklarını; Yahudiler ise yaşayabileceklerini bildirmişlerdi. Bundan sonra Abdurrahim camide bir konuşma yaparak halka sabırlı olmalarını öğütlemiş ve yabancıların yakında ülkeden ayrılacaklarını bildirmişti. Bu bilgiyi bir Grek kaynağından sağlamış olduğunu kaydeden İngiliz subay, raporuna şunları eklemişti: 'Anladığıma göre bu ziyaretten amaç, çeşitli soyları yatıştırmak ve aralarında uyum sağlamaktır. Maksat gerçekten bu idiyse, Manisa'da sağlanmış olan sonuç ancak gü-lünç olarak nitelenebilir.'⁸

Öte yandan, 6 Mayıs 1919'da Paris'te oldukça gizli bir toplantı yapan İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri başkanları, Yunan başbakanı Venizelos'a İzmir'e Yunan askerleri çıkartmak yetkisini vermiş; 15 Mayıs'ta Yunanlılar, İngiliz Fransız ve Yunan savaş gemilerinin koruması altında İzmir'i işgale başlamış; Türk halka karşı birçok canavarlıklarda bulunmuş ve Aydın iline yayılmaya başlamışlardı⁹. Bu Yunan istilası, Bağlaşık-

⁸ IDA, FO 371/4218/92732: Calthorpe'dan Lord Curzon'a yazı, İstanbul, 8.6.1919; ilişkikte, İzmir'deki İngiliz denetim subayının raporlarının suretleri.

⁹ A.g.k., belge no. 84071, 85641 ve 91491, İzmir, tarih: 15.5.1919.

ların Türk yurdunu bölmek yönündeki planlarının başlangıcı idi ve Türkler arasında kin ve nefretle karşılanmış; ulusal direnişe yol açmıştı¹⁰.

İzmir'deki İngiliz denetim subayı Amiral Calthorpe'a 18 Mayıs'ta gönderdiği telgrafta, iç bölgelerdeki durumun kaygılandırıcı olduğunu; ancak, Manisa'da vali ile eşrafın düzeni korumak için elden geleni yaptıklarını; Grek-Yunan ikilisinin İzmir dolaylarındaki silâh depoları ile Türk köylerini yağmaladıklarını ve Müslümanları avladıklarını bildirmişti¹¹. Calthorpe, bu yazının bir suretini 24 Mayıs'ta Lord Curzon'a göndermişti. Bir gün sonra, 25 Mayıs'ta Hey'et-i Vukela'ya mensup Mahmut Paşa, Rıza Tevfik ve Ferit Bey'den oluşan bir kurul, İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'ü ziyaret etmeye gitmiş, ama onun askerî ataşesi Tuğgeneral Wyndham H. Deedes'le siyasi yetkili Andrew Ryan tarafından karşılanmıştı. Kurul mensupları, resmî kaynaklardan sağlam iş oldukları bilgiye dayanarak, iki Yunan askeri birliğinin Manisa ile Aydın'a doğru ilerlediğini; onlara yerli Rumlardan oluşan çetelerin öncülük ettiğini; bu çetelerin yaş ve cinsiyet ayrımı yapmadan Müslüman halka her tür vahşeti yaptıklarını İngiliz yetkililere bildirmiş ve onları durdurmak için İngiliz subaylar gönderilmesini dilemişlerdi. General Deedes, oralarda herhalde Müslüman çeteleri de olduğunu söylemiş; Andrew Ryan da bunu doğrulamıştı. Osmanlı kurulu, Yunan ordusunun işgali sırasında ve işgalden sonra işlemiş olduğu canavarlıklara değinmiş; General Deedes, oralarda İngiliz temsilciler varsa, bu olayların yinelenmesini önleyerek Müslümanlarla gayri-Müslimlerin haklarını koruyacaklarına dair kurula güvence vermişti. Bunun üzerine kurul mensupları Yunan işgalinin ne zaman ve nerede sona ereceğini sorunca, İngiliz yetkililer bu konuda bilgi sahibi olmadıkları; bu konunun Paris'teki Barış Konferansını ilgilendirdiği yanıtını vermişlerdi¹².

Bu görüşmenin yapıldığı gün olan 25 Mayıs'ta Manisa ve Ayasuluk Yunan askerleri tarafından işgal edilmişti¹³. İzmir'deki Yunan Yüksek Komiseri Aristidis Stergiadis, Bağlaşık askerî güçleri komutanlığının itiraz edeceğini bildiği halde, Manisa ile bölgesinin işgal edilmesi için Yunan ordusu komutanlığına yetki vermişti, çünkü Yunan ordusunun ilerleyişini

¹⁰ A.g.k., belge no. 84061: İngiliz Akdeniz Filosu Komutanından Donanma Bakanlığına yazı, İzmir, 20.5.1919.

¹¹ A.g.k., belge no. 86551: Calthorpe'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 24.5.1919; ilişikte, İngiliz denetim subayının 18.5.1919 tarihli raporunun sureti.

¹² A.g.k., belge no. 88752: Calthorpe'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 28.5.1919.

¹³ İDA, FO 371/4218/79565: Calthorpe'dan İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na oldukça ivedi ve gizli telgraf, İstanbul, 26.5.1919; ilişikte, İzmir'den gönderilmiş olan 25.5.1919 tarihli telgrafın sureti.

sınırlandırmış olan Bağlaşık askeri katları haber almadan önce bu bölgeyi işgal etmeyi amaçlamıştı. Bunu gerçekleştirirken, Bağlaşıkların, Yunan ordusuna koymuş oldukları sözde kısıtlamanın pek sarih olmadığını öne sürmeyi tasarlıyordu¹⁴. Ancak, Türkiye'deki işgal orduları başkomutanı General Sir George Milne, 2 Ekim 1919'da Bağlaşıkların yüksek konseyine gönderdiği yazıda, Yunan ordusuna verilmiş olan buyruklara itaat etmeyerek Manisa ve Aydın'a kadar ilerlediğini; bu nedenle olaylar çıktığını ve Yunan askerleri bu bölgede kaldıkları sürece olayların süreceğini bildirmişti¹⁵.

Yine bu sırada, İstanbul'da üslenmiş olan İngiliz İstihbarat Servisi sorumlusu (ad verilmiyor), 26 Mayıs'ta kaleme aldığı gizli raporda, İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle 'onun bir bölümünü oluşturan' Sulh ve Selamet grubunun, Anadolu'da direniş başlatmak üzere olduğunu; Türk ordusuna mensup subaylarla ihtiyatların illere gitmek için yola çıktıklarını; İttihat ve Terakki mensubu ajanların, halkı kızdırtmak için Manisa ve Aydın'da eylemlerde bulduklarını bildirmişti¹⁶. Öte yandan, Yunanlılar Aydın ilinde yayılırken, köylerinde kalmış olan tüm Türk sakinlerin silahlarını toplamış; Osmanlı yetkililerle jandarmaların silâhlarını ele geçirerek bunları Greklere dağıtmış ve onlar da, Yunan askerleriyle birlikte kentleri yağmalamaya başlamışlardı¹⁷. Yağmalanan kentler arasında Kasaba, Nazilli, Manisa, Menemen ve öteki kent ve köyler de vardı. Aydın ilindeki kentlerin Müslüman sakinleri, Yunan istilâsının henüz ilk günlerinde zulme tabi tutulmuşlardı. Amerika'lı araştırmacı Justin McCarthy'nin anlattığına göre, bu kentlerde yaşayan Türkler hiçbir biçimde askeri bir tehdit oluşturmuyorlardı, çünkü o sırada Yunanlılara karşı etkin direnişte bulunabilecek bir durumda değillerdi¹⁸. Yine McCarthy'ye göre Yunanlılar, Türk halka karşı sürekli olarak şu sistemi uygulamışlardı: ilk olarak tüm Osmanlı jandarmaları askerlerin ve Müslüman halkın silâhlarını alarak onları yerli Rumlara dağıtıyor; sonra Osmanlı yetkililerle dini önderleri hapse atıyor veya sürgün ediyorlardı. Bunları yağmalar, cinayetler, ırza geçmeler izliyordu. Türklerin evleri ve

¹⁴ Diomidis - Paraskevopoulos Arşivi, Atina, Stergiadis'ten Venizelos'a gizli yazı, sayı 10, 4.6.1919; Yunanistan Dışişleri Bakanlığı Arşivi YE-A/5VI: Venizelos'tan Diomidis'e gizli yazı, no. 4840, 21.5.1919; Venizelos'tan Repulis'e gizli yazı, 29.5.1919; bkz. Venizelos Anıları, no. 795, 4.7.1919; FO 608/91-20692: Webb'den Curzon'a yazı, no. 1846, İstanbul, 9.10.1919; ilişikte FitzMaurice raporu, no. 16, 16.9.1919.

¹⁵ FBFP 1/IV, (1919), s. 879-880.

¹⁶ İDA, FO 371/4142/94626: Calthorpe'dan Curzon'a yazı, İstanbul, gizli, 11.6.1919; ilişikte, İstanbul'daki İngiliz istihbarat subayının kaleme aldığı 25.5.1919 tarihli raporların suretleri.

¹⁷ İDA, FO 371/4221/12447: Webb'den Curzon'a yazı, İstanbul, 24.8.1919; ilişikte, Osmanlı yönetimince gönderilmiş olan 13 Temmuz 1919 tarihli yazının sureti.

¹⁸ Justin McCarthy, *Death and Exile - the Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, New Jersey, 1995, s. 266-267.

hükümet binaları yıkılıyor; Müslümanların kutsal yerleri kirletiliyordu. Örneğin, Manisa'yı işgal eden Yunan askerleri kentteki tüm camileri, tekelerini, ilahiyat okulunu ve Müslüman mezarlığını talan etmişlerdi¹⁹.

Yunanlıların İzmir'i işgal ettikleri haberi Aydın ilinde yayılmaya başlarken yerel Türkler kaygılanmaya; Grekler ise Türk ve öteki Müslümanları tehdit etmeye başlamışlardı. Her iki yan da, köylerinin Yunanlılarca işgalinin sonucunun ne olacağını tahmin ediyorlardı. Birçok Türk, tehlikeli olarak gördükleri köylerden kaçarak Manisa gibi kentlere sığınıyorlardı²⁰; ama oralarda da güvenlik sağlayamıyorlardı ve daha sonra Manisa'da çıkan olaylar bunu kanıtlayacaktı. Dolayısıyla köylerini bırakarak kentlere sığınmış olan Türk halk, başka yerlere sığınmak zorunda kalıyor ve ikinci kez göçmen oluyordu²¹. Her yanda Türk ve öteki Müslümanların öldürüldüğüne, birçok hırsızlık ve saldırılar olduğuna dair Manisa'dan sık sık haberler alınıyordu. Yunanlı Evzonların üslenmiş oldukları Manisa dolaylarında birçok parçalanmış cesetler bulunmuştu. Yunanlılar Türk evlerinde arama yapıyor; silahları olmadığını söyleyen erkeklere dayak atıyor ve kapılarını sür'atle açmadıkları özrüyle kapıları kırıyorlardı. Bu aramalara silâhli Grek sivil kişiler de katılıyordu²².

27 Haziran 1919'da Manisa'yı ziyaret eden İngiliz Donanma istihbaratı mensubu Teğmen Brown Rees de bu olayları doğrulamıştı. Daha önce Manisa'da İngiliz denetim subayı görevinde bulunmuş olan Teğmen Higham'la birlikte bu kenti ziyaret eden Teğmen Rees, orada 'geniş ölçüde huzursuzluk olduğunu' bildirmişti. Onun görüşünce, bu huzursuzluğun nedenleri şunlardı: Evzonlardan oluşan bir bölüğe komuta edecek olan Yunanlı bir yüzbaşı son günlerde oraya gelmiş ve mutasarrıfı derhal dairesine çağırılmıştı. Bu emri kendi makamına karşı bir aşağılama sayan mutasarrıf buna karşı çıkmış, ama sonuçta onun huzuruna çıkınca, Yunan yüzbaşı kendisini birçok kişinin varlığında ayakta bekleterek hakaret ve tehditlere tabi tutmuş; mutasarrıftan, tüm silâh, mermi v.s.nin derhal teslimini talep etmiş; kendi adamlarının daha sonra evlerde arama yapacağını ve tüm dükkanların kapatılması gerektiğini bildirmişti. Yüzbaşının mutasarrı-

¹⁹ Lozan'daki Türk Kongresinin bürosu: *Greek Atrocities in the Vilayet of Izmir*, Lozan, 1919, s. 227.

²⁰ İDA, FO 371/4219/98615, ek L. 1, Bağlaşıkların Manisa'daki temsilcisine gönderilmiş olan bir yazının İngilizce çevirisi.

²¹ McCarthy, *a.g.e.*, s. 300.

²² S. R. Sonyel, *The Turco-Greek Imbroglio*, Ankara, 1999, s. 87.

fa bu denli aşağılayıcı işlem yapmış olmasına ve Yunan askerlerin Türk evlerini şiddet kullanarak aramalarına Türk halk epeyi içerlemişti.

Türk jandarma komutanının Teğmen Higham'la Rees'e anlattığına göre, kendi evinde de arama yapılmış ve Yunan askerleri, subaylarının varlığında, evinden 300 TL. aşmışlardı. Aynı zamanda jandarmaların silâhları ellerinden alınmıştı. Bunun üzerine mutasarrıf durumu protesto etmek amacıyla İzmit'e gitmişti. Oraya gitmeden önce, Yunanlı subay cezalandırılmazsa geri dönmeyeceğini Teğmen Rees'e bildirmişti. Teğmen Higham'ın Rees'e anlattığına göre, mutasarrıf, Manisa ile çevresindeki köylerde güvenliği korumuş ve Türkleri yatıştırmak için elinden geleni yapmıştı. Yerli Grek toplum mensupları da mutasarrıftan memnundular ve Yunanlı subayın ona karşı davranışından üzüntü duymuşlardı. Grek Ortodoks başpiskoposun Manisa'daki temsilcisi, Yunanlı subayın tutumundan dolayı mutasarrıftan özür dilemişti²³.

Yaklaşık olarak iki hafta sonra (6 Temmuz) bir mitralyoz bölüğü ile bir kısmı dağ topçularından oluşan bir Yunan piyade taburu, Yeni Çiftlik'e gitmek üzere Manisa'dan hareket etmişti. Grek ajanlar, Yeni Çiftlik sahibi Kara Osmanzade Halit Paşa, oğlu ve silâhlı 8 adamı hakkında Yunan komutana bilgi vermişlerdi. Yunan taburu çiftliği sarmış ve iki yan arasında çarpışma başlamıştı. Türkler 5 kişilik iki gruba ayrılmışlardı. Halit Paşa'nın grubu yakalanarak mensuplarının hepsi de öldürülmüş; cesetleri canavarca parçalanmıştı. Öteki grup bir yamaçtan kaçarak kurtulmuştu. Çarpışma sırasında 8 Yunan askeri yaşamını yitirmiş ve 11 er yaralanmıştı. Yunanlılar çiftlikte buldukları 300 sığıra el koymuşlardı. Yunan taburu 7 Temmuz sabahı Manisa'ya dönmüştü. Aynı gün Halit Paşa'nın cesedi çiftlikten alınarak Akhisar'a götürülmüş ve orada oğlu ve yeğeni tarafından gömülmüştü. Cesedin durumu şöyleydi: Kafa vücuttan koparılmış; vücutta 37 süngü yarası; burun, kulaklar ve dudaklar kesilmiş; gözler oyulmuştu. Halit Paşa'nın ailesi cesedi İngiliz yüzbaşı Johnston'a göstererek bu gerçekleri onun da doğrulamasını sağlamıştı. Manisa'daki İngiliz denetim subayı Teğmen Rees, 13. Yunan tümen komutanı albayı çağırılmış; Yunan ordusunun kendi sınırları dışına çıktığını öne sürerek protestoda bulunmuştu²⁴.

²³ IDA, FO 371/4221/124447: Webb'den Curzon'a yazı, İstanbul, 24.8.1919; ilişkide, Osmanlı-İngiliz yazışmalarının suretleri ve Morgan'ın İzmir'den göndermiş olduğu yazının sureti, 12.8.1919.

²⁴ IDA, FO 371/4220/115566: Calthorpe'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 1.8.1919; ilişkide, James Morgan'ın İzmir'den gönderdiği 17.7.1919 tarihli raporun sureti.

1919 yılının Temmuz ayının üçüncü haftasında Anadolu içerilerinde kamu güvenliği daha da kötüye gitmişti. İstanbul'daki İngiliz yüksek komiseri Amiral Calthorpe, yüksek komiserliğin Ermeni ve Grek bölümüne mensup yetkililerden Yüzbaşı Perry Hadkinson'un hazırlamış olduğu rapora dayanarak İngiltere Dışişleri Bakanı vekili Lord Curzon'a gönderdiği yazıda, bir zamanlar 'normal haydutluk ve yol kesicilik' olarak nitelenen bir durumun, İzmir'in işgali üzerine, o sırada, 'özellikle Yunan işgal güçlerine, ayrıca başkentteki yasal yönetime karşı ulusal akım biçimini almış olduğunu' bildirmişti. Bursa, Bandırma ve Balıkesir bölgelerini gezmiş olan Hadkinson, 21 Temmuz'da kaleme aldığı raporda, Bandırma, Manisa ve Kırmastı ilçelerinde birçok örgütlü çetelerin, Müdafaa-i Hukuk Komitesi adlı ulusalcı Türk örgütünün 'kışkırtmasıyla' eyleme geçtiklerini ve ulusalcı akıma katıldıklarını kaydetmişti. Hadkinson'a göre, bu çetelerin çevreye yaymış oldukları tedhiş öyle bir kerteğe gelmişti ki, Soma ile Manisa arasındaki bölgede Müslümanlarla Hıristiyanlar evlerini bırakarak kentlere ve büyük köylere sığınmışlardı.²⁵ İzmir'deki İngiliz konsolosu James Morgan da, İstanbul'daki İngiliz yüksek komiserine 15 Ağustos'ta gönderdiği telgrafta, o sırada, Manisa'nın kuzey-doğusunda, Saraçanlı yakınlarında, Türk milis güçleriyle Yunanlılar arasında çarpışma çıktığını bildirmiş; İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden N. D. Peterson bu haberle ilgili olarak şu çıkmayı kaleme almıştı: 'Manisa, İzmir sancağının dışında olduğuna göre, Yunanlıların orada işleri yoktur'.²⁶

Ağustos'un üçüncü haftasında, Manisa bölgesinde Yunanlılar harekete geçmiş ve Türkler de oraya kendi güçlerini yığmışlardı²⁷. Durum gittikçe kötüleştiği için, İngiliz yüksek komiserliğinde siyasi işlerle uğraşan kıdemli deniz yüzbaşı Harry C. Luke, yeni atanmış olan Yüksek Komiser Amiral Sir John de Robeck'in buyruğu üzerine 14 Eylül'de Manisa ve öteki yerleri ziyaret etmiş; 23 Eylül'de kaleme aldığı raporda, Yunan işgaline son verilmesini ve Bağlaşık askerî güçlerinin Yunan askerlerinin yerini almasını salık vermişti. Luke'a göre, İzmir'deki Grek (Rum) Ortodoks metropolit Hrisos-tomos'un önderliği altındaki 'şövenist grubun', 15 Mayıs'ta vukubulan Yunan çıkartmasında büyük rolü olmuştu. Hrisostomos'u 'fe-

²⁵ A.g.k., belge no. 115544: Calthorpe'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 27.7.1919.

²⁶ A.g.k., belge no. 117139: Webb'den İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na 'ivedi' ve gizli telgraf, İstanbul, 16.8.1919.

²⁷ IDA, FO 371/4221/137567: Amiral Sir John de Robeck'ten Lord Curzon'a yazı, İstanbul, 23.9.1919; ilişikte, 21-17.8.1919 tarihli İngiliz gizli istihbarat raporu.

satıcı ve ajan provokatör' olarak nitelendiren Yüzbaşı' Luke'a göre, metropolün uygulamakta olduğu yöntem, Osmanlı, Grekler ile Türkler arasında toleransa dayalı ilişkiler kurulması çabalarını olanaksız yapmak amacını güdüyordu. Bu amacı gerçekleştirmek için de metropolit, iç bölgelerdeki öteki Ortodoks piskoposlarla işbirliği yapıyordu. Türk bölgelerinde bulunan ve hiçbir tehlike içinde olmayan Grekleri, yaşamlarının tehlike içinde olduğu özürüyle, evlerini bırakarak Yunan bölgesine sığınmaya zorluyor; köylerinde kalmayı yeğ tutanları aforoz ediyordu.

Harry Luke, raporunda şu olaya da değinmişti: Akhisar'daki Grek halkın birçoğunu, Manisa'daki Ortodoks piskoposun, orada sükûn olmasına karşın, kenti terketmeye inandırması üzerine, Grek köylüler, 14 Eylül'de Manisa'ya üşüşmüşlerdi. Luke'a göre, olaylar şunu göstermişti: 'Türk, güvenilir bir Batılı devletin ve özellikle İngiltere'nin vesayeti altında olursa, Grek, onun yönetiminde yaşayabilir, ama Türk, Grek'in yönetimi altında yaşayamaz. Yunanistan, işgalindeki bölgeyi ilhaka kalkışırsa, tüm ülke sürekli olarak kan dökülmesine ve düzensizliğe sahne oluşturacaktır'.²⁸ Harry Luke'un bu tahminleri çok geçmeden gerçekleşmişti. Öte yandan, İzmir'deki İngiliz temsilcisi James Morgan, İngiliz yüksek komiserliğine 30 Eylül'de gönderdiği raporda, Yunan işgali altındaki bölgede Müslüman halkın pek sık olarak cinayetlere, hırsızlıklara ve adaletsizliğe uğradığını bildirmiş; şunları eklemişti: 'Manisa ilçesindeki Müslümanlara karşı Rum (Grek) ve Yunanlılarca işlenmekte olan her tür cürüm konusunda Manisa müftüsünden birçok şikâyetler almış bulunuyorum'.²⁹

Durumun böylece daha da kötüye gitmesi üzerine, Bağlaşık Devletler Konseyi, Türklerle Yunanlıların işgal edeceği bölgelerle ilgili olarak yeni bir sınır çizmiş; Yunanlılara Manisa-Kasaba bölgesinde daha geniş topraklar tahsis etmişti. Yeni sınır 15 Kasım 1919'da yürürlüğe girmişti³⁰. Bu arada, Manisa bölgesindeki Yunan güçlerinin komutanlığına General Negropontis atanmıştı. İngiliz yüksek komiseri Sir John de Robeck, Lord Curzon'a 27 Kasım'da gönderdiği yazıda, Manisa bölgesindeki durumun 'iyi' olduğunu ve 16 Eylül'de orada iki Türk kadının öldürülmesinden bu yana hiçbir olay kaydedilmediğini bildirmişti. Bir İngiliz istihbarat rapo-

²⁸ IDA, FO 371/4222/146082: Robeck'ten İngiltere Donanma Bakanlığı'na 25.9.1919 tarihli yazı; ilişikte, Harry C. Luke'un Aydın iliyle ilgili olarak hazırlamış, olduğu, 23.9.1919 tarihli raporun sureti.

²⁹ A.g.k., belge no. 144311: Webb'den Curzon'a yazı, İstanbul, 10.10.1919; ilişikte, Damat Ferit'in Amiral Calthorpe'a gönderdiği 17.8.1919 tarihli yazının ve James Morgan'ın 30.9.1919 tarihli raporunun suretleri.

³⁰ IDA 371/4224/168426: Komodor M. Fitzmaurice'in İngiliz Akdeniz Filosu Başkomutanına İzmir'den gönderdiği 12.11.1919 tarihli yazının sureti.

runda da şu iddiada bulunulmuştu: 'Bu yeni durum General Negropontis'in eseridir. General, kendi askerlerinin disiplinini düzene koymuş ve Türklerin güvenini kazanmıştır'³¹.

Ancak, 1919 yılının sonuna doğru Yunanlılar, Manisa bölgesindeki askerî güçlerini berkitmeye başlamışlardı. 28 Ocak 1920 tarihli İngiliz istihbarat raporuna göre, iki hafta önce, bir Yunan topçu birliği İzmir'e ulaşarak Manisa'ya sevk edilmiş; oradaki 91. Yunan alayı berkitilmişti. 19 Ocak'ta Manisa'ya bir sahra topu sevk edilmişti. 23 Ocak'ta, 8 subay ve 695 erden oluşan yeni Yunan güçleri İzmir'e ulaşmış; Arşipelago (Adalar) tümeni Manisa'ya gönderilmişti. Yunan karargahı tarafından 14 Ocak 1920'de yapılan açıklamaya göre, Manisa'daki Yunan askerî gücü şöyleydi: 13. Tümenin karargâhı, Evzonlar, top ve süvari birlikleri, merkezi alayın yarışı, 9. alayın topçu bölümünün karargahı ve bir batarya³².

Bu sırada, Akhisar'dan alınan haberlere göre, Türk ulusalcılar orada yolcuları denetlemeye başlamışlardı. Tüm yolcular kontrol ediliyor; uygun görülenler askere alınıyorlardı. Ulusalıcı önderlerden imzalı belgesi olmayanların Akhisar'dan Manisa ve İzmir'e gitmelerine izin verilmiyordu.³³ 1920 yılı Mayıs ayında Türk Ulusalcılarla Fransızlar arasında Kilikya (Çukurova)'da çarpışmalar başlayınca, Manisa, Kasaba ve Ödemiş kesimlerindeki Yunan savaş kesiminde epeyi faaliyet olduğu görülüyordu. 18 Nisan 1920 tarihli İngiliz gizli istihbarat raporuna göre, "İzmir'e Doğru" adlı Türkçe gazetenin editörü, Yunan kesiminde bulunan tüm Türk yedek subay ve gedikli erbaşları, Kemalistlere katılmaya çağıran bir bildiri yayımlamıştı. Bunun üzerine, Manisa'da Kadı İsmail Hakkı Efendi'nin de gayretleriyle, bu bildirinin uygulanması için eyleme geçilmişti. Bu eylemlere yardımcı olmak amacıyla, eskiden Nurettin Paşa'nın başlıca yardımcısı ve Yunanlılara karşı ilk milis güçlerini kuranlardan biri olan sabık Teğmen Asım Mullazade Halil 24 Mart'ta Manisa'ya ulaşmıştı³⁴.

1920 yılı Haziran ayında, İngiliz istihbarat Servisi, Bandırma'da 13. Kolordu komutanı Yusuf İzzettin Paşa, Bursa'da 56. Tümen komutanı

³¹ IDA, FO 371/4223/160263: Amiral Robeck'ten Curzon'a yazı, İstanbul, 27.11.1919; ilişikte, 13-19.11.1919 tarihli İngiliz istihbarat raporunun sureti.

³² IDA, FO 371/5165/E 340: 28.1.1920 tarihli İngiliz gizli istihbarat raporu.

³³ IDA, FO 371/5133/E 3082: Komodor Fitzmaurice'den İngiliz Başkomutana 'Ajax' savaş gemisinden gönderilen 11.3.1920 tarihli yazı.

³⁴ IDA, FO 371/5167/E 5255: 28 Nisan 1920 tarihli İngiliz gizli istihbarat raporu.

Bekir Sami, Balıkesir'de 61. Tümen komutanı Kazım Bey, Nazilli'de Albay Refet ve 12. Kolordu komutanı Fahrettin Bey'e Ankara'dan gönderilmiş olan oldukça gizli telgrafların suretlerini ele geçirmişti. Bu telgraflarda, Yunanlılar Aydın ilini Yunanistan'a ilhak etmeye kalkışır ve Bağlaşık Devletler, Sivas Kongresi'nde³⁵ saptanmış olan hudutlar içindeki Türk yurdunu bölmeye kalkıştırlarsa, buna karşı koymak için hazırlanmış olan gizli plan hakkında bilgi veriliyordu. Bu planda Manisa'nın da önemli bir yeri vardı.³⁶ İngiliz donanması subaylarından Komodor M. Fitzmaurice'in 18 Haziran'da İngiltere Donanma Bakanlığı'na bildirdiğine göre, Mustafa Kemal'in, büyük bir orduyla pek yakında bölgeye gelerek Yunanlıları denize dökceğine dair, işgal altındaki bölgelere haberler gönderdiği söyleniyordu. Yine bu sırada çevrede dolaşan söylentilere göre Türkler, sağlamış oldukları uzun menzilli bir topla, Manisa dolaylarından İzmir'i ateşe tutmayı tasarlıyorlardı.³⁷

Bu sırada, Bağlaşık Yüksek Konseyi, 19 Nisan 1920'de San Remo'da toplanarak, daha sonra Türklere Sevr'de zorla kabul ettirmeye çalışacakları barış koşullarını³⁸ karara bağlamış; Türkleri, bu koşulları kabullenmeye zorlamak amacıyla, Yunan ordusuna, Türk ulusalcılara karşı askerî harekât başlatmak yetkisini vermişti. 22 Haziran ile 16 Temmuz arasında yer alan savaşta ulusalcıların, Soma ile Manisa, Manisa ile Mermere ve Manisa ile Alaşehir arasında askerî yığınak yaptıkları ve Bandırma'ya ilerlemeyi planladıkları bildirilmişti.³⁹

İstanbul'a yeni atanmış olan İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold, Yunan hattının, Alaşehir'in birkaç kilometre doğusunda bulunan ve 25.000 erden oluşan Girit tümeninin Manisa'da üslenmiş olduğunu 26 Haziran'da İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na bildirmişti.⁴⁰ Ancak yüksek komisere göre, Yunan ordusunda, Manisa'daki süvari birliklerinde olduğu gibi, itaatsizlik ve hoşnutsuzluk baş göstermişti ve kimi tümen komutanları görevden istifa etmişlerdi⁴¹. Bu sırada Manisa'da düzensizlik sürüyor; o

³⁵ Sivas Kongresiyle ilgili ek bilgi için bkz. Sonyel, *Turkish Diplomacy*, s. 16-18 ve *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c. I, Ankara, 1973, s. 113 vd.

³⁶ IDA, FO 371/5169/E 7373, 9.6.1920 tarihli İngiliz istihbarat Raporu.

³⁷ IDA, FO 371/5134/E 8462: Fitzmaurice'den Başkomutana gizli yazı, 18.6.1920.

³⁸ Sonyel, *Turkish Diplomacy*, s. 77 vd.

³⁹ IDA, FO 371/5134/E 8462: Fitzmaurice'den Donanma Bakanlığı'na gizli yazı, 25.6.1920.

⁴⁰ A.g.k., belge no. E 7251: İngiliz Yüksek Komiserinden İngiltere Dışişleri Bakanlığına gizli telgraf, İstanbul, 26.6.1920.

⁴¹ IDA, FO 371/5136/E 14961: Rumbold'dan İngiltere Dışişleri Bakanlığına gizli telgraf, İstanbul, 26.11.1920.

kentteki Yunan tümenini berkitmek amacıyla Selanik ve Pire'den İzmit'e ek güçler sevkediliyordu. Bursa'ya gönderilmekte olan 5. Yunan tümeninin iki taburunda Patras'ta olaylar çıkmıştı. Tüm Yunan taburlarında firar nedeniyle asker sayısı epeyi azalmıştı⁴².

İzmir'in Yunanlılarca işgali yüzünden o kentten ve Manisa'yı da kapsam üzere hinterlandının ticareti, 1921 yılı başlarına doğru oldukça kritik bir duruma gelmişti. İzmir'deki İngiliz temsilcisi James Morgan'ın bildirdiğine göre, dünya savaşından önce İzmir, gelişen bir limandı ve Batı Anadolu ürünlerinin doğal ihracat aracı idi. Bırakışmanın imzalanmış olduğu günlerde bile İzmir geliyordu. Savaş İzmir'i pek az etkilemişti ve gelecek parlak görünüyordu; ama Yunan işgali herşeyi değiştirmişti. Menderes vadisi boyunca ve Menemen'deki olaylar, Müslüman ve Hıristiyan halkın kaçmasına neden olmuştu, İzmir bölgesinde savaş durumu hala sürüyordu. Dolaşım kısıtlanmış, ürünlerin taşınması kısıtlamalaya tabi tutulmuştu. Halkın birçoğu korku içinde yaşıyordu ve bu da ticareti epeyi etkiliyordu. Birçok çete İtalyan sektöründen bölgeye giriyor ve köylüleri tedhişe tabi tutuyorlardı. Dolayısıyla, köylerden uzak olan tarlalar bakımsız kalıyordu, İngiliz deniz subayı Heathcote-Smith, Morgan'ın bu raporunu incelerken, İzmir ve hinterlandının büsbütün kesatlık karşı karşıya kaldığı notunu kaydetmişti⁴³.

Bu sırada, Batı Anadolu'daki Türk-Yunan çatışmasına bir çözüm bulmak amacıyla, 1921 yılı Şubat ayında Londra'da bir konferans düzenlenmiş⁴⁴; ama başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bunun üzerine Yunan ordusu 12 Mart'ta yeniden harekâta başlamıştı. Bir ay kadar önce, Manisa'daki Yunan tümeninin komutanlığına General Katsikoyannis, onun yardımcısı olarak da Gargalidis atanmıştı⁴⁵. Türk-Yunan çatışması sırasında Türk Ulusalçılar Eskişehir'de o denli bir direnişte bulunmuşlardı ki, 1 Nisan'da Yunan güçleri geri çekilmek zorunda kalmış; Türkler ise 2. İnönü utkusunu kazanmışlardı⁴⁶. Bu Yunan yenilgisinin sonucu olarak, Grek ve Yunanlılar, işgal bölgelerindeki Müslümanlara daha çok zulüm yapmaya başlamışlardı.

⁴² IDA, FO 371/6506/E 14: İngiliz Genel Karargâhından İngiltere Savaş Bakanlığına gizli telgraf, 28.12.1920.

⁴³ IDA, FO 371/6491/E 2005: Rumbold'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 29.1.1921; ilişkide, James Morgan'ın İzmir'den gönderdiği 19.1.1921 tarihli raporun sureti.

⁴⁴ Londra konferansıyla ilgili ek bilgi için bkz., Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı...*, II, Ankara, 1986, s. 117 vd.

⁴⁵ IDA, FO 371/6507/E 2766: General Charles Harington'dan İngiltere Savaş Bakanlığına gizli telgraf, İstanbul, 25.2.1921

⁴⁶ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı*, II, s. 140 vd.

Londra'daki İslam Birliği'nin onur sekreteri M. H. İspahani, İngiltere başbakanı David Lloyd George'a 12 Nisan'da gönderdiği yazıda, 'Anadolu'daki Müslüman halkın korkunç ıstırabını' yansıtmış; orada soruşturma yapılmasını ve teröre son verilmesini dilemişti⁴⁷. Bölgeyi dolaşan ünlü İngiliz tarihçi Arnold Toynbee ile eşi, Akhisar'la Manisa arasında bulunan 84 köyün Yunan/Grek saldırılarına uğradığını doğrulamış; birçok Türklerin Yunanistan'a sürüldüklerini, ama onlardan hiçbir haber alınmadığını; kimilerinin cesetlerinin bulunduğunu bildirmişti⁴⁸. Bu sırada Manisa'da bir olay kaydedilmişti. İngiliz binbaşı M. R. Strover'in 22 Mayıs 1922'de Bursa'da kaleme aldığı rapora göre, 21 Mayıs Pazar günü, karakoldaki kimi tutuklular arasında olaylar çıkmıştı. Yunan jandarmalar bunlarla başa çıkamayınca havaya kurşun sıkmak zorunda kalmışlardı Kurşun sesleri her yanı altüst etmiş ve birkaç dakika içerisinde Yunan askerleri her yanda koşuşmaya ve gözlerini yakındaki yamaçlara dikmeye başlamış; Yunan karargâhındaki askerler ise olup bitenleri anlamak için her yana dağılmışlardı⁴⁹.

Batı Anadolu'daki bu durum, Mustafa Kemal'in komutası altındaki Türk ordusunun Yunanlılara karşı sağlamış olduğu yüce utkuya kadar sürmüştü. Yunanlılar geri çekilirken geçtikleri her köy ve kenti ateşe vermişlerdi⁵⁰. İzmir'deki Amerikalı Viz-konolos Maynard B. Barnes'in Vaşington'a bildirdiğine göre, Batı Anadolu'nun büyük bir bölümü, orasını boşaltmakta olan Yunan askerleri tarafından kasten talan edilmiş ve birçok Türk, Yunanlılar/Rumlarca ve kendisine Ermeni ordusunda general pozu veren Torkom'un örgütlemiş olduğu Ermeni çeteleri tarafından inanılmayacak kadar gaddarca ve vahşice öldürülmüşlerdi⁵¹.

Yunan boşaltmasından hemen sonra, söz konusu bölgeyi gezen İzmir'deki Amerikan konsolosu J. Loder Park, köy ve kentlerin acıklı durumunu anlatırken Manisa hakkında şunları yazmıştı: 'Kent büsbütün yakılmıştır... 30.000 ev, 15 cami, 2 hamam, 2.278 dükkan, 19 otel ve 26 sayfiye evi tahrip edilmiştir. Grubumuza mensup kişilerin ziyaret etmiş oldukları iç

⁴⁷ IDA, FO 371/6509/E 4442: İspahani'den İngiltere Dışişleri Bakanlığına yazı, Londra, 12.4.1921.

⁴⁸ IDA, FO 371/6557/E 10550: Arnold Toynbee'nin eşi tarafından gönderilen yazı, 20.9.1921.

⁴⁹ IDA, FO 371/7883/E 5768: Binbaşı Strover'in Bursa'da kaleme aldığı 'Batı Küçük Asya'da haydutluk' konulu ve 22.5.1921 tarihli raporu.

⁵⁰ IDA, FO 371/6511/E 5232: İngiliz Yüksek Komiserinin 4.4.1921 tarihli notu; ilişkide, Ankara yönetiminin göndermiş olduğu yazının sureti.

⁵¹ IDA, FO 371/7950/E 13537: Geddes'den Curzon'a yazı, Vaşington, 23.11.1922; ilişkide, ABD Dışişleri Bakanlığınca gönderilmiş olan İzmir'deki Amerika'lı Viz-konolos Maynard B. Barnes'in 19.9.1922 tarihli raporunun sureti.

bölgelerdeki kentler, Yunanlılar/Grekler tarafından yıkılmıştır. Manisa'da yıkılmış ve yakılmış olan binaların oranı yüzde 91'dir.⁵² 1922 yılı Eylül başlarında Yunan istila gücü Kemalistlerce ağır yenilgiye uğratılmış; Batı Anadolu'yu tümüyle boşaltmak zorunda kalmış ve böylece, 8 Eylül'de, Manisa da dahil, tüm kent ve köylerin felaketi sona ermişti.

⁵²ABD Arşivleri, 767.6811/34: Loder Park'ın ABD Dışişleri Bakanına 11.4.1923'de İzmir'den gönderdiği yazı.

Çeviriler:

BİR ALMAN DİPLOMATIN TÜRKİYE ANILARI (1936-1943)

Yazar: HANS KROLL

Çeviren: PULAT TACAR

Çevirenin Önsözü

İkinci Dünya Savaşı döneminde Türkiye'nin dış politikası konusu çok sayıda diplomat ve siyasetçinin anılarında ele alınmıştır. Dönemi inceleyen tarihçiler, politikacılar ve akademisyenler, Türk devlet adamlarının savaş dışında kalma becerisini çoğu kez överek irdelenmişlerdir¹. 1936-1943 yılları arasında Ankara'daki Alman Büyükelçiliğinde Müsteşar, İşgüder, Elçi unvanları ile görev yapan Hans Kroll'un o dönemi de içeren anıları bugüne kadar dilimize aktarılmamıştı. Konu ile ilgili kapsamlı araştırmalarda Hans Kroll'un anılarına pek değinilmediğini gözlemledim. Örneğin en kapsamlı incelemelerden biri sayılan ve Nisan 2010'da dilimize de kazandırılmış bulunan Zehra Önder'in aşağıda dipnotta değinilen kitabında geniş bir kaynak ve literatür listesi bulunmasına rağmen, Hans Kroll'un anılarından bahis yoktur.

Anıları, Hans Kroll'un, 1941 yılında Berlin'de katıldığı bir toplantıda Türkiye hakkında olumsuz ifadelerde bulunan Dışişleri Bakanı Ribbentrop'a, kendisinden farklı düşündüğünü herkesin önünde açıkça söyleyecek derecede sözünü esirgemeyen bir kişiliğe sahip bulunduğunu gösteriyor. Berlin'e yazdığı bazı raporlardaki değerlendirmeleri Dışişleri Bakanının hoşuna gitmediği için merkezde kendisini tanıyanlar tarafından uyarılıyor. Hans Kroll, bizzat belirttiği gibi, görüşünü açıkça savunmaktan geri durmadığı için adı "kavgacıya" çıkmış olan, çok dikkatli, ama gerektiğinde temkinli, diplomasi sanatının tüm gereklerini yerine getirmesini bilen, üstün kaliteli bir diplomattır. İkinci Dünya Savaşından sonra Alman Dışişleri

¹ Bu konuda en kapsamlı incelemelerin başında 1977 yılında Zehra Önder'in Almanya'da yayımladığı "*Die Türkische Aussenpolitik im Zweiten Weltkrieg*" (II. Dünya Savaşında Türk Dış Politikası) başlıklı çalışma gelir. Kitabın Türkçeye çevirisi 2010 Nisan ayında Bilgi Yayınevi tarafından yayımlandı.

Bakanlığındaki görevine dönen Kroll, Belgrad, Tokyo ve Moskova gibi Almanya için önemli misyonlarda Büyükelçilik yapmış.

Anılarının Hatay müzakereleri bölümünde de Türk diplomasisinden övgü ile söz eden Has Kroll'un anıları, ince diplomasi dersleri içeriyor.

Hans Kroll'un Kısa Hayat Öyküsü

Anılarının Türkiye ile ilgili bölümlerine geçmeden önce Hans Kroll'un kısa hayat öyküsünü ele alalım.

Hans Kroll 18 Mayıs 1898 tarihinde Yukarı Silezya'da Beuthen kentine bağlı Deutsh-Piekar'da doğmuş. Birinci Dünya Savaşına gönüllü olarak katılmış ve Verdun'de ağır yaralanmış. 1920 yılında Alman Dışişleri Bakanlığına girmiş, 1921'de Lizbon'a elçilik kâtibi olarak atanmış, bir yıl sonra Almanya'nın Madrid Büyükelçiliğine, 1923 yılında ise Almanya'nın Moskova Büyükelçiliğine naklolunmuş. Kroll, 1925 Ağustos ayında Şikago Başkonsolosluğunda Konsolos olarak görev yaptıktan sonra, 1928 yılında Berlin'e dönmüş, başkentte ekonomik işler dairesinde görev almış. 1936 yılında Ankara'ya atanması söz konusu edilirken, Hitler'in kançılıryasında çalıştırılması düşünülmüş; ancak Hitler'in yaveri olan arkadaşı Wiedemann aracılığı ile "kavgacı" karakterini ileri sürerek, kendisine daha önce teklif edildiği gibi, Ankara'daki Alman Büyükelçiliğine birinci müsteşar unvanıyla atanması sağlamış. Temmuz 1936 sonunda Ankara'ya gelerek göreve başlamış. 1943 yılına kadar Ankara'da Birinci Müsteşar, İşgüder ve Elçi unvanları ile görev yapan Hans Kroll, Nasyonal Sosyalist Parti ve Dışişleri Bakanı Ribbentrop ile ihtilafa düşmesi nedeniyle pasif bir görev sayılan Barcelona'daki Almanya Başkonsolosluğuna nakledilmiş. Savaştan sonra İspanyollar tarafından Amerikalılara teslim edilen Hans Kroll önce enterne edilmiş, 1946 ilkbaharında Nürnberg Savaş Suçluları Mahkemesinde Ankara'daki eski amiri Büyükelçi von Papen'in savunma tanıklığını yapmış, daha sonra 1946 sonbaharında salıverilmiş. Tutuklu iken de serbest kaldıktan sonra da İngiliz servisleri Ankara'daki görevi sırasında İngiltere'nin diplomatik çıkarlarına zarar verdiği savı ile kendisinin yeni Alman yönetiminde görev almasını önlemek istemişler, daha sonra bundan vazgeçmişler. Hans Kroll, 1952 yılında Alman Dışişleri Bakanlığına dönmüş, 1953-1955 yılları arasında Almanya'nın Belgrad Büyükelçisi, 1955-1958 yılları arasında Tokyo Büyükelçisi ve 1958-1962 arasında Moskova Büyükelçisi olarak başarılı ve önemli görevler yapmış ve 1963 yılında emekliye ayrılmış.

1936-1943 yılları arasında Türkiye’de görev yapan Hans Kroll emekli olduktan sonra anılarını kaleme almış ve bunlar “*Bir Büyükelçinin Anıları*” - “*Lebenserinnerungen einer Botschafters*” başlığıyla 1967 yılında Almanya’da yayımlanmış. Kitabın Fransızcaya çevirisi 1968 yılında “*Hans Kroll- Mémoires d’un Ambassadeur*” başlığı ile Fransada da okurlara sunuldu.

Aşağıda, Kroll’un anılarının Türkiye’de görev yılları ile ilgili bölümlerinin, Kroll’un Nürnberg Savaş Suçluları Mahkemesindeki ifadesinin ve Türk dış politikası konusundaki değerlendirmelerinin çevirisini okuyuculara kitabın Fransızca çevirisinden aktarıyorum. Bu çeviri bitirdikten sonra Hans Kroll’un anılarının Almanca aslını da okudum ve yaptığım inceleme Fransızca çevirinin aslına uygun olduğunu gösterdi.

Türkiye’de Görev

(1936-1943)

Alman İngiliz rekabeti-Alman Türk Kredi Anlaşması-İtalya’nın Arnavutluk’u işgali ve bunun Türkiye’deki yankıları -İngiliz-Fransız-Türk Paktı. Türkiye tarafsız kalacak mı ?- Alman- Türk Dostluk Paktı- İkinci Dünya Savaşından sonra Türk dış politikasının ilkeleri - Von Papen Türkiye’de.

Ankara, 1936 yılında sonbaharında yeni bir İngiliz-Türk dostluğu dönemini yaşıyordu. Geçmişin anıları belleklerden silinmemekle birlikte, Türkiye’nin dış politikasında Birinci Dünya Savaşı’ndaki eski rakibine ve Kurtuluş Savaşı’nın o nefret edilen düşmanına yönelik bu değişikliğin temel nedeni, İtalya’nın Habeşistan’a saldırmış olmasıydı. Habeşistan’da (*Etiyopya’da*) sürdürülen savaşın Türkiye için büyük önemi olmayabilirdi, ancak Kemal Atatürk ile danışmanları, bu ilk bakışta önemsiz sayılabilecek harekâтта, İtalya’nın müstemlekeci imparatorluğunu yaymaya yönelik bir fetih havası sezdiler. Habeşistan’daki savaş, İtalya’yı Roma İmparatorluğu (*Imperium Romanum*) ve Akdeniz’i “İç Deniz” (*Mare Nostrum*) haline dönüştürmeye yönelik bir diplomatik saldırı politikasının ilk adımları olarak değerlendiriliyordu ve bu adımlar, Türk toprakları için bir tehdit anlamına gelebilirdi. Buna Mussolini’nin söylevleri ve İtalyan basımının ateşli yazıları eklenince, gelişmeler, Trablus savaşının ve Birinci Dünya Savaşı’nın ezeli düşmanına Türkiye’de duyulan kuşkuyu arttırdı.

Anadolu, Roma’nın buğday ambarı mı olacaktı? İtalya, Sykes-Picot Anlaşması ile Oniki Adalar, İzmir ve Adana civarındaki verimli topraklara

eskiden göz koymamış mıydı? İşlenmemiş, meskûn olmayan, ama verimli Anadolu alanı, çalışkan, ancak topraksız milyonlarca İtalyan köylüsü için ideal bir müstemleke bölgesi olarak mı görülüyordu? İtalyan köylülerinin Anadolu'dan sağlayacakları ürün, oluşmakta bulunan yeni İmparatorluğun ihtiyaçlarını kesin olarak karşılamış olmayacak mıydı? Nihayet, Anadolu'da kurulacak egemenlik, İtalyan etkisinin Musul'a, Kerkük'e ve Kuveyt'e ve Orta Doğu'da ele geçirilmek isteyeceği petrol kaynaklarına doğru genişlemesinin bir ön koşulu değil miydi?

Bu nedenle İngiltere ve Türkiye Akdeniz'de mevcut statükonun şiddet kullanarak ve nihai biçimde değiştirilmesi girişimine karşı koymak ve bu alandaki dengenin bozulmasını önlemek amacıyla görüş birliği halinde yanyana geldiler. Bu işbirliğinde, İngilizler, yol gösteren taraf, sürükleyici eleman ve talep eden güçtü. Türkiye ise ikna edilmek istenen ülke rolünde bulunuyordu. Bunun nedeni, sadece partnerler arasındaki zihniyet farkı değildi.

Türkler, diplomalarında, talep eden tarafı sürekli olarak zor durumda bırakmak amacını güden, Doğuların doğuştan sâhip oldukları güçlük çıkarma taktiğini eşsiz bir ustalikle uyguluyorlardı. Kuzey Avrupalılar ve Kuzey Amerikalılar bu temkinli, olağanüstü derecede katı, adeta korkak denebilecek tutumu pek çok kez alaya almışlar, kızmışlar, anlamamışlar, ancak, sonradan bu tavrın son derecede iyi hesaplanmış ve en uygun anda kullanılagelen bir diplomatik koz olduğunu gözlemlemişlerdir.

Doğulu zihniyetinin etkisi bir yana, bu durumun psikolojik izahı şöyle yapılabilir: Türkler, tekrar tekrar teyid olan tecrübelerin de gösterdiği gibi, Avrupalı büyük güçlerin kendilerinin yardımını her fırsatta, sadece savaş partneri ve aktif müttefik olarak sağlama amacını güttüklerini, buna karşılık, Türklerin arzu ettiği şekilde, sınırları açıkça belirlenmiş işbirliği ve dostâne ilişki ile yetinmediklerini görmüşlerdir.

Tarihteki Türk hükümdarları veya en azından bunların bazıları, diplomatik inceliklere sahip ve anlayışlı olmaları ile tanınmışlardı. Anlatıldığına göre, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yeni bir İngiliz Sefiri Konstantiniye'ye gelmiş. Göreve başlaması ile ilgili olarak Sultan'a yaptığı ziyarette, Londra'dan İstanbul'a sadece beş günde geldiğini övünerek söylemiş. Sultan, hayret etmiş “ *Ekselansları, zaman nasıl da değişti. Gençliğimde Londra'ya otuz günde gidebilmiştim* ” demiş; bir süre duraklamış ve şöyle devam etmiş: “ *Peki, Sayın Büyükelçi, şimdi geri kalan yirmi beş günde ne yapacaksınız?* ”

Aynı Sultanı bir başka gün ziyaret eden İtalyan Büyükelçisi, Sadrazamın kendisine sürekli olarak yalan söylediğinden yakınmış. Sultan bunu önce kabul etmemiş. Büyükelçi ise kanıt gösterebileceğini belirtmiş. O zaman Sultan şöyle demiş:

“ Bakınız, Ekselansları, İtalya büyük ülke, büyük bir donanması var, büyük ordusu var; bir de Fransa var. Fransa'nın da büyük bir donanması ve daha da büyük bir ordusu mevcut. Sonra Almanya var, İngiltere var, Rusya var. Bu güçlü ülkelerin daha da büyük füloları ve askeri kuvvetleri mevcut. Bütün bu devler küçük ve zayıf Türkiye'den birşeyler koparmak, birşeyler sağlamak istiyorlar. Bizlerin, yalan söyleme hakkı bile olmasaydı, nereye varırdık?”

İngiliz-Alman Rekabeti

O sırada Fransa Dışişleri Bakanlığı Quai d'Orsay ile yakın ilişki içinde bulunmayan İngiltere'nin ve Büyükelçisi Sir Percy Loraine'in izlediği İngiliz - Türk işbirliği politikasının amacı, sıkı bir çıkar ilişkisi oluşturmak ve bunun bir ittifaka dönüşmesini sağlamaktı. İngiltere'nin bu diplomatik saldırısı Mussoli'nin Habeşistan'a yönelik politikasının doğal bir sonucu olmakla birlikte, Avrupa'daki siyasal gelişmeler, İngiltere hükümetinin Türkiye'deki Alman faaliyetlerini, Londra - Ankara ekseninin oluşmasına başlıca engel olarak görmesi sonucunu verdi.

1933 tarihli Clearing Anlaşmasından bu yana Almanya ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin hızla gelişmesi bu görüşün ilk nedenini oluşturdu. O yıllarda Türkiye'ye de yönelik ticaret politikamızın amacı ürünlerimize pazar açmaktı. Ancak bu amaca varabilmek için birçok yeni güçlüğü aşmak gerekiyordu. Türk devletinin çıkarları, Türk tüccarlarının dışalım konusundaki menfaatleri ile tam çakışmıyordu. Zira, ülkenin, ekonomik ve özellikle sanayi kalkınması için, herşeyden önce üretim mallarına, yani makinalara, yarı mamullere, sanayi tesislerine, ulaşım araçlarına ihtiyacı vardı. Oysa, İstanbul'un, İzmir'in veya Adana'nın vasat dışalımıcısı, hızla ve yüksek kazançla elden çıkarabileceği tüketim mallarına öncelik veriyordu. Türk tarafı, müzakerelerde Almanya'dan gelen ithal malları kalemlerine odaklanırken, biz Alman ekonomisi için önemli ve vazgeçilmez olan (krom ve bakır gibi) madenleri ya da (pamuk, yün, tütün gibi) ham maddeleri veya yarı mamul malları, (meyve, fındık, incir veya yumurta gibi), lüks denilen ürünlere tercih ediyorduk. Ayrıca, Türk ihracat ürünlerinin çoğunluğu mevsimlikti; buna karşı Alman ihraç malları tüm yıla eşit biçimde dağılıyordu. Alman mallarının çoğunluğu, nitelikleri gereği, kredi veya taksitle ödemeyi gerektirirken, Türk mallarının bedeli Alman gümrü-

ğünden girince ödeniyordu. Bu nedenle dışalım ve dışsatım dengesi ile *clearing* hesabında gittikçe artan farklar oluşuyordu.

Türk Hükümeti, hareket özgürlüğünü korumak amacıyla sadece tek bir ülke ağırlıklı olmasını istemediği dış ticaretini, mümkün olduğu kadar çok devletle geliştirmek istiyordu. Alman-Türk mal değiş tokuşunun dik-katli bir şekilde ele alınmasını gerektiren saydığımız güçlüklerine ek olarak, rakiplerle sıkı mücadele edilmesi de lazımdı.

İtalya, Türkiye ile ticarete eskiden birinci sırada iken, iki ülke arasındaki siyasal gerginlik iktisadi ilişkileri etkilemiş ve üçüncü, dördüncü sıraya düşmüştü. Ama, ne İtalyan Hükümeti ne de İtalyan dışsatımcıları bunu kabule hazır değildiler ve durumu düzeltmek için çaba harcıyorlardı.

Ancak, asıl mücadelenin İngiltere'ye karşı verilmesi gerekiyordu. Bu, taraflar arasında büyük heyecan ve sertlikle yürütülen siyasal bir mücadeleydi. İngiliz rakiplerimizin değerlendirmelerine göre, mücadele konusu olan husus, İngiltere'nin Avrupa'dan Hindistan'a kadar uzanan alan üzerindeki üstünlüğüydü. Bu yüzyılda Almanya ve Büyük Britanya Bağdat demiryolu nedeniyle savaş alanında gene karşı karşıya gelmişlerdi. Bu kez sorun sadece Avrupa'yı Anadolu üzerinden Bağdat'a, oradan da Körfez'e bağlayacak olan demiryolunun bir İngiliz veya bir Alman konsorsiyumu tarafından mı yapılacağı konusu değildi. O dönemde, Avrupalı girişimcileri ve onlara finansman sağlayan çevreleri yeterince meşgul edecek sanayi yatırımları ile hem ticari yarar, hem de gelir sağlama bakımından, daha güvenli ve verimli projeler vardı. İki büyük devlet anılan demiryolunun yapımı konusunda, çok büyük bir heyecanla ve saldırganlıkla, son derecede önemli mali olanakları seferber ederek, örneği görülmemiş entrikalara başvurarak, nihayet siyasal katmanların tam desteğiyle kavga ediyorlar, bu olayda bankacılar ve mühendisler sadece teknisyen olarak değil, ama büyük siyasal çıkarların maskeli temsilcileri olarak görev yapıyorlardı.

1935'e kadar, yıllar boyu Büyük Britanya ve Almanya arasında Türkiye ile ticarete üstün duruma geçme konusunda şiddetli bir çekişme yaşanmış ve İngiltere, devletin açtığı sanayi ihalelerinde, her seferinde, hem hakikî, hem de mecazi anlamıyla yüksek fiyatı ödemiştir. Bunun böyle olması kaçınılmazdı; zira İngiltere ile Türkiye'nin ekonomik yapıları uyumlu değildi ve çok az alanda birbirlerini tamamlayıcı olabiliyorlardı. Britanya pazarı krom, tütün, bakır, pamuk gibi çok az sayıda Türk ürününe ilgi duyuyordu. Bu mallarda Türk ürünleri hem pahalıydı, hem de vasat kalitedeydi. Türk ürünleri, İngiliz İmparatorluğundan gelen, daha nitelikli,

ayrıca İmparatorluğun tercihli tarifesi nedeniyle daha ucuz olan ürünlerle rekabet etme zorundaydı.

Almanya'yı Türkiye'deki üstün durumundan uzaklaştırmak isteyen İngiliz politikası, ancak İngiliz devletinin aktif müdahalesi ile başarılı olabildi. Sir Percy Loraine, 1936 yılının sonbaharında kendisiyle yaptığımız kapsamlı bir görüşmede, bana, bundan böyle İngiliz sanayinin Türk hükümetinin, bankalarının veya kamu iktisadi kurumlarının açacakları tüm önemli ihalelere, hem de Alman adaylardan daha iyi koşullarda girmesi için gerekeni yapacağını söyledi. Büyükelçi sözünü tuttu; hattâ daha ileri de gitti! İngiliz firmalarının her önemli proje ile ilgili çabalarını, haiz olduğu siyasal güçten, büyük prestijden ve önemli ilişkilerinden yararlanarak bizzat girişimde bulunmak suretiyle destekledi.

Alman sanayi ve diplomasisi açısından ne büyük güçlüğü karşı karşıya olduğumuzu çok kısa zamanda anladık. Türkiye'nin kalkınma programı, uzun yıllardır, Karadeniz sahilinde birbirine yakın olan zengin kömür ve demir madenlerinden yararlanmak için bir metalürji fabrikası kurmayı, böylece bu önemli sanayi alanında Türkiye'yi dışalım bağımlılığından yavaş yavaş kurtarmayı hedef alıyordu. Avrupalı demir çelik üreticileri bu projeyi, o döneme kadar kendilerine kazanç sağlayan bir pazarı Avrupa'nın dış-satımına kapatacağı için bu projeyi hoş karşılamasalar da, proje Türkiye açısından gayet isabetliydi. Normal koşullarda, böyle bir yatırıma ilgi duyan Avrupalı firmalar projeye katılmak için ortaklık kurabilirlerdi. Türk Hükümeti de ciddi bir sanayi grubunun daha avantajlı bir teklifte bulunmasını boşuna bekler dururdu. Ama 1936 yılında, siyasal yönden peşinde koşulan bir Türkiye'de karşıt çıkar sahiplerinin kendi aralarında dayanışmalarına olanak yoktu. Bu nedenle, anılan proje çeşitli Avrupalı çıkar grupları arasında müthiş bir mücadele başlattı. Alman tarafında, Krupp önderliğinde, Demag, Mann, Bochum Birliği vb. gibi önemli metalürji şirketlerinden oluşan bir özel konsorsiyum kurulmuştu. Bu konsorsiyum idaresinin ihaleyi almak ve bu amaçla mücadele ederek gerekli fedakârlıkları yapma yolunda gösterdiği ilgi bana başından beri çok inandırıcı gelmedi. Oysa, İngilizler tüm alanlarda faaliyet gösteriyorlar ve Vickers Arm-strong veya Brassert gibi büyük firmalar birinci sınıf teknisyenlerini de içeren heyetleri Türkiye'ye gönderiyorlar, ihaleyi kaçırmamak için para ve armağanlar dağıtıyorlardı. Krupp ise ancak Alman Hükümetinin çok açık ve kesin hatırlatmalarından sonra hazırlıklarını hızlandırma ve Ankara'ya yetkili bir temsilci gönderme kararını aldı. Türkler, haklı olarak Alman sanayinin bu tesisin yapılması ile ilgilenmediği izlenimini edindiler.

Alman sanayiinin ve özellikle Krupp'un İngilizler'in hevesli tutumu ile çelişen çekingen ve hatta umursamaz tutumunu anlamak da mümkündür. Krupp Türkiye'de çok sayıda projeye önemli parasal katkılar sağlayarak katılmıştı ve doğal olarak risklerini arttırma hususunda duraksıyordu. Bir savaş olasılığında da çekinmeyen İtalya faşizminin genişlemeci politikası nedeniyle, Akdeniz'de artan gerginlik karşısında, Türkiye ile ekonomik ve malî açıdan çok sıkı ilişkiye girmenin bir siyasal risk taşıdığı düşünülüyor olabilirdi. Bunu da anlayışla karşılamak gerekirdi. Krupp'un bu korkusunu göz önünde tutarak, Reich'in (*Alman Hükümetinin*) özel bir garanti vermesini sağlamaya çalıştık. Mutad toplantılar yapıldı ve gene aradan haftalar geçti. Alman planlarını yetkili Alman temsilcilerinden almak isteyen Türk görevlilere bu gecikmeyi inandırıcı bir biçimde anlatmak mümkün değildi. Karabük projesinin müdürü Almanya'dan bir teklif gelip gelmeyeceğini bana sık sık telefon ederek soruyordu.

Bu arada İngilizler hem siyasi alanda, hem de kulislerde hızlı bir çalışma yaptılar. Biz onların bu girişimleri konusunda doğru ve çabuk bilgi sağlıyorduk. Sir Percy Loraine, Atatürk'e İngiltere Kralının kişisel bir mesajını sunmuş ve bundan yararlanarak ihalenin İngilizlere verileceğinin teyidini almıştı. Öyle de oldu. Ama, İngiliz planlarına göre İngiltere ve Türkiye arasında parlak bir ekonomik işbirliği dönemini açması beklenen bu proje, sürekli bir sürtüşme, sınırlılık ve karşılıklı suçlama kaynağı oldu ve Türkiye'de İngiliz sanayi için beklenen tanıtımı sağlayamadı.

İngiltere Kralı VIII. Eduard'ın Sir Percy Loraine'in girişimi ile 1936 Eylül ayında Ankara'ya yaptığı ziyaret, İngiltere'nin Türkiye'deki ekonomik çıkarlarına verdiği siyasal desteği simgeliyordu. Bu ziyaret, en üst düzeyde İngiliz-Türk dostluğunun altınını çizilmesine olanak sağladı. Dışardan bakıldığında bu gezi resmi bir ziyaretten çok bir karnaval eğlencesine benziyordu. Kral Eduard ziyaretin insanî yanını öne çıkardı, bu da sert içkileri seven, ama içkiye daha iyi dayanabilen Kemal Atatürk'e güçlü mizacını kamu önünde sergileme olanağını tanıdı. Herşeye rağmen, bu ziyaret, tüm dünyaya İngiliz-Türk ilişkilerindeki soğuk umursamazlık döneminin bittiğini ve dostluk döneminin başladığını vurgulamış oldu. Bu gelişme, bize Sir Percy Loraine'in, Almanya'nın Türkiye'deki siyasal ve ekonomik durumu ile mücadele edeceği sözünün ciddiye alınması gerektiğini göstermiş oluyordu.

İngilizlerden geri kalmamak için - o tarihte demir-çelik tesisinin ihale kararı daha alınmamıştı- Türk Merkez Bankası Müdürünün Berlin'e yaptı-

ğı ziyareti iade etmek amacıyla, tüm Orta Doğu'da tanınan bir devlet adamı olan Schacht'ın yapacağı ziyareti öne aldırılmayı ve onun girişiminin bize sağlayacağı olanakları sonuna kadar kullanmayı düşündüm. Schacht razıydı ve geldiği andan itibaren tüm otoritesini kullanarak çıkarlarımız lehinde hareket etmeye hazırды. Başbakan ve daha sonraki Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile yaptığı uzun konuşmada, Alman konsorsiyonumu savundu. Ama, bana, İnönü ile yaptığı konuşmadan, kararın daha önce alınmış olduğu ve Atatürk'ün önemli siyasal etkenleri göz önünde tutarak, Sir Percy Loraine'e ihaleyi İngilizlere sunma sözünü verdiği izlenimini edindiğini söyledi.

Bu mesele dışında, Schacht'ın Türkiye'ye yaptığı ziyaret tam bir başarı oldu ve bu başarı Reichsbank'ın (*Alman Merkez Bankası*) Başkanının kişiliği sayesinde sağlandı. Oysa, ziyaret iyi bir ortamda başlamamıştı. Schacht kendisi için İstanbul'da düzenlediğim ziyaret protokolünden memnun değildi ve bu konudaki düşüncelerini saklamadı. Bana sinirli bir şekilde: "Hepsi bu mu? Cumhurbaşkanı Atatürk'ün vereceği davet nerede olacak? Benim Macaristan'da Kral Naibi Horthy'ni, Yugoslavya'da Prens Paul'ün ve Sofya'da Kral Boris'in kişisel konuğu olduğum burada bilinmiyor mu? Cumhurbaşkanına Führer'in kişisel bir ithaf ile imzaladığı bir fotoğrafını getirdiğimi ve kendilerine Hitler'in siyasal önemi bulunan özel bir mesajını sunacağımı bilmiyor musunuz?" diye sordu. Saygılı ama kararlı bir tonla cevap verdim: "Hayır Sayın Başkan, bilmiyordum. Ama bu kadar önemli hususlardan beni şimdi değil de teşrifinizden önce haberdar etseydiniz iyi olurdu. Ziyaretinize uygun düşen bir program hazırlatma olanağına sahip olurdu. Tabii şimdi programı istenilen şekilde değiştirtmeğe çalışacağım. Bununla birlikte görevim size şu hususu hatırlatmaktır ki, ziyaret programınızın isteklerinize cevap vermemesi hususunda ne Türkler'e ne de başkalarına herhangi bir suçlama yapılaması doğru olmaz. Zira, gelişiniz Türkiye Merkez Bankası Başkanının ziyaretine bir iade ziyareti olarak ilan edildi ve bu çerçevede yürütülüyor."

Bu arada sakinleşen ve biraz alaycı bir hava takınan Schacht beni sakin biçimde, biraz şaşırılmış olarak dinledi ve anladı. Aslında öngörülmüş program diye bir şey de kalmadı. Schacht'ın kişiliği ve canlılığı tüm protokol duvarlarını bir kaç saat içinde yok etti; o da kendi programını uyguladı. Protokol konusunda son derecede titiz olan Türkler bile onun sevimliliğine teslim oldular ve kaba sığmayan canlılığı hakkındaki takdirlerini gizlemediler. O sıralarda altmış yaşında olan Schacht'ın bünyesinin ne kadar yorgunluk kaldıracabildiğini görmek insanı şaşırtıyordu. Bizler Ankara'daki hayatın ritmine alışmıştık. Ziyaret sırasında, sabahın ikisinden önce yatağa girilmi-

yordu. Ama onun taşkın hareketleri, aslında gece kuşu olan Türkleri bile şaşırtıyordu. Ziyareti boyunca sabah dörtten önce yatağa yatmadık ve sabah dokuzda ertesi günün görüşmelerine başladık. Schacht sabahın yedisinde kalkıyor, programda öngörülmemiş bulunan bazı anıtları ziyaret ediyor veya bir siyasetçiyi ya da bir iktisatçıyı kabul eyliyordu ve bütün gece uyumuşçasına dinç gözüküyordu. Cumhurbaşkanı'nın Ankara Palas'ta onuruna verdiği akşam yemeği, hiç bir yabancı dil konuşmayan iki Türk hanımının arasında oturduğu için gerçekten öldürücü derecede sıkıntılı bir atmosferde geçti. Schacht, masanın karşı tarafındaki konuklarla konuşmak zorunda kaldı. Ben, işgüder olarak karşısında oturuyordum. Bir ara bana, "Azizim Kroll, söyleyin bana, kaç yaşındasınız? Damadım van Sherpenberg sizden daha az yaşlı değil ve hala elçilik katibi, oysa siz Büyükelçilik Müsteşarı olmuşsunuz ve İşgüdersiniz. Acaba bunun nedeni benim onun kayın pederi olmam mı?" diye sordu. Kendisine " Bizde, Hariciyede kişisel ilişkiler bir rol oynamaz" cevabını verdim. Biraz sonra şu sözlerle intikamını aldı: " Siz otuzsekiz yaşınızda Dışişlerinde Büyükelçilik Müsteşarı olduysanız, yakında Büyükelçi olursunuz herhalde, değil mi?" Yanıtım şöyle oldu: " Hayır Sayın Başkan, o rütbeyi atlamak istiyorum." Güldü ve şerefime kadehini kaldırdı. Schacht, gezisi boyunca mizah kabiliyetinin ve hazır cevaplığının örneklerini verdi. İstanbul'a geldiğinde hava alanında bir gazeteci kendisine beraberinde döviz getirip getirmediğini sordu. Dostane bir tebessümle "Dağlar kadar" dedi. Bir başka gazeteci, çeşitli Avrupa ülkelerinde görülen para devalüasyonlarına gönderme yaparak Reichmark'ın devalüe edilip edilmeyeceğini sordu. Schacht bu soruyu şöyle yanıtladı: " Devalüasyonu geride bırakmadığımıza göre, hiç kuşkusuz önümüzdedir."

Türkiye'deki iki Alman Bankasının müdürünün Adalar'da verdiği bir öğle yemeğinde Schacht, yardımcısı Direktör Wohlthat'a sordu: "Söylesenize Herr Wohlthat neden özel sektöre dönmüyorsunuz? Benden aldığınızdan çok daha fazla para kazanırdınız." Wohlthat Schacht'ın alaycı üslubunu bildiğinden şu cevabı verdi: "Sayın Başkan, sizinle çalışmanın onuru bile bir prens aylığından daha değerlidir." Schacht tebessüm ederek bana döndü: "Herr Kroll sizin için de aynı şey söz konusu. Neden memur olarak kalıyorsunuz? İktisat ilminin -en azından- esaslarını bildiğinize göre çok para kazanabilirdiniz."Kendisine şu cevabı verdim: "Aylıklarımızın çok fazla olmadığı doğrudur Sayın Başkan; mesleğimizde belki milyonlar biriktiremeyiz, ama milyonları bekletme olanağına sahip olma gibi bir telâfi-den yararlanıyoruz."

Dediğim gibi Schacht'ın ziyareti başarılı oldu. Belki bir anlaşma imzalanmadı ama, anlaşma yapılması da öngörülmemiştir zaten. Esasen bu gibi ziyaretlerden mucizeler beklemek, genelde yapılan yaygın bir yanlışlıktır. İki ulus arasındaki ilişkiler sürekli olarak diri tutulmalıdır. Bu ilişkilerin birdenbire olağanüstü biçimde değişmesi çok az görülen bir olgudur. Almanya ile Sovyetler arasında Ağustos 1939'da akdedilen Saldırmazlık Paktı bu alanda bir istisnadır. Ama o anlaşmanın ilkeleri de Ribbentrop'un Moskova'ya yaptığı ziyaret öncesinde hazırlanmış ve geriye kağıda dökülerek imzalanması kalmıştı. Schacht'ın ziyareti, en azından Almanya ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin geleceğinin temelden incelemesine, yanlış anlamaların düzeltilmesine ve karşılıklı güven ortamının yaratılmasına olanak sağladı: Adı geçen, Türk devlet adamları ile yaptığı görüşmelerde Reich Hükümetinin diplomatik amaçlarını da anlatma olanağını buldu. İngilizler bu ziyarete sinirlendiler ve faaliyetlerini arttırarak buna cevap verdiler.

Bu arada başlamış olan İspanya iç savaşının yarattığı politik dalgalar Doğu Akdeniz'e kadar uzandı. İspanya için silah yüklemiş olan bir kaç Sovyet gemisi Çanakkale açıklarında torpillendi. İtalya, açıkça Franko İspanya'sı lehine tutum aldığı için, İtalyan denizaltılarının bu torpilleme işine karıştığından kuşku duyuldu. Ama bu konuda hiç bir zaman kesin kanıt bulunamadı. Ancak, Türkiye İspanya iç savaşında İngiltere'nin tarafını tuttuğundan ve o zamanki İngiltere hükümeti Franko'ya karşı İspanyol solunu desteklediğinden, Çanakkale Boğazı önünde İtalyan denizaltılarının varlığı söylentileri doğru kabul edildi ve İtalya ile Türkiye arasındaki ilişkiler daha da zehirlenmiş oldu. Türkiye, bütün bu sorunları çözümlmek için düzenlenen uluslararası konferansta İngiltere ile Fransa'nın yanında yer aldı ve onların önerilerini destekledi. Bu üç ülkenin ortak davranışı, doğal olarak, birbirlerine yakınlaşmaları sonucunu verdi.

Türk diplomasisi bu olumlu konjonktürden yararlanarak kurtuluş savaşından beri kurduğu İskenderun (*Hatay*) meselesini ortaya attı. Türkiye, halkının çoğunluğunu Türkler'in oluşturduğu bu bölgenin, Fransız mandası altında bulunan Suriye'ye verilmesinden rahatsızlık duyuyordu. Atatürk ve Türk politikacıları bu toprakların Türkiye'ye bağlanmasından hiç bir zaman vazgeçmediklerini gizlemiyorlardı. Sorunun yeniden gündeme alınmasının zamanlaması büyük ustalıkla yapıldı. İngiltere ile Fransa'nın başı Almanya ve İtalya ile dertteydi. Bunlar, Türkiye ile bir uzlaşmazlık çıkmasını istemedikleri gibi, böyle bir ihtilaf riskine girecek durumda da değillerdi. Ayrıca, bu örnekten yararlanarak, anlaşmaların müzakere yoluy-

la da gözden geçirilmesinin sağlanabileceğini göstermek, böylece Hitler ve Mussolini'nin toprak sorunlarının şiddet yoluyla çözümü konusundaki saldırgan planlarının dayanaksız olduğunu kanıtlamak istiyorlardı. İngiltere ve Fransa, Hatay konusunda müzakerelere hazır olduklarını açıkladılar; bu görüşmelerde Türkler eşi bulunmayacak derecede iyi diplomat olduklarını gösterdiler. Oyunu büyük bir sabırla, sebatla ve hukuksal beceri ile oynadılar. Türk basınındaki tehditler ile Batılı ülkelere yapılan dostça ikazlar ve dayanışma mesajları sürekli biçimde birbirini izlemekteydi. Bir gece, Ankara diplomatik çevrelerinde Cumhurbaşkanı Atatürk'ün bir denetim gezisi sırasında, trenine o sırada Fransız işgali altında bulunan İskenderun'a gitme emrini verdiği duyuldu. Bu düşüncesinden vazgeçmesi son dakikada sağlanabilmişti. Haber o kadar çabuk yayıldı ki, bu gibi olayların örnek gizlilikle ele alınması adet olan Türkiye'de, haberin inatçı Fransızlar'a meselenin ne kadar ciddi olduğunu anlatmak amacıyla ustaca çıkarıldığı kuşkusuz doğdu. Manevra istenen başarıyı sağladı; görüşmeler yeniden başladı ve Türkiye için daha hızlı ve olumlu bir biçimde gelişti.

Ekonomi, Almanya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin ağırlık noktasını oluşturmağa devam ediyordu. Amerika ve İngiltere ile ekonomik ilişkiler hissedilir biçimde kötüleştiğinden, Alman tarafı Türkiye ile o güne kadar esasen güçlü olan iktisadi ilişkilerini daha da iyileştirmek istiyordu. Ama, Almanya'nın Türkiye ile ticaretini arttırmasının da belirli maddi sınırları vardı. Türk devleti mali bakımdan yeterince güçlü değildi. Türkiye'nin ödemeler dengesi fazlalığı, alınmış kredi koşulları dışında daha önemli mal alımlarının karşılığını ödemeye yetmiyordu. Daha büyük siparişler alınması için, gönderilmesi planlanan malların bedellerinin karşılanabilmesini sağlamak amacıyla uzun vadeli krediler verilmesi gerekiyordu. Bu nedenle İngiltere Türk Hükümetine birkaç hafta süren müzakereler sonucunda Mayıs 1938'de imzalanan İngiliz-Türk kredi anlaşması ile on milyon İngiliz liralık önemli bir kredi verdi. Bu anlaşmanın yapılması Türkiye'de yaşayan İngilizler tarafından büyük bir sevinçle karşılandı. Türkiye'deki Alman-İngiliz rekabetini büyük -ve adeta sportif- bir ilgiyle izleyen ABD Büyükelçisi bir akşam bana şu suali sordu: "Ne zaman cevap vereceksiniz?". Kısa bir süre önce Hariciye Genel Sekreteri olan ve bu arada Dışişleri Bakanlığına getirilmiş bulunan Numan (*Menemenciöglü*) ile uzun bir görüşmem olmuştu; kendisine bir Alman-Türk kredi anlaşmasından söz etmiştim. Türkiye'nin ekonomik alanda o güne kadar sürdürdüğü tarafsız tutumu İngiltere lehine değiştirmesinden Almanya'da rahatsızlık duyulduğunu anlatmağa çalışıyordum. Türk Başbakanının devletin malî zorlukları konusunda yap-

tuğı bir konuşmaya gönderme yaparak, eskiye dayanan dostluğumuz nede niyle Türkiye'ye malı yardımda bulunmayı reddetmeyeceğimizi sözlerime eklemiştim. Numan ne demek istediğini hemen anladı. Türkiye'nin parasal durumunun çok sağlıklı olduğunu, bununla birlikte Alman kredisi konusunun görüşülebileceğini ifade etti. Berlin ile bir telgraf teatisinden sonra kredi müzakerelerine başlama talimatını aldık. Görüşmeler olduğuça etin geçiyordu. Numan'ın kredi müzakereleri konusunda verdiği onaya rağmen, o sırada Başbakan olan Refik Saydam 1938 Ağustos ayının sonunda, bana yabancı yardımına gereksinmeleri olmadığını ve boş yere borçlanmak istemediklerini söyledi. Müzakereler, buna rağmen, özellikle içinde ağır topların ve başka askeri malzemelerin bulunduğu silah alımının hangi ölçüde Alman kredisi ile karşılanabileceğini tespit etmek için sürüyordu. İki hükümet, ilk müzakerelerin Türkiye'yi temsilen tam yetkili Elçi Esad Atuner ile Alman tarafından benim aramda sürdürölmesini kararlaştırdı. Bu müzakereler Türk çekincelerine rağmen ilerledi.

Bu arada, Alman Ekonomi Bakanı Funk, Türkiye'ye resmi bir ziyarette bulunma isteğini açıkladı. Bu ziyaretin, yürütmekte olduğum müzakerelerle aynı döneme rastlamasının uygun olacağını düşünerek, ziyaret tarihini buna göre saptamak istedim. Esasen görüşmeler sona ermek üzereydi. Münih Anlaşmaları (*Almanya ile İngiltere arasında 2. Dünya Savaşı öncesinde akdedilen Münih Anlaşması. .N.*) öлке dışında, bu arada Türkiye'de Almanya'nın prestijini arttırmıştı; Funk'a yola koyulma zamanının geldiğini duyurdum. Funk Ankara'ya Münih Anlaşmalarının imzasından hemen sonra geldi. Bir kaç saat içinde kredi müzakerelerinde çözüm bekleyen konuları sonuçlandırdık, metni kaleme aldık ve ziyaretin taçlandırılması oluşturacak şekilde imzaya hazırladık. Bir kaç aya yayılan görüşme sürecine rağmen müzakereleri çok gizli tutmuştuk. Bu anlaşmanın sonuçlandığı Türk hükümetinin anlaşmanın imzası için verdiği davette öğrenilebildi. Genel olarak kendilerini kontrol altında tutabilen İngilizler'in bozuk suratları kadar asık yüzü hayatımda görmedim.

Başbakan Chamberlain'in Münih ziyareti ve orada yapılan görüşmelerin sonuçları Türkiye'de Hitler'in ve Üçüncü Reich'in büyük zaferi olarak algılandı. Konuyla ilgili haberler, Türkiye'deki İngilizler, Türk Hükümeti ve Türk Parlamentosundaki İngiliz dostu Türkler üzerinde aşağılanmışlık duyguları doğmasına neden oldu. Almanya'ya özel bir sempati duymayanlar dahil, Türkiye'deki çevreler, Münih'te sağlanan sonucun savaş tehlikesini uzaklaştırdığı ve Almanya ile İngiltere arasında sürekli bir dostluğun

kurulmasına yol açtığı ümidine sığındılar. Bu Pakt, Türkiye’de ve Avrupa’da barışın gelişmesinin en sağlam güvencesi olarak görülüyordu.

Dediğim gibi, Münih’teki başarı Türkiye’deki durumumuzu güçlendirmiş, ama Nasyonal-Sosyalist hükümetin dış politikasının dinamikleri ve önceden kestirilemeyen niteliği konusunda kuşku uyandırmıştı. Farklı ayrıntıları çok ince bir şekilde algılayabilen Türkler, Almanların diplomatik mücadeleyi daha büyük ustalıkla sürdürdüklerini, ancak dünya kamu oyununun sempatilerinin İngilizler’in yanında bulunduğunu anlamışlardı. Büyükelçinin aldığı gizli haberlere göre, İngilizler Münih’te son kez ödün vermişlerdi ve Hitler’in aynı yöntemlerle yeni başarılar sağlama girişimleri savaş tehlikesini güçlendirecekti. Bu düşüncelerden, Türkiye’nin çıkarının Almanya kartını oynamak, Almanya’nın barışçı yollarla Balkan ve Yakın Doğu pazarlarına açılmasına ve böylece Alman dinamizmine yeni bir faaliyet alanı yaratmasına yardım etmek olduğu sonuçları çıkar. Genel anlamda yumuşamanın sağlanmasına yönelik bu istek, Türkiye’nin, Almanya vasıtasıyla İtalya’yı Balkanlar’dan ve Yakın Doğu’dan uzaklaştırmayı öngören ulusal çıkarlarına da taktik açıdan uygundu. Zira, Almanlar dışsatım konusunda doymasalar ve ekonomik açıdan emperyalist görünümü verseler de bu bölgede toprak sağlama peşinde koşmuyorlardı. Buna karşılık, Mussolini’nin İtalya’sı Balkanlar’da ve Anadolu’da toprak elde etme peşindeydi. Bu tehlikeyi karşılamak için Almanya kartına ağırlık vermek gerekiyordu; zira İtalya’nın Alman desteği olmaksızın Balkanlar’da ve Doğu Akdeniz’de bir askeri maceraya atılmaya cesaret edemeyeceği değerlendirildi.

Alman-Türk Kredi Anlaşması

Alman-Türk Kredi Anlaşması müzakereleri sona yaklaştığı sırada siyasal hava genel çizgilerle yukarıda anlatıldığı gibiydi. Sonuçta üzerinde uyuşma sağlanan Anlaşma, 90 milyonu belirli askeri malzemelerin satın alınmasında kullanılmak üzere, 150 milyon Altın Marklık bir Alman kredisinin verilmesini öngörüyordu. O dönemde bu önemli bir miktardı. Konuyla ilgili havadis bomba etkisi yaptı. Anlaşmanın akdi Ankara’daki diplomatik çevrelerde ve Türkler arasında birinci derecede önemli bir gelişme olarak değerlendirildi.

Olay dünya basınında, özellikle Amerikan basınında da benzer bir yankı buldu. Bunun şaşılacak bir yanı yoktu, zira Anlaşmanın yapılması, Münih Anlaşmalarından sonra gelişen ilk önemli olaydı ve diplomatik kanlıyalar Türkiye’nin tutumunu ihtiyatla ve dikkatle izliyorlardı. Sir Percy

Lorraine bize karşı son derecede terbiyesizce davrandı ve Alman başarısını kendisine karşı yapılmış bir kişisel hakaret olarak değerlendirdiğini saklamadı.

Yeni Türkiye'nin yaratıcısı Kemal Atatürk uzun ve sancılı bir hastalıktan sonra 11 Kasım 1938 tarihinde (*tarih yanlışlığı yazara aittir Ç.N.*) 57 yaşında öldü. Yerine İsmet İnönü'nün tercih edilmesi pek çok insan üzerinde bir sürpriz etkisi yaptı; zira Atatürk kendisini bir yıl önce Başbakanlık görevinden almış ve yerine Celal Bayar'ı tayin etmişti. Söylenildiğine göre, İnönü bir hükümet toplantısında Atatürk'e karşı gelmiş ve özel yaşamı konusundaki düşüncelerini aktarmıştı. Bununla birlikte, Atatürk'ün ölmeden önce yerine İnönü'nün geçmesini istediği artık kesinleşmiş gibidir. Yeni Cumhurbaşkanı'nın, seçildikten sonra Başbakan Celal Bayar'ı görevden alması ve yerine tanınmış bir siyaset adamı olan Saracoğlu'nu geçirmiş olması, Doğu âdetlerine uygun bir davranıştır. Kader, on yıl sonra Celal Bayar'ın İsmet İnönü'yü devirmesini ve yerine Cumhurbaşkanı seçilmesini istedi.

Büyükelçi von Keller, Atatürk ölmeden bir kaç gün önce emekliye ayrıldı ve ben İşgüder olarak atandım. Daha sonraki aylarda Almanya'nın Türkiye'deki durumu sadece ekonomik alanda değil, siyasal alanda da açıklık kazandı. Balkanlar'da ve Yakın Doğu'daki etkimiz hissedilir derecede artıyordu. Dışişleri Bakanı Numan, bana, bir kaç kez, Balkanlar'da ortak bir tutum takınmamızı teklif etti. Başbakan, yaptığımız bir görüşmede Türkiye'nin ilişkilerimizin her alanda artmasına verdiği önemi teyid etti. Almanya'nın Balkanlar'daki etkisi o dönemde öylesine büyüktü ki, biraz sabırla bu bölge siyasal ve ekonomik arka bahçemizin (*Hinterlandımızın*) ayrılmaz bir parçası olabilirdi. Orient Ekspres treninde artık sadece Almanca konuşuluyordu; Reichmark herkes tarafından kullanılıyordu. Öte yandan, Almanlar Yugoslav, Bulgar, Romen turistik kentlerini ziyaret ediyorlar ve hatta tatillerini geçirmek için Marmara kıyılarına bile geliyorlardı.

Türkiye'deki durumumuzun gelişmesinden yararlanarak bir hava ulaşımı anlaşması akdetmemizi önerdim. Önerim kabul gördü ve Nisan 1939'da, gene oldukça zorlu müzakerelerden sonra anlaşma imzalandı. Bu Türkiye'nin bir yabancı devlet ile bu alanda imzaladığı ilk anlaşmaydı ve Lufthansa'ya Türkiye ile hava ulaşımında bir tekel durumu sağlıyordu. Hat başlangıçta İstanbul'a kadar geliyordu, ama hattın Ankara'ya, Adana'ya, hatta İran'a ve Hindistan'a kadar uzatılması da öngörülmüştü. Savaş bu projenin gerçekleşmesine olanak tanımadıysa da Almanya ile İstanbul arasındaki hava hatı tüm savaş boyunca diplomatik ilişkiler kesilinceye kadar

devam etti. Hitler'in ellinci yaş günü için, Almanya'nın birinci dünya savaşındaki eski düşmanları dahil diğer devletler gibi Türkiye de Berlin'e bir heyet gönderdi. Genel olarak, Ekim 1938'den Nisan 1939'a kadar uzanan dönem iki ülke arasındaki ilişkilerin en üst noktaya vardığı zaman arasıdır. Savaştan bu yana ilk kez Almanya ile Türkiye arasında silah arkadaşılığın- dan yeniden söz edilir olmuştur.

Almanya'nın Çekoslovakya'yı istilası bu durumu birdenbire değiştirdi. Numan ertesi günü bana "*Çekler'i yutacak mısınız?*" sorusunu sordu. Durumu anlatma çabalarımın tümü sonuçsuz kaldı; zira savunulabilecek gibi değildi. Açıkçası, etnik birlik ilkesinden, yaşam alanı (*Lebensraum*) tezine geçilmişti ve bu durum Türkler tarafından kuşku ile karşılanıyor, anlaşıl- maz bulunuyordu. Numan bana: "Yaşam alanı nedir? Nerede başlar, nere- de biter? Sadece Almanlar'ın bir yaşam alanı mı var; yoksa biz Türkler'in de yaşam alanına hakkı var mı?" diye sordu. Bu son derecede haklı sorula- ra ne vevap verilebilirdi? Almanya'nın Yakın Doğu'daki eski siyaseti ve beklentilerine ilişkin -anılarda kalan- Bağdat Demiryolu hayaleti, geri planda bulunan tüm belirsizlikleri ile yeniden ortaya çıkıyordu. Tam bu sırada Almanya, Romanya ile bir ekonomik anlaşma imzaladı ve bu anlaş- ma Almanya adına müzakereleri yürüten Wohltat'ın adıyla "Wohltat An- laşması" olarak anıldı (*Wohltat Almanca'da "iyilik eylemi" anlamına gelir. Ç.N.*) Bu sözcükten hareket eden bir şakacı, şöyle bir kelime oyunu yaptı: "Akıl, çılgınlığa; (*Wohltat*) iyilik ise felakete dönüştü". Söz konusu Anlaşma, o za- mana kadar yapılan ticaret anlaşmalarından farklı olarak Romanya'nın maden kaynaklarının ve ormanlarının Alman şirketleri tarafından işletilme- sini öngörüyordu. Bu nedenle o anlaşma bağımsızlıklarına ve egemenlikle- rine her zaman düşkün olan Türkler tarafından bir "müstemele paktı" olarak değerlendirildi. Numan, bana, derhal, ileride Türkiye ile de benzer modelde anlaşmalar yapmak niyetinde olup olmadığını sordu. Bu konu- daki tereddütlerini giderdim, ama şüphe sürüyordu. Nasyonal sosyalizme karşı duyulan sevmelik güçleniyordu. Ama Berlin bu anlaşmanın Balkan- lar'da ve Yakın Doğu'da Bohemya'nın işgali kadar yıkıcı etkiler yarattığını anlamak istemedi. Bu konuda yazdığım raporlar beni von Ribbentrop (*Dı- şışleri Bakanı. Ç.N.*) nezdinde sevimli kılmamaktaydı. Ritter beni telgrafla- rımda daha dikkatli olmam konusunda uyardı.

Nasyonal Sosyalist programın özellikle milliyetçilik alanındaki bir çok bölümü Türkiye'de sempati ile karşılanmakla birlikte, ruhlarının derinlik- lerinde özgürlüklerine çok bağlı olan Türkler tüm diktatörlük sistemlerin- den nefret etmekteydiler. Unutmamak gerekir ki, o dönemin devlet adam-

larından olan Atatürk, İsmet İnönü, Celal Bayar, Rüştü Aras ve daha pek çoğu Sultan Abdülhamit'e karşı demokratik ve liberal bayrak altında mücadele etmiş ve onu devirmiş bulunan Jön Türk hareketine katılmışlardı. Bu çevreler eğitimlerinin gereği olduğu gibi, siyasal inançlarının da icabı olarak, nasyonal sosyalist diktatörlüğü de İtalyan faşizmini de Rus bolşevizmini de reddediyorlardı. Devleti yeniden kurarken ve anayasayı hazırlarken, Batı modeli demokrasiyi körükörüne aynen almamış ve parlamento karşısında yürütme erkine çok güçlü bir rol ayırmış olsa bile, Türkiye gene de bir demokrasi idi ve sınırlarının dışında bir Batı demokrasisi olarak mütalaa edilmeye önem veriyordu. Buna, Avrupa'da dengenin Almanya'nın gücünün çok artması sonucunda bozulması ve bu durumun İtalya'nın Akdeniz'deki ve Balkanlar'daki tutumuna yansması korkusu ekleniyordu. Türkiye kendisinin sadece bir Yakın Doğu ülkesi olmadığını, -Avrupa'daki toprakları Trakya'da 1911-1912 Balkan Savaşı sonucunda azalmış olsa bile- güçlü bir Balkan Devleti olarak, her zamandan beri Avrupa'ya ait bulunduğunu düşünüyordu.

İtalya'nın Arnavutluk'u İşgali ve Bunun Türkiye'deki Etkileri

Türkiye'nin ülkeye barış yanında, bağımsız ve tarafsız bir tutum sağlayan yapıcı ve verimli bu dış politikası Nisan 1939'da birden tehlikeye düştü. O yılın Paskalya yortusu sırasında Numan bizde öğle yemeğindeyken acele ile telefona çağrıldı. Bir kaç dakika sonra yüzü bembeyaz ve ciddi bir ifade ile beni köşeye çekti ve İtalya'nın Arnavutluk limanlarını bombaladığını ve İtalyan kuvvetlerinin ülkeyi istilaya hazırladıklarını söyledi. Numan bu zararlı hareketin Türkiye'nin Reich ile ilişkilerini de olumsuz yönde etkileyeceğini hemen anlamıştı ve bana "Aziz dostum, bütün çalışmalarımız boşa gitti" dedi.

İtalya'nın Arnavutluk'u işgali, Türkler'in yaklaşık yirmi yılda güçlüklerle oluşturdukları güvenlik sistemini temelinden sarsacaktı. Balkanlar'da barışın korunmasının ana koşullarından biri olan, büyük güçlerin Balkanlara müdahale etmemesi koşulu ortadan kaldırılmıştı. İtalyanlar'ın, eylemlerinin bir bastırma hareketi olduğunu ve İtalya'nın toprak ilhakı gibi bir amacı bulunmadığını ısrarla söylemeleri, kullandıkları askeri kuvvetin çokluğu nedeniyle alay konusu ediliyordu. Numan bana, bu ufak ülkede girişilecek bir tenkil hareketi için iki tabur askerin yeterli olacağını belirtti. Daha sonraki aylarda İtalya'dan oraya yirmi tünden fazla asker gönderildi. Güney batı yönündeki yollar stratejik amaçlarla yeniden yapıldı. İtalya'nın bu bölgeyi Boğazlar'a yönelik olarak yapacağı yeni hareket girişimleri için atlama tahtası

olarak kullanmak istediği açıktı. Kont Ciano'nun ve İtalyan temsilcilerinin kışkırtıcı tutumları Türkler'in kuşkularını doğruluyordu. Durumu ağırlaştırarak bir başka neden Arnavutluk'un bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'na dahil olmuş bulunması ve orasının Türkiye tarafından yabancı memleket değil, kardeş bir ülke ve millet olarak mütalaa edilmesiydi.

Alman diplomatlarının, doğru da olsa, bu saldırıdan habersiz oldukları konusunda Türkler'i inandırmaları güçtü. Bize inansalar bile bu gelişmelerden çıkaracakları sonuç, bizim de Türkiye'ye karşı hasmane planları konusunda İtalya'yı durdurmaya gücümüzün yetmediği veya aramızdaki ittifak nedeniyle Mussoloni'nin planlarını veto edemeyeceğimiz yolundaydı. Türk Başbakanı bu konuda bana şunları söyledi: "Almanya'nın Berlin-Roma mihveri konusunda içinde bulunduğu güç durumu anlayışla karşılamakla birlikte, İtalya'nın Arnavutluk'taki tutumunda, Almanya'nın ne yazık ki, İtalya lehine ve Türkiye'ye karşı tutum takındığı sonucunu çıkarmak zorundayız. Almanya İtalya'ya 10 verirken, Türkiye'nin notunu 3'te bırakmıştır. Mussolini Hükümetinize haber vermediyse, bu bir kez daha göstermektedir ki İtalya, Almanya'nın görüşünü göz önünde tutmak ihtiyacını duymamaktadır". Özel konuşmalarımızda Türk dostlarımız, Avusturya'nın ilhakını kabul etmesine teşekkür etmek amacıyla Hitler'in bu konuda Mussoloni'nin ellerini serbest bıraktığını ima ediyorlardı. Alman basınının İtalyan hareketini olumlu karşılaması bu yorumun doğruluğu konusunda kanıt gösteriliyordu.

Batılı devletler, Mihver güçlerinin etraflarını sarmaya yönelik politikalarının içine Türkiye'yi de alma projelerinin gerçekleşmesi için önlerine beklemedikleri kadar büyük bir şans çıktığını derhal anladılar. İngiltere, Prag'ın işgalinden sonra, Polonya, Romanya ve Yunanistan, Mihver devletleri tarafından tehdit edildikleri takdirde, bu ülkeler lehine askeri müdahalede bulunmayı taahhüt etmişti. Fransız Hükümeti de benzer güvenceler sunmuştu. Aynı zamanda, Moskova ile Mihver devletlerinin etrafındaki çemberi tamamlamak için görüşmeler yapılıyordu. Arnavutluk'un işgalinden sonra benzer öneriler Türkiye'ye de sunuldu. Ortam Batılı devletlerden yanaydı. Türkiye kuzey batı sınırını korumak istiyorsa bunu Mihver devletlerinin rakipleri olan güçlerle anlaşarak sağlayabilirdi. Türkiye güne kadar büyük özenle sürdürdüğü tarafsızlık politikasını terketme zorunda olduğunu görüyordu. Ama, başka bir seçenek bulunmadığı da ortadaydı.

Türkiye'nin, tasarlanan koalisyonun Doğu ve Batı blokları arasındaki bağlantıyı sağlayan halka olarak, hem Batılı güçler, hem de Sovyetler Birliği bakımından büyük önemi vardı. Birinci Dünya Savaşı sırasında bu halka açık kalmıştı ve anılan eksiklik, Batılı ülkeler olan İngiltere ve Fransa'nın Boğazlar'dan geçerek çökmekte olan Rusya'nın yardımına koşmalarını engellemişti. Türkiye'nin Merkez devletleri yanında yer alması Gelibolu felaketinin yaşanması sonucunu vermişti ve Çanakkale'den geçme girişimi de sonuçsuz kalınca Rusya İmparatorluğu düşmüştü. Şimdi bu açığı kapatmanın daha da önemli olduğu anlaşılıyordu. İskandinavya ve Kuzey Denizi'nden geçen yol yılın bir çok ayında kullanılamıyor ya da bunun için büyük güçlüklerin aşılması gerekiyordu. Klasik bağlantı Boğazlardan geçmekteydi. Böylece, siyasal, askeri ve teknik nitelikli tüm avantajlar burada düğümleniyordu. Büyük Britanya, Ankara'daki Fransız Büyükelçisi Massigli'nin, Poincaré'nin öğrencisi ve Almanlar'ın düşmanı olarak İngiliz girişimine katılacağını ve Hükümetini bu sürecin gerekliliğine ikna edeceğini bilme şansına sahipti. Adı geçen, esasen çözülme aşamasına doğru yönelmiş bulunan Hatay (*İskenderun Sancağı*) sorununun Fransızlar tarafından verilen yeni ödünlerle tam olarak çözümüne ve böylece Türkiye ile işbirliğini engelleyen manianın kalkmasına yardımcı oldu. Aktif ve becerikli bir Büyükelçi olan Massigli için Hatay sorunu ile İttifak Anlaşması önerisini birlikte sunmak kolay oldu. Geriye Sovyetler Birliği'ni Ankara'ya doğru benzer bir adım atmaya ikna etmek kalıyordu. Bir iki direnmeden sonra Moskova Dışişleri Bakan Yardımcısı Potemkin'i İngiltere, Fransa, Sovyetler Birliği ve Türkiye arasındaki ortak müzakerelere katılmak üzere Ankara'ya göndermeğe razı oldu.

İngiliz-Fransız-Türk Pakti

Arnavutluk'un işgalinden hemen sonra başlayan bu müzakereler büyük bir gizlilik içinde yürütüldü. Ancak, biz gelişmelerden günü gününe bilgi sahibi oluyorduk; zira Türkler'in Londra, Paris ve Moskova ile teati ettikleri telgraflar Berlin'de deşifre ediliyordu. Ankara'da bile güvenli bilgiler elde etmek mümkündü. Bizim için çalışmasını sağladığımız bir Türk Dışişleri Bakanlığı memuru müzakerelerin önemli belgeleri ile taslakları bize ulaştırıyordu. Cicero olayında olduğu gibi, Berlin'de bu raporların gerçek belgeler olup olmadıkları konusunda tereddütler vardı; ancak sonradan telgraflarla karşılaştırılınca sahici oldukları anlaşıldı.

Böylelikle, müzakerelerin başından itibaren Türkler'in, ülkenin onuruna ve egemenliğine aykırı olduğu gerekçesiyle büyük devletlerin, kendi-

lerine, Polonya, Romanya ve Yunanistan'a sundukları gibi bir güvence vermelerini reddettiklerini biliyoruz. Dışişleri Bakanı Numan ile yaptığım ve müzakereler konusunda bazı şeyleri bildiğimi hissettirdiğim bir görüşmede, Türkiye'ye böyle bir garanti verilmesini reddettiklerini kabul etti, esasen böyle bir güvencenin gerçek bir tehdit karşısında bir koruma sağlamayacağını belirtti. Türkler'in ulusal özsaygısı ve bu eski büyük devletin prestiji, tam eşitliğe dayalı bir anlaşma yapılmasını gerektiriyordu.

Biz de iyi hazırlanmış bir karşı saldırı ile bu müzakerelerin gidişini bozmaya veya mümkün olduğu takdirde başarısızlığa uğratmaya çalışıyorduk. Önemli Türk şahsiyetleriyle yaptığımız çok sayıda görüşme ile muhataplarımıza Alman siyasetinin genel hedeflerini ve özellikle Türkiye ile ilgili Alman planlarını anlatmağa ve onları Almanya'nın, Türkiye'nin toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına zarar verme niyetinin bulunmadığı hususunda ikna etmeğe çalışıyorduk.

Gereğçelerimiz etkili olmakla birlikte, istenen sonuçları sağlamadı, zira Berlin, ısrarına rağmen, bir İtalya saldırısına karşı Büyükelçiliğimizin Türkiye'ye açık güvence sunmasına izin vermedi. Türk devlet adamlarının sürekli olarak bu konuyu gündeme getirmeleri ve dostluk söylemlerimizin doğruluğu ve samimiliği konusundaki Alman tepkilerini ölçmek istemeleri mantıklı bir davranıştı. Bunu anlayışla karşılamak gerekiyordu. Ama, kuşku devam etti. Alman Hükümetinin ve özellikle Ribbentrop'un, Hitler'in ellinci yaş günü münasebetiyle Berlin'e giden önemli bir Türk heyetinin orada bulunmasından yararlanarak siyasal görüşmeler yapmaması ile bu kuşkular arttı.

Siyasal atmosfer her hafta daha ağırlaşmakla birlikte, Nisan 1939'da bir hava ulaşım anlaşması imzalandı ve Ekim 1938'de yapılan kredi anlaşması onaylandı. Ama, bu arada İtalyanlar, İngiltere-Fransa-Türkiye arasında müzakere edilen anlaşmanın yapılmasını önlemeğe yönelik Alman çabalarını boşa çıkarmak için herşeyi yapıyorlardı. İtalya Türkiye'yi kendisine olası bir düşman olarak görüyor ve Türkiye'nin düşman saflarına geçmesinin Alman-Türk ilişkilerini bozmasını ve hatta koparmasını ümid ediyor, bunun sonunda Türkiye'ye karşı bir Alman-İtalyan ittifakı oluşturulmasını bekliyor, bunun İtalya'nın Boğazlar ve Anadolu konusundaki planlarının gerçekleşmesini kolaylaştıracağını sanıyordu.

1939 yılı sonunda Herr von Papen Ankara'ya Büyükelçi olarak geldi. Bana üçlü İngiliz-Fransız-Türk Paktı müzakerelerinin başarısızlığa uğratılmasının ümid edilip edilemeyeceğini, böylece bir savaş halinde Türki-

ye'nin tarafsızlığının sağlanıp sağlanamayacağını ve Almanya ile dostluğun korunup korunamayacağını sordu.

“Evet, fakat bu uzak bir olasılık” yanıtını verdim. Von Papen ilk görüşmelerinden itibaren Başbakanı ve Cumhurbaşkanı, Almanya'nın dostluk duyguları konusunda ikna etmeğe çalıştı. Ama o da İtalyan tehditleri konusuyula ilgili sorulara verdiği yanıtlarda somut güvenceler sunma olanağına sahip değildi. Sonunda, Papen, daha önce benim de önerdiğim, Türkiye'ye istenilen güvencelerin verilmesi meselesini Berlin ile görüşeceğini bildirdi. Ama bu teklif Ribbentrop tarafından reddedildi.

12 Mayıs 1939 tarihinde, Türkiye, Fransa ve İngiltere arasında bir geçici çerçeve anlaşma yapılması aşamasına böylece ulaşıldı. Konuyu bilenlerin şaşkınlıkla karşıladıkları husus Sovyetler Birliği'nin anlaşmayı imzalamamış olmasıydı. Filhakika Potemkin, Moskova'dan yeni talimat isteyeceği gibi inandırıcı olmayan bir gerekçe ileri sürerek, Ankara'yı iki hafta önce terketmişti. Bunun gerçek nedeni, Stalin'in Hitler ile bir anlaşma yapmaya çalışması ve ellerini bağlamak istememesiydi. Ama, İngiliz ve Fransızların politikası bu uyarıyı anlayamadı ve temsilcileri Moskova'da müzakerelere devam ettiler.

Geçici Üçlü Pakt, Balkanlar'da veya Akdeniz'de bir saldırı halinde, Tarafların birbirlerine karşılıklı olarak askeri destek sağlamalarını öngörüyordu. Pakt'ın imzalanmasından sonra von Papen Berlin'e durum hakkında bilgi vermek üzere çağırıldı. Numan (*Menemencioğlu*), talep ettiğim randevuyu 19 Mayıs günü özel ikametgahında verdi. Görüşmemize Elçi Esad Atuner katıldı. Bunun özel bir görüşme olması konusunda görüş birliğine vardık. Numan'a Hükümetimin beni Ankara'ya Alman-Türk ilişkilerini özellikle ekonomik alanda canlandırmak üzere gönderdiğini bildirdim ve Berlin'in Türkiye üzerinde hiç bir siyasi ihtirası bulunmadığını ve Bagdat Demiryolları gibi bir proje peşinde koşmadığını ilave ettim. Almanya bu konudaki içtenliğini modern Türkiye'nin kurulmasından beri, yani 15 yıldır isbatlanmıştı. Biz Türkiye ile işbirliğine verdiğimiz önemi, Türkiye ekonomisinin canlanması için sağladığımız kredilerle, malzeme göndererek, Türk ihracatına pazar yaratarak ve ikibine yakın Alman uzman yollamak suretiyle kanıtlamıştık. Türk tarımının modernizasyonunun entellektüel kurmayı olan Ankara'daki Ziraat Okulu sadece Alman üniversitelerinin yardımıyla kurulmuş, faaliyet göstermiş, böylece milyonlarca Türk çiftçisinin hayat düzeyi yükseltilmişti. Amacımızın Güney Balkanlar'da ve Yakın

Doğu'da barışın güvencesi olarak güçlü ve bunun sonucu olarak bağımsız bir Türkiye yaratmak olduğu çıktı.

Numan, benimle aynı samimiyetle konuşacağını söyledi. Nasyonal-Sosyalist hareket pek çok alanda anlaşılabilir olmakla birlikte, Türk politikası her zaman Versailles Anlaşmasını kınamış ve özellikle 1933'ten bu yana Almanya'nın yeniden ayakları üzerine kalkmasını selamlamıştı. Bu nedenle Alman askeri egemenliğinin yeniden kurulması, Saar topraklarının Almanya'ya bağlanması, Ren bölgesinin yeniden işgali, Avusturya'nın - hatta bazı çekincelerle de olsa- Südet topraklarının ilhaki anlayışla karşılanmış ve doğru bulunmuştu. Alman revizyonizminin etnik temeli Türkiye'ye Almanya'nın genişleme arzusunun sınırlarını göstermiş ve kontrolsüz bir genişlemenin doğuracağı korkuları frenlemişti. Ama, etnik esasın bir kenara bırakılarak, Nisan 1939'da Çekoslovakya'nın işgali ve Romanya ile yapılan ekonomik anlaşmada pratik uygulamasını bulan, belirsiz ve son derece kaygı verici bir "yaşam alanı" (*Lebensraum*) kavramının ortaya atılması o zamana kadar Alman dış politikasına karşı duyulan olumlu duyguları sarsmıştı. Ama, Türkiye için önemli olan İtalya idi. Türkiye on yıllardır kendini İtalyan tehdidi altında hissetmekteydi.

Almanya'nın politikası konusundaki endişeleri ortadan kaldırmaya çaba harcıyordum. Tabiiyle, Türkiye'nin Almanya ile savaşa girmek istemediğine kanî idik; ama üçlü Pakt yapıldığı şekilde uygulamaya konursa, Türkiye, kendine rağmen, Almanya'ya karşı bir savaşa sürüklenebilecekti. Bu nedenle anılan anlaşmadaki savaş nedeni (*casus belli*) şartının uygulanmasının açık bir şekilde sınırlandırılmasına gereksinme olduğuna düşünüyorduk. Anlaşmanın önüne geçemesek bile, hiç olmazsa uygulanmasının Doğu Akdeniz'e hasredilmesini ve Balkanlar'ın Pakt dışında bırakılmasını tavsiye ediyorduk. Ayrıca, Almanya ile bir saldırmazlık paktı yapılmasını teklif ettim. Böylece Türkiye'nin büyük devletler ile ilişkisinde mevcut olan ve Üçlü Pakt ile bozulmuş bulunan denge yeniden kurulabilir ve Alman endişeleri ortadan kaldırılabilirdi.

Bundan yaklaşık iki yıl sonra 18 Haziran 1941 tarihinde Ankara'da bir Alman-Türk Dostluk Paktı imzalandı; bu pakt esas itibarıyla, Âkit Tarafların birbirlerine saldırmaktan vazgeçmeleri esasına dayanıyordu. Bu sonuca ulaşabilmek için, iki yıl, sürekli ve varılacak amacın bilincinde olarak yapılan ciddi bir çalışma gerekti.

Papen, Berlin'den her olanağı zorlayarak üçlü anlaşmanın nihai olarak imzasını önlemek veya mümkün olduğu kadar geciktirmek ve en azın-

dan anlaşmanın sadece Doğu Akdenizde uygulanmasını sağlamak talimatı ile dönmüştü. Berlin, anlaşmanın Balkanlar için geçerli olmasından vazgeçilmesini istemekte, aynı zamanda Türk tarafının takınacağı tutumun iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler üzerinde ciddi etkileri olacağını belirtmekteydi. Büyükelçiliğin uyarılarına rağmen, Ekim 1938 tarihli Kredi Anlaşması Reichtag'a sunulmadı; Türkiye bu anlaşmayı onaylamış, Almanya ise onaylamayı ertelemişti. Türkiye'nin Ekonomi Bakanını Berlin'e gönderme teklifi Ribbentrop tarafından kabaca reddedilmişti. Alman Dışişleri Bakanlığının, kanımızca son derecede verimsiz olan bu politikasını değiştirmeye boşuna gayret ediyorduk. Türkler'i ve onların hastalık derecesine varan kuşkuculuğunu bilen herkes, Türkler'in tehdit ve mukabele bilmisil politikamıza ancak durumlarını daha da katılaştırarak yanıt vereceklerine inanmıştı. Ekonomik yaptırımlar konusunu ele almak ve yürürlük süresi dolacak olan ve yenilenmesi Ağustos 1939 için öngörülen Denkleştirme Anlaşması çerçevesinde Türkler'e sunulacak bir asgari program konusunu incelemek için toplantılar yapılmaktaydı. İzinde bulunduğum bir sırada Alman karşı teklifleri konusundaki görüşümü bildirmek üzere Berlin'e çağırıldım. Son toplantıda Ribbentrop'un temsilcisini çok rahatsız eden, ama toplantıya katılan diğer kimselerin muzipce keyif almalarını sağlayacak bir şekilde, Dışişleri Bakanının ifadelerinin hepsine, bir kaç önemli nokta dışında katıldığımı beyan ettim. Bu sözlerim tabiatıyla derhal Ribbentrop'a nakledildi ve önce gözden düşmem, nihayet bana karşı düşmanca hareket etmesi sonucunu verdi. Berlin'de Weizsaecker, Ritter, Wiehl Funk, Reichbank Müdürü Punk ve daha pek çok önemli şahsiyet ile yaptığım görüşmelerde Alman karşı önerilerini yumuşatmağa çalıştım. Bütün ilgililer bana hak verdiler, ama görüşlerini Ribbentrop'a kabul ettiremediler. Ayrıca, başta Keitel olmak üzere askerler devreye girdiler ve Türkiye'ye ağır savaş malzemesi verilmesine karşı çıktılar. Hitler soruna gerçekçi bir biçimde bakmakla birlikte, Ribbentrop kendi görüşünü ona kabul ettirmeyi başardı. Nihayet, benimle yaptığı ve emir verme üslubu ile gerçekleşen bir görüşmede, Türkiye'nin Almanya'dan ileride bize karşı kullanmak üzere silah istemesinin ahlâka aykırı olduğunu söyledi. Verimsiz ve tatminkar olmayan görüşmelerden sonra, Weizaecker, Funk ve Woermann vasıtasıyla koşulların yumuşatılmasını sağlamaya çalıştım. Onlara alaycı bir şekilde "Programda bir eksiklik var. O da Türkiye'nin taleplerimizi kabul ettikten sonra İngiltere ve Fransa ile ilişkilerini kesmesi ve altınlarının bulunduğu kasayı da bize teslim etmesi" dedim.

Türkiye'nin tepkisi tam beklediğim gibi oldu. Alman isteklerini dikkatlice ve üstleri kapalı bir biçimde sunmama ve hatta bazılarını sorumluluğu üstüme alarak geçiştirmeme rağmen, bu istekler sert bir şekilde reddedildi ve Alman-Türk Denkleştirme Anlaşması yenilenmedi. Türkler bakımından, Almanya gibi, yapılan anlaşmalara vefa göstermesini o zamana kadar övgü ile karşıladıkları bir ülkenin, şimdi açıkça kabul edilmiş ve kağıda yazılmış yüklenimlerle kendini bağlı hissetmediğini belirtmesi kabul edilemezdi.

Türk Hükümeti İngiltere ve Fransa ile müzakereleri sonuçlandırmadan önce, Saracoğlu'nun Moskova'ya yapacağı bir ziyaret ile Rus tutumunu açıklığa kavuşturmak istedi. Türk-Rus ilişkilerinin bu Paktın yapılması sonucunda bozulmayacağını güvencesi alınmak isteniyordu. Potemkin'in müzakereleri terketmesi Türkleri biraz kaygılandırmıştı. Saracoğlu, mümkün olduğu takdirde, uygulanan yöntem hakkında Ruslar'ın onayını almak istiyordu. Ama Moskova'da karşılanış şekli bile bu amaca varılmasının mümkün olmayacağını göstermişti. Bir hafta boyunca bekleme odasında bekletildi. Kendisine metroyu gösterdiler, tarım fuarına götürdüler, ona bir opera bileti bile verdiler, ama yöneticilerle, özellikle Stalin ile görüşemiyordu. Sonunda bu görüşme sağlanınca, Stalin, Saracoğlu'nun önüne ağır koşullar koydu. Boğazlar Anlaşmasının Rusya lehine değiştirilmesini istiyordu; Çanakkale'de bir destek üssü talep etmekteydi; Türkiye'nin doğusunda Kars ve Ardahan'ın kendilerine verilmesini istemekteydi; ayrıca Türk dış politikası Sovyetler Birliği'ni açıkça desteklemeliydi. Aynı tarihte Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktını akdetmek için Moskova'da bulunan Ribbentrop ta Saracoğlu ile görüşmeyi kabul etmeyince, Türkler Rus koşullarının onun onayı alınarak ileri sürüldüğü sonucunu çıkardılar. Numan, Ribbentrop'un, daha önce Alman-İtalyan Çelik Mihver Paktı karşılığında yaptığı gibi, 23 Ağustos Alman-Sovyet Anlaşması karşılığında Türkiye'yi Moskova'ya sattığı yolundaki görüşünü açıkladı. Bu varsayımın yanlış olduğu daha sonra anlaşıldı. Ama Berlin bu korkuları silmek için bir şey yapmadı.

Türkiye Tarafsız Kalacak Mı ?

İkinci Dünya Savaşının başlaması ile, Türkiye'nin savaş dışında kalıp kalmayacağını veya üçlü Pakt gereğince İngiltere ve Fransa'nın yanında savaşa katılıp katılmayacağını bilmemiz gerekiyordu. Ankara ve Berlin'deki diplomatik çevreler tümüyle karşıt görüşler ileri sürülüyorlardı. Çoğunluk, Türkiye'nin tarafsızlığını korumasının adeta olanaksız olduğunu düşünüy-

yordu. Berlin de kötümserdi. Eşime telgraf çekerek, henüz iki yaşına gelmemiş olan oğlumla birlikte yanıma gelmesini istediğimde, Alman Dışişleri Bakanlığı kendisine bu seyahate çıkmaması yolunda telkinde bulundu. Macar Elçisi beni Türkler'in Eylül ayında savaşa girecekleri konusunda iknaya çalıştı. Buna rağmen, bir kaç gün sonra Türk Başbakanı, Parlamentosunda Türkiye'nin savaş dışında kalacağını ve kendisini savaşmayan taraf olarak gördüğünü beyan etti. Bununla birlikte, Ankara'da, Türkiye'nin sempatisinin Batılı güçlerin yanında olduğu açıkça söyleniyordu. Ama bu Türk halkının çoğunluğunun görüşü değildi. Türk köylüsü ve Türk askeri Almanya'nın lehindeydi ve bu durum savaşın sonuna kadar değişmedi.

1939-1940 kışında Ankara'daki duruma göre, bir yanda üçlü Anlaşma ile bağlı olan Fransa, İngiltere ve Türkiye, Almanya, Rusya ve biraz daha mesafeli olarak İtalya'ya karşı cephe oluşturuyorlardı. Polonya'ya karşı girişilen Yıldırım Harekatı Ankara'daki resmî çevreleri ve Türk kamuoyunu etkilemişti. Almanya ile Rusya arasındaki Anlaşma ve ufukta gözüken Polonya'nın paylaşılması projesi sürekli olarak artan kuşuklara neden oluyordu. Ankara'daki Fransız Büyükelçisi Massigli bu durumdan yararlandı. Derinliği bulunan irdelemesinin temeli şu düşüncedydi: "Fransa ikinci bir cephe açılması suretiyle rahatlatılma ihtiyacını duymaktadır; bu nedenle Yakın Doğu'da bulunan General Weygand'ın komutasındaki Fransız ordusunun desteği ile ve Türkiye'nin, Yunanistan'ın ve olanak varsa Yugoslavya'nın ve Romanya'nın yardımıyla Balkanlar'da ikinci bir cephe açılmalı ve önemli miktarda Alman kuvvetinin oraya bağlanması sağlanmalıdır. Türk ordusu kilit rolü oynayacaktı; bu hareket belirli bir anda Bakü'deki petrol rezervlerine yapılacak bir hava saldırısı ile başlatılacaktı." Plan tamamen ütöpik değildi, ama, ancak Türkiye'nin aktif katılımı ile gerçekleştirilebilirdi. Türkler tereddüt ediyorlardı. Massigli ısrar ediyor ve yavaş yavaş sabırsızlanıyordu. İsviçre Elçisine, "Türkler katı, ama sonunda onları ikna edeceğim" dedi. İngiltere Büyükelçisi, Fransız meslektaşının çabalarını büyük bir coşku göstermeden destekliyordu. Massigli, Türkler üzerindeki baskısını artırarak, onların kuşuklarını uyandırma yönünde büyük bir psikolojik hata yaptı.

Bizim karşı saldırımız yavaş yavaş etkili olmağa başladı. Türkler'i, tarafsızlıklarından Batılılar lehine vazgeçmenin, onları sadece İtalya'ya değil, ama Almanya ile ve muhtemelen Sovyetler Birliği ile bir savaş tehlikesi ile karşı karşıya bırakabileceği ve böylece büyük kayıplara uğramaları sonucunu vereceği hususunda ikna etmek gerekiyordu. Bu nedenle 1939-1940 kışında hem görev konusunda, hem de sosyete ilişkilerinde Ruslar ile yakın

temas içinde bulunduğumuz izlenimini vermeğe çalıştık. Bu konuda başarı sağladık. Rusça bilgim bu konuda bana çok yararlı oldu. Rus Büyükelçisi, Rusça dışında sadece Türkçe bildiği için, benimle ana dilinde konuşmaktan memnun oluyor ve diplomatik davetlerde hemen yanıma geliyordu. Bu benim çok işime yaramaktaydı. Bu arada, biz Massigli'nin çabalarını bildiğimizi hissettiriyor ve Türk dostlarımıza böylesine tehlikeli bir maceraya atılmamalarını tavsiye ediyorduk. Türkler üçlü paktın, kendilerini Sovyetler Birliği ile bir savaşa girme riskinin bulunması halinde ittifakın vecibelerinden kurtaran protokolüne yollama yaparak Massigli'nin önerisi hakkında kesin bir tavır almaktan ustalıklı sınırlıydılar. Böylece, İkinci Dünya Savaşı sırasında karşılaşılan ilk Alman-Türk ilişkileri krizi atlatılmış oldu.

Şimdi herkes, sabırsızlıkla 1940 ilkbahardaki gelişmelerin batı cephesine neler getireceğini beklemekteydi. Büyükelçiliğimizin, İsveç Kralı ve Hollanda Elçisi yoluyla batıdaki kanlı hareket başlamadan, bir uzlaşmaya varılmasını sağlayacak diplomatik girişim çabaları, Hitler'in ve Ribbentrop'un direnci ve İngiltere'nin duraksaması nedeniyle başarı kazanamadı. Norveç'e karşı girişilen hareket herkesi şaşırtdı, ama Türkleri duysuz bıraktı. Aldığım talimat gereğince Türk hükümetinin tepkilerini öğrenmek amacıyla Dışişleri Bakanı Numan'ı ziyaret ettim; acı alaylı bir ifade ile " Allah insanları cezalandırmaya karar verdiyse, bunu güneyde yapacağına kuzeyde yapması daha iyi " dedi. Yapılan hareketin gözüpekliği hayret ve beğeni duyguları doğurdu; rakiplerimizin tepkisindeki yavaşlık, Batının askerî olanakları konusunda ilk kuşkuların ortaya çıkmasına neden oldu. Fransa'daki yıldırım hareketinin başarısı bu izlenimi güçlendirdi. Ruslar beklenmeyen bir tepki gösterdiler. Polonya'daki zaferden memnun olmuşlardı. Ama şimdi yüzleri asılmıştı. Batıdaki hareketin böyle bir gelişme göstermesini beklemiyorlardı. İtalyanlar artan bir biçimde cesaretlendiler ve Fransa'ya karşı savaşı onlar kazanmışçasına Türkler'e yukardan bakıyorlardı. Bizi Türkler'e karşı bir harekate sokma gayreti içindeydiler. İtalyan Büyükelçisi Peppo bana sürekli olarak " Türkler Fransa ve İtalya ile yaptıkları ittifakın bedelini ödemeliler" diyordu.

İtalya'nın bu haftalarda belirmeğe başlayan savaşa girmesi olasılığı Alman-Türk ilişkilerinde yeni ve kesin bir krize yol açtı. İtalya'nın savaşa katılması ile, hiç kuşkusuz, ittifakın klasik kuralları işleyecek, bu da üçlü Pakt gereğince Türkiye'nin silahlı desteğini gerektirecekti. Bu kuşkusuz bizim yararımıza değildi. Türkler gizli bir suskunluk içindeydiler. Sorduğum bir soruya Numan (Menemencioğlu) "Anlaşmalardan doğan vecibelerimize sadık kalacağız" yanıtını verdi. Bu arada Ruslar'ın tutumu 1939

sonbaharındaki kadar açık değildi. Belki Moskova'nın çıkarları Türkiye'nin savaşa girmesinden yanaydı. Çıkarlar yumağındaki bu değişiklik nedeniyle, Üçlü Pakta ekli protokole yapılan gönderme etkisini yitirmişti. Ankara, İtalya'ya savaş ilan ederse, Türkiye, Almanya ile diplomatik ilişkilerini keserse, Anadolu'da yakıt deposu vb. amaçlarla müttefiklere destek noktaları tahsis eylesen nasıl bir tepki göstereceğimizi öğrenmek istiyordu. Berlin'in yanıtı hiç bir yoruma yer bırakmayacak derecede kesindi. Weizsäcker Türkler'e, böyle ince ayırtılara (*nüanslara*) hiç bir anlayış göstermeyeceğimizi söylememiz talimatını verdi. Anadolu'da destek noktaları tahsis olunması, hiç kuşkusuz düşman gemilere karşı hava saldırıları yapılmasına ve sonuçta Türk topraklarına da havadan saldırılması sonucunu doğuracak, böylece taraflar er veya geç savaşa sürüklenecekti. Ama, Türkler'i kesin niyetlerini belli etmeğe nasıl zorlayacaktık? Yürütülmekte bulunan ekonomik müzakerelerin hızlandırılmasını önerdim. Ankara Almanya ile böylesine önemli bir ticaret anlaşması yapmağa razı oluyorsa, bu Türkler'in savaşa girmeğe niyetleri bulunmadığının bir işareti sayılırdı. Kaynağını Berlin'den alan güçlü bir dirençten sonra bu plan kabul edildi. Türk Ticaret Bakanı ile görüşmelere yeniden başladım. Böylece, Türkler hiç bir neden göstermeden Anlaşmayı reddetme veya imzalama seçenekleri ile karşı karşıya bırakıldılar. Ankara'daki kordiplomatik çevreler, bu diplomatik valsi ilgi ile izlemekteydi. Basındaki haberlere göre İtalya'nın savaşa girmesi gün meselesiydi. Bir öğlenden sonra, Ticaret Bakanı bana Anlaşmayı imzaya hazır olduğunu, ama siyasi durum nedeniyle Cumhurbaşkanı'nın onayını almak ihtiyacını duyduğunu söyledi. Büyükelçilikte sabahın birine kadar bekledik. Nihayet, Dışişleri Bakanlığının Ticaret Anlaşmaları Bölümünün müdürü geldi ve Cumhurbaşkanı İnönü'nün onay verdiğini bildirdi. Bu haber Batılı devletleri derin bir düş kırıklığına uğrattı ve gelişmenin anlamını derhal kavrayan Massigli'nin bir öfke krizi geçirmesine yol açtı. İtalyanlar'ın tepkisi de olağanüstü denilebilecek ölçüde oldu. İtalyan Büyükelçiliğindeki Ciano taraftarları üzüldüler, zira bunlar Alman askerlerinin Anadolu'yu İtalya için istila etmesinden memnuniyet duyacaklardı. İtalya iki gün sonra savaşa girdi. Türkler tarafsız kaldılar. İtalya Büyükelçisi Peppo göğsünü şişiriyor, alman sonucun kendi politikasının sonucu olduğunu belirtiyor: "Yumruk atmakta tereddüt etmeyeceğimizi göstermemiz yeterli oldu" diyordu. Türkiye'nin savaşa girmemesi için harcadığım onca çabadan sonra kendisini yerine oturtma hakkına sahip olduğumu düşündüm; sesimi yükselterek: "Türkiye'nin savaşa girmemiş bulunması, Alman diplomasisinin ihtiyatlı ve sürekli gayretlerinin ve Ağustos 1939 Alman-Rus Anlaşmasının dolaylı sonucudur; bunun yüksek bedelini de İtalya değil, Almanya öde-

miştir” dedim. Türkiye’de İtalya’ya karşı duyulan nefret artıyordu. Ribbentrop, bu durumdan yararlanarak Saracoğlu’nu düşürebileceğini sandı. Almanya’nın Paris’i işgali sırasında Fransız Dışişleri Bakanlığında ele geçirilen ve 1939-1940 kışında Türk Bakan ile Massigli’nin yaptığı görüşmelerle ilgili raporları yayımladı. Alman basını bu işarete uydu ve Saracoğlu’nun ayrılmasını talep etti. Bu aptalca ve davranış inceliğinden yoksun girişimi önleme çabalarımız boşa gitti. Bütün bu gelişmeler Saracoğlu’nun İnönü tarafından görevde tutulması ile sonuçlandı. Bu, Ribbentrop’un saldırılarına karşı gösterilen bir tepkiydi.

İtalya, Balkanlar’daki planlarının heveslerini gerçekleştirme zamanının geldiğini düşündü. Yunanistan’a saldırı işaretleri ufukta gözükmeğe başlamıştı. Bu saldırı Ekim 1940’ta başladığı zaman, Alman-Türk ilişkilerinde savaşın başlangıcından itibaren yaşanan üçüncü kritik duruma gelindi. Türkler, Üçlü Pakt’ta kayıtlı üstünimlerinden ayrı olarak, eski Balkan Antantının devamı olan Türk-Yunan Anlaşması ile özel yükümlülükler üstlenmişlerdi. Bu kez İngiltere ve Fransa, Yunan Büyükelçisinin ve Yugoslav Elçisinin de katılması ile Türkiye’nin şimdi oluşmuş bulunan Balkan cephesine iştirakini sağlamak için hararetle çalışıyorlardı. Türk parlamentosunun ve kamu oyunun görüşü bu çabaların da ilerisindeydi. Basın, hiç bir kuşkuya yer vermeyecek şekilde, kahraman Yunan ulusunun zafere ulaşmasını ve bu güç mücadelede Yunanistan’a yardım edilmesini istiyordu. 1 Kasım 1940 tarihinde, Parlatentonun açılışında konuşan Cumhurbaşkanını, Türk hükümetinin İtalya’ya karşı savaşa girmeyi ciddi olarak düşündüğünü söyledi. Numan, İtalyanlar’ın, Türkiye-Yunanistan arasındaki Meriç Nehri sınırına varmaları halinde Türkiye’nin savaşa gireceğini bana söyledi; ama bu kısa zamanda gerçekleşemeyecekti: “Göreceksiniz, Yunanlılar sadece kendilerini başarı ile savunmakla kalmayacaklar, üstelik İtalyanlar’ı mağlup edecekler” dedi. Gelişmeler ona hak verecekti. Harekatın girdiği mecra ve bizim diplomatik girişimlerimiz Alman-Türk ilişkilerindeki bu ciddi krizin de atlatılması sonucunu verdi.

Alman-Türk Dostluk Paktı

İtalya’nın Yunanistan’a saldırısı Türkiye’yi savaşın eşğine getirmişti ve bu tehlike İtalya’nın askeri başarısızlığı sayesinde önlenebildi. İtalya’nın Türkiye ve Balkanlar’a yönelik planları nedeniyle, Türkiye’ye karşı bir savaşa sürüklenmekten kurtulmak istiyorsak, Türkiye ile ilgili siyasetimizi, İtalya siyasetimizden ayırmamız gerekmektedir. Bu nedenle 1940 Kasım ayında von Papan’e Türkiye ile bir dostluk ve saldırmazlık paktını müzake-

re etmemizi önerdim. Durum müsaitti. Fransa uğradığı felaketten sonra bilfiil savaş dışı kalmıştı; Avrupa'da karşımızda sadece İngiltere vardı. Fransa'nın düşmesinden sonra Üçlü Pakt, bir değişiklik yapmağa gerek bile kalmadan fiiliyatta bir İngiliz-Türk Paktı haline dönüşmüştü. Askeri durum nedeniyle, Ankara'nın, İtalya'nın Arnavutluk'u Mayıs 1939'da işgalinden sonra uzaklaştığı, büyük devletler arasında tarafsızlık politikasına dönmesi çıkarlarının gereği idi. İtalya'nın Yunanistan'da uğradığı yenilgi, Türk ordusunu, bir İtalyan saldırısından ancak Almanya katıldığı takdirde çekinmesi gerektiğine ikna etmişti. Türk diplomasisinin gayretleri böyle bir olasılığı önlemeğe ve Türkiye karşısında Alman-İtalyan dayanışmasını zayıflatmaya yönelik olmalıydı.

Bununla birlikte Reich, işin başında, Türkiye ile (Almanya arasında) dostluk ve saldırmazlık paktı önerimize özel bir ilgi duymadı; Türkiye'ye, Sovyetler Birliği'ne karşı ittifak önerilmesi gibi, hem psikolojik, hem de siyasal bakımdan başarı şansı hiç bulunmayan bir karşı teklif yaptular. Kesin bir red cevabı alınacağı belli olan böyle bir önerinin Türkiye'ye, gayri resmi olarak bile sunulamayacağı açıktı. Nihayet, Ribbentrop'un adeta kerhen verdiği, yazılı metin bile sunmadan Türkler'le görüşme yapılması talimatını aldık. Türkler'in gösterdiği tepki Büyükelçilik ile Alman Dışişleri Bakanlığı arasında şiddetli bir telgraf teatisine neden oldu ve bu yazışmadan Ribbentrop'un bir Alman-Türk saldırmazlık paktı konusuna istemeyerek razı olduğu ortaya çıktı. Sonunda, seçenekler halinde Berlin'e bazı taslaklar sunmamıza izin verildi.

Bu arada, Şubat-Mart 1941'de Almanya Balkanlar'ı istilaya başlamıştı. İtalyan'ın Yunanistan'da uğradığı feci yenilgi, Balkanlar'da bir düşman cephesi oluşmasının önlenmesini gerektiriyordu. Alman tümenlerinin Romanya'ya, daha sonra da Bulgaristan'a girdikleri haberleri Ankara'da git-tikçe artan bir sinirlilik havası doğmasına neden oldu. Müttefiklerin fısıltı propagandası, Süveyş'e giden yolda şimdi Türkiye'nin ve Yakın Doğu'nun istilasının hazırlandığı temasını işliyordu. Bazı Alman askerlerinin yanlarında bulunduğu anlaşılan Almanca-Türkçe sözlükler değerlendirmelerinde genelde akılcı ve ölçülü olan Türkler'in endişesini arttırıyordu. Bu nedenle Türkler'e Almanya'nın niyetlerini acilen anlatmak ve olası bir istila planına karşı gelmek çıkarımızın gereği idi. Büyükelçilikteki askeri ataşelerin elinde bir talimat yoktu. Bilgi istemek için çektikleri çok sayıda telgraf cevapsız kalmıştı. Bu arada İngiltere Dışişleri Bakanı Eden'in Türkiye'yi ziyaret edeceği açıklandı; bu fırsattan yararlanarak Türkler'i bir saldırıya ikna etmeyi ve onların yardımıyla Balkanlar'da bir İngiliz-Yunan-Türk

cephesi oluşturmamın yararlı olacağını düşünüyordu. Bu nedenle bizim diplomatik amacımız Türkler'e hiçbir saldırı niyetimizin bulunmadığı hakkında ikircimli olmayan güvenceler vermek, aynı zamanda Bulgarlar'ı Türkler ile bazı gerginlikler yaşanan ilişkilerini yumuşatmağa ve normalleştirmeğe ikna ederek, bu yönden gelebilecek endişeleri ortadan kaldırmak olmalıydı. Böylece, Büyükelçiliğin telkini üzerine Hitler ile İnönü arasında gerçekleşen mektup teatisine gelindi. Bu konudaki öneri başlangıçta Ribbentrop tarafından gene soğuk karşılanmış ve savsaklanmıştı, ama Hitler bu kez bizzat müdahale etmiş ve olumlu karar alınmıştı. Bu mektubun² İsmet İnönü'ye verilmesi ve kendisinin dostane bir şekilde cevaplaması ile Türk endişelerinin büyük bölümü ortadan kalkmış oldu. Hitler, Almanya'nın Türkiye'ye karşı sadece dostane duygular beslediğini belirtiyor ve Bulgaristan'daki Alman kuvvetlerinin Türk sınırına elli kilometrelik bir mesafeyi işgal etmeme talimatını aldıklarını söylüyordu.

Alman-Türk ilişkilerinde bu haftalarda gerginlik bizim girişimimiz ile belirgin bir şekilde azalmıştı. Daha sakin olan bu atmosferde dostluk paktı görüşmelerinin başarı şansı yüksek olacaktı. Bu arada, Türkiye'de, Alman ordularının Rusya'ya saldıracağı yolundaki haberler artmıştı. Yunanistan ve Yugoslavya'da yürütülen askeri hareket yıldırım gibi gelişmiş ve hayret edilecek derecede az kayıpla sonuçlanmıştı. Bu hareket askeri meselelere ilgi duyan ve o konularda bilgili olan Türk çevrelerini de etkilemişti. Ama, özellikle etkin Türk çevreleri, Almanya'nın Balkanlar'da ve Yakın Doğu'da giriştiği istila hareketinin güney doğuya doğru yönelecek bir hareketin hazırlığı değil de Sovyetler Birliğine yönelik olduğu hususunda güven duymak istiyorlardı. Bu nedenle dostluk paktının akdinin daha fazla gecikmemesini arzu ediyorlardı. Bu pakt 18 Haziran 1941 tarihinde imzalandı. Bundan iki gün sonra, Alman - Rus savaşının başladığı haberi gelince, Numan beni sabah altıda çağırdı ve memnuniyetini bildirdi. Bana aynen şunları söyledi: "Bizim sempatimiz sizden yana ve umarız ki bu haydutların pestilini çıkarırsınız." Almanlar yönlerini doğuya çevirdikleri için Türkler şimdi daha rahat nefes alıyordu.

Benim önerim üzerine ve benim projeme uygun olarak müzakere edilen Alman-Türk dostluk paktı -zira Berlin bunun yapılmasına hiç bir yapıcı katkıda bulunmamıştı- Ankara'da olduğu gibi Türkiye sınırları dışında da büyük bir ilgi ile karşılandı ve yepyeni bir durum yarattı.

² Adolf Hitler'in yazdığı 20 Şubat 1941 tarihli mektubun çevirisi ekte sunulmuştur.

Türkiye'nin İngiltere ile yapmış olduğu ittifak şimdi değerini kaybetmişti ve Ankara tarafsızlığına geri dönmüştü. Rusya hareketının başlangıcından sonra Almanya Türk hükümetinin ve Türk halkının sempatisine sahip olduğunu düşünebilirdi. Gerçekte, Türk hükümet çevreleri, Almanya'nın Sovyetler Birliği'ni yenmesini içtenlikle istediklerini hiç bir zaman gizlemediler. Bununla birlikte, Rusya ile yapılacak savaşın Alman kuvvetlerini yoracağı ve böylece Britanya İmparatorluğu ile bir uzlaşma zeminini yaratacağı hesabı da zihinlerinde mevcuttu. Numan bana bir kez şaka yolu ile "İngiltere ve Almanya birbirlerini ısırarak isteyen iki köpek gibidir. Ama İngiliz köpeğin dişleri körlenmiştir ve artık güçlü bir şekilde ısırıyor. Sizin durumunuz ise değişik" demişti. Tercih ettikleri çözüm şuydu: Sovyetler Birliği yenilip çöksün, galip gelen Almanya ise öylesine zayıflasın ki uzun zaman için genişleme planlarından vazgeçsin ve yaralarını sarmakla vakit geçirsün.

Başlangıçta, Türkler bizi ekonomik yönden desteklemek ve Rusya konusunda değerli bilgilerle donatmak açısından ellerinden gelen her şeyi yaptılar. Onlar için dostluk paktının yararları açıldı. Parlamento bu anlaşmayı ittifakla onayladı. Türkiye'nin daha önce yaptığı anlaşmaları inkar etmeden savaşın dışında kalabileceği çabuk anlaşılmıştı.

Ama Berlin'de Türkler'in karmaşık tarafsızlık anlayışına ve bu ülkenin özel diplomatik sorunlarına yeterli anlayış gösterilmiyordu. Türk politikası Ribbentrop için biraz bilgisizlik, biraz da sezi noksanından dolayı bir bilmece kitabı gibiydi. 1941 yılının Ağustos ayında rapor vermek için Genel Karargâhta olduğum bir sırada Bakan ile aramda sert bir tartışma oldu. Dışişleri Bakanı, iş arkadaşlarına verdiği öğle yemeğine beni de çağırdı ve yirmi kadar kişinin katıldığı yemekte bana şu sözlerle dokundu: "Züğürt takımı Türkler'den ne haber? İngiltere onları para ile satın alıyor, değil mi?" Bu bilgisizlik beni kızdırdı ama Ribbentrop'a kendi memurlarının önünde gereken cevabı vermek istemedim ve ona sadece şunu söyledim: "Reich'in Sayın Dışişleri Bakanı, umarım ki bu yemekten sonra Türkiye'deki durum hakkında size bilgi sunma olanağımı elde ederim." Bunun üzerine Bakan bana "Açıkça konuşabilirsiniz, burada kendi aramızdayız" dedi. Ben de şöyle konuştum: "Peki, o zaman, Sayın Bakan, büyük bir üzüntü ile şunu söylemeliyim ki sizden tamamen farklı bir kanıya sahibim." Yemek yediğimiz iki masada tatsız bir sessizlik oldu. Ribbentrop'un çalışma arkadaşları tedirgin olmuşlardı ve önlerindeki tabağa bakıyorlardı. Bakan kıpkırmızı oldu ve bağırды: "Sözlerinizi derhal izah edin". Yaklaşık yirmi dakikada Türk politikasının anahatlarını ve nedenlerini anlattım. Sonunda

Ribbentrop'un, gerçekten, Atatürk'ün halefi olan ve tüm hayatını ülkesinin hizmetine vermiş bulunan General İsmet İnönü'nün para ile satın alınabileceğine inandığını mı sordum. Bakan, "herhalde Türk basını satın alınmış" diye cevap verdi. Bunun da doğru olmadığını söyledim. Bakan yemeği kesti ve elimi sıkmadan, homurdanarak odasına gitti. Bakanın en yakın çalışma arkadaşı Herr von Rintelen bana, "Azizim Kroll, adamla aranızı fena bozdunuz. Onun ne kadar intikamcı olduğunu bilemezsiniz. Size tavsiyem, ilerde ondan çekinin" dedi. Bu uyarıyı o zaman ciddiye almadım, ama sonradan Rintelen'in âmirini iyi tanıdığımı anladım.

Genel Karargâhtan Berlin'e döndüğüm zaman, yaptığım çıkışın tüm Dışişleri Bakanlığında duyulmuş olduğunu anladım. O zamanki personel müdürü Schröder beni çağırды ve " Dostum, ne yaptınız? Dışişleri Bakanını yemek odasında, kapının önüne koyduğunuz söyleniyor." dedi. Schröder de beni dikkatli olmam konusunda dostça uyardı; ciddi kaygıları vardı.

Genel Karargâha gitmemin nedeni Ritter'in çalışma arkadaşı olan Dr.Mackeben'in bana ulaştırdığı gizli bir bilgiydi. Ritter o dönemde Dışişleri Bakanlığı ile ordunun yüksek komuta katı arasında bağlantıyı kuran görevliydi ve askerî kanada diplomatik danışmanlık yapıyordu. Mackeben'in bana söylediğine göre, Alman ordusunun (*Wehrmacht*) yüksek komuta katı ve özellikle General Jodl, Türkiye'ye bir ulti-matom vererek, Alman askerî kuvvetlerinin Kafkaslar'a ve Yakın Doğu'ya serbest geçişini sağlamayı öngörüyorlardı. Bu söylentinin tamamen hayal ürünü olduğunu düşündüm, zira bundan daha bir kaç ay önce dostluk anlaşmasını imzalamıştık. Ancak, iyi haber alan siyasal ve askerî çevrelerle yaptığım görüşmeler sonucunda, böyle bir projenin gerçekten ele alındığını öğrendim.

Benzer ziyaretlerin ancak Dışişleri Bakanının özel izni ile kabul edildiğini bilmeme rağmen, uçağa binerek Genel Karargâha gitmeye karar verdim. Vardığımda, Ribbentrop'un Genel Karargâh ile bağlantıyı sağlayan görevlisi Hewel beni görmeğe geldi ve Ribbentrop'un öğle yemeği davetini iletti. Ertesi günü General Jodl'u gördüm ve bir saatlik bir görüşmede Türkiye'nin politikası konusundaki görüşlerimizi ve Alman askerî kuvvetlerinin serbest geçişi ile ilgili olası zorlamamız konusunda öngörülebi-lecek Türk tepkilerini anlattım ve görüşlerimi şu sözlerle noktaladım: "Türkiye'nin kendisini yirmidört saatten fazla savunamayacağı düşünülse bile, yenilgiyi, savaşız teslim olmaya tercih eder". Jodl sözlerimi rahatsız bir şekilde dinledi ama ikna edici bir karşı görüş bildiremedi. Kafkasya'nın ve El Alameyn'in dibinde bulunan Alman kuvvetlerinin İran ve İran Körfezi

istikametine ilerlemeleri gerektiğini tekrarladı. Bu manevra ancak bir çevirme hareketi ile sağlanabilirdi. Kafkasya'nın üstünden bir delik açılmalıydı, bir diğer delik de geri çekilmekte bulunan İngiliz-Rus-İran kuvvetlerinin arkasına düşecek şekilde Türkiye yönünden delinmeliydi. Kafkasya böylesine güç bir manevra için çok dardı. Sözlerimi özetleyerek, Büyükelçiliğin böyle bir planı kesinlikle onaylayamayacağı yanıtını verdim. Yaptığımız görüşmenin bir tutanağını hazırlayacak ve Hitler'e sunulmasını sağlayacaktım. Bunun gerçekleşmesini de temin ettim.

Berlin, Rusya'daki yaz hareketından sonra, Büyükelçiliği (*Ankara'daki Alman Büyükelçiliğini Ç.N.*) bu dostluk paktının askerî bir ittifaka dönüştürülmesi için sıkıştırmağa başladı. Papan, Hitler ile yaptığı bir görüşmede böyle bir olasılıktan herhalde bahsetmişti. Ancak bunun gerçekleşebilmesinden önce Rus ordusunun yok edilmesi gerekiyordu, zira Türkiye iki cephede birden savaşa girme riskini göze alamazdı. Ama İngiliz diplomasisi, bugünkü durumda, Alman çabalarına karşı, Türkleri 1939-1940 döneminde tarafsızlıklarını kaybetmekten vazgeçirdiğimiz gerekçeleri kullanabilirdi. Londra, şimdi, Rusya ile ilişkileri koparmanın kaçınılmaz bir şekilde İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri ile savaş anlamına geleceğini Türkiye'ye söylüyordu. Ama bu tehditler de boşunaydı, zira Türkler her halde İngiltere ile ittifaklarını bozma niyetinde değildiler. Olsa olsa Kafkasya'da çarpışan Alman yaralılarının ve tubbi malzemenin ülkeden transit geçişine müsaade etmeyi kabul edebilirlerdi. Türkiye Dışişleri Bakanlığı ile bu konuda Ağustos 1942'de, sonuç alınabileceği izlenimini veren görüşmelere başlamıştım. Harekâta yaşanan gelişmeler bu projeyi gereksiz kıldı.

Esasen Türk hükümet çevreleri, askerî harekâtımızın gidişinden hayret edilecek derecede iyi haberdardı. Numan, bana 1942 Temmuz ayında, "Şayet önümüzdeki sekiz hafta zarfında doğuda kesin bir başarı sağlayamazsanız, yani Rus ordusunu yok edemezseniz, uzun sürecek bir yıpratma savaşına hazırlıklı olmanız lazım; bunda da başarı şansınız yüksek değildir; en çok sizin için kötü bir kompromiye ulaşabilirsiniz." demişti.

Alman diplomasisi, savaşın olumsuz bir şekilde gelişmesi nedeniyle, 1942 sonbaharından itibaren dostluk paktını korumağa ve ilişkilerin kopmasını önlemeğe gayret etmeğe başladı. Bizim için, askeri, siyasi ve ekonomik bakımlardan Türkiye'nin tarafsızlığının büyük önemi vardı. Bu tarafsızlık İngiltere, A.B.D. ve Sovyetler Birliği'nin en kısa yoldan, yani Boğazlar'dan ortak bir harekâta girmelerini önlüyordu. Müttefiklerin amacı daha 1939 ilkbaharında, Türkiye'yi Batı ile Doğu arasında bir geçiş köp-

rüsü olarak kullanmak ve Birinci Dünya Savaşı'nda Antant için son derecede tehlikeli olduğu saptanan gediği böylece kapatmaktı. Şurası bir gerçek ki, Amerikan askerî malzemesinin Sovyetler Birliği'ne sağladığı destek, bu malzeme İran Körfezi ve Kafkasya gibi dolambaçlı bir yoldan veya uzun ve tehlikeli olan Kuzey Kutbundan geçmek zorunda kalmayıp da Rusya'ya en hızlı yol olan Çanakkale Boğazı'ndan geçerek varabilseydi, amacına çok daha çabuk varmış olurdu. Müttefik güçlerin diplomatları Türkiye'yi, Almanya ile ilişkilerini kesmek veya en azından askeri malzemenin Boğazlardan nakli iznini vermesini sağlamak için tüm güçlerini kullanıyorlardı. Ama, bir gün Sovyet Büyükelçisi Saracoğlu nezdinde yeni bir girişim yaptığı sırada Türkiye Başbakanı kendisine, alaycı bir tavırla "Atatürk öldüğü zaman Boğazların anahtarını da mezarına götürdü ve o tarihten beri orasını kimse açamadı" dedi.

Alman diplomasisi Türkiye'nin tarafsızlığına bir başka çok önemli yönden de bakıyordu. Koşullar değişince, Türkler'in İngiliz-Alman barış görüşmelerinde aracılık rolünü üstlenmelerini sağlama olasılığı vardı. Bu amaca ulaşılması hiç de olanaksız değildi. Türkler İngiltere'nin müttefiki, Almanya'nın da dostu idiler. Ne İngilizler'in bir felakete uğramaları, ne de Almanya'nın yıkımı Türkler'in yararına olurdu, zira her iki seçenek de Sovyetler Birliği'nin daha da güçlenmesi sonucunu verecek ve Türkiye'yi yeni ve ciddi bir tehlike ile karşı karşıya bırakacaktı. Türkiye'nin amacı güçlü olan, ama hegemonya kurmamış, güven telkin eden, sağlam hukuk ilkelerine dayanan bir Almanya'nın varlığı idi. Türk görüşüne göre, Avrupa'nın ortasında güçlü bir *Reich* bulunması, genişlemeci Rusya'ya karşı doğal bir ağırlık oluşturacak ve Moskova'nın emellerine karşı Türkiye'nin bağımsızlığını dolaylı olarak sağlayacaktı. Ankara, aynı düşünce çerçevesinde, savaşın sonuna doğru, Balkanlar'da ve Akdeniz'de İtalyan emperyalizmine karşı, Türk güvenlik alanında, istikrarlı bir dengenin güvencesi olarak güçlü bir İngiltere'nin bulunmasını istemektedir. Bu nedenle, Türk hükümeti, zamanı geldiğinde, savaşan taraflar arasında akılcı bir uzlaşma sağlamak amacıyla iyi niyetli ara buluculuğunu önerme perspektifiyle çok ilgiliydi. Ancak, bu, askerî durumun, hasımlardan birinin mutlak zafer kazanamaması koşulunun gerçekleşmesine ve mücadelenin sonuç veremeyeceğinin anlaşılmasına bağlıydı ve savaş öncesi statükosuna dönüş, taraflardan birini tatmin etmediği takdirde, herhalde, çözüm Balkanlar ve Yakın Doğu aleyhine değil de Doğu'nun aleyhine olacaktı.

Büyükelçiliğin görüşüne göre, Türkler tarafından ileri sürülen istekler Almanya'nın gerçek çıkarlarına uymaktaydı ve Papen'in diplomatik

girişimleri yönünde ileri adımlar sayılıyordu. Von Papen, böylece yeniden uluslararası alanda boy gösterebileceğini sanıyordu. Bu çabaları desteklemekte yarar olduğu açıktı. Ancak durumun objektif bir şekilde irdelenmesinden sonra, bunun başarı kazanma şansının az olduğu anlaşıldı. Amerika'nın savaşa girmesinden sonra, savaşı bir uzlaşma ile sona erdirmeye olanağı konusunda kötümser olmuştum. Amerikan düşünüş biçimini ve kamuoyunu bilenler için, özellikle Roosevelt'in Hitler ile müzakere masasına oturmasını beklemek olası değildi. Böyle bir şey, çok zorlama ile belki Stalin ile Hitler için düşünülebilirdi; ama nasyonal sosyalizmi kötülüğün timsali olarak gören Devlet Başkanları için mümkün değildi. Hitler'in ve nasyonal sosyalist rejimin iktidarı bırakması esasına dayalı bir uzlaşma da düşünülemezdi. Hitler'in ve partisinin düşünüş şekline, Reich'i ve milyonlarca Almanı ölümden kurtarmak pahasına da olsa böyle bir diğergamlığı beklemek mümkün değildi. Bu nedenle düşünülebilecek tek siyasal seçenek Almanya'nın Sovyetler Birliği ile ayrı bir barış yapmasıydı. Ama bir Alman-Rus uzlaşması, Doğu'da askerî durumun stabilizasyonunu gerektiriyordu. Hitler ve Stalin rakiplerini silahla yok etmek ümidine sarıldıkları sürece görüşmelere bir başlangıç aranması bile mümkün değildi. Stalin ve Hitler arasında, -daha sonra açıklanan- temas kurma girişimlerinin, askerî durum konusunda yapılan farklı değerlendirmeler nedeniyle başarısız kaldığı bir gerçektir. Tabii, Batılıların ve özellikle Roosevelt'in ayrı bir Alman-Rus barışı yapılması korkusu da önemli rol oynadı. Zira Amerika'nın en korktuğu şey, bir Alman-Rus anlaşması sonucunda, kendilerinin barışın meyvelerini toplamaktan mahrum kalması olasılığı idi. Tahran ve Yalta'da yapılan ve Avrupa'nın yarısını Sovyetler'e sunan -ve başka türlü izahı mümkün olmayan- ödünlerin kökeninde bu korku vardır.

1942 yazının sonuna doğru Ankara'da Almanya'nın askerî yönden savaşı kazanamayacağı inancı yerleşmişti. Başbakanın bana düzenli olarak verdiği Moskova'daki Türkiye Büyükelçiliğinin raporları, Ruslar'ın gittikçe artan biçimde özgüven kazandıklarını yansıtıyordu. Cephedeki askerî durum Türkiye'nin siyasal tutumunu tespit açısından çok önemli olduğundan, gerektiğinde ne gibi sonuçlar çıkarılacağı bu dönemde düşünülmeğe başlanmıştı. Türk hükümetinin çabaları sonucunda Moskova ile ilişkiler biraz yumuşamış olmakla birlikte, eskiden olduğu gibi soğuk olmağa devam ediyordu. Türkiye, savaştan galip çıkan Sovyetler Birliği'nin taleplerinde ısrar etmesini ve hatta bunları arttırmasını hesaplamak zorundaydı. Bu nedenle, o zamana kadar, dolaylı olarak Türkiye'nin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü sağlamış olan Almanya'nın ve Alman ordusunun te-

min ettiği korumanın eşdeğerini bulmak lazımdı. Bu çok gerekliydi. Türkiye için, Rusya'nın ittifakını sağlamayı ciddi bir biçimde denemeyi düşünmek için vakit artık çok geçti. İngiltere, Türkiye'yi tarafsızlığını terkederek Alman karşıtı cepheye katılmaya yeniden zorlamak için zamanın uygun olduğunu düşündü. Ama Türkler savaşa askerî ve ekonomik açılardan hazır olmadıkları, bu nedenle İngiliz-Amerikan ittifakına bir yük teşkil edecekleri cevabını verdiler. Bu kuşkusuz doğrudu. Ama Britanyalılar, daha iyi bir yanıt beklemekteydiler ve Türkler'in direnmesini anlayışsız bir diplomasi olarak değerlendirdiklerini saklamadılar. Washington Türkler'e Almanya yere serildikten sonra müdahale etmelerinin kendileri açısından artık bir yarar sağlamayacağını duyurdu.

1943 yılında Kahire'de yapılan bir konferansta, Türk diplomatları Müttefiklere, krom teslimatını durdurarak Almanya ile ekonomik ilişkilerindeki önemli kalemleri azaltma sözünü verdiler; bununla birlikte bu ilişkileri tamamen kesmeyi kabul etmeyeceklerini belirttiler. Ancak, Alman sanayii için çelik imalatında zenginleştirici olarak kullanılan ve savaş malzemesi üretimi için çok gerekli olan krom teslimatı, bir yaşam ya da ölüm-kalım meselesi halini almıştı. Berlin, alınan bu önlemleri düşmanca bir eylem olarak göreceğini kuşkuya yer bırakmayacak bir açıklıkla belirtti.

1942-1943 kışında Büyükelçilikteki çalışma tatmin edici olmaktan çıkmış ve gittikçe zahmetli olmuştu. 1943 Kasımında yeniden Genel Karargâha, Türkiye'ye ekmek yapımında kullanılmak için tahıl gönderilmesinin gerekliliğini anlatmak üzere gitmiştim. Yetersiz bir ürün mevsiminden sonra bazı Türk kentlerinde açlık başgöstermişti. Batılı ülkeler derhal müdahale etmişler ve Türk kamuoyu ile hükümetini, yüzbinlerce ton bedava tahıl sevk ederek etkilemeğe çalışmışlardı. Bizim de bu konuda bir jest yapmamızda yarar olduğunu düşünüyordum. Bir sürü çabadan sonra, İkmal Bakanlığında yaklaşık 50.000 ton tahıl sevk edilmesini sağladım. Bu başarıyı Ribbentrop'a anlattığımda, aklına son derecede saçma bir fikir geldi. Bana, "bu olanaktan propaganda amacı ile yararlanmamız lazım; bu yardımın tahıl olarak değil, üzerine gamalı haç işlenmiş ekmek olarak gönderilmesine karar verdim" dedi. Bu ifadesini başkalarına anlattığımda, kimse bana inanmak istemedi. Ancak bu örnek de Alman Dışişleri Bakanının incelik ve derece ayırımı yapabilme konusunda ün kazanmış olağanüstü noksanını kanıtlamaya yeter.

1943 yılı ilkbaharında partinin ve Ribbentrop hizbinin çabalarıyla görevimden uzaklaştırıldım ve o dönemde hiç bir siyasal önemi bulunmayan

Barselona'ya Başkonsolos tayin edildim. Son görüşmemizde von Papen'e ciddi serzenişlerde bulundum. Sürekli ve tüm uyarılarıma rağmen, Türkiye ile ilgili tutumumuz hakkında açık bir karar alınmasını sağlamayı gerekli görmemişti. Bir yıl dolmadan işler karışacak ve Türkiye ile dostluğumuzun sonuna gelinecekti. Dediğim aynen oldu. 1944 ilkbaharında Türkiye Almanya ile diplomatik ilişkilerini kesti ve 1945 yılı başında, şeklen de olsa, Almanya'ya karşı savaşa bile girdi.

Ankara'dan ayrılmadan önce, yedi yıl dostça işbirliği yaptığım Türk Dışişleri Bakanını veda etmek amacıyla ziyaret ettim. Bana heyecanla teşekkür etti: "Burada tarihi bir görev yaptınız! Siz olmasaydınız ülkemizin savaşa girmesi muhtemelen önlenemezdi. Sorumlu görevler yüklenerek ülkenize daha pek çok yararlı hizmetler vereceğinize eminim" dedi. Ondan çıkmak üzere kapıyı açtığım sırada Bakan beni yanına çağırdı ve "Size son bir arkadaşlık görevi yapmam istiyorum. İspanya'ya giderken Almanya'dan geçmeyin, Hayatınız tehlikede!" dedi. Bakan, ısrarlı sorularım üzerine, nihayet, Berlin'deki Büyükelçisinden aldığı bir telgraftan Ribbentrop'un beni toplama kampına sürülecek kişiler listesine koydurduğunu öğrendiğini belirtti. Ona inanmadım ve bu haber konusundaki kuşkularımı dile getirdim. Ama Bakan uyarısını ısrarla tekrarladı. Kendisine ulaşan bilginin son derecede emin olduğunu ve bir hatayı mümkün görmediğini belirtti.

Buna rağmen Berlin'den geçmeğe karar verdim. Kaiserhof'tan (otel, Ç.N.) Dışişleri Bakanlığı Personel Müdürü olan ve partinin üst kademesine mensup bulunmasına rağmen iyi anlaştığım Herr Schröder'i telefonla aradım. Sesimi duyunca yerinden zıpladı ve bana "telefonu derhal kapatın, bir saat sonra buluşalım" dedi. Bana Mauerstrasse'de bir lokantanın adını verdi. Schröder uyarıyı doğruladı. Ribbentrop bana karşı bir entrika çeviriyordu. "Siz ancak salimen İspanya'ya vardığımız zaman rahat bir nefes alacağım. Umarım ki S.D. (Sicherheit Dienst- Gizli polis Ç.n.) uçağımız Stuttgart'ta durduğu zaman sizi tevkif etmez" dedi. Daha sonra, Nürnberg Savaş Suçluları Mahkemesinde tanık olarak bulunduğum sırada, arşivlerden anladığıma göre, beni uyaranlar tehlikeyi abartmamışlardı.

İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Türk Dış Politikasının İlkeleri

Türkiye'nin akıllıca ve özenle oluşturduğu güvenlik sistemi, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve Almanya'nın yenilmesi ile çöktü. 1921 yılında Rusya ile akdedilen ve çok güçlü komşusuna karşı Türkiye'nin kuzey doğu sınırını koruyan anlaşma 1945 Mayıs ayında feshedildi. Balkan

Antantı dağılmış, Balkanlar'daki denge tamamen bozulmuştu. Arnavutluk'un işgaline kadar olan dönemde Balkan milletlerinin amacı Balkanlar'a hiç bir büyük devletin yerleşmemesini sağlamak iken, iki büyük ve rakip grup İkinci Dünya Savaşı sonunda bölgeye yerleşmiş ve düşmanlıklarını gizlemeyecek biçimde karşı karşıya gelmişlerdi. Yakın Doğu'daki durum da farklı değildi; Akdenizde de eski denge bozulmuştu.

Böylece, siyaset dünyasının geçirdiği bu toptan değişiklik sonucunda, Türkiye, Sovyetler Birliği ile Anglo-Sakson dünyasının güvenlik sistemleri arasına sıkışıp kalmıştı. Rusya'dan bakıldığında, Küçük Asya Karadeniz ile Akdeniz arasına demir atmış bir uçak gemisi gibidir; buradan hareket edecek uçaklar bir saatlik bir yoldan sonra Hazer Denizine, özellikle Bakü petrol üretim alanına kadar Güney Rusya'nın sanayi merkezlerine varabilirler. Bu nedenle, Ruslar'ın, kendilerine Boğazlar'da stratejik destek üsleri verilmesi ile Kars ve Ardahan'ın Rusya'ya bırakılması isteklerini olduğu gibi, Türkiye'nin dış politikasını Ankara-Moskova eksenine göre yönlendirmesini istemelerini de anlamak mümkündür. Zira, Türk topraklarından hareketle Avrupa'daki en önemli sanayi bölgelerine yönelik olası bir tehdit karşısında Moskova'ya güvence verebilecek olan tek şey Türkiye'nin Sovyet blokuna yaklaşmasıydı. Ama, Moskova'nın emri altına girecek bir Türkiye, Amerikan ve İngiliz çıkarları yönünden ciddi bir tehlike oluşturacaktı.

Böylece, İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda ortaya çıkan durum, Türkiye'yi ve özellikle Anadolu merkezini zor durumda bırakmıştı. Sovyet güvenlik alanı ile Anglo-Sakson topluluğunun sınırında yer alan Türkiye, hiç kuşkusuz, önceki siyasetine uygun olarak, yine dört bir yanını emniyete almayı ve kendini rakip güç topluluklarının dışında tutmayı tercih ederdi. Sovyetler Birliği buna engel olmuştur. Kremlin, 1945 yılından itibaren, hiç bir yalıtım anlamaya yer vermeyecek şekilde, Türkiye ile tekrar eski dostâne ilişkilerin tesisininin, gayet iyi bilinen Rus taleplerinin kabul edilmesiyle ancak mümkün olacağını ifade etmişti. Bu taleplerin kabulü, Türk bağımsızlığının sona ermesi anlamına gelecekti. Dolayısı ile, sonuçta, Batı gücüne dayanmaktan başka çıkar yol yoktu.

Bu nedenle Türkiye ısrarla, özellikle Moskova'nın 1946 yılında Boğazlar Anlaşmasını feshetmesinden sonra, kendisini Washington'a ve Londra'ya götürülen yolu aradı. Batı, savaş sonrasında sorunları diplomatik notalar vererek ve konferanslar düzenlemek yoluyla çözümleme olanağının bulunmadığını anlayınca, Türkiye Sovyet İmparatorluğuna karşı kurulmakta olan batı güvenlik sistemi dışında bırakılmamak için her şeyi yapmak

zorunda kaldı. Türkiye'nin bir Akdeniz paktı yoluyla ya da Atlantik paktına girmek suretiyle bu sistem içine alınmasının Türkiye için farkı yoktu. Türkiye'nin son derecede gerçekçi olan siyaset adamları için önemli olan, gerektiğinde, güvenlik anlaşmaları vasıtasıyla Birleşik Devletler'den ve Batı dünyasının başka ülkelerinden askerî yeterlik ve silah sağlayabilmektir. Ülke böylece Sovyetler Birliği'nin olağanüstü silahlanmasına karşı arkasını korumuş olacaktı.

Olayların gelişmesi sonucunda Sovyetler Birliği'nin Balkanlar'da İstanbul'un (Metinde *Constantinople*, Ç.N.) ve Boğazlar'ın eşiğine kadar ilerlemiş bulunması nedeniyle böyle bir koruma daha da gerekli olmuştu. Kuzey batıdaki yaşamsal sınır ile stratejik Boğazlar eğitisi, doğrudan Sovyet tehdidi altındaydı. Son yüzyılda Türk İmparatorluğu'na karşı yapılan tüm saldırılar Balkanlar'dan gelmişti. Sınırın öbür yanında, Sovyet blokuna dahil olarak, kendini eskiye oranla daha tehlikeli hale getirmiş olan Bulgaristan pusuda bekliyordu. Bu ülkenin iddialı planları, Türkiye, Yunanistan ve Romanya arasındaki Balkan Antantı vasıtasıyla eskiden özenle denetim altına alınmıştı. Şimdi, günün birinde, Bulgaristan'ın, savaşı izleyen ilk yıllarda, Kuzey Yunanistan sınırında yaşandığı gibi, Türkiye'nin kararlılığını ve direniş gücünü ölçmek için, Kremlin tarafından maddi ve manevi destek verilerek ileri sürülmesi, şaşırtıcı değil, Sovyetlerin saldırı yöntemlerinin çizgisine tam anlamıyla uygun olurdu. Ankara'nın da çok iyi bildiği gibi, ister komünist, ister kralcı, ister demokrasi yanlısı olsunlar, Bulgar devlet adamları bir noktada ittifak ederler: hepsi Ayasofya'nın tepesinde bir gün Bulgar bayrağının dalgalandığını görmeyi düşlerler.

1947 Nisan'ında Truman, Türkiye'yi ve Yunanistan'ı, en fazla tehdit altında bulunan ülkeleri koruma planı içine alınca, Ankara, haklı olarak bunu büyük bir diplomatik başarı olarak gördü; Moskova için ise bu ciddi bir başarısızlıktı. Türkiye'nin rakip gruplar arasındaki kilit yeri nedeniyle, Sovyet diplomasisinin tepkisini anlamak mümkündü. Kremlin'in Meksika'ya, Türkiye'nin Birleşik Devletlerden sağladığı cinsten bir yardımı vermeyi başardığını düşünürseniz, son gelişmenin Moskova üzerindeki etkisini anlayabilirsiniz. Nisan 1947 tarihli Truman doktrinine ve daha sonra Birleşik Devletler Dışişleri Bakanı Acheson'un, Birleşik Devletlerin Güney Balkanlar'ın ve Yakın Doğu'nun, özellikle Yunanistan'ın, Türkiye'nin ve İran'ın güvenliği ile ilgilendiği ve bu ülkelerin korunması ile ileride de ilgileneceği güvencesini vermesine büyük önem atfedildi. Türkiye ve diğer ülkeler, bu değerli maddi destekten memnun oldular ama, bu politikaya, sözleşmeye dayalı zorunlu yaptırım gücünden yoksun, tek taraflı bir irade

beyanı olmaktan daha fazla bir değer vermediler. Türkler ve komşuları, Avrupa'nın kuzeyindeki İskandinav kanadının, Sovyet stratejisi ve silahlanması açısından daha önemli olan ve üç kıtanın birleşme noktasından çok daha fazla tehdit altında bulunan güney kanadına oranla neden her zaman daha iyi muamele gördüğünü hiç bir zaman anlamadılar. Bu bölgedeki ciddi anlaşmazlık tehlikesi İsrail ve Arap ülkeleri arasında belirtileri görülmeye başlanan ve çok yapay biçimde gizlenmeğe çalışılan uzlaşmazlığın doğurduğu gergin hava nedeniyle daha da artmıştı. Türk siyasetçilerinin amacı, doğudan gelecek bir saldırıya karşı Yakın Doğu ülkeleri ile olanaklar ölçüsünde Birleşik Devletleri, Büyük Britanya'yı ve Fransa'yı bir araya getiren bir pakt çerçevesinde anlaşmaya dayalı kesin güvenceler sağlamaktı. Türkiye'nin ve Yunanistan'ın N.A.T.O'ya girmesi bu isteklerin bir bölümünü tatmin ediyor, ancak Yakın Doğu'da önem verilen somut vaatler içermiyordu.

Von Papen Türkiye'de

Bu bölümün sonunda, Von Papen'in Türkiye'deki faaliyetine kısaca dönmek istiyorum. Adı geçenin Büyükelçi olarak atanması büyük güçlüklerden sonra sağlanabildi. Adaylığı ilk kez 1938 yılı başında, Avusturya'nın ilhakı onu Şubat ayında görevinden ettiği zaman ve Von Papen çeşitli nedenlerle, özellikle kişisel güvenliği açısından bir dış göreve atanmak istediği dönemde sunulmuştu. Kendisi bidayette Ankara ile ilgilenmiyor, Paris'i bekliyordu. Ama Alman Dışişleri Bakanlığı (*Auswaertiges Amt*) Paris Büyükelçisi Kont Welczek'in sükunetini, güvenilirliğini ve deneyimini, hiç kuşkusuz dengesiz, her zaman güven vermeyen ve çok tartışmalı bir Von Papen ile değiştirme eğiliminde değildi. Kont Welczek, arkadaşı Von Papen'in, Paris'teki görevinden vazgeçmesi yolundaki telkinlerini kabul etmedi. Papen ise, personel müdürüne, Welczek'in bir başka Büyükelçiliğe atanma fikrine karşı olmadığını söylemişti. Böyle bir durum gerçekleşirse, Von Papen Paris ile ilgilendiğini bildirmişti.

Bu konu o dönemde bir görev nedeniyle Berlin'de, Dışişleri Bakanlığında bulunan Kont Welczek'e sorulunca, adı geçen çok şaşırıp ve kızgınlığını Von Papen'e şu sözlerle yanıttı: "Ama, Franz böyle bir şeyi bana nasıl yapabildin?" Bu durumda, Büyükelçi Von Keller de emekliye ayrılacağından, geriye Ankara seçeneği kalıyordu. Alman Dışişleri Bakanlığını hayrete düşüren husus, Ankara'nın Von Papen'i Büyükelçi olarak kabul etme konusunda olumlu bir eğilime sahip bulunmamasıydı. Kemal Atatürk o tarihte daha hayattaydı. Ağır hastalığı nedeniyle çalışmıyordu; ancak atama

konularında devre dışında bırakılmak da istemiyordu. Almanların niyeti kendisine duyurulunca Türk Cumhurbaşkanı hayır işareti yaptı. Papen'i Birinci Dünya Savaşı döneminden tanıyordu; adı geçen o tarihte Falkenhayn'ın karargâh kumandanıydı. Atatürk'ün kendisinden hoşlanmamasının nedeni, Falkenhayn ile arasındaki kötü ilişkileri miydi? Ya da Papen'in kişiliği ile mi alakalıydı? Bu hiç bir zaman bilinemedi. Hiç kuşkusuz, Von Papen'in kişiliği Atatürk'e pek uymuyordu. Çok farklı kişiliklere sahiptiler. Atatürk, Birinci Dünya Savaşı'nda Alman askerî danışmanı olan ve arasındaki pek çok ihtilafa rağmen dostça sempati duyduğu Liman von Sanders gibi asker, doğrucu, yalın, gösterişsiz kişilerden hoşlanırdı. Papen'in kaygan, şatafatlı davranışları, diplomatik dalavereleri onunla tam bir karşıtlık sergiliyordu. Türkler Berlin'e, bu görev için bir başka kimseyi tercih edeceklerini duyurdular. Bu cevap, Von Papen'i yeniden diplomatik hizmete almak istemeyen Ribbentrop'un da hoşuna gitmeyecek cinsten değildi; zira Ribbentrop, Hitler ile doğrudan teması bulunan Papen'in kendi politikasını uygulama olasılığından, sadece Türkiye'deki görevi ile yetinmeyecek bulunmasından ve bu nedenle kontrolü zor bir ast olmasından çekiniyordu. Bu nedenle Büyükelçi Von Keller meslek hayatının son gününe kadar Ankara'da kaldı ve Berlin, bana bir süre Büyükelçilik işlerini yürütmekle görevlendirileceğimi duyurdu. Türkler buna fazla şaşırmadılar. Hem Dışişleri Bakanlığı, hem de kordiplomatik daha önce de, Büyükelçilik işlerinin yürütülmesinden bilfiil benim sorumlu bulunduğumu biliyordu. Genç yaşma rağmen, Büyükelçi atanmamın bir sürpriz olmayaacağı izlenimini edindim. Macar elçisi Mariassy, Romen elçisi Telemaque ve başka diplomatlar bu olasılıktan açıkça söz ediyorlardı. Türk ekonomisinin temsilcileri böyle bir tayinden memnun olacaklarını hissettiriyorlardı; dışsattımları yönünden, çalışmalarımın Alman pazarında kendilerine yarar sağlayacağını düşünüyorlardı. Bu övgüler ve genç yaşında önemli bir büyükelçiliğe atanmamla ilgili, parlak perspektif, beni makul beklentilerden uzaklaştırmamıştı. Aslında, doğulu olmaları nedeniyle kendilerine yönelik jestlere düşkün ve alıngan olan Türkler'in, dünyaca tanınmış bir büyük ismi yeğleyeceklerini, ayrıca bugüne kadar Berlin'in, özellikle Osmanlı döneminde, onları bu konuda epey şımarttığını biliyordum. Büyükelçi Baron von Marschall, Von Kühlmann, Nadolny ve sabık Dışişleri Bakanı Von Rosenberg gibi şahsiyetlerin Büyükelçi olarak atanmaları Türkler'in gururunu okşamış ve kendilerine eski müttefikleri ve silah arkadaşları tarafından her zaman büyük devlet muamelesi yapıldığı hissini vermişti.

Berlin'e yaptığım bir ziyarette, arkadaşlarına ve eski meslektaşlarına Von Papen hakkındaki izlenimlerini sordum. Büyükelçi Ritter soruma şu cevabı verdi: "Esas itibariyle bir amatördür, ama yetenekli bir amatör". Dostum olan yakın danışmanı Rüter ise şu iç karartıcı sözlerle beni uyardı: "Biliyor musunuz aziz dostum Kroll, Papen'in ilk çalışma arkadaşlarından büyük bölümü, şu son yıllarda öldürüldü".

Ankara'ya dönüşümden bir kaç gün sonra Von Papen için agreman isteme talimatını aldım. Yirmi dört saat sonra Türk Hükümetinin onayını Berlin'e bildirdim. Von Papen Ankara'ya 1939 Nisan ayında geldi. Kendisini karşılamak üzere Büyükelçiliğin kurmay kadrosu ve Ankara'da yaşamakta bulunan Almanlar ile gara gittim. Yeni Büyükelçi trenden indi, daha doğrusu yumuşak ve sportif bir biçimde basamaktan atladı; sporun ve açık havanın etkisiyle taze ve pembe bir renk almış bulunan yüzünde, çekici ve hafifçe alaycı bir gülümseme vardı. Büyükelçiliğe gelişimizden hemen sonra ciddi bir iş görüşmesi yapmak amacıyla bir araya geldik.

Papen'e genel durum ile özellikle Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile yürütmekte bulunduğu müzakereler hakkında bilgi verdim. Papen, yaptığı görüşmelerde muhababını dikkat ve ilgi ile dinlediği izlenimini vermeyi biliyordu. Hafif sağırılığı nedeniyle bir elini sıkça kulağına götürüyor, bu da dikkatle dinlediği izlenimini güçlendiriyordu. Fethetmek istediği konularımı kollarını geniş bir şekilde açarak ve yüzünde o meşhur Von Papen tebessümü ile karşılardı. Bu doğal ve dostane karşılamaya pek az insan direnebilirdi.

Sunuşumdan hemen sonra, Papen, Türkiye'deki çalışmalarım konusunda övücü bazı sözler söyledi ve benimle yakın bir şekilde ve güven içinde çalışma arzusunu beyan etti. Ben hemen meselenin esasına girdim. Büyükelçinin daimi temsilcisi (*Kançılara şefi demek istiyor, Ç.N.*) olarak, tüm yazışmaları ve postayı, giden tüm telgrafları ve yazışmaları görmem gerektiğini ve Büyükelçinin tüm önemli siyasal temaslarından, henüz bir mesaj haline gelecek durumda olmasalar bile, haberdar edilmemin usulden olduğunu söyledim. Bu durumu başlangıçta tüm açıklığı ile ortaya atmak istiyordum; zira, bana Büyükelçinin Viyana'da tamamen farklı bir çalışma yöntemini yeğlediğini söylemişlerdi. Ankara'da da bu usulü uygulayacak ise, Dışişleri Bakanlığından bir başka göreve atanmamı isteyecektim. Papen'e bu samimi sözlerimde, karşılıklı ilişkilerde, ilk günden itibaren tüm ikircilliği ve yanlış anlamaları içtenlikle önleme arzusunun yattığını anlattım. Zira insan arkasını sağlam tutar ve kendini karşılıklı güvenle bağlı

hissederse, bütün enerjisini ve düşüncelerini ortak çalışmaya verebilir, kendini tümüyle görevine hasredebilirdi.

Papen'in böyle bir konuşmayı beklemediğini kolayca anladım. Nihayet, rahatsızlık veren bir sessizlikten sonra, söylediklerimi çok iyi anladığımı belirtti. Yazdıracağı tüm raporları ve telgrafları müstereken imza etmemiz için Sekreterine gerekli talimatı verecekti.

Bir kaç olay ve görüş farkı dışında işbirliğimiz başlangıçta çok iyi idi. Her ikimiz de Türkiye'nin rakip tarafa kaymasının önlenmesindeki önemin bilincindeydik ve böyle bir olasılığı engellemek için tüm enerjimizle çalıştık. Her ikimiz de nasyonal sosyalizme karşıydık, Hitler'in ve özellikle partinin dış ilişkiler bölümünün şefi Bohle'nin yöntemlerini nefretle izleyip, endişe duymamız, Ribbentrop'un dış politika konusundaki tehlikeli cehaletinden ülkemizin geleceği bakımından endişelenmemiz, yakın işbirliğimizin zamanla dostane ilişki haline dönüşmesini güçlü bir biçimde teşvik ediyordu. Her ikimizin de Katolik inanca sahip bulunması, bir çok düşüncemizin yakınlaşmasına katkı sağlamaktaydı. Ankara'da, Papen'den, Viyana'da uyguladığı ve Büyükelçiliğin alışmadığı cinsten bir özel siyaset yürütme konusunda yakınlabileceğim bir olay olmadı. Papen, benimle, hemen her gün, siyasi çizgimiz ve Berlin'e sunduğumuz telkin ve öneriler konusunda konuşuyordu. Dışişleri Bakanı ile yaptığı önemli görüşmelere, hele, sonradan Dışişleri Bakanı olan ve o da işitme güclüğü çeken Hariciye Genel Sekreteri Numan'ın (*Menemencioğlu, Ç.N.*) söylediklerinin bir kaç kez tamamen tersini algıladıktan sonra, beni de birlikte götürdü. Ankara'daki diplomatik çevrelerde Alman kolonisinde ve hatta Alman Dışişleri Bakanlığında, daha önce duyulan büyük endişelere rağmen, Papen ve Kroll'un "iyi anlaşmaları" izlenimi doğmuştu. Bunda şaşılacak bir şey yoktu ve ilk yıllar açısından bakılırsa, bu izlenim tamamen doğrudu. 18 Haziran 1941 tarihinde Alman-Türk Dostluk Paktının akdinden sonra, Von Papen, Büyükelçiliğin tüm mensuplarının önünde yaptığı konuşmada bu önemli Anlaşmaya katkım konusunda bana açıkça ve sıcak bir şekilde teşekkür etti.

Aramızda yavaş yavaş duyarlılık yaratmaya başlayan güçlüklerimizin kaynağı, Türkiye politikamız konusundaki görüş ayrılığımız değildi; bunun nedeni, Papen'in "Führer'in" yakın çevresine mensup bir kişi olmasından doğan karmaşıklıktan kaynaklanmaktaydı. Papen, Hitler'in iktidara gelmesi sırasında, onun Hindenburg'a kabul edilebilir bir kişi olarak sunulması kararında etkileyici rol alan kişi olarak tanınmaktaydı. Avusturya'nın ilhaki konusunda uygulanan yöntem, muhakkak surette onun tercih ettiği bir yol

olmamakla beraber, bu siyasal adımın atılmasındaki ve onun sonucunda oluşan Büyük Almanya Devleti (*Reich'm*) kurulmasındaki başarının bir bölümü için kendine pay çıkarıyordu. Stalin ile yapılan anlaşma fikrinin de kendisinden çıktığı ve bu işin iplerini çekenin Von Papen olduğu yolunda kulislere ve geniş çevrelere yayılmış kaniyi yalanlamak için hiç bir şey yapmıyordu. Bu düşüncenin Türkler'in gözünde bize zarar verebileceğini kendisine söylediğimde, görüşümün ardında yatan mantığı reddetmiyor, ancak bu söylentiyi yalanlamak için adım da atmıyordu. Askerî zaferler kazanıldııkça, Hitler'e kişisel bir uslupla yazılmış telgraflarla en ateşli tebrik mesajlarını göndermeden edemiyordu. 1942 Şubat ayında Hitler bir suikastten kurtulduğunda, kendisine çok dostane bir tebrik mesajı yolladığını herkese duyurdu.

Bununla birlikte, Papen, o dönemde bir dünya görüşü olarak nasyonal sosyalizmi hiç kuşkusuz reddediyordu. Savaşın, bir uzlaşma ile, gecikmeden, hemen, bugün sona ermesini istemekteydi. Sonunda kendi kendisi ile uzlaşmazlığa düştü ve bu duygu sürekli olarak ağırlaştı. Katolik inancı nedeniyle hem hakiki bir Hristiyan, hem de sadık bir nasyonal sosyalist olamayacağını iyi biliyor, olmak da istemiyordu. Bu çelişkili tutumu nedeniyle, kimsenin, ne partinin, ne de geçmişte Hitler ile samimi ilişkisi nedeniyle onu reddeden nasyonal sosyalist rejim karşıtlarının ona güveni kalmıştı. Amiri Dışişleri Bakanı Von Ribbentrop ile ilişkileri de tutarsızdı. Papen özel konuşmalarında, Ribbentrop'un karakter eksiklikleri, entelektüel ve politik yetersizlikleri ve kınamayı gerektiren davranışları hakkında en ağır eleştirileri yapmakla birlikte, onunla sürekli olarak kişisel yazışma halindeydi.

İlk haftalardan başlayarak, çalışma yöntemimizin ve diplomatik taktikimizin temelden farklı ve Büyükelçi Ritter'in, Papen'in yetenekleri hakkındaki değerlendirmesinin maalesef tamamen doğru olduğunu gözlemledim. Papen'i kulaktan dolma bilgilerle ya da basından tanıyan bizler, gerçek Papen ile halkın Papen konusundaki imgesinin farklı olduğunu görünce şaşırдық. Herkesçe bilinen sevimliliği, sosyete adamı olarak rahatlığı ve dış görünüşündeki zerafet ondan beklenene uyuyordu. Almanya'da onun etkileyici bir konuşmacı olduğu da söyleniyordu. Ama, herşeyden önce, eleştirel bir yapıya sahip dinleyiciler, belagatinin üstün niteliklerini kabul etseler bile, konuşmasının içeriğinin öğelerini bir araya getirme konusunda güçlük çekiyorlardı. Papen, halkın gözünde, hem "usta casus", hem sivrilmiş diplomat, hem nazik bir kavalye ve güzel kadınlardan hoşlanan adam, hem kendini beğenmiş erkeklere mahsus "Herrenclub" (*Almanya'da sadece*

erkeklerin üye olduğu kulüp Ç.N.) mensubu, hem becerikli politikacı, hem de utanma-sıkılma tanımayan entrikacı, velhasıl bin renkli parlak bir imgeye sahip olan ve o zamana kadar pek çok kişiyi teshir etmiş olan biriydi. Dünya basınının sansasyonel dedikoduları ile magazin haberlerinde ona pek çok marifet atfedilmişti. Bunların başında, Birinci Dünya Savaşı'nda Washington'da askerî ataşe iken sözde havaya uçurduğu, Amerikalılara ait Black Tom cephaneliği öyküsü ve Hitler'in iktidara getirilmesi olayı geliyordu. Kimilerine göre Hitler'in sadık bir müridi idi; başkalarına göre, 30 Haziran 1934 tarihinde, Heydrich ve Himmler'in ölüm komandolarından son anda kurtulan, hayatına mal olabilecek "tarihi" Marburg nutkunda nasyonal sosyalizmi cesaretle eleştiren kimseydi. Reich'in Başbakanı ve daha sonra Başbakan Yardımcısı olduğu dönemde sabık yakın çalışma arkadaşları Bose ve Jung'un amirleri için öldükleri, kendisinin ise Hindenburg'un veya Hitler'in koruması sayesinde kurtulduğu, Viyana'daki en yakın çalışma arkadaşı olan, kızının nişanlısı Baron von Ketteler'in S.S. tarafından Avusturya'nın ilhak edildiği gün öldürüldüğü ve cesedinin Tuna nehrine atıldığı öyküleri anlatlıyordu. Bütün bu olaylardan hemen bir kaç gün sonra ise, açıkça izlenen ve ölüm tehdidi altında olan bu adamın, yeniden Führer'inin emri altına girdiği şaşkınlıkla gözlemleniyordu.

Gerçeğe sadık kalmak için şurasını belirtmeliyim ki, bilfiil diplomatik meslekte hiç bulunmamış olan Papan, en yüksek düzeyde diplomatik (*know-how'a*) ustalığa sahipti. İnsanlarla temasında muhataplarını çok etkileyen ve arkadaş kazanmasını bilen hoş ve gönül alıcı bir tavır vardı. Fransızca ve İngilizce dillerindeki rahatlığı doğaçlama ile yapılan yemek konuşmalarında da işini kolaylaştırıyordu. Hiçbir zaman sıkıcı değildi ve salon toplantılarının aranan bir davetlisiydi. Ama, işbirliği yaptığımız uzun yıllar boyunca, onda eski bir Reich Başbakanından haklı olarak beklenen metodlu ve düzenli siyasal kavramların varlığını boşuna aradım. 1939-1943 arasında geçirme durumunda kaldığımız ve çoğu kez Türkiye'nin düşmanlarımız yanında savaşa girmesi sonucunu verebilecek sayısız krizde, çoğu kez inisiyatif bana bırakıyordu; ama, bütün telkinleri de teşekkürle kabul ediyordu.

Papan ile ilişkilerim, parti ile aramdaki ilişkilerin daha da gerginleştiği ve Ribbentrop'un Berlin'de onun da kişisel durumuna zarar vermeğe başladığı izlenimini edindiği andan itibaren soğumağa başladı. Başlangıçta sürekli olarak kendisine ulaşan ve partinin Türkiye'deki grup şefinden ve partinin üst kademe elemanlarından gelen ve artan bir şekilde çoğalan şikayetlere karşı beni korumağa çalıştı. Ama tepkileri ve lehimdeki girişim-

leri zamanla azaldı ve zayıfladı; nihayet, partiye benim Ankara'da kalmamla ilgilenmediğini hissettirdi.

1943'te Ankara'da Ribbentrop'un kızkardeşi ve kayın biraderinin yabancı diplomatlarla hizmete ait gizli meseleleri konuşmakla kalmadıklarını, benim kordiplomatikteki ve Türkler nezdindeki konumumu gerçek dışı iddialarla baltalamak için tüm çabaları harcadıklarını gözlemleme olanağını buldum. Durumu Papen'e bildirdim ve buna bir son verilmesini istedim. Papen kaçamak yollar aradı. Ribbentrop ve onun kavmi konusunda ne düşündüğünü biliyordum; ama Frau Jenke, ne de olsa Dışişleri Bakanının kızkardeşiydi ve onun kaprislerini ve entrikalarını idare etmem gerekmekteydi. "Şu son yıllarda Naziler'den neler çektiğimi bir düşünün. En yakın arkadaşlarımı ve meslektaşlarımı kurşuna dizdiler ve suda boğdular ve ben görevimde kalmağa devam ettim" dedi. Sözünü kestim ve "Sayın Büyükelçi, sizinle son derecede açık bir şekilde konuşmama müsaade edin. Dürüst olan herkes bu tutumunuz nedeniyle sizi eleştiriyor" dedim. Bu sözlerim üzerine Papen, kamçı yemiş gibi sinirli bir şekilde koltuğundan kalktı, bürosunda aşağı yukarı yürüdü ve nihayet bana solgun bir yüzle "Kolay değil. Size tek bir şey söyleyebilirim. Reich'ın ölmüş başkanına (Hindenburg'a) ettiğim yeminle kendimi hala bağlı hissediyorum" dedi. Yüzündeki ifade, von Papen'i o günden itibaren düşmanlarım arasında sayabileceğimi bana göstermekteydi. O tarihten sonra, partinin ve Ribbentrop'un isteği doğrultusunda çaba harcadı; benim Ankara'dan ayrılmamı ve Barselona Başkonsolosluğunda kızağa çekilmemi sağlayıncaya kadar da rahat etmedi. 1943 Nisan ayında Papen Berlin'deyken yedi yıldan fazla bir zamandır görev yaptığım Ankara'yı üç gün içinde terketme emrini aldım. Kendimi olağan diplomatik usullere uyma zorunda hissettiğim yanıtını verdim. Bunun üzerine Papen'den, onun dönüşünü beklemem gerekmediği yolunda bir telgraf aldım. Ne Ribbentrop'un emirlerini, ne de Büyükelçinin tavsiyelerini dinledim ve Papen'in dönmesini bekledim. İstanbul'da uçaktan inerken gözleri bana takılınca, orada bulunmamın yarattığı tatsız izlenimi yüzünde görmek mümkündü. Kente gitmek için otomobiline binerken yolda kendisine tarizde bulunacağımı tahmin ediyordu. Bu nedenle deniz ataşesi Amiral Marwitz'in de otomobile binmesini istedi. Ama bu da benim düşündüklerimi kendisine söylememe engel olmadı; bana verdiği cevapta bin dereden su getirerek geri çağırılmam konusundaki sorumluluğunu inkâr etti.

Çok değerli bir meslektaş olarak beğendiğimiz Büyükelçiliğin basın ataşesi Seiler, İstanbul'da yayımlanan Türkiye Postası "*Türkische Post*" adlı

Almanca gazetede yayımlanmak üzere hazırlanan, yedi yıllık çalışmalarımı objektif bir biçimde anlatan bir makale taslağını Büyükelçiye sunduğunda, bunun dörte üçünü çizdi ve geri kalanının da dört hafta sonra yayımlanmasına izin verdi.

Bununla birlikte, Türkiye'deki arkadaşlarımın bana daha sonra bildirdiklerine göre, Papan, ayrılışımdan kısa süre sonra özel bir konuşmada, benim Ankara'dan ayrılmama izin vermesinin ağır bir hata olduğunu söylemiş. Kısa zaman içinde, parti ve Ribbentrop kavmi karşısında tek başına kaldığını ve yüreğindeki kimseye söyleyecek durumda olmadığını, özellikle siyasi çalışmaları için destek veya teşvik görmediğini farketmiş.

Bir kaç ay sonra -ben Barselona'daydım ve Ribbentrop'un kini beni orada da izliyordu- Papan bana, geç kalmış bir teşekkür olarak, çok samimi bir ithaf ile imzaladığı fotoğrafını gönderdi. Yaklaşan ulusal felaket nedeniyle kişisel görüş farklılıklarımızı unuttuk ve genel durum hakkında yeniden mektuplaştık. Ülkemizin geleceği hakkında olduğu gibi, kendi geleceğimiz konusundaki kötümserliğimize rağmen, 1943 ve 1944'te, birbirimizi bir daha hangi olağanüstü koşullarda göreceğimizi tahmin edemedik. Bu da 1946 yılının Paskalya yortusunun Cuma gününde, Nürnberg'de savaş suçları tutukevinde gerçekleşecekti.

HANS KROLL'UN ANILARINDA TÜRKİYE'Yİ İLGİLENDİREN BAŞKA BÖLÜMLERİN ÖZETİ

Belgrad Büyükelçiliği

Hans Kroll 1953 yılında Belgrad'a Federal Almanyan Büyükelçisi olarak atanır ve 4 Şubat 1953 tarihinde göreve başlar. Yugoslav Cumhurbaşkanı Büyükelçi Hans Kroll'u 12 Şubat 1953 tarihinde kabul eder. Mareşal Tito hafif Avusturya aksanı ile Almanca olarak yaptığı konuşmasında Yugoslavya'nın Balkanlar'da barış ve Balkan ülkeleri arasındaki işbirliğine verdiği önemi vurgular:

Tito bana " Federal (Alman) Hükümetinin, Balkan politikası hakkında ne düşündüğünü söyleyebilir misiniz? Tahmin edebileceğiniz gibi, geçmişteki trajik güçlüklerden sonra Yugoslavya için Balkanlar'ın birinci derecede önemi var" dedi. Başkan bu soru ile ilk temasımızda siyasal görüş değiş tokuşuna girerek ilişkilerimizin temel meselelerinden birine değinmiş oluyordu. Belgrad'a hareketimden önce Dışişleri Bakanlığından genel siyaset

konularında talimat alamamıştım. Bonn, Almanya Anlaşması (Deutschland Vertrag) ve Avrupa Savunma Birliği konularıyla çok meşguldü ...Diplomatik hizmete dönmemden itibaren kesin talimatım olmadan, kendi kaynaklarıma dayanarak, Almanya'nın siyasetinin temel sorunları hakkında Avrupa'nın en önemli siyaset adamlarından birine, görevli olduğum ülkede ilk kez görüş bildirecektim. Bu benim yaşadığım en son örnek de değildi. Zamanla ve zorunluluk karşısında kendi talimatımı kendim saptar duruma geldim...

Tito'ya şunları söyledim: "Sayın Cumhurbaşkanı, Almanya'nın gelecekteki Balkan politikası hakkında ard düşüncem olmadan şu hususları belirtmek isterim. Yeni Almanya artık büyük bir ülke değildir. Eski zamanlardan farklı olarak, Balkanlarda özel siyasal çıkarlarımız yok. Artık ekonomik ve kültürel amaçlarımız ön plana çıktı. Ama uzun yıllara dayanan deneyimlerim, Balkanlar'da ekonomik politikanın uzun vadeli krediler verilmesine dayalı, uzun vadeli bir politikamız bulunacağını göstermektedir. Aynı şey kültürel projelerimiz açısından da söylenebilir. Bu, aynı zamanda eskiden çok büyük karışıklıklara sahne olan bu bölgede barışın yerleşmesini istediğimiz anlamına gelir. Zira ne Alman yönetimleri, ne de özel sektöre mensup iş adamları ve sanayiciler Balkanlar'da yeni çatışmaların patlak vermesi riskini taşımak istemezler." Sözlerime devam ettim: "Yugoslavya, Romanya, Bulgaristan ve Yunanistan'dan oluşan dört Balkan ülkesi, aynı siyasal ve askerî güce sahip ülkeler. Bunlardan ikisi, saldırmak için ittifak yaparsa, geri kalan ikisi kendilerini savunmak, böylece dengeyi sağlamak ve çatışmanın başlamasını önlemek için birleşeceklerdir. Bir büyük güç sahneye girip, bölgenin doğal dengesini bozarsa, durum gerçekten tehlikeli olacaktır. Yirminci yüzyılın ilk yarısının ve ondozuncu yüzyılın son yarısının olayları bunu kanıtlamaktadır. Biz Balkanlar'da barışın bozulmasını kendi çıkarlarımıza bakımından da istediğimiz için, herhangi bir yabancı gücün bu bölgeye yerleşmesini ve barışçı gelişmeleri ve yerine oturmuş durumu bozmasını istemeyiz"...

Bu arada Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye arasında Üçlü Balkan Paktı akdi hazırlıkları son aşamasına gelmişti.

"Yugoslav Hariciye Müsteşarı Bebler, ben ona sormadan, Üçlü Pakt hakkında ilgi çekici bilgiler verdi. Pakt, bir dostluk anlaşmasından biraz daha güçlü, ama Atlantik Paktı biçimindeki bir antlaşmadan biraz daha zayıf olacaktı. Askerî işbirliği için genel görüşmeler birkaç gün içinde başlayacaktı. Bu konuda Türkiye ve Yunanistan bazı çekinceler ileri sürmüşler-

di; zira Yugoslavya ile yapacakları antlaşmanın, Atlantik Paktı ile ilgili vecibelerine ters düşmemesini istiyorlardı. Öngörülen resmi programa göre Antlaşma 23 Şubat 1953 tarihinde Atina'da parafe edilecek, sonra Ankara'da imzalanacak, onay belgeleri Belgrad'da teati edilecekti. Böylece üç ülkenin prestiji korunmuş oluyordu.....

Üçlü Antlaşma 28 Şubat 1953 tarihinde Ankara'da imzalandı. Antlaşmanın metni, en azından yayımlanan metin beklenene uygundu. Bu bir dostluk, işbirliği, danışma ve askerî işbirliği antlaşmasıydı. Antlaşmanın yayımlanmayan bölümü, yani askerî işbirliğinin biçimi ve düzeyi önemli olan bir bölümü de bulunmalıydı. Antlaşmanın bir dostluk anlaşması mı yoksa karşılıklı yardım paketi mi olduğu, bu husus açıklığa kavuştuktan sonra anlaşılabilirdi. Ama bu sorun da bence akademikti. Bu antlaşmanın sonuçta ne olacağı, genel durumdaki gelişmelere, özellikle Doğu Bloku ülkeleri ve Sovyetler Birliği ile ilişkilerin gelişmesine bağlıydı. Zira Antlaşmalar da çocuklar gibidir; onları dünyaya getirmek yetmez, yarar sağlamaları için yetiştirmek ve bakmak gereklidir.

Antlaşmanın imzası Belgrad için büyük bir diplomatik başarıydı. Moskova ile ilişkilerin kopması Yugoslavya'yı güç durumda, hatta Sovyet işgaline iki adım kalır durumda bırakmıştı. Bu nedenle Antlaşmanın imzası Yugoslavya'nın içine düştüğü siyasal yalnızlıktan kurtulması demekti. Stalin'in, Belgrad ile ilişkilerin kopmasından sonra Molotov'a şu sözleri söylediği hatırlanıyordu: Küçük parmağımı kaldırırsam, Tito'nun işi biter "...

Moskova Büyükelçiliği

Hans Kroll, Belgrad'dan sonra Tokyo'ya Büyükelçi atanmış ve Belgrad'dan 1955 Şubat ayı sonunda ayrılmıştır. Anılarının Japonya bölümünde Türkiye'ye atıf yok. Büyükelçi Kroll 1958 yılında Tokyo'dan Moskova'ya Almanya temsilcisi olarak tayin edilmiş ve 8 Mayıs 1958'de Moskova'ya varmıştır. Anıların Moskova kısmında da Türkiye'ye aşağıya aldığım dolaylı yollama dışında bir referans bulamadım:

"Moskova'daki kordiplomatik duayeni yardımcısı Avusturya Büyükelçisi Baron Bischoff 'tu. Birbirimizi Ankara'dan tanıyorduk. Bischoff Atatürk Türkiye'si konusunda yazdığı kitapla da tanınır. Bu kitabı Türkiye ve Yakın Doğu ile ilgilenen siyasetçilere ve diplomatlara bugün bile tavsiye ederim. Moskova'ya vardığımda Baron Bischoff herkes tarafından tanınıyordu; adı geçen, ayrıca Avusturya (bağımsızlığını kuran, Ç.N.) Devlet Antlaşmasını kotaran kişi olarak ün kazanmıştır."

Hans Kroll'un Moskova'daki görevi 1962 yılında sona ermiş ve Kroll 1963 yılında emekliye ayrılmıştır.

HANS KROLL'UN NÜRNBERG MAHKEMESİNDE TANIKLIĞI

İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Hans Kroll Barselona'da Başkonso-
lostur. Almanya teslim olunca İspanyol makamları kendisini Amerikan
makamlarına teslim ederler. 1946 Ocak ayında, Stuttgart yakınında
Hohenasperg şatosunda enterne edilir. Ailesi gemi ile ülkeye döner ve kısa
bir enterne edilme döneminden sonra Oldenburg yakınındaki eşinin aile-
sinin yanına gider. Kroll, Mart 1946'da radyodan Nürnberg savaş suçluları
mahkemesinde von Papen'in savunma tanığı olarak ifade vereceğini duyar.
12 Nisan 1946'da Nürnberg'e doğru Amerikan askerlerinin refakatinde
yola çıkarılır. Amerikalılar tanığa psikolojik baskı yapmak amacıyla kendi-
sini önce savaş suçlularının bulunduğu hapisanedeki hücreye koyarlar ve
kaldığı hücredeki kişinin asıldığını vurgularlar; orada on gün tutulur; daha
sonra tanıkların bulunduğu ve tutukluluk koşullarının daha hafif olduğu
bir binaya nakledilir. Paskalya dolayısıyla yapılan Cuma ayinine katıldığı bir
sırada Papen onun götür ve gözlerinden yaşlar akar. Von Papen'in avuka-
tı, Kroll ile görüşür ve yapacakları savunmayı hazırlar. Kroll, avukata von
Papen'e yardım etmek istediğini, ancak yemin altında vereceği ifadede
sadece gerçekleri söyleyeceğini belirtir. Ruslar Kroll'un tanık olmasını ka-
bul etmek istemezler. Mahkeme Kroll'a Türkiye'nin dış politikası hakkında
sorular soramayacağına karar verir. Ruslar endişelerinde haklıdır. Zira
Kroll soru sorulduğu takdirde, Kremlin yönetiminin Türkiye'yi, Mihver
ülkelerine karşı savaşa girmek için sürekli tehdit ettiğini, oysa Almanya'nın
Türkiye'nin tarafsız, en azından Savaşmayan Taraf statüsünde kalması için
çaba harcadığını söyleyecektir. Ama Kroll'un bu düşüncesi sadece Alman-
ya'nın Ankara Büyükelçiliğinin görüşünü yansıtmaktadır; zira Ribbentrop
ve Himmler, Mussolini ve Ciano ile 1941 Balkan hareketından itibaren
Türkiye'yi, mümkün olduğu takdirde Mihver devletleri safında savaşa
sokmak hususunda görüş birliği içindeydiler ve bu amaçla Ankara'ya bir
ültilatom vermeyi bile kararlaştırmışlardı.

Ribbentrop'un avukatı da Kroll'a eski Dışişleri Bakanı lehinde tanıklık
etmesini ve müvekkilinin her zaman barışın lehinde olduğu yolunda ifade
vermesini ister. Kroll, Ribbentrop aleyhinde konuşmayacağını, ancak doğ-
ruyu söyleme yolunda ettiği yemine sadık kalacağını bildirir. Ribbentrop
için tanıklığı gerçekleşmez.

Von Papen lehinde ifade vermeleri beklenen onun en yakın arkadaşları dahil pek çok Alman ve yabancı şahsiyet mahkemeye gelmezler. Savunmanın gösterdiği tanıklar arasından sadece Kroll oradadır.

Hans Kroll'un Tanıklığı ile İlgili İfade Zaptı

Soru 1: Türkiye'de ne zaman görev yaptınız ?

Yanıt: 1936 yılı sonbaharından, Nisan 1943'e kadar önce birinci Müsteşar, daha sonra Elçi unvanıyla; Nisan 1939 sonundan, Nisan 1943'e kadar Von Papen ile birlikte görev yaptım. Her gün, özellikle sabahları ve bazı günler öğlenden sonra da kendisiyle bir kaç saat görüştüm; bu nedenle Türkiye'deki faaliyeti hakkında iyi bilgi sahibiyim.

Soru 2: Von Papen'i daha önce tanıdınız mı?

Yanıt: Hayır, kendisini ilk kez Ankara'da tanıdım.

Soru 3: Nasyonal Sosyalist Partisinin üyesi oldunuz mu?

Yanıt: Hayır

Soru 4: Von Papen, Ankara'daki Büyükelçi atandıktan sonra kısa bir ziyaret için Ankara'ya geldi. Bu ziyaretin amacı neydi?

Yanıt: Von Papen Ankara'ya Türk hükümetiyle tanışmak ve durum hakkında bilgi almak amacıyla geldi.

Soru 5: Von Papen, o sırada davranışları ve ifadeleri ile Almanya'nın dış politikasını, özellikle Polonya politikasını onayladığını belirtti mi ya da bu politikaya karşı hareket etmek istedi mi?

Yanıt: Von Papen geldiği zaman ondan genel durum, özellikle Polonya meselesinin gelişmesi hakkında ne düşündüğünü öğrenmek istedim; zira Hitler'in onu bu konunun ayrıntıları hakkında bilgilendirmiş olduğunu sanıyordum. Benim bildiğimden fazla bir şey bilmediğini, başka bir deyimle hiç bir şey bilmediğini görerek hayal kırıklığına uğradım. Hitler'in dış politikası onu endişelendiriyordu. Polonya savaşı dahil, kararlı ve inanmış bir biçimde savaş karşıtı olduğunu gösterdi. Bu savaşın dünya savaşına neden olmasından korkuyordu. Bununla birlikte, Polonya meselesinde, Polonya ile bir çatışmanın İngiltere ve Fransa'nın kaçınılmaz biçimde müdahalesini gerektireceği hususunda Hitler'i inandırabilirse, bir uzlaşmaya varılabileceğini ümit ediyordu. Bu nedenle raporlarında, Ankara'daki Türk devlet adamları ve Ankara'da görevli diğer diplomatlarla yaptığı görüşmelerde, Polonya ile girişilecek bir savaşın İngiltere ve Fransa'nın

müdahelesini gerektireceği hususunda hiçbir kuşku bulunmadığını öğrendiğinin altını çiziyordu. Von Papen bana pek çok kez, “ Almanya dışındaki Alman diplomatlarının hepsi, açık ve tartışmaya yer vermeyecek bir şekilde Hitler’in dikkatini bu sonuçlar üzerine çekselerdi, savaş muhtemelen önlenbilirdi” demiştir.

Soru 6. Polonya’ya savaş ilan edildikten sonra, savaşın Kuzey Avrupa ülkelerine, Hollanda’ya Belçika’ya ve nihayet Rusya’ya yayılması üzerine Papen’in tepkisi ne oldu?

Yanıt: Von Papen savaşın durakladığı kış aylarında, Batılı güçlerle görüşmelere başlanacağını umuyordu; savaş batıya taşınırsa bunun bir katliama neden olacağını, o takdirde de arabuluculuk imkanının çok azalacağını biliyordu ve bu nedenle arkadaşı olan Hollanda Elçisi Visser ile yaptığı çok sayıda görüşmenin sağlayabileceği olası fırsatlara çok sevinmişti. Hollanda telkininin ardında yatan düşünce, savaşın çok kısa zamanda, batıda ilkbahar hareketi başlamadan önce sona erdirilmesiydi ve bu amaçla Almanya ile İngiltere arasında bir görüşme yapılmasını sağlamaktı.

Soru 7: Von Papen göre bir uzlaşma nasıl sağlanacaktı?

Yanıt: Von Papen Müttefiklerin toprak sorunları nedeniyle değil, ama kendi düşüncelerine egemen olan, tek taraflı eylemi, yani bir saldırı savaşını her zaman için reddeden ilke gereğince savaşa girdiklerini düşünüyordu. Bu nedenle, eski hukuksal durumu (statu quo ante’yi), yani 1938 yılı esasına geri dönülmesinin, Polonya ve Çekoslovakya’nın varlığını geri getirecek görüşmelerin başlaması için ön koşul olduğunu düşünüyordu. Bu görüşmelerin başarılı bir şekilde gelişmesi için, Hitler’in dış politikasına ve yıkılmış bulunan Almanya’nın imzasına yeniden güven duyulmasını sağlamak gerekiyordu. Bu güven nasıl sağlanacaktı? Bunu sağlayabilmek için, Almanya’nın yeniden bir Anayasa devleti haline dönüştürülmesi, Alman rejiminin önemli bir reformdan geçirilmesi kaçınılmazdı. Von Papen, Türkiye’nin bu konuda aracı rolü oynayabilmek için çok uygun bir konumda olduğunu düşünüyordu. Türkiye savaşın tarafların ikisinin de güvenine sahipti. Von Papen Türkler’i arabuluculuk yolunu hazırlamaya her fırsattan yararlanarak teşvik ediyordu. Bu nedenle, Kasım 1942’de Devlet Başkanı İsmet İnönü’nün Türkiye Millet Meclisinde yaptığı konuşmada Türkiye’nin bir arabuluculuk için iyi niyetli girişim yapabileceğini söylemesini büyük memnuniyetle karşılamıştı.

Soru 8: Mihver partnerlerinin ve Hitler'in etrafında bulunan kimi çevrelerin manevralarına rağmen, Von Papen'in, savaşın Türkiye'ye yayılmasını önlemek için çaba harcadığını biliyor musunuz?

Yanıt: Von Papen'in Türkiye'deki çalışmalarını tek bir cümle ile özetlemek mümkündür. Von Papen kendi misyonunun Almanya'nın çıkarlarını, barışın çıkarları ile uzlaştırmak olduğunu sanmıştır. Pratikte bunun anlamı, savaşın Türkiye'ye ve Yakın Doğu'ya doğru yayılmasını önlemek ve Türkiye'yi zamanı gelince arabulucu olarak devreye sokmak için gerekli koşulları hazırlamaktır. Türkiye'deki beş yıllık görevi sırasında çalışmasının temel anlayışı bu olmuştur. Şimdi Türkiye'yi savaşın dışında tutmak için sarfettiği çabanın ayrıntısına geliyorum. Von Papen'in, Türkiye'nin tarafsızlığının Mihver devletleri ve özellikle İtalya tarafından tehdit altına alındığı örneği ile yetineceğim. (Burada Mahkeme başkanı tanıgın bu soru ile ilgili yanıtını kesmesini talep etti. Tanık durumu, yani Papen'in barış lehindeki çalışmalarını yeterince izah etmişti ve sanık Türkiye'deki faaliyeti konusunda suçlanmamaktaydı. Savunma sorununun yanıtlanmasında ısrar etti. Ama Mahkeme Başkanı itirazında direndi. Bunun üzerine savunma: "Görüyorum ki von Papen'in Türkiye'deki faaliyetinin açıkça barışa hizmet etme amacını taşıdığı böylece ispatlanmış ve teyit edilmiştir" dedi. Mahkeme bu beyana itiraz etmedi.)

Soru 9: Von Papen'in Nasyonal Sosyalist Parti ve özellikle Partinin Ankara'daki yönetimi konusundaki tutumu nasıldı?

Yanıt: Von Papen Ankara'ya gelişinden itibaren güçlükle gizlenen bir güvensizlik duygusuyla karşılandı. Bu hiç te şaşkırtıcı değildi. Zira hiç kimse onu Nazi saymıyordu. Zamanla, parti ile ilişkileri, çeşitli nedenlerle gittikçe gerginleşti ve 1942'de ciddi bir anlaşmazlık doğdu. Parti'nin Türkiye'deki şefi, parti üyelerinin yaptığı bir toplantıda, kendisine kalmış olsaydı Von Papen'i kurşuna dizdireceğini beyan etti. Söylediği bu sözler hakkında hesap vermesi istendiğinde ise, von Papen'i sadece temerküz kampına attıracağını söylediğini belirtti.

Von Papen'in avukatının "*Yahudi sorunu konusunda adı geçenin tutumunun ne olduğu*" sorusuna yanıt: Von Papen, partinin Yahudi karşıtı politikasını reddettiğini gizlemiyordu; Yahudi göçmenlerle görüşürdü, Yahudi doktorlara giderdi ve Yahudi dergilerini satın alırdı, Yahudiler konusundaki tutumu parti ile ilişkilerinin gerginliğindeki temel nedenlerden biriydi."

Personel politikası ile ilgili bir soruya yanıt: "Partinin von Papen'in çalışma arkadaşı olarak yaptığı seçimlerden hiç memnun olmadığı bilinirdi; 30 Haziran'dan ve Avusturya'nın ilhakından sonraki gelişmeler, Von Papen'in yakın çalışma arkadaşı olmanın tehlikeli olduğunu göstermiştir. Parti, özellikle Ankara'daki Büyükelçiliğin, Balkanlar'daki diplomatik temsilciliklerimizde olduğu gibi bir Nazi karargâhı haline getirilmemesini çok kötü karşıladı; Papen yeni çalışma arkadaşı istediği zaman, bunları nasyonal sosyalizme düşman olduğu bilinenler arasından seçerdi; bunlardan iki örnek vermek gerekirse, von Haeften ile Elçilik Müsteşarı Trott zu Solz, 20 Temmuz olayından sonra kurşuna dizildiler. Parti, Papen'in en yakın çalışma arkadaşı ve yardımcısı olarak benim görevimden uzaklaştırılmamı yıllar boyu istedi; bu konuda her ay bir girişimde bulunuldu. 1942 ilkbaharında, partinin Türkiye şefi ile İstanbul ve Ankara şefleri von Papen'i ziyaret ettiler ve parti adına beni uzaklaştırmasını Papen'den istediklerini söylediler; von Papen'in de yetkili olmadığı yanıtını verdi; ama 1943 ilkbaharında baskı çok arttı ve Papen bunlara boyun eymek zorunda kaldı, böylece ayrıldık."

Bilindiği gibi Von Papen Nürnberg Mahkemesinde beraat eden bir kaç sanıktan biridir.

EK

ADOLF HİTLER'İN CUMHURBAŞKANI İSMET İNÖNÜ'YE
MEKTUBU

Obersalzberg 20 Şubat 1941

Bay Başkan,

Alman Devleti (Reich'i), İngiltere ve Fransa'nın 3 Eylül 1939 tarihinde savaş ilan ederek, Alman halkını, Hükümetinin arzusu hilafına, zorla içine ittiği mücadelede, Avrupa kıtasında İngiliz etkisini ortadan kaldırmaya yönelik çabasını sürdürmektedir. Bu, İmparatorluğunu, kuvvet dengeleri oluşturarak ayakta tutabilmek için, Avrupa halkları arasına nifak tohumları ekmeyi ve onları birbirlerine düşürmeyi amaçlayan geleneksel İngiliz yön-temine son vermenin ön şartı olacaktır.

Avrupa'nın çeşitli bölgelerini askeri etkisi altına almağa çalışan İngiltere'nin durmak bilmeyen çabaları, Alman Devletini gereken karşı önlemler almağa zorlamaktadır; ancak bu gelişme etkilenen bölgede Almanya'nın siyasal veya toprak talebi bulunduğu anlamına gelmez.

Britanya'nın Yunan toprakları üzerine yerleşme doğrultusunda aldığı önlemlerin gittikçe artan biçimde tehdit edici boyutlara ulaştığı şu sırada, Ekselanslarına, bu koşullar altında önleyici bazı eylemlere yönelme kararını aldığımı bu münasebetle bildirmek istiyorum.

Bu nedenle Bulgar Hükümetine başvurarak Alman silahlı kuvvetleri birliklerinin, bu yönde bazı ihtiyat tedbirleri almasına izin vermesini talep ettim.

Reich ile her zaman dostluk ilişkileri yürütmüş olan Bulgaristan,, bu ilişkileri Üçlü Pakta katılarak daha da sıkılaştırmış ve öngörülen önlemlerin Türkiye'ye karşı yönelik olmadığından emin olarak, sözü edilen eylemlerin uygulanmasına onayını vermiştir.

Ekselansları, şu sırada, ben de en açık şekilde, Alman eylemlerinin, Türkiye'nin toprak ya da siyasal bütünlüğüne yönelik olma amacını hiç bir şekilde gütmeyeceğini size beyan etme fırsatını kaçırmak istememekteyim. Tam aksine, halklarımızı zamanında birbirine çok yakın bir biçimde bağlamış olan büyük yaşam savaşı ile onun sonucunda uzun yıllar süren yoksullukla mücadele dönemini hatırlayarak, gelecekte de Almanya ve Türkiye arasında ger-

çek bir dostane işbirliği için tüm ön koşulların mevcut bulunduğuna dair en derin inancım hususunda size güvence vermek istiyorum; zira

1- Almanya'nın bu bölgelerde hiç bir toprak talebi yoktur. Sözü edilen tehlikeler ortadan kaldırılınca, Alman birlikleri Bulgaristan'ı ve Devlet Başkanı Antonescu'nun isteğine uygun olarak, aynı şekilde Romanya'yı terk edeceklerdir.

2- Bu savaştan sonra Avrupa'nın yaralarını sarmaya yönelik ekonomik kalkınma, Almanya ile Türkiye'yi zorunlu olarak birbirlerine yakından bağlı ekonomik partnerler durumuna getirecektir. Bu ilişkide, Almanya'nın sadece sanayi ürünlerinin satmayı düşünen değil ve fakat en büyük alıcı taraf olarak ortaya çıkacak olması büyük öneme sahiptir.

Öte yandan, bu savaştan sonra meydana gelecek olan yeni toprak düzenlemelerinin, Almanya'yı hiçbir şekilde, Türkiye'nin siyasal amaçlarının karşıtı durumuna getirmeyeceğine, tamamen aksine, bu anlamda da iki devlet arasındaki yakınlaşmanın hem Türkiye'nin hem de Merkez'in çıkarları lehine olacağına inanıyorum.

Binaenaleyh, şimdi olduğu gibi gelecekte de Almanya ile Türkiye'yi karşı karşıya getirecek herhangi bir nedenin var olmadığını düşünüyorum. O nedenle, Bulgaristan'a girecek birliklerin, oradaki varlıklarının amacı konusunda herhangi bir yanlış anlama olmaması için – Türk Hükümetinin, bizi bu tutumumuzu değiştirmeye zorlayacak önlemler almayı gerekli görmesi durumu hariç, Türk sınırından belirli bir mesafede durmaları talimatını verdim. Bununla birlikte, bu durum, İngilizlerin Yunan topraklarına konuşlanma önlemlerine karşı koyma kararımızı değiştirmeyecektir.

Ekselansları, size bu mektubun tevdiini, Almanya ve Türkiye arasındaki ilişkileri hiçbir şekilde kötüleştirmemek, aksine uzun bir gelecekte mümkün olduğu kadar iyileştirmek ve böylece her iki tarafın çıkarına olarak artan biçimde verimli ilişkilere erişmek hususundaki samimi arzusunun bir işareti olarak kabul buyurun.

(imza) Adolf Hitler

Ekselansları
Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı
İsmet İnönü
Ankara

Kitap Tanıtmalar:

Dr. Ataullah Hasanî, *Tarih-i Ferhengi-i İl-i Şahseven-i Bağdadî* (Bağdad Şahseven Aşiretinin Kültürel Tarihi), İntişarât- İl-i Şahseven-i Bağdadî, Tahran, 1381 (2002), 365 s., ISBN 964-92938-3-3.

Şahseven, İran'da özellikle Mugan ve Erdebil yöreleri ile Zencan, Tahran, Harrakan ve Hamse yörelerinde yaşamakta olan bazı Türk asıllı aşiret topluluklarının adıdır. Oğuz boylarına mensup olan Şahsevenlerin kökenleri belirsizdir ve XVI. yüzyıl ile XVIII. yüzyıllar arasındaki bir tarihte konfederasyon şeklinde bir araya getirilmiş aşiretlerden oluştuğu sanılmaktadır. Mugan Şahsevenleri hakkında yazan pek çok araştırmacının tespit ettiği, aşiretin kökeni konusundaki en yaygın rivayet; onların 1600 yıllarında, Şah Abbas tarafından kendisine sâdık bir güç olarak oluşturulmuş karma bir aşiret olduğu şeklindedir. Ancak Şahsevenlerin kökeni konusunda ne resmî, ne de sözlü anlatımlar tam olarak belgelere dayandırılmamaktadır. Şah Abbas devrinde "Şahseven" adı ile herhangi bir karma aşiretin kurulmuş olduğu hakkında hiçbir kanıt bulunmamakla birlikte, onun uyguladığı askerî ve aşiretleri dağıtma siyasetleri sonucunda birbirinden çok farklı bölgelerde, farklı aşiretlerin parçalarına rastlanır olmuştur. Bu parçalar ise zamanla "Şahseven" adı altında bir oluşum, bir konfederasyon oluşturmuştur.

Harrakan ve Hamse Şahsevenleri hakkında etnografik, ayrıntılı bir araştırma yapılmamıştır. Bağdad Şahseven aşiretinin tarihi hakkında ise, Dr. Ataullah Hasanî tarafından yapılmış; "*Tarihçe-yi Şahseven-i Bağdadî*"; Tahran 1369 (1990)" adlı, önemli bir çalışma mevcuttur. Burada tanıtımını yaptığımız eserin konusu olan "İl-i Şahseven-i Bağdadî (Bağdad Şahseven Aşireti)", Lek ve Arnhlu adı ile iki kola ayrılmakta olup; 29 taife, 220 oymak ve yüzlerce obadan meydana gelmektedir. Aşiretin önemli bir kısmını Nadir Şah 1732-33 yıllarında, Osmanlı Devleti ile mücadeleler sırasında Kerkük dolaylarında olarak Horasan'a göçürmüştür. Aşiretin, Bağdadî olarak nisbelenmesi ve tanınması da bu yüzdendir. Nadir Şah tarafından İran'ın Horasan bölgesi ve kuzeydoğu taraflarına göçürülen aşiretin büyük kısmı, onun ölümü üzerine (1747), İran'ın güney taraflarına, Fars bölgesine gitmiş, zamanla, özellikle, Kacarların ilk zamanlarında, XIX. yüzyıl başlarında Sâve, Kazvin, Hemedan ve bu yörelere dağılmış, Harrakan sıradağları onlara yurt tayin edilmiştir. Bugün onlar Sâve, Tefriş, Kum, Hemedan, Melâyir, Zencan, Kazvin, Kerec, Şehriyâr, Verâmin, Tahran ve Kirmanşahan yörelerinde iskân edilmişlerdir.

Müellif, adı geçen aşireti, şiipleri (manileri), atasözleri, dil özellikleri açısından inceler ve böylelikle onların sosyal hayatlarını ortaya koymaya çalışır. Bu arada onların, İran'a gelmeden önce yurtları olan ve bugün Kerkük ve dolaylarında yaşayan Irak Türkmenleri ile olan ortak dil ve kültür özelliklerine vurgu yapar. Meselâ, merhum Ata Terzibaşı'nın *Kerkük Eskiler Sözü* (Türkmen Kardeşlik Ocağı Yayınlarından, Bağdad 1962) adlı eserinde verilen 700 atasözünden 265 tanesinin Bağdad Şahseven aşireti arasında mevcut olduğunu kaydeder (Bk. Önsöz). Hüseyin Şahbaz Hasan'ın doktora tezinde (*Kerkük Ağzı*, İst. Ün. Edeb. Fak., İstanbul 1979) kaydedilen Kurt ve Kuzu hikâyesini, Tamahkâr Kurt şeklinde aynen Bağdad Şahseven aşiretinin Köseler taifesi arasında da mevcut olduğunu ifade ile, özetle nakleder (s. 136-138). Esasen eserde de aşiretin en asil ve en büyük taifesi olmasından dolayı, Köseler taifesi ele alınmıştır.

Kitap, iki bölümden meydana gelmiş olup, I. Bölüm (s. 1-138) aşiretin sosyal, iktisadî ve kültürel bakımdan hayat anlayışını gösteren mani tarzında şiiplere; II. Bölüm (s. 141-232) ise aşiretin sosyal, iktisadî ve kültürel hayat anlayışını ortaya koyan atasözlerine ayrılmış olup, her bölümde ayrıca pek çok alt başlık yer almaktadır.

Aşiret şairinin fikri ve düşüncesi, şehirde yaşayan meslektaşlarından oldukça farklı olup, onun zihninde şehrin telâşi, kargaşası ve gaileleri yer almaz. Onun dünya görüşü genellikle yaşadığı çevre, yaylak ve kışlak ile sınırlıdır. Gökyüzü, çevre, bitkiler, günlük hayatta kullanılan eşya, dağ, tepe, ova, rüzgâr, yağmur, yol, deve, at, koç, kuzu, tavuk, horoz, kaz, serçe, kurt, kaplan, keklik, ceylan, tavşan,

çınar, ceviz, nar, elma, üzüm, gül, süt, yoğurt, ayran, tereyağı, kilim, çadır, keçe, silâh, aşk, evlilik, aile, ölüm, aşiret onun şiirlerinin başlıca konularını ve tasvirlerini teşkil eder. Eserde bunlar güzel bir biçimde düzenlenmiş olup, Türkçe şiirler (maniler), Farsça çevirileri ile birlikte, atasözleri ise anlam ve açıklamaları ile verilmiştir. Biz burada kitabın hacminden dolayı sıra ile bâzi seçmeler yaparak vermeyi uygun gördük.

Aşk (s. 2):

- (s. 3)- Gelin gidek Tadlara
Arpa tükeğ adlara
Koç kuzu kurban keseg
Kız dugan (doğuran) arvadlara.

Yolunan hanım gider
Titreme canım gider
Bir yerden oh (ok) deyibdi
Min yerden kanım gider.

Pencereden bahtı (baktı) yar
Bahdım gördüm yohdu yar
Ne özünne hal koydu
Ne de mene ihtiyar.

- (s. 4)- Ağ eller ağ bilegler
Karşıda kar küregler
Oğlan kızın derdinnen
Geh gider – geh imegler.

Güzellik (s.10):

- (s. 11)- Güzellerde Hedice
Boyu boylardan uca
Sarmaşeydim yateydim
Seferden gelen gice.

- (s. 13)- Kekülüg (keklik) gezer daş üste
Kelem yazar kaş üste
Oğlan diyer bir öpüş
Kız da diyer baş üste.

Ayrılık (s. 13):

- (s. 14)- Karşıda kuzu gördüm
Tükü kırmızı gördüm
Enim bılah (pınar) başına
Sevdiğim kızı gördüm.

- (s. 15)- Geddim gördüm baş bağlar
Başın yuyub yaş bağlar
Ne dedi ne dilleşdi
Üregime daş bağlar.

- (s. 17)- Ağ divem düzde kallı
Yükü Tebriz'de kallı
Oğlan yaralı geddi
Dermeni kızda kallı.

Evlilik (s. 23):

- (s. 24)- Yol gider düz ağarı
Kar yağar düz ağarı
Arvadı pis (kötü) olanın
Sekkeli tez ağarı.

Karşıda üzüm kallı
Üzümne gözüm kallı
Bir yerde üç kız gördüm
Kiçikde gözüm kallı.

- (s. 27)- Bu derenin uzunlu
Oğlan keyter (döndür) kuzunu
Get dedeye deyinen
Versin mene kızını.

Nişan Hediyesi (s.29):

- (s. 30)- Oğlan adı Cimşiddi
Dağlara gün düşübdü
Verdiğiy kızıl (altın) yüzük
Barmağımdan düşübdü.

Kız Kaçırma (s. 32):

- (s. 33)- Kara çadırın kızı
Sen ol koyun men kuzu
Gel gel götürüm kaçım
Heçkes bilmesin bizi.

Evllenme (s. 33): Erken yaşta evlilik yaygındır. Oğlanlar 25 yaşına kadar, kızlar ise en erken 12-13 yaşında evlenirler. Akraba evliliği yaygındır. Yabancı ve uzağa evlenme pek tercih edilmez.

- (s. 34)- Kızıl (altın) üzzüg lâhtadı (?)
Verdim anam sahladı
Anamı hak şahlasın
Meni tez adahladı (nişanladı).

- (s. 35)- Göyde ulluz (yıldız) ellidi
Ellisi de bellidi
Cahal oğlan dul arvad
Yerişinnen (yürüyüşünden) bellidi.

- (s. 38)- Ennim gelim Ağdaşdan
Arahçin (takke) düşdü başdan
Geddim allım yad kızı
Ollum kavım (akraba) kardaşdan.

Düğün (s. 38): Birkaç gün süre ile ve büyük bir coşku ile gerçekleştirilir. Kız at ile sırtında beyaz bir örtü, başında kırmızı duvak ile oğlan evine doğru yola çıkar. Gelin oğlan evine varınca, eğer

yaylada iseler çadır üzerinden, kışlakta iseler evin damından çerez, para vs. gibi şeylerden saçı saçılır. Bu sırada oyunlar oynanır, çeşitli yarışlar ve güreş müsabakaları yapılır.

- (s. 38)- O taydan (taftan) nar atelle
Bu taydan nar tutelle
Koz (ceviz) içi, badam içi
Yara sogat (hediye) tutelle.

Gelin-Kaynana Geçimsizliği (s. 39): Evlendikten sonra yeni evliler oğlanın ailesi yanında yaşamaya başlarlar. Eserdeki şüirlerden anlaşılacağı üzere, gelin-kaynana geçimsizliği onlarda da mevcuttu.

- (s. 39)- Geddim gelin getirdim
Tuddum elin getirdim
Kar-kırdarın (işini-gücünü) görmedim
Uzun dilin getirdim.

Malım verdim it allım
Öz canıma zıt allım
Gice oğlum ohudur (okudur, doldurur)
Günüz özümü korhudır.

Ad ve Adlandırma (s. 58): Aşiret mensuplarının adları genellikle İslamî adlardır. Kadınlar arasında hayvan, bitki ve inanç ile ilgili isimler yaygındır (Ceyran, Maral, Servnaz, Haşkadem, Kızbes (Kız yeter, Kız tamam, gibi). Baba, anne ve bazen de hanımının adı ile anılma ve lâkablandırma söz konusu olduğu gibi, fiziki özelliklerine göre lâkablandırma da yaygındır (Büyük, Küçük, Uzun, Kısa, Zayıf, Şişman gibi). Bunun dışında huyu, kelime telâffuzu, işi, yürüyüşü gibi davranışlarına göre adlandırmalar da yaygındır.

- (s. 58)- Uzun uzun Ellekkulu
Boynu uzun Ellekkulu
Maral tennir (tandır) kızdırıp
Gel kızın (ısın) Ellekkulu.

Şairler (s. 67): Aşiret mensupları arasında birkaç şair de çıkmıştır. Bunlar içinde özellikle Sâkî mahlâslı Azizullah Han Nâsırî sıvrılmıştır. Bu şairler şüirlerini Türkçe, Farsça veya her iki dilde yazmışlardır. Eserde Bağdad Şahsevenlerinin Lek kolunun Köseler taifesinin Karabeglü oymağından Muhiti/Lütfî mahlâslı Lütfullah Han (Ölm. 1936) (s. 68-69); Lek kolunun Köseler taifesinin Ali Kurdlu oymağından Nusretullah Hasan (Doğ. 1930) (s. 70); Arıhlu kolunun Kasımlı taifesinden Sâkî mahlâslı Azizullah Han Nâsırî (Doğ. 1926) (s. 71-83); Lek kolunun Köseler taifesinin Ali Beglü oymağından Samed Beg Nevruzî (ölm. 1986)'nin şüirlerinden örnekler verilmiştir. Nusretullah Hasanî'nin eserde verilen Türkçe şüiri 1978 yılında Şah aleyhinde yazılmış, konu itibarı ile siyasi bir şüirdir.

Halk Hikâyeleri (s. 86): Aşiret mensupları arasında anlatılan ve çalıp söylenen pek çok hikâye bulunmaktadır. Hikâyelerin asıl konusu aşk ve sevgili olup, arada âşıkâne, ahlâkî ve öğüt verici şüirler okunur. Bu şüirler genellikle "beş" diye bilinen, beş bendden meydana gelmekte olup, âşıkın sazı veya çobanın kavalı ile birlikte söylenir. "Bağlama" da bir şüir çeşidi olup, soru-cevap şeklinde karşdakini âciz bırakma, mat etme amacı taşır. Tanınmış ve şüirleri aşiret mensupları arasında şöhret kazanmış olan başlıca halk şüirleri şunlardır: Hasta Kâsım, Lezgi Ahmed, Duharhanlı Abbas, Âşık Garib ve Tilim Han'dır.

Halk hikâyelerinin başlıcaları ise: Varka ve Gülşah, Masum ve Efruz, Saydî ve Peri Hanım, Şah İsmail ve Gülzar Hanım, Tahir Mirza ve Zühre Hanım, Behram ve Gülendâm, Tilim Han ve Mıhrî, Kerem ve Aslı, Garib ve Şah Sanem, Âşık Garib, Abbas ve Gül Kız, Koroğlu, Esad Nizam

hadisesi, Kurt ve Tamahkâr Kuzu, Muhammed ve Peri adlarını taşımakta olup (s. 86), eserde bunlar Farsça özet olarak, arada Türkçe şürlerden örnekler ile nakledilmişlerdir (s. 86-138).

Atasözlerine göre aşiretin sosyal, iktisadî ve kültürel durumunu ele alan II. Bölümde (s. 141-232) de konu pek çok alt başlıklar altında ele alınır. Burada atasözlerinin Farsça açıklamaları da verilmiştir. Eserde yer alan 530 atasözünden biz ancak 120 tanesini verebildik. Eserdeki atasözleri gözden geçirildiğinde Türk dünyasında duygu ve düşüncelerin ne kadar ortak olduğu daha iyi anlaşılmaktadır.

Aile (s. 141):

Teglig sultanındı (s. 141)
Teglig hudanın (Allah'ın) özüne yaraşı

Eş Seçimi (s. 141):

Atınan arvad şansa geli (s. 141)
Göyül siven göyçeğ (güzel) olu (s. 142)
Gözel eyibsiz olmaz (s. 143)
Nenesine bah kızını al- kırağına (kenarına) bah bezin al
Kız isterem, tez isterem (s. 144)
Bu kıçeden sene börk olmaz
Südlü koyun sürüden çıhmaz (s. 145)

Aile Mensupları (s. 145):

İkki arvadlı Şamsız (aç) kalı (s. 146)
Atınan arvad amanat olmaz (s. 147)
Arvadı eri sahlar, penniri deri sahlar
Arvad kişinin güzgülüdü (aynası) (s. 148)
Uşahlı evde grybet olmaz (s. 153)
Herkesin öz balası öz gözüne şirini
Yahçı kızı özgeye verme heyifdi (yazıktır)
Pis (kötü) kızı özgeye verme eyibdi (s. 155)
Kızını vıran dizini vırmaz (s. 157)
Kızım sene derem, gelinim sen eşid (s. 163)

Komşu (s. 166):

Konşu aş konşuda borşdu (s. 166)
Konşuy devletli (zengin) ossun, kâfar (kâfir) ossun (s. 167)
Gülme konşuya geler başıya
Yırahdaki kavımnannı (akraba), yanıydaki konşu (s. 168)

Varlık ve Yoksulluk (s. 168):

Dünye malı dünyede kalar (s. 168)
Mal yiyeninni, ad minenin
Güvenme varlığa, eliy düşer darlığa (s. 169)
Ne gedaya (dilenciye) güven, ne padişaha
Puluy (paran) ossa pılav seniye kuluydu,
Puluy olmasa duvar divi yoluydu
Pulu viren tüteği çalar (s. 170)
Pul pulu kazanı
Her başaşağının bir başuharısı var (s. 171)
Kara gün adamı karaldar, ağ gün adamı ağardar
Boş torbaynan ad (at) tutulmaz

Fakir ve Zengin (s. 171):

Acın tohdan haberi yoh, varın yohdan haberi yoh (s. 173)
 Acınan, çalpah kudurgun olu
 Acın karnı doysa da, gözü doymaz
 Ac tavih dişinne (rüyada) darrı görer (s. 174)
 Dilencinin üzü karadı, torbası dolu (s. 175)
 Malım yoh devlet apara, imanım yoh şeytan (s. 176)
 Hırsdan (ayı) bir tüg çekmeg de genimetti (s. 177)
 Gün güclününnü (s. 178)
 Adım çhınca, canım çıkeydi
 Filen böyüg kergedan var (s. 179)

Fakirlik ve Zenginliğin Sebepleri (s. 179):

Uruzzu (rızkı) viren Allahdı (s. 179)
 Kör kuşun yuvasın Allah keyri (yapar) (s. 180)
 Huda sahlayanı (Allah'ın koruduğunu) heçkes yihalmez
 Ey feleg kimi karpız yer kimi keleg, kimi tabmaz (bulamaz) düveleg (s. 182)
 Kısmmedde ulan geli Yimen'nen, olmayan çhar dehennen (ağızdan)
 Her ne kismmedde var çatar (s. 183)
 Allah dağına bahar kar yağar (s. 184)

Aile İktisadı (s. 186):

Yevdeki hassab bazardan çhımaz (s. 188)
 Mülğ satan bir gice tohdu, mülk alan bir gice ac (s. 189)
 Hem ziyarad, hem ticarad (s. 190)
 Her zerele (zarar) bir öyüddü
 Borclu borclunun sağlğın ister (s. 191)
 Borcu çaddı üz Tümene, hergün çilovkebab ye
 Yayda mülğlüynen, kışda kürglüynen yodaş olma (s. 194) (Tok açın halinden

anlamaz).

İşlemeyen dişlemez (s. 195)
 Bir ölümün çarası yoh
 İkki karpız bir elle tutulmaz
 Gezen ayağa daş deyer (s. 196)
 Gezen tapar (bulur)
 Ayran tabmır içmege, atınan gider sıçmağa (s. 199)
 Çerçi eşşegiynen ister nalbendliğ örgene (s. 200)
 Özge atına binen tez ener (s. 201)
 Artıh mal göz çhıarı
 Dama dama göl olu, dada dada heç (s. 202)
 S....n etin ye, kessabın minnetin çegme

Yardımlaşma ve Muhtaçlara Yardım (s. 203):

Yardımlaşma daha çok bir şey veya eşya verme veya insan gücü, çalışma şeklinde olduğu gibi, ilkbahar sonu ve yaz başında imeci (imece) şeklinde olur. Bunlar başlıca: sūd veresi (veresiye sūt vermek), katık çalhamah (yoğurt), davar sağmah, kıl çharmah (yünü eğirmek için hazırlama), aramad (kilim, çadır vs.) tohumah, yüing didmek (yün tıfmek), kadma tavlamah (iplik bükmek), çadır kurmak, kuzu karışh (kuzuları olatırken ikişer, üçer analarından ayırma), davar kırhımı, kuzu kırhımı, sürüleri bir yerden bir başka yere götürürken köylüler ile meydana gelen çatışmalara katılma şeklinde olurdu.

Bu elinen viren, o elinen alar (s. 204)
 El eli tanır (iyilik yapan iyilik bulur)

Yahçılığa yahçılıh her kişinin işidi, yamanlığa yahçılıh ner (er) kişinin işidi
Konşu aş konşuda borşdu (borç) (s. 206)
Yahçılıh iyle ad deryaha balık bilmese halıh biler (s. 209)

İnanışlar-Yapılan Karşılıksız Kalmaz (s. 209):

Kaçma dağa daşa, yazılan geler başa (s. 210)
Allah adamı vırar, yaman vırar
Eken biçer, ekmeyen biçmez (s. 211)
Eğri yük menzile yetişmez
Bu elinen viren o elinen alar (s. 212)
Dede ekeni bala biçer
Buğda eken buğda biçer, arpa eken arpa biçer
Soğan yimesey kohusu gelmez
Şirin dil yılanı deliginnen çıhardı (s. 213)
Kabah (boynuzsuz) geçinin boynuzluda hakkı kalmaz

Ölüm ve Hayat (s. 216):

Adam ikki yol dünyeye gelmeceğdi (s. 217)
Ölüm kaşman göz arasınna
Ölüme çara yoh

Baht ve Talih (s. 218):

Özüy yad(yat), bahtıy işlesin (baht gücü kuvveti, güçlü kuvvetli pazıdan daha iyidir) (s. 218)
Bedbehlig ulahna deleme (dolma) diş kırar

Akıl ve Tecrübenin Değeri (s. 219):

At almağa cahalı yulla, kız almağa kocanı (yaşlıy) (s. 219)
Bazara pul (para) yollama, adam yolla (s. 220)
Çoh yaşayan çoh bilmez, çoh gezen çoh biler
Biyilki kuş gelib, billirki (geçen yılki) kuşa cügcük örgeder (s. 221)
Ağıl yaşda döyü, başdadı (s. 222)
Adam danışa danışa, hayvan kohlaşa kohlaşa (s. 223)

Şahsi Kabiliyet ve Cahillerin Eğitimi Gereği (s. 224):

Eşşeg kulağına Yasin suresi (s. 224)
Ağıla işara, ladana (cahile) köteg

İşin Vakti-Zamanı (s. 225):

Balam balam Bahtıyar, her işin bir vahtı var (s. 225)
Büyüncü işi sehere koyma
Fırsad her vakt ele gelmez
Çiçen yağışa kepeneg tutmagın faydası yohdu (s. 227)
Eşşeg palçığa batannan sura yol gösseren çoh olu

Birlik-Berberlik (s. 227):

Şesevenin (Şahseven'in) başınna kessey, kanı ahar (akar) birbirine sarı (doğru) (s. 228)

Her kuş öz gurrahıynan (topluluğu) uçar
Yad ağlar yalan ağlar, kavım (akraba) ağlar gerçekden
El (aşıret) gücü, sel gücü
Daş daş yanına koysay duvar olu (s. 229)

Kırh karınca bir eslana (arslana) güc olu
 İle gelen kara (kötülük, felâket) toy, bayramını
 Tek atın tozu çıkmaz (s. 230)
 Tek elin sesi çıkmaz
 Sıçan sidigininne deryaha nefi (faydası) var
 İkkimizin sözümüz bir olmasa balamızı kurd yer
 İkki kelle bir kazana keynemez (s. 232)
 Bir yivde ikki ağsekkel olmaz
 Kethudası çoh ulan kendi çapala (yeri, şehri yağmalarlar)

Vatan (s. 232): Aşiret mensubu için vatan doğduğu ve yaşadığı yer olup, aziz ve muhterem kabul edilir.

Daş düşdüğü yerde ağır ular (s. 232)

Geymeğe keten yahçı, kalmağa (yaşamaya) veten yahçı

Eserde bundan sonra (s. 233-365) Türkçe bir söz dizini ve bu kelimelerin Farsça karşılıkları yer almaktadır.

XX. yüzyılda Türkiye'de olduğu gibi, İran'da da siyasî ve sosyal, köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Önce Anayasa hareketi ve Meşrutî idare, ülkenin I. Dünya Savaşı'nda Rus, İngiliz ve Osmanlı kuvvetleri arasında mücadelede sahne olması, Türk asıllı Kacarların yerini Pehlevilerin alması, II. Dünya Savaşı sırasında ülkenin İngiliz, Amerikan ve Sovyet askerleri tarafından bir kere daha işgal edilmesi ve nihayet İslâm Cumhuriyetinin ilanı bu değişikliklerin başlıcalarıdır. Pehleviler devrinde başlangıçta aşiretlere müdahale edilmemiş, ancak onlar zamanla zorla kabul ettirilen yerleşik hayata geçmenin yol açtığı sosyal ve ekonomik çaresizliğin sıkıntılarını yaşamaya başlamışlardı. Ancak 1930'lardan itibaren Rıza Şah'ın aşiret politikası da epeyce yol almıştı. Rıza Şah, tutuklama, idam etme, sürgüne yollama ve diğer usullerle güçlü aşiret reislerinden çoğunu etkisiz hale getirerek, topraklarına el koymak, aşiret reislerinin yaratabileceğinden kaygı duyduğu siyasî tehdit ve tehlikeyi bertaraf etti. II. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda, Muhammed Rıza Pehlevî döneminde aşiret reislerinin hâkimiyetine son verilmiş, 1960'larda ilân edilen Ak Devrim ve bunun önemli bir parçası olan toprak reformu ile otlaklar da devletleştirilmiştir. Pehlevilerin son yıllarında hükümet politikaları ve hayvan ürünleri açısından elverişsiz piyasa şartları yüzünden göçebe Şahsevenlerin hayvancılığı da hızlı bir çöküş yaşadı. 1970'li yıllarda petrol fiyatlarındaki aşırı yükselişin ardından, hazine desteği ile Avustralya, Arjantin ve Bulgaristan gibi uzak ülkelerden yapılan et ve süt ürünleri ithalatı dolayısı ile İran'da hayvancılığa dayalı ekonomi zayıflamaya yüz tuttu. Göçerler gittikçe yoksullaştı, yerleşik hayata geçiş ve şehre göç hızlandı. İslâm Cumhuriyetinin ilânının ardından Âyetullah Humeyni, önceki rejim tarafından özellikle baskıya maruz kalmış iki halk kesiminden birinin göçerler (diğerinin ise din adamları) olduğunu ilân ederek, onları devrimin hazineleri olarak tanımladı ise de, göçerlerin yerleşik düzene geçirilmesi düşüncesi hükümetin gündeminden hiçbir zaman düşmedi.

Aşiretler artık İran toplumunun bir unsuru değil, turistler için ilgi çekici, geçmişin folklorik eserleri, kalıntıları haline gelmişlerdir. Bu arada bunca yüzyıllık Şahseven adı da herhalde Şah'ın adını hatırlatığından olsa gerek, bu unvanı unutturmak için, resmî olarak "İseven" şeklinde değiştirildi. Onlar yeni adlarını hiçbir zaman kabul etmediler ise de, 1993 yılından itibaren yeni ad devlet tarafından resmen kullanılmaktadır. Ancak eski anlamı ile aşiret sistemi artık mevcut değildir.

Böyle bir durumda İran'da Şahsevenler hakkında araştırmalar yapan ve bize böyle güzel ve kalıcı bir eser kazandıran Sayın Dr. Ataullah Hasanî'yi tebrik eder, bu sahada yeni eserler vermesini temenni ederiz.

İSMAİL AKA

Heath W. Lowry, *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi 1350-1550. Kuzey Yunanistan'ın Fethi, İskânı ve Altyapı Gelişmesi*, İstanbul, 2008, (Türkçesi: Ahmet Cemal), Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, (ISBN: 978-975-6437-82-7).

Özgün adı *The Shaping of the Ottoman Balkans 1350-1550* olan eser girişle birlikte yedi bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde (s.1-14) Lowry, Osmanlı Balkanlarının şekillenmesini temelde tahrir defterleri ve mevcut mimari kalınlardan hareketle inceleyerek oluşturduğunu belirtmektedir. Bölgeyle ilgili 1431-1500 yılları arasında düzenlenmiş 57 tahrir defteri olduğunu tespit eden yazar, bu defterlerden hareketle umar tahsisatıyla ödüllendirilmiş 12500 idarecinin biyografisini derlemeyi başardığını ileri sürerek, idareciler bağlamında "Yeniçeriler"le ilgili bir literatür incelemesi yapmaktadır. Kayıtlardan elde ettiği sonuçlara göre umar sahibi idarecilerin 1/3'ünün Hıristiyan olduğu sonucuna varmıştır. Buradan hareketle Osmanlı'nın erken dönemdeki gelişmesini İslâmiyeti yaymayı ve din kardeşliğini hedefleyen bir çabadan ziyade "yayılmacı konfederasyon" olarak yorumlamaktadır. Ancak bu yorumunun Evrenos Gazi ve evladının bıraktığı mimari mirası gördüğü zaman değiştiğini de bu bölümde itiraf etmektedir. Giriş bölümü, yazarın ele aldığı diğer bölümlerin birkaç paragraflık özetleriyle bitirilmiştir.

Birinci bölüm (s.15-64), "Hacı Evrenos'un Ayak İzlerinde: 14. Yüzyılda Batı Trakya'nın Osmanlılar Tarafından Fethinin Yeni Bir Yorumu" başlığını taşımaktadır. Bölüm önsözünde Evrenos Gazi'nin Fetret döneminde kılıcıyla aldığı toprakları antlaşmalarla terk etmeye razı olmayan bir yönetici-komutan portresi çizdiği belirtilir. Evrenos'un arkadaşı Hacı İlbey'in Edirne'nin 35 km. güneybatısında, Dimetoka'nın 10 km. kuzeydoğusunda inşa ettirdiği ve günümüze ulaşmış durumdaki kulesi, tarihçilerin ve günümüz araştırmacılarının tetkikleri de dikkate alınarak anlatılmaktadır. Hacı İlbey Kulesi, Bizans İmparatoru VI. Kantakuzenos'un 1331'de yaptırdığı ve hazine dairesi olarak inşa edilen kuleye bitişik olarak bina edilmiştir. Bu kulenin bölgenin 1358'deki fethinden hemen sonra yapılmış olabileceğini ileri süren yazar, Hacı İlbey'in Kantakuzenos'un gösterişli kulesine bitişik olarak bu kuleyi neden yaptırdığını tartışmaz. Dimetoka'da Çelebi Mehmet Camisi, Oruç Paşa Hamamı ve Oruç Paşa Türbesinin günümüze ulaşmış üç önemli yapı olduğu vurgulanarak caminin inşasına I.Bayezid döneminde başlandığı ve fetret devrinden sonra Çelebi Mehmet zamanında (1413-1420) tamamlandığı belirtilir. Ahşap kubbenin ve taşıyıcı ayaklardaki yazıların 14. yüzyıldan kaldığı belirtilirse de bu görüş yeterince kaynak ve malzemeyle desteklenmemiştir. Oruç Paşa'nın 1398-99 tarihli hamamı bugün harap haldedir ve günümüze ulaşamamış bir medreseye gelir getirmesi için inşa edilmiştir. Oruç Paşa'nın 1417 tarihli baldaken tarzı türbesi de kubbesi yıkılmış olarak ayaktaadır.

1357 yılında fethedilen Ferecik'te Gazi Süleyman Paşa Camisi (Panaghia Kosmosoteira Kilisesi) kiliseden dönüştürülmüş bir yapıdır ve Hadidi gibi kimi 16. yüzyıl yazarlarınca Rumeli'de hutbe okunmuş ilk eserdir. Günümüze harabe halinde ulaşmış bir su yolu ve oldukça zengin kaynak ve belgeyle tartışılmış Musa Çelebi Camisi (bugün Ayios Nikolaos kilisesi) bölgede bilinen diğer Osmanlı eserleri olarak dikkati çekerler. Ferecik'in yakınındaki Traianoupolis'teki han ve kaplıca Evrenos Gazi'nin inşa ettirdiği ve günümüze ulaşmış iki anıttır. Ayrıca yine burada bulunan Nefes Sultan Tekkesi'nin Evrenos Gazi'nin himayesinde bölgeye ulaşmış dervişlerce inşa edilmiş olduğu sonucuna varılmaktadır. Bugün sadece minare harabelerinin kaldığı Makri/Miri İçkale Camisi'nin Evliya Çelebi'nin anlatımlarından hareketle I. Bayezid döneminden bir yapı olduğu belirtilerek, Gümülcine'deki Evrenos Gazi Zaviye-İmaret, Narlı Köyü Köprüsü, Kereviz Köyde Kütük Baba Türbesi bölgedeki diğer erken Osmanlı yapıları olarak tarihsel belgeler ışığında ele alınmıştır. Yenice Vardar'daki Evrenos Gazi Hamamı ve Türbesi de bu bölümde anlatılarak, Evrenos Gazi'nin bir yağma-çapul önderi olmaktan ziyade, bölgede sürekli yaşamayı amaç edinmiş ve bunlar için zaviye, hamam, han gibi yapılar inşa ettirmiş ince zevkli, stratejist ve belki Bektaşiliğe meyilli bir uçbeyi olarak tanımlanmasını daha doğru olacağı sonucuna varılmıştır.

İkinci bölüm "Yunan Topraklarının İskanında İmaretlerin ve Zaviyelerin Rolü, 1370-1670" başlıklı olup, bölgede 1370-1570 arasında inşa edildiği belirlenen imaretlerin işlendiği bir haritayla başlamaktadır (s.65-106). Bu bölüme Ömer Lütfü Barkan'ın kolonizatör Türk dervişleriyle ilgili ünlü makalesiyle giriş yapan Lowry, kuruluş yılları Osmanlısının en önemli kurumlarından biri olarak imaretleri (aşevleri) görür ve Orhan, Murad ve Bayezid tarafından en az sekiz imaret inşa ettirilmiş olduğunu ileri sürer. Son yıllarda imaretler üzerine ciddi araştırmalar yapan Amy Singer'in bir makalesini hem Evliya Çelebi hem de E.Hakkı Ayverdi'nin çalışmalarını iyi değerlendirememiş bir tetkik olarak nitelendiren Lowry, bu iki kaynağı referans olarak Kuzey Yunanistan'ın 22 şehir, köy ve kasabasında 65 imaret olduğunu tespit ederek listelemiştir. Köyleriyle birlikte Dimetoka'da sekiz imaret olduğu, bunlardan ikisinin Evliya Çelebi tarafından "çorba mutfağı" şeklinde tanımlandığı belirtilerek Singer'in burada sadece bir imaret kaydettiği ileri sürülür. Benzer şekilde Kara İlica, Gümülcine, Yeni Bazar, Doyran, Karasu Yenicesi, Kavala, Serez, Demirhisar, Drama, Selanik, Vardar Yenicesi, Vodina, Karaferya, Filorina, Serfiçe, Yanya, Narda, Yenişehir, Ezdin, Tirhala, Ağrıboz, Alasonya ve Modon yerleşimlerindeki imaret sayıları Singer'in makalesine göre karşılaştırılmıştır. Evrenos Gazi'nin ilk fethettiği bölgelerden biri olan İpsala'da yer alan beş imareten ilkinin Evrenos'un inşa ettirmiş olduğu ve 17. yüzyılda Evliya tarafından ziyaret edildiği kaydedilmektedir. Yine Evrenos Gazi'nin Gümülcine'deki konutunun zaman içinde bir imarete dönüştüğü, Evrenos'un oğullarının ve bir torununun Kuzey Yunanistan'da 12 imaret yaptırmasına dikkat çekilir. Ayende ve ravendeye (gelip geçen yolcular) hizmet eden bu kuruluşlarda, çevredeki fakirlere de (bunların çoğu Hıristiyandır) yiyecek sağlanması yerli halkın idareyle bütünleşmesini pekiştirmiştir. Evrenos Gazi'nin Serez, Selanik, Vardar Yenicesi ve Vodina'da birer imaret kurduğu, torunu Gazi Mehmet Beğ'in Karaferya'da, oğlu Burak Beğ'in de Yenişehir'de iki imaret inşa ettirdiği çeşitli kaynaklardan hareketle kaydedilmektedir. Özellikle dervişler, tüccarlar ve yoksullara sağladıkları hizmetler bakımından Balkanların Müslümanlaştırılmasında en büyük katkıyı yapan zaviye-imaretlerin merkezi yönetim tarafından kuruluş yıllarında teşvik edilmiş bir kurum olduğuna dikkat çekilir ve çeşitli tarihî ve günümüz kaynağından hareketle 14-16. yüzyıl Kuzey ve Orta Yunanistan'da 267 zaviyenin ismi listelenir.

Kitabın üçüncü bölümü "Selanik'teki Yedi Kule Kalesi: Şehir'in Fetihten Sonraki Tarihi Üzerine Bize Anlattıkları" başlıkludur (s.107-138). Selanik'in İstanbul'dan önce fethedilmiş en önemli şehirlerden biri olduğu belirtilerek Yedi Kule Kalesinin giriş kapısı üzerindeki kitabenin analizi yapılmıştır. Kitabenin, Selanik kalesinin fethinden sonra 12 Haziran 1431 yılında II. Murad tarafından Çavuş Beğ'e inşa ettirilen kuleyi tarihlediği belirtilerek, bu bakımdan kitabenin Osmanlı mimarlığında atuf kitabesi olarak ilk örneği teşkil ettiği vurgulanır. Ayrıca metin içinde kitabeli diğer 15. yüzyıl örnekleriyle karşılaştırma yapılmış ve nihayet kulenin bağlı olduğu kalenin de şehrin ilk fethi (1390'lar) sırasında inşa edilmiş olup olmayacağı sorgulanmıştır. Bu sorgulama çeşitli kaynaklar üzerinden yapılmış, dendakronolojik ve arkeolojik herhangi bir bulgu üzerinden yola çıkılmadığından sonuçsuz kalmıştır.

"Osmanlı Mimari Mirası ve 14-15. Yüzyıllarda Siroz (Serres) Şehrinde Ekonomi" başlığı kitabın dördüncü bölümünü oluşturmaktadır (s.139-208). Kitap içinde 70 sayfalık bir yer tutan bu bölümde yazar Osmanlı fatihlerinin ve yöneticilerinin Balkanlardaki kent hayatını ne ölçüde teşvik edip canlandırdıklarını sorgulayacağını ve bunu mimari mirasla birlikte 1455 ve 1478 tarihli iki tahrir defterinden hareketle yapacağını belirtmektedir. Lowry, Balkanlar üzerine önemli çalışmaları bulunan Machiel Kiel'in yaklaşık 40 yıl önce Serez'le ilgili yayınlanmış makalesinde, Osmanlı döneminden kalmış üçü cami, biri hamam, diğeri bedesten olmak üzere beş yapının ele alındığını kaydederek ve kendisinin bu yapılara değişik türlerde 12 örnek daha eklediğini belirtir. Yazarın ele alıp tartıştığı ilk mimari miras örneği Serez'in fethinden birkaç yıl sonra inşa edilen Çandarlı Çifte Hamamı'dır. 2004 yılında Çandarlı Halil Paşa Hamamı'nın bir ayakkabı mağazası olduğunu tespit eden yazar, dükkan sahibinin zaman içinde hamamının restorasyonunu yaptırıp bir çarşı olarak kullanmayı hedeflediğini nakleder ve ayrıca şehirde farklı üç hamam kalıntısının olduğunu bildirir. Bugün şehirde bulunan su kemerinin de 14. yüzyıldan kalma bir eser olduğu, 1478 tarihli tahrir defterinde dört Hıristiyanın su kemeri, saray-ı amire ve hamamın tamiratından sorumlu kişiler olarak kayde-

dilmis olmasından hareketle ileri sürülür. Şehrin üçüncü en eski yapısı olarak Çandarlı İbrahim Paşa'nın 1485-86 da yaptırdığı bedesten anlatılır. Zincirli Cami olarak bilinen ve aslında 15. yüzyıl sonlarında II. Bayezid'in kızı Selçuk Hatun tarafından yaptırıldığı ileri sürülen eser, üzerinde çok tartışılmış bir yapıdır. Kitabesi olmayan bu yapı hakkında, vakfiye gibi çeşitli tarihsel belgelerin yanı sıra dendakronolojik bir rapordan da referanslar verilerek, eserin 1492 yılında inşa edilmiş olduğu sonucuna varılmıştır. Ağacın kesildiği tarihten çok daha sonra yapıda kullanılmış olabileceği dikkate alındığında, dendakronolojik yöntemlerin her zaman sağlıklı sonuçlar vereceğine şüpheyle bakılabilir. Yine de caminin güneyinde yapılan kazı sonucunda ortaya çıkan temellerin Selçuk Sultan'ın vakfiyesinde belirtilen medreseye işaret ettiğinden hareketle eserin banisi olarak Selçuk Sultan ve inşa tarihi olarak 1492 yılı kabul edilmiştir. Yazarın ele aldığı bir başka eser Gedik Ahmet Paşa'nın oğlu ve Selçuk Sultan'ın eşi Mehmet Bey'in yaptırdığı cami (1492) ve mesire alanıdır. Mimari miras bağlamında ele alınıp tartışılan son eser ise 15. yüzyılda inşa edilip 1519'da genişletilen Mustafa Beğ Camisi'dir.

Serez'in 1478 tarihli tahrir defterindeki bilgiler Trabzon ve Selanik'in kayıtlarıyla karşılaştırılmış, defterdeki bazı kişilerin coğrafi ve etnik kökenleriyle tanımlandıkları belirtilmiş ancak bunlar içinde Hristiyan bulunmadığı vurgulanmıştır. Şehirdeki 881 vergi mükellefinin 672'sinin meslek unvanıyla belirtilmesini şaşrtıcı bulan yazar, bunun şehre bir göç dalgasıyla (muhtemelen 1455'deki veba salgınından sonra) gelmiş olmalarından kaynaklanmış olmasıyla açıklanabileceğini ileri sürer. Şehirde bir darphane bulunduğu hem burada darb edilmiş birkaç altın ve gümüş sikke fotoğrafıyla hem de tarihi belgelerle ispat edilmiştir. Tahrir defterinde kayıtlı 25 mahalleden 22'sinin bir cami veya mescit adı taşımaktan ziyade kişi adıyla anılması da çarpıcı bulunan sonuçlardandır. Bazı mahallelerin belirli bir meslek adıyla tanımlanması ve Hristiyanlardan üçte birinin Müslüman adını taşıyan mahallede oturuyor olması da ilginç bulunan kayıtlardandır. Sicilden çıkan dinî alt yapıya yönelik sonuçlar ise 2975 Müslüman içinde 25 imam, 1666 Hristiyan içinde 15 rahip veya keşiş olduğudur. Dinî ve sosyal yapılarla ilgili olarak 1478 tarihli tahrir defterinden şehirde 43 zaviye ve 8 imaret olduğu belirtilmektedir. Yine defterden öğrenildiğine göre, Müslümanlardan 92, Hristiyanlardan 41 kişi tekstil, 70 Müslüman ve 19 Hristiyanın da deri sektörlerinde meslek sahibi olduğu ve bedestende 70 işyeri sahibinden 26'sının Müslüman tacirler olduğudur. İlginç olan bir başka kayıt şehirdeki 16 kasabın tamamının Hristiyan olmasıdır. Osmanlı fetihlerinin Balkan şehirlerinin ekonomisini gerilettiğini ileri sürenlerin Serez örneğini yeniden incelemelerini tavsiye eden yazar, şehrin iki temel iktisadi sektörünün tekstil ve deri sanayi olduğunu ifade eder.

Kitap içinde kısa tutulmuş bölümlerden (s.209-226) biri, beşinci bölüm olup "Osmanlı Dönemi Zihne'sinin İzlerinde: Kuzey Yunanistan'ın Tarihi İçin Kaynaklar Olarak Arkeoloji, Tahrir Defterleri ve Seyyahların Anlatukları" başlıklıdır. Drama ile Serez arasında bir kasaba olan ve bugün terk edilmiş durumdaki Zihne'nin 15. ve 16. yüzyıl sicillerinde Vilayet-i Rum'un bir parçası olduğu belirtilerek bölgenin 1374 yılında Evrenos Gazi tarafından fethedildiği ve fetih öncesi tarihinin karanlık olduğuna dikkat çekilir. Lowry, Osmanlı dönemi Kuzey Yunanistan'ın diğer kasaba ve şehirlerinde yaptığı gibi burayı da 1455, 1478 ve 1530 tarihli tahrir kayıtları ve arkeolojik kalıntılardan hareketle inceler. 1455 yılı kayıtlarına göre ahalisinin % 94'ü Hristiyan olan Zihne'de 160'ü Müslüman toplam 2567 kişi yaşamaktadır. Müslümanların başında Yunus adında bir imam bulunmakta ve 32 hane reisinden 7'si tekstil sektöründe meslek sahibi olarak kaydedilmiştir. Kayıtlarda geçen bir kiremit fabrikasından dolayı şehir ekonomisinin diğer önemli sektörünün seramik endüstrisi olduğuna dikkat çekilir. Hristiyanlardan 395 hane reisi içinde 20'sinin rahip olduğu ifade edilerek, bu sayının 543 hanelik bir Hristiyan nüfus için alışılmadık bir rakam olduğu belirtilmekte ve bunun Prodromos Manastırına mensup rahiplerin de Zihne sakini olarak kaydedilmiş olmasıyla açıklanabileceği vurgulanır.

1478 tarihli sicile göre Müslüman nüfus yine 160 iken Hristiyan nüfusun 119 kişi eksilmiş olduğu belirtilir. Hem 1455 hem de 1478 tahririnde Hristiyanların hiçbirisi bir meslek veya zanaat unvanıyla kaydedilmemiştir. Kasabanın 1530'da ise, toplam 43 hane Müslüman 489 hane Hristiyanı teşekkül ettiği, bir cami, iki mescit, bir hamam ve ayrıca 45 keşişli iki manastıra sahip

olduğu kaydedilmiştir. Evliya Çelebi'nin notlarıyla zenginleştirilen bölüm, bugün tamamen terkedilmiş olan bu kasabada cami (1490'lar), hamam, han, sarnıç, kale ve 17. yüzyılda Evliya Çelebi'nin methettiği çömlerden kalıntıların resimleriyle tamamlanmıştır.

Altıncı bölüm "İbrahim Paşa ve Osmanlı Dönemi Kavala'nın Oluşması, 1478-1667" başlığını taşımaktadır (s.227-242). 1387 yılında Osmanlı topraklarına katılmış olan Kavala'nın 1478 tahririnde 407'si Hıristiyan, 60'ı Müslüman toplam 467 nüfuslu küçük bir köy gibi görüldüğü ve 1519 yılında da bu görüntünün değişmediği kaydedilir. Piri Reis'in Kitab-ı Bahriye'sine göre, Kavala'nın Bizans dönemi müstahkem mevkiilerinin yerine Yavuz Sultan Selim (1512-1520) döneminde kale inşa edilmiştir. 1530 yılı tahrir kayıtlarında bu kaleden, içinde bir dizdar, bir imam, bir kethüda ve beş topçuyla 34 muhafız bulunan bir ikamet birimi olarak bahsedilmiştir. Kavala'nın bir köyden şehir kimliğine bürünmesi Kanunî'nin veziri İbrahim Paşa'nın buraya inşa ettirdiği avlulu büyük bir kervansaray, bedesten, cami, imaret, medrese, mektep, tekke, hamam, sebil ve su kemerinden oluşan külliye sayesinde olmuştur. 1530'da 445 olan nüfus, 1569'da 1280'e çıkmıştır. Şehir nüfusu içinde 30 hanelik bir Yahudi toplumunun yer alması geçmiş yıllara göre çarpıcı bir değişiklik olarak gözlenir. 17. yüzyılın ikinci yarısında Evliya Çelebi'ye göre nüfus 1000 hane (5000 kişi) olarak kaydedilmiştir. Sonuç olarak Kanunî'nin veziri İbrahim Paşa'yı modern Kavala'nın banisi olarak zikretmenin yanlış olmayacağı vurgulanır.

Kitaptaki son bölüm "Osmanlı Hamam Kültürü veya Makedonya'da 15. Yüzyıla Ait ve Az Bilinen İki Osmanlı Kaplıcası" başlıklı olup Langadas ve Beşik Gölü kıyısında kalmış bazı Osmanlı kaplıcasının harabeleri hakkında Mehmet Âşık (1586), Evliya Çelebi (1667), İnciciyan (1790) gibi bürokrat ve seyahatçilerin notlarıyla zenginleştirilmiş anlatımı içermektedir (s.234-256).

Eser bir sonuç bölümü ve ona eklenmiş bibliyografya ile tamamlanmıştır.

YILDIRAY ÖZBEK

Heath W.Lowry, *Osmanlıların Ayak İzlerinde. Kuzey Yunanistan'da Mukaddes Mekanlar ve Mimari Eserleri Arayış Yolculukları*, (Türkçesi:Hakan Şebnem Girginer), İstanbul, 2009, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, (ISBN 978-975-6437-85-8).

Eser, her biri farklı alt başlıklardan oluşan üç kitabın derlenerek bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. "Günümüzde Kuzey Yunanistan'daki Müslüman İbadetgâhlarının Akıbeti" başlıklı I. kitap altı bölümü kapsamaktadır. 2004 yılında filizlenmeye başlamış olan bu eserin önsözünde yazar, 15. yüzyıl Balkanlarına dair altmış civarında tahrir defterini tetkik ederek işe başladığını, ortaya çıkan 12.500 tumarının ne kadarının kalelerde ikamet etmiş olabileceğinden hareketle, Balkan kaleleri ve hisarları üzerine bir çalışmayı amaçladığını ifade eder. Bu amaçla neredeyse tüm Kuzey Yunanistan'ı dolaştığını belirterek, amacına tam ulaşmasa da elimizdeki kitabı şekillendiren verileri tespit edebildiğini kaydeder.

I. kitabın "Tahrip ve Tahkir Edilmiş Dinî Eserler" başlıklı birinci bölümünde Selanik'in 1780'de yapılmış bir gravüründen hareketle kaybolan minareleri ve dolayısıyla camileri sorgulanmakta, 1385 yılında inşa edildiği belirtilen Serez Hayrettin Paşa Camisi eski fotoğraflarından hareketle anlatılarak bedestenler, çarşılar gibi kullanılabilir yapıların korunmuş olduğu, eğer 1920-30 arasında kiliseye dönüştürülmemiş ise camilerin yok edilmiş olduğu sonucuna varılmıştır. Yine bu bölümde Yenice-i Vardar'daki Gazi Evrenos ve Şemseddin Ahmet Bey camilerinin yok edilmesi veya harabeye dönüşmesine sessiz kalınması eleştirilmiş, Drama'daki Mehmet Halil Ağa Camisi harabele-ri, Simavna köyünde tamamen ortadan kaldırılmış olan Şeyh Bedrettin Tekkesi'nin haziresinde olabileceği belirtilen ve taşkın sonucu nehre karışmış bazı mezar taşları hakkında bilgi verilmiştir. Yazarın köyün yaşlı sakinlerinden derlediğine göre, 1960'lı yıllarda köydeki Türk izlerini silmek amacıyla bir subay buldozerlerle bu mezar taşlarını buldukları yerden sökülüp nehir kenarına götürmüş, muhtemelen taşların çoğu nehre dökülmüş ve tekke de bu dönemde yok edilmiştir.

İkinci bölüm "Hristiyanlar Tarafından Ziyaret Edilmekte Olan Müslüman Kutsal Mekanları" başlığını taşımaktadır. Kuzeydoğu Yunanistan'da Ruşenler Köyünde bulunan ve 1401 yılında kurulmuş olduğu belirtilen Kızıl Deli Sultan Tekkesinin günümüzde hem yerli hem de çevre yerleşimler ve hatta İstanbul'dan gelen Bektaşiler ve Ortodoks Hristiyanlarca ziyaret edildiği kaydedilmektedir. Sonraki sayfalarda Ruşenler Köyü ile Küçük Derbent Köyü arasında Kızıl Deli Sultan'ın gerçek mezarı olabilecek bir kalıntıyı not eden yazar, Küçük Derbent köyündeki Bektaşî tekkesinde bulunan türbenin mumlar yakılarak Hristiyanlarca da ziyaret edildiğini ve tekkenin bazı müstemilatının aslına sadık kalınmayarak günümüz çinileriyle yenilenmeye çalışıldığına dikkat çeker. Hristiyanların bu mekânları ziyaret sebeplerinin İslâmiyete duydukları yakınlıktan değil, mekânların çevresindeki taş veya ağaç gibi kimi unsurlara yükledikleri kutsiyetten kaynaklandığı ileri sürülür.

"Ortaklaşa Kullanılmakta Olan Kutsal Mekânlar" başlıklı üçüncü bölümde, Gümölcine'deki 1370 tarihli Gazi Evrenos Zaviye-İmaretî, Kara Kaplıca'daki Nefes Baba Kaplıcası, Nefes Baba Tekkesi, Kereviz Köyü'nde 14. yüzyıl sonu 15. yüzyıl başına tarihlenen Kütüklü Baba Tekkesi/Türbesi gibi yapılar mevcut halinden fotoğraflarla tanımlanarak, Osmanlı dönemi kaynakları ve özellikle Evliya Çelebi'nin eserler hakkındaki notlarıyla zenginleştirilerek anlatılmaktadır.

Dördüncü bölüm "Yeniden İcat Edilmiş ve/veya Tekrar Kullanıma Açılmış Kutsal Mekanlar" başlığını taşımaktadır. Karaferya Musalla Namazgâhı'nın yerine yapılan Aziz Pavlus vaaz kürsüsü ele alınarak, namazgâh Evliya Çelebi'nin anlatımları ve eski fotoğraflarından ve de Karaferya'daki Emin-Zade Hacı Ahmed Ağa Camisi kubbesine işlenen duvar resmindeki namazgâh betimlemesinden hareketle tanımlanarak, mevcut vaaz kürsüsünün Eski Ahit'e dayandırılarak icat edilmeye çalışılmış bir kutsal mekân(!) olabileceği sonucuna varılmıştır. Benzer vaaz kürsülerinin zorlamayla Yeni Bazar Köyü'nde Sokollu Mehmet Paşa Camisi ve Hamamı arasında, Kavala İbrahim Paşa Camisi'nin yanbaşında yapıldıklarına dikkat çekilmektedir. Teselya'daki Ayyahl köyünün dışında yer

alan Durbalı Baba/ Baba Sultan Bektaşî Tekkesi'nin de günümüz Ortodoks Hıristiyanları tarafından her yıl 1 Mayıs'ta ziyaret edildiği belirtilmektedir.

"Şehir İçinde Değişim Geçirmiş Kutsal Mekânlar" başlıklı beşinci bölümde Drama'da Agios Nikolaos kilisesine dönüştürülen 1395-1402 tarihli Sultan Bayezid Camisi, Kavala'da Agios Nikolaos kilisesine dönüştürülen 1535 tarihli İbrahim Paşa Camisi, Selanik'te Agios Konstantin kilisesine dönüştürülen Kışla Camisi, Midilli adasında Agia Triada kilisesine dönüştürülen ve 18. yüzyıla tarihlenen Karadağlı Kaptan Süleyman Paşa Camisi, Ferencik'te Agios Nikolaos kilisesine dönüştürülen Evrenosoğullarına ait bir 15. yüzyıl türbesi mevcut durumları, eski fotoğrafları, Osmanlı arşiv belgeleri ve elbette Evliya Çelebi'nin kayıtlarıyla ele alınıp anlatılmaktadır. Dikkatimizi çeken nokta, yazarın kullanımı değişen/değiştirilen bu mekânların çoğunun içine girememiş olduğudur.

I. Kitabın son bölümü "Kırsal Kesimlerdeki Değişim Geçirmiş ya da Terk Edilmiş Kutsal Mekânlar" başlıklıdır. Makedonya'daki Kırılıkova Köyü'nde bulunan Bektaşî Tekkesi'nin Ayo Yorgi'ye ithaf edilen bir şapele dönüştürülse de çevrede tekke zamanından kalma kimi unsurların (mutfak gibi) hâlâ var olduğu belirtilerek, Kavala'daki Seliani Köyü'ndeki benzer bir tekkenin Hıristiyan şapeli, Leftere Köyü dışındaki Hacı Baba Bektaşî Türbesinin Ortodoks kilisesi haline getirilmiş olduğu kaydedilir. Kavala civarındaki Koçani Köyü'nde yer alan cami, kiliseye dönüştürülse de mihrap bezemesindeki ay-yıldızları görmenin mümkün olduğuna değinilerek, Batı Trakya'daki Fıçır Köyü'nün 1901-1902 tarihli camisi hakkında bilgi verilmekte ve neredeyse tüm ahalisi Müslüman olan bu köyün son 10-15 yıl içinde neden terk edildiğinin hâlâ anlaşlamadığına dikkat çekilmektedir.

II. Kitap, "Kuzey Yunanistan'da Osmanlı Egemenliğinin Mirası Olarak Mukaddes Ağaç ve Çallların Kutsal Addedilmesi" başlıklıdır. Lowry, Hasluck'un yaklaşık bir asır önce yazdığı eserinde (*Christianity and Islam Under the Sultans*) anlatılan ağaç kültürüyle ilgili geleneklerin hâlâ devam ettiğini belirttiği önsözde bu kitabın pek çok bölümünde Evliya Çelebi Seyahatnamesini kaynak olarak kullandığını belirtmekte ve Türkiye'de yakın zamanda yapılmış bir çalışmadan hareketle günümüze ulaşmış binden fazla ağaç kültü olduğunu ileri sürmektedir. Kitabın birinci bölümü "Kutsal Karadut Ağaçları" başlığını taşımakta olup, Ruşenler Köyündeki Kızıl Deli Sultan Tekkesinin bahçesindeki 600 yıllık karadut ağacının yöre sakinlerince kutsal bilindiğini ve meyvesinin her türlü hastalığı iyileştirdiği yönünde bir rivayetin mevcut olduğunu kaydetmektedir. Hatta yazar bu ağacın şifalı olduğu söylenen kabuğundan nasıplendiğini belirterek, teşhis konulan gırtlak kanseri rahatsızlığının üç yıldır nüksetmediğini samimiyetle itiraf etmektedir. "Osmanlı Mesire Yerlerindeki Çınar Ağaçları" başlıklı ikinci bölümde, Serez'de şehrin fethi esnasında on sekiz gazinin atlarını bağladıkları on sekiz kazığın çınar ağacına dönüştüğü efsanesi hem fotoğraflar hem de Evliya Çelebi'nin anlatımıyla desteklenerek anlatılmaktadır. Yine Serez'deki Mesiregâh Cami-i Ahmet Paşa, Karaferya'da Hasan Baba Türbesi yanındaki mesire yerinde bulunan tarihi çınar ağacı, Vodina'da Osmanlı Teferrüçgâh-Mesiregâhlarındaki tarihi çınar ağaçları ve Praviste'deki örnekler özellikle Evliya'nın notalarıyla görsellenerek betimlenmiştir. "Cami ve Türbelerin Yanlarına Dikili Çınar Ağacı Kültü" kitabın üçüncü bölümünün başlığıdır. Bu tür ağaçların türbede yatan merhum kişilerin hatırasına dikilmiş olduğunu ileri süren Hasluck'un görüşlerine katılan Lowry, Seyyid Ali Sultan'ın asıl türbesi yanındaki ağacı, Kırılıkova Köyü'nde bir zamanlar civarında bir cami olduğuna işaret eden çınar ağacını, benzer şekilde Gümülcine ve Praviste'deki çınar ağacını, Vodina'daki 16. yüzyıl Osmanlı camisi yanındaki çınar ağacını, Karaferya Hüdavendigar Camisi girişinin karşısındaki çınarla Gümülcine Evrenos Köyündeki çınar ağaçlarını bu bölümün örnekleri olarak değerlendirir. Kitabın dördüncü bölümü "Müslüman Ziyaretçiler Tarafından Fundalık ve Çalılara Takılan Çaput Kültü" başlığını taşımakta ve Hasluck'un ifadesiyle bu geleneğin, bünyesinde bir ruhun yaşadığına inanılan ağaçtan çeşitli sıkıntılara çare ummak olduğu belirtilmektedir. Kara Kaplıca'daki Nefes Baba Kaplıcası civarındaki fundalıklar, Ilıca'daki Budalı Hoca Tekke/Türbesi civarındaki ağaçlar bu bölümün örnekleri olarak dikkat çekerler. "Türbelerin Yanlarına Dikili Selvi Ağaçları" başlıklı bölüm kitabın son bölümüdür. Bu tip ağaçların kutsal addedildiklerini, kesilmediklerini ve civarında soygun, cinayet gibi

cürümlerin işlenmediği belirtilerek Kırıkova Köyü'nde eski bir tekke arazisi üzerindeki selvilerle, İskeçe'de Hasib Baba Bektaşî Tekkesi/Türbesi yanındaki selvi bu grup içinde ele alınmıştır. Bu örneklerin çoğunda ağaçlardan parça alınıp dendakronolojik yöntemlerle yaş tespiti yapılmamışsa da, çoğunun Evliya Çelebi Seyahatnamesinde bugünkü yer ve biçimlerine sadık olarak betimlenmeleri en azından 400 yıllık örnekler olduğunu göstermektedir.

Eser içinde yer alan III. kitabın başlığı "Kuzey Yunanistan'da Restore Edilen ve/veya Restorasyon Plânları Yapılan Müslüman Mimari Kalıntıları ve Mukaddes Mekânları" adını taşımaktadır. Eserlerin bulunduğu yerleşim birimlerinden hareketle on dört bölüm halinde düzenlenen çalışmanın önsözünde Lowry, Balkanlardaki Osmanlı mimari mirası üzerine kayda değer çalışmaları bulunan Machiel Kiel'in "çeşitli sebeplerle Balkanlardaki Osmanlı mimari mirasının sadece % 2'sinin günümüze ulaşmış olduğu" şeklindeki görüşünü en azından Kuzey Yunanistan'daki örneklerden hareketle teyit etmektedir. Restorasyonu yapılan ve özellikle Avrupa Birliği fonları kullanılarak restorasyonu plânlanan örneklerin tarihsel kaynakları da dikkate alınarak mimari tasvirleri yapılmış, geçmiş olduğu evreler hakkında bilgi verilmiş ve restorasyonları değerlendirilmiştir. Ayrıca eserlerin mevcut durumları ve ziyaret imkanları konusunda da okuyucu bilgilendirilmiştir. Dimetoka Çelebi Mehmet Camisi, Kara Kaplıca'daki Hacı Evrenos Hanı, Gümülcine'deki Hacı Evrenos Zaviye-İmareti, İskeçe Saat Kulesi, Osmanlı dönemi evleri, Kereviz Köyü'ndeki Kütüklü Baba Türbesi, Kavala'daki Mehmet Ali Paşa Külliyesi, Paşa'nın evi, sur içindeki Halil Beğ Camisi ve Medresesi, Damat İbrahim Paşa'nın su yolu (16. yy), Drama'da Arap Camii, Serez'de İbrahim Paşa Bezzazistanı, Selçuk Sultan Camisi, Mehmet Bey Camisi, Mustafa Bey Camisi, Selanik'te Yedi Kule Kalesi, Sultan II.Murad Hamamı, Hafsa Hatun Camisi, İshâkiye Camii, Bedesten, Cezerî Kasım Paşa Hamamı, Beyaz Kale (Burc-ı Esed), Halil Ağa Hamamı, Hüsrev Kethüda Hamamı, Musa Baba Türbesi, Sinan Paşa Cami Minaresi, Yeni Cami, İdadi Mektebi, Osmanlı Bankası Binası, Gümrük Binası, Seyfullah Paşa Konağı, Yenice-i Vardar'da Gazi Evrenos Bey Türbesi, Şerif Ahmet Bey Saat Kulesi, Vodina'da Yeni Cami, Osmanlı dönemi evleri, Karaferya'da Çelebi Sinan Bey Camisi, Tuzcu Sinan Hamamı, Emin-Zade Hacı Ahmed Ağa Camisi, Sinan Bey Köprüsü, Sinagog, Osmanlı dönemi konakları, Kesriye'de Ahmet Paşa Medresesi, Sultan Mehemmed Camisi (Kurşunlu Cami), Osmanlı dönemi konakları, Selanik körfezindeki Platamona Kalesi gibi dinî ve sivil mimarlık örneklerinin mevcut durumları ve restorasyonları hakkında bilgi verilmiştir. Onarılmış olan eserlerin özellikle de konakların başarılı bir restorasyon süreci geçirmiş olduğunu tespit eden yazar, özellikle camilerin kilitlenecek ziyarete kapalı tutulduklarından yakınmakta ve acil onarılması gerekip de programa dahil edilmemiş eserlerden hareketle onarım önceliğinin nasıl belirlendiğini sorgulamaktadır. Selanik'teki geç dönem Osmanlı yapılarında görülen Eli Modiano, Baruch ve Amar, Vitaliano Posel gibi mimar isimleri dikkat çekicidir. Dikkat çekici bir diğer husus ise, 1808-1821 tarihleri arasında inşa edilen Kavala Mehmet Ali Paşa külliyesindeki bazı yapıların neden Mısır hükümetinden kiralandığı ya da satın alındığıdır. Karaferya'da İmathia Eyalet Arşivlerinde çoğu 17-18. yüzyılları kapsayan Karaferya kadı sicillerinin 126 cildinin yer aldığı belirtilerek şimdiye kadar sadece Yunanlı iki araştırmacı tarafından çalışılan bu belgelerin araştırmacıların ilgisini beklediğine dikkat çekilmektedir.

Sonuç bölümünde yazar, Yunanistan'daki Osmanlı eserlerinden çok başarılı şekilde restore edilenlerin ve özellikle konakların Türkiye'deki araştırmacılarca incelenip örnek alınması gerektiğini, hatta kuru hamasetin ötesinde iki komşu ülkenin ortak projelerle güzel işler başarabileceğini belirterek, Türkiye'nin 1985'te uygulamaya koyduğu vizesiz ziyarete Yunanistan'ın karşılık vermesi halinde bölgeyi çok sayıda Türk'ün ziyaret edebileceğine dikkat çekmektedir.

Yukarıda künyesini verdiğim eseri okurken daha çok tarihçi kimliğiyle tanıdığım yazarın çok doğru tespit ve izlenimleriyle, adeta bir "21.yüzyıl Evliya Çelebi'si" kimliğiyle, meşakkatli yolculuk ve araştırmalar neticesinde Kuzey Yunanistan'daki Osmanlı kültürel mirasını hem mimarlık, restorasyon ve sanat tarihi bağlamında hem de etnografya ve halkbilim ölçeğinde ortaya koyduğuna şahit oldum.

YILDIRAY ÖZBEK

Heath W.Lowry-İsmail E.Erünsal, *Yenice-i Vardar'lı Evrenos Hanedanı: Notlar ve Belgeler*, (Çeviri: A. Onbaşıoğlu-K. Tanrıyar), İstanbul, 2010, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları (ISBN 978-975-6437-95-7).

Kuruluş devri Osmanlı'sının en önemli şahsiyetlerinden biri olan Evrenos Gazi ve neslinden çocuklarının oluşturduğu hanedanlık üzerine son yıllarda yapılmış, neredeyse ulaşılmış tüm kaynakların değerlendirildiği en detaylı çalışma olarak dikkati çeken eser beş bölümden oluşmaktadır.

Yazarlarca, gerçek bir entelektüel ve sahaf olan İsmail Özdoğan'a ithaf edilen eser, Osmanlı Araştırmaları (*Journal of Ottoman Studies*) dergisinin 32. ve 33. ciltlerinde yayınlamış iki uzun makalenin güncellenerek kitaplaştırılmış halidir.

Giriş bölümünde Evrenos Gazi'yle ilgili olarak çeşitli alanlarda yapılmış yayınların (tarih, sanat ve mimarlık tarihi vs.) bir künyesi verilmekte ve bu çalışmanın amacının aileye ait 17. yüzyılda düzenlenmiş bir şecereyi tanıtarak, hanedanlığın merkezi sayılan Yenice-i Vardar'daki izlerini takip etmek olduğu belirtilmektedir. Ailenin yaşayan üyelerinden Ersin Evrenos'ta bulunan şecerenin IV. Mehmet'in hükümdarlığı zamanında 1678-87 yılları arasında düzenlendiği ileri sürülmektedir.

Dört Osmanlı sultanının saltanatını görece kadar uzun bir ömür süren ve bu arada Mekke'ye giderek hacı olan Evrenos Gazi'yle ilgili çağdaş ve günümüz kaynaklarından çeşitli alıntılar yapılmış, onun neredeyse tüm kuruluş devri Balkanlarıyla ilişkili bir şahsiyet olduğu ve Osmanoğullarından sonra imparatorluğun ikinci önemli ailesinin kurucusu olduğu sonucuna varılmıştır. Şözkonusu şecerede Evrenos Gazi'nin babasının adı belirtilmemiştir. Evrenos Gazi'nin Hacı Barak Beğ, Süleyman Beğ, Beğce Beğ, Hızırşah Beğ, Ali Beğ, Yakub Beğ ve Hacı İsa Beğ adında yedi oğlu ve torunlarının adları kaydedilerek bunlardan Barak ve İsa Beğ'lerin babalarıyla Mekke'ye giderek hacı oldukları ve yedi oğulun en az üç farklı kadından (Kirâne, Merih/Maria ve adı belirtilmeyen birisi) doğdukları belirlenmiştir. Evrenos Gazi'nin iki kızından biri olan Oğulbula Kadın'ın Merih/Maria adlı eşinden veya cariyesinden doğduğu ve döneminin önemli Balkan beylerinden Üsküplü İshak Beğ'le evlendirildiği kaydedilmektedir. Selçuk Kadın isimli diğer kızı Kirâne isimli cariyesinden doğmuş ve devletin önemli hanedan ailelerinden olan Çandarlılardan Halil Paşa ile evlendirilmiştir. Görüldüğü üzere şecerede oğulların kiminle evlendikleri kaydedilmemişken, şözkonusu kızlar olduğunda ayrı bir titizlik dikkati çekmektedir. 17. yüzyıl şeceresinin daha önce İ. H. Uzunçarşılı, Y. Öztuna, İ. Melikoff ve F. Başar'ın yayınladıkları şecerelele bir karşılaştırılması yapılmıştır.

Şeceredeki kayıtlardan hareketle aile üyelerinin defin yerleri ve Yenice-i Vardar'da vakfettikleri eserleri incelenmiştir.

Şeceredeki bilgiler ve Yenice-i Vardar'a (bugünkü Giannitsa) ait eski fotoğraflar ve tarihi kaynaklardan hareketle Evrenos Gazi'nin ölümünden (1417) sonra oğlu Hacı Barak Beğ tarafından inşa ettirilen ve 19. yüzyıl sonunda yeniden yaptırılan türbeye defnedildiği, oğullarından sadece Hızırşah Beğ'in bu türbe içine defnedildiğini, Hacı Barak, İki Yürekli Ali Beğ, Yakub Beğ ve Hacı İsa Beğ'lerin bu türbe yakınında kendi türbelerine gömüldüğü ileri sürülerek, Süleyman Beğ ve Beğce Beğ'in Yenice-i Vardar dışında öldüklerinden mezarlarının başka yerde olduğu kaydedilmiştir. Bu arada mezarlarla ilgili M. Kiel ve E. H. Ayverdi gibi günümüz araştırmacılarının çalışmalarının da değerlendirilmesi esnasında Hacı Şemseddin Ahmed Beğ Camisi, Ahmet Beğ Türbesi olarak adlandırılan ve aslında mektep olabileceği düşünülen yapı, Ahmet Beğ'in inşa ettirdiği hamam ve Cami-i şerif hakkında bilgi verilmektedir. Cami-i şerif olarak adlandırılan yapının İki Yürekli Ali Beğ'in torunu olan İskender Beğ tarafından 1510-11 yıllarında yıkılıp yeniden inşa ettirilmiş bir eser olduğu ve aslını Evrenos Gazi tarafından 1380-1417 arasında inşa ettirilmiş imaret-cami olabileceği sonucuna varılmıştır. 17. yüzyılın ikinci yarısında Evrenos Gazi türbesinin içine ve çevresine aile üyesi beş kişinin defnedildiği belirtilmekte, bunlardan birinin Çandarlı İbrahim Paşa olduğu ve bu kişinin Hacı Evrenos'un damadı olduğu kaydedilirken (s.36), 16. sayfada 1499'da ölen İbrahim Paşa'nın Selçuk Kadın'ın oğlu olduğu ileri sürülür.

Şecereden, Evrenos Gazi'nin 1416'da kurduğu vakfının başına atanan mütevellilerin (Hacı Barak Beğ, İki Yürekli Ali Beğ'in oğlu Hacı Şemseddin Ahmed Beğ, Barak Beğ oğlu Bôgrü Hızır Beğ, İskender Beğ) adı öğrenilmektedir. 18. yüzyıl mütevellilerinden Evrenoszade Şerif Ahmed Beğ'in Yenice-i Vardar'a günümüze gelebilmiş bir saat kulesi (1753) ve su yolu inşa ettirdiği belirtilmektedir. Genel olarak Evrenos oğullarının sancakbeyi olarak atandıkları kaydedilerek içlerinden bazılarının kadı ve defterdar olarak görev yapmış oldukları ifade edilmektedir.

Kitap içindeki bir bölümü, söz konusu şecerenin Latin harflerine aktarılıp bugünkü dile çevrildiği ve faksmile olarak yayınlanması oluşturmaktadır (s. 41-80).

"Hacı Evrenos'la İlgili Kitabeler" başlığı, eserdeki başka bir bölümü meydana getirmektedir. Hacı Evrenos'un adının geçtiği bir hana ait kitabenin parçalarından bir bölümünün fotoğrafı, hanın günümüz ve yaklaşık 80 yıl önceki görünüşleri yayınlanmıştır. Han çevresinde yapılacak bir kazı neticesinde kitabenin diğer parçalarına ulaşılabilmesi muhtemeldir. Kitabenin bulunan parçasında tarih ibaresi bulunmamasına rağmen birinci satırda geçen "Hacı" kelimesinden dolayı eserin Evrenos Gazi tarafından 1389-1417 arasında yapılmış olabileceğine karar verilmiştir. Bu kitabeden hareketle Osmanlı'nın Balkanlardaki uçbeylerinin tamamen ganimet ve yağma amaçlı teşkilatlar kurmadıkları sonucu Heath Lowry'nin daha önce yayınlanmış bir eserindeki (The Nature of the Early Ottoman State) yaklaşımını tezip eder niteliktedir. Bir diğer kitabe Hacı Evrenos'un Gümülcine'de vakfettiği zaviye-imaretinin sol girişinde yer alan örnektir. Okunamayan bu kitabenin tarihlendirmeye imkân vermediği ileri sürülürken aynı imaretin girişinin sağ üstünde bulunduğu belirtilen kitabenin fotokopisi yayınlanmış fakat okunamamış olduğu belirtilmiştir. Evrenos Gazi'yle ilgili dördüncü kitabe onun mezartaşı kitabesi olup iki parça halindedir ve H.820 tarihini taşımaktadır. Eserde yayınlanan diğer üç kitabe ise Evrenos Gazi türbesinde sonraki dönemlerde yapılmış onarım ve yenilemeleri belgelemektedir. Türbenin tarihiyle ilgili yorum ve tartışmalarda, yapılmış olan restorasyonun sağlıklı etütler içermediği vurgulanarak, türbede yapılan kazılar sonucu çıkan kemik ve kitabelerin yerleştirilmesiyle bu hataların bir nebze olsun hoşgörülebileceğine dikkat çekilmiştir.

20. yüzyıl başlarına tarihlenen fotoğraflardan hareketle ve pek çok tarihi kaynağın tetkikiyle Hacı Evrenos'un yaptırmış olduğu kanaatine varılan Yenice-i Vardar'daki su yolu ve hanla ilgili değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Kitaptaki önemli bölümlerden biri "Evrenosoğulları ve Yenice-i Vardar: Kırılmayan Zincir" başlığını taşımaktadır (s.105-138). Araştırmacılar bu bölümde Yenice-i Vardar'ın 1530-31 ve 1529-30 tarihli tapu tahrir defterlerindeki bilgilerden hareketle mahalle ve nüfus durumunun analizini yaparak, 16. yüzyıldaki 18 Müslüman mahallesinden 11'inin aile mensuplarının adını taşıyan yerleşim birimleri olduğu sonucuna varmaktadır. Yenice-i Vardar'ın 1540 ve 1555 tarihli tapu tahrir kayıtlarının analizi neticesinde kayıtlarda görülen "veled-i Abdullah" ibaresinden hareketle kasabadaki muhtedilerin yerli halk olmayıp, buraya daha sonra yerleştirilmiş kitleler olduğu, çevrede bulunan 59 köyün Hacı Evrenos evkafına ait olduğu ve aileye ait özel mülklerin tamamının 20.yüzyıl başlarına kadar payitaht tarafından kabul edilip onaylandığı ileri sürülür. Yukarıdaki defterlere ilave olarak 1519 tarihli bir tapu tahrir defterinin kayıtları da dikkate alınarak 14. yüzyıl sonunda teşekkül ettirilen kasaba nüfusunun doğal bir artış göstermeyip azalma göstermesi önce II.Murat zamanında Selanik'in yeniden fethinden sonra buradan yapılan Müslüman sürgünüyle izah edilmeye çalışılmıştır. Benzer bir sürgünün 16.yüzyılda da olduğu, kasabadaki gayrimüslim ve Yahudi nüfusunun değişmeyip Müslüman nüfusunun azalmasıyla açıklanmaktadır.

17. yüzyıl şeceresinde belirtilmemiş olmasına rağmen, Hacı Evrenos'un babasının adının Pıranki İsa Beğ olduğu ve bu kişinin Hıristiyan kökenli bir Frenk olabileceği ileri sürülmüş, Radovişte şehrinin güneybatısında bulunan ve Pıranki İsa Beğ'e ait olduğu düşünülen bir türbenin fotoğrafı yayınlanmıştır.

Balkanları yurt tutmuş bu ailenin Hacıbektaş Veli Türbesini vakfetmekte de rol oynadıkları türbede bulunan bir kitabeden hareketle ileri sürülerek, bu hamiliğin Hacı Evrenos'un Şiiliğe yakın bir dinî kimliğe sahip olmasıyla açıklanabileceği belirtilir. Hatta Evrenos Gazi türbesinde kendisine ait olduğu düşünülen mezarın kazılması sonucu ortaya çıkan pişmiş topraktan yapılan ve Ortaçağ İslam coğrafyasında sadece Kerbela'da üretildiği ileri sürülen tespih tanelerinden hareketle Evrenos Gazi'nin hac dönüşü Kerbela'ya uğramış olabilmesinde de Şii-Bektaşî kimliğinin etkili olduğu savunulmaktadır. Yenice-i Vardar'daki Hacı Evrenos türbesinin iç ve dışından çekilmiş geç dönem fotolarından hareketle yeni değerlendirmelerde bulunulmuş, 1916 tarihli bir fotoğrafta görülen sekizgen kasnak üzerine üzerine oturan kubbeli kare yapının bugünkü Agia Paraskevi Ortodoks Kilisesi olabileceği belirtilir. Bugünkü kilisenin içini gösteren fotoğrafta kubbeye geçişin tromp olduğu görülmekte, dolayısıyla yazarların yapının bir Osmanlı yapısı olduğuna yönelik iddiası güçlenmektedir. Çünkü Bizans yapılarında çoğunlukla kubbeye geçiş elemanı olarak pandantifin kullanıldığı bilinmektedir. 1912 yılından bir fotoğrafta da Hacı Evrenos Medresesinin avlusundan bir görünüş ele alınmış ve başka iki fotoğrafla bu resimde görülen yapının Şeyh İlahi Medresesi olup olamayacağı tartışılarak Hacı Evrenos'un inşa ettirdiği medrese olabileceği sonucuna varılmıştır.

Kitabın ek bölümünde Evliya Çelebi'nin Yenice-i Vardar üzerine seyahat notlarının Latin harflerine transkribesi ve günümüz diliyle anlatımı orijinal metnin fotokopisiyle birlikte verilmiştir. Ayrıca Edward Lear'ın anlatısı, tapu tahrir kayıtları, Aşık Mehmet'in 1586'da Yenice-i Vardar üzerine gözlemleri ve Tahsin Uzer'in 1900 yılındaki izlenimleri ek olarak yayımlanmıştır. Çalışma bibliyografya ve dizinle tamamlanmıştır.

Bu çalışma, ulaşılabilecek tüm dokümanların ışığında yazılmış mükemmel bir aile tarihi olduğu kadar, sunduğu zengin belgelerle Osmanlı mimarlığı ve sanatı için de önemli katkılar yapacak bir eserdir.

YILDIRAY ÖZBEK

Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question 1915–1923* (New York: St. Martin's Press, 1984) 294 sayfa, ISBN: 0-7099-1820-8, 0-312-09809-X.

Akaby Nassibian'ın İngiltere'nin 1915–1923 tarihleri arasında Ermeni meselesi ile ilişkisi hakkındaki bu kitabı sonuç kısmı dâhil olmak üzere 7 bölümden oluşmaktadır. Giriş özelliği taşıyan birinci bölümde yazar Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki dönemde İngiltere'nin Ermeni meselesinde oynadığı rolü anlatmaktadır. İkinci bölüm ise İngiltere'de yazarın "insansever/hayırsever" (*humanitarian*) diye nitelediği kişi ve grupların 1918 öncesi Ermeni sorununa yaklaşımlarına ayrılmıştır. Yazar, "insansever/hayırsever" derken aslında Ermeni taraftarı-Türk aleyhtarı lobi faaliyetlerini kast etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı'na İngiltere'nin karşısında girdiği için bu ülkede Türk karşıtlığı normal karşılanabilirdi. Bu yüzden, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı olan savaş gayretine destek oldukları için haliyle Ermeniler'e İngiltere içinde verilen desteği Nassibian, "insansever/hayırsever" olarak nitelemektedir.

Kitabın üçüncü, dördüncü ve beşinci bölümleri kronolojik olarak İngiltere'nin savaş sırasında, savaşın bitiminden Sevri Antlaşması'nın imzalanmasına kadar olan dönemde ve daha sonra da Lozan Antlaşması'na uzanan süreçte ne tür politikalar takip ettiğine ayrılmıştır. Altıncı bölümde ise 1918 yılı sonrası Ermeniler'e destek veren İngiliz lobilerinin neden hayal kırıklığına uğradıkları anlatılmaktadır. Sonuç kısmında da araştırmacının bulguları genel bir şekilde özetlenmiştir.

Kitabın kaynakçası incelendiğinde çalışmanın geniş ve kapsamlı bir çalışmanın ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Yazar, dönemin önemli aktörlerinin şahsi evrakını geniş bir şekilde kullanmıştır. Ayrıca, eski adı "PRO" yeni adı "National Archives" olan İngiliz devlet arşivindeki evrağa yazar tarafından sıklıkla başvurulmuştur. Yine İngiltere parlamentosunun tutanakları da yazarın diğer birincil kaynaklarındandır. İngiltere dışında yazar Boston'daki Taşnak Partisi evrakını da görmüştür. Son olarak konu ile ilgili İngilizce, Fransızca, Ermenice ve Türkçe ikincil kaynaklara da çalışmada başvurulmuştur.

Nassibian, kitabının giriş bölümünde Ermeni ihtilal örgütlerinin kurulmasını ve Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde faaliyet göstermelerini anlatırken bunun sebebinin Osmanlı Devleti'nin 1878'de Berlin'de verdiği reform sözünü tutmaması olduğunu iddia etmektedir (s.18). Ancak Nassibian, 'reform'dan neyin kastedildiğini kendisi de açıklamamaktadır. Zaten 'reform' ifadesinin kendisi özellikle siyasi tarih literatüründe 'Doğu Sorunu' olarak bilinen mesele bağlamında problemli bir kavramdır. Artık literatürde kabul edilmektedir ki Büyük Devletler, Osmanlı Devleti'nin özellikle Balkanlar ve Ortadoğu'daki topraklarını paylaşabilmek için Osmanlı gayrimüslimlerini (genellikle de onların büyük çoğunluğuna rağmen) bahane ederek, yani Osmanlı Devleti'nin bu gayrimüslimlerin yaşamlarını daha iyileştirmek için tam olarak ne olduğu belli olmayan ve gayet muğlak ifadelerle telaffuz edilen 'reformları' yapmadığını öne sürerek Osmanlı topraklarında karışıklıklar çıkarmışlardır. Büyük Devletler'in bu politikaları yüzünden ondokuzuncu yüzyıla kadar ne sebeple olursa olsun Osmanlı gayrimüslimlerinin Osmanlı Devleti aleyhine kitlesel bir kalkışmaları olmamışken bu yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren isyanların baş gösterdiği görülmektedir. Hâlbuki daha önceki yüzyıllarda devlet aleyhine Müslüman unsurlar çeşitli sebeplerle kitlesel isyanlarda bulunmuşlardı. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Osmanlı Devleti'nden gayrimüslimler için bir takım 'reformlar' yapılması istenmiş ve sınırları tam olarak çizilmemiş ve belki de özellikle muğlak bırakılmış bu 'reformların' yapılmadığı iddia edilerek isyana teşvik edilen gayrimüslim unsurların bu isyanları meşru gösterilmeye çalışılmıştır. Bu 'reform' taleplerini dayatan ülkelerin idareleri altındaki azınlıklar için benzeri hiçbir reform yapmamaları da bir ironi olsa gerektir. Nassibian, Hınçak ve Taşnak örgütlerinin ihtilalci ya da terör faaliyetlerini de bu bağlamda meşru görmektedir.

Nassibian, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ermeniler'in sadece doğu vilayetlerinde iyi bir yönetim (*good government in the Eastern Provinces*) istediklerini iddia etmektedir. Nassibian'a göre Ermeniler, etnolojik ve coğrafi sebeplerden dolayı bağımsızlık isteyemezlerdi. Ancak güvenlikleri sağlanmalı (burada Doğu Anadolu'daki birtakım Müslüman aşiretlerin saldırılarından korunma ima edilmektedir) ve kendilerine kültürel özerklik sağlanmalıydı (s.50-51). Nassibian burada aslında açık bir şekilde eğer Ermeniler doğu vilayetlerinde nüfus olarak çoğunluğu teşkil ettiklerine inansalardı doğrudan bağımsızlık isteyeceklerdi imasında bulunmaktadır. Ancak bu olamadığı için Ermeniler şimdilik sadece kültürel özerklik talebinde bulunmaktadırlar. Bu talebi de İstanbul'a kendilerinin değil Büyük Devletler'in iletmesini istemektedirler. Hatta bu özerkliğin tesis edilmesi de Avrupalı bir Yüksek Komiser gözetiminde olmalıydı. Nassibian, Ermeniler 'bağımsızlık' istemedikleri için bu taleplerine Osmanlı hükümetinin tepkisini gayrimeşru bulmaktadır. Ancak Nassibian'ın kendisinin de belirttiği gibi eğer nüfus olarak çoğunluğu teşkil ederlerse o zaman bağımsızlık istemeleri de meşru olabilecekti. Nitekim çalışmanın daha sonraki bölümlerinde savaş sonrası düzenlemeler sırasında Doğu Anadolu ve Kafkasya'yı kapsayan bir Ermeni devleti kurulması Avrupa başkentlerinin gündeme geldiği sırada Ermenilerin, bu coğrafyalarda çoğunluğu teşkil eden Müslüman unsurların akıbetinin ne olacağı meselesinin çözümünü bunların gönüllü bir şekilde bu toprakları terk etmesinde ya da zorla göç ettirilmesinde buldukları anlatılmaktadır. Yani Ermeniler için kültürel özerklik son nokta olmayacaktı. Balkanlar'da gayrimüslim unsurlara devlet kurdurulması sürecinde olduğu gibi belirli bir yol takip edilecekti. Balkanlar'da da 'reform' talep edilmişti. Bu 'reform' talebi daha sonra kültürel özerklik isteğine dönüşmüştü. Son aşamada ise özellikle Büyük Devletler'in müdahalesi ile bağımsız devletlerin kurulması gerçekleşmişti. Balkanlar'daki bu süreci Ermeniler iyi okuyup ona göre davranıyorlardı. Ancak Osmanlı hükümeti de bu süreci iyi okumakta ve bir kısım tedbirler almaya çalışmaktaydı. Nassibian, Ermeniler'in Balkanlar'daki tecrübeyi kendilerine örnek almaları meşru bulurken Osmanlı hükümetinin aynı sürecin Doğu Anadolu'da gerçekleşmemesi için almaya çalıştığı tedbirleri gayri meşru bulmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere'nin Ermeni sorununa yaklaşımı ile ilgili olarak Nassibian, savaşın başlarında İngiliz hükümetinin hem kendi halkına hem de sömürgelerindeki ve ordularında savaşan Müslümanlar'a ülkenin savaşa haklı sebeplerle girdiğini ve iyi ile kötünün mücadelesinde kendilerinin iyi tarafta olduğunu anlatmaya çalıştığını bunu yaparken de 1915 yılındaki Ermeniler'in zorunlu göçünü propaganda malzemesi yaptığını anlatmaktadır. Savaşın başlarında İngiltere tarafsız ülkeleri özellikle de Amerika Birleşik Devletleri'ni kendi tarafına çekmeye çalışıyordu. Bu sırada Almanya da hem ABD'ye hem de diğer tarafsız ülkelere savaşı İngiltere'nin başlattığının ve uzun bir savaş istediğinin propagandasını yapıyordu. İngiltere hem kendi pozisyonunu güçlendirmek hem de Almanya'yı zayıflatmak için "Türklerin" (Müslümanlar'ın değil) Ermeniler'i Almanlar'ın onayı ve belki de teşvikiyle yok etmeye çalıştığı propagandasını yapmaya başladı. Böylece hem tarafsız ülkeleri Almanya'nın karşısında olmaya zorlayacak hem de sömürgelerindeki Müslüman kamuoyunu İslam'a ya da Müslümanlar'a değil de "katil Türklere" karşı savaştığına inandırabilecekti. Buna rağmen Ermeniler'in zorunlu göçü ile ilgili olarak ilk başlarda İngiliz hükümeti propaganda konusunda aceleci davranmamıştı. Zira bu zorunlu göç ile ilgili iddialar Londra'ya müttefikleri Ruslar aracılığıyla ulaşıyordu.

Ruslar, Ermeniler'in zorunlu göçü hakkında propaganda yapmakta iki fayda gözetiyorlardı. Birincisi, hem kendi tabiiyetlerinde bulunan Ermeniler hem de diasporadan gelen gönüllüler zaten aktif olarak İtilaf Devletleri ordularında savaşıyorlar ve Osmanlı Ermenileri'ni de Osmanlı Devleti'ne karşı kitlesel olarak harekete geçirebiliyorlardı. İkincisi Ruslar, Polonya-Litvanya sınırından geri çekilirken bu bölgedeki Yahudiler'e karşı katliamlar yapmışlardı ve dikkatleri kendi yaptıklarından uzaklaştırıp Ermeniler'in üzerine çevirmek istiyorlardı. Zira Almanlar, daha sonra Ruslar'dan ele geçirdikleri bu bölgelerde Ruslar'ın yaptıkları katliamları belgelemeleri için Amerikalı Yahudi gazetecileri davet etmişler ve Amerikan kamuoyunda İtilaf Devletleri aleyhinde bir hava oluşturmaya çalışmışlardı. Bu yüzden, Osmanlı Devleti'nin Ermeniler'i zorunlu bir şekilde göç ettirmesi konusunda propaganda yapmak hem Ruslar'ın hem de İngilizler'in işine geliyordu.

İngiliz hükümetinin ABD'nin desteğini kazanmak için yaptığı bu propagandanın bir unsuru da Mavi Kitap'ın yayınlanmasıydı. Nassibian, İngiliz hükümetinin Lord Bryce'tan Anadolu'daki Amerikalı misyonerlerin gönderdikleri raporlardan bir kitap derleyip bunu Amerikan kamuoyu ile paylaşmasını istediğini yazmaktadır. Amerika'da büyükelçilik tecrübesine sahip ve bu ülkede bir hayli popüler olan Lord Bryce bu isteği kabul etmiş ve Oxford mezunu sonranın meşhur tarihçisi Arnold Toynbee ile bu kitap derleme işine girmiştir. Neticede bugün Ermeni soykırım iddialarının sıklıkla kullandığı meşhur/meşum Mavi Kitap ortaya çıkmıştır.

Nassibian, Ermeniler'in Birinci Dünya Savaşı sırasında aktif bir şekilde İtilaf Devletleri safında savaşa katıldıklarını yazmaktadır. Rus ordularında savaşan Rusya Ermenileri'nin yanı sıra Suriye'de Osmanlı ordularına karşı savaşan Ermeniler vardır. Ancak 1915 yılı itibarıyla özellikle de Kilikya bölgesinde Ermeniler'den oluşan birlikler kurulması hususunda İngilizler ile Fransızlar arasında görüş ayrılıkları vardı. İngilizler, Ermeniler'in desteğiyle Kilikya'ya bir çıkarma yapılmasını savaşın bu safhasında uygun görmemektedir. Ve neticede İngilizler'in dediği olur. Bu konuda yazar, Ermeni gönüllülerden oluşan bir birliğin yardımıyla Kilikya'ya çıkarma yapılmasının hem Ermeniler'in zorunlu göçünü durdurabileceğini hem de Gelibolu'daki savaşın seyrini İtilaf Devletleri lehine değiştirebileceğini ima ederek İngiliz hükümetinin kararını eleştirmektedir.

1917 yılındaki Bolşevik İhtilali'nden sonra Rus orduları Doğu Anadolu'dan çekilirken Kafkasya, İran ve Mezopotamya cephelerinde ne tür tedbirler alınması gerektiği konusunda İngilizler ve Ermeniler arasında bir tartışma başlamıştı. İngilizler, Ruslar'dan doğan boşluğun Ermeniler tarafından doldurulmasını istiyorlardı. Buna karşın Ermeniler sadece Ermeniler'in yaşadıkları bölgelerde ve Doğu Anadolu'nun "kurtarılması" (*liberation*) için savaşacaklarını söylemişlerdi. Rusya'nın Almanya ile bir anlaşma yapmasından çekinen İngilizler, Ermeni taleplerine boyun eğmişler, ancak Ermeniler'den Mezopotamya'da Osmanlı birliklerine karşı savaşmaları sözünü de almışlardı. Ermeniler ile İngilizler'in aralarındaki anlaşmaya rağmen Osmanlı birlikleri Kafkasya'ya doğru bir hamle yaptılar ve 1918 yılının Eylül ayı itibarıyla Güney Kafkasya neredeyse tamamen Osmanlı ve Alman birlikleri tarafından işgal edildi. Ancak burada Ermeni sorunu ile ilgili olarak altı çizilmesi gereken nokta hem Kafkasya Ermenileri'nin hem de Osmanlı Ermenileri'nin, özellikle Andranik'in oluşturduğu birliklerin, kendilerine vaat edilen Büyük Ermenistan karşılığında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı zaten savaşın başından itibaren pozisyon almalarıdır. Nassibian özellikle İngilizler'in Ermeniler'e verdikleri sözlerde savaş boyunca durmadıklarını iddia etmektedir. Zira savaş sırasında İtilaf Devletleri, kendi aralarında yaptıkları anlaşmalarda Ermeniler'in yaşadığı vilayetleri paylaşmışlardı. Ermeniler açıkça vatandaş oldukları devlete karşı mücadeleye ikna edilmişler, ancak karşılığında kendilerine boş vaatler verilmişti. Nassibian, özellikle İngiliz liderlerin savaş sırasında sözler verip sonra bunları tutmamalarını eleştirmektedir. Hatta Lloyd George, savaş Konseyi'nin bir toplantısında kendisine daha önce Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler'in "kurtarılacağına" dair sözler verdiği hatırlatıldığında, "hiç kimse bir konuşma ile bağlı değildir" (*Nobody is bound by a speech*) cevabını vermişti (s.116). Bütün bunlara rağmen Ermeniler umutlarını savaş sonundaki diplomasiye taşımışlar ve savaş sırasında İtilaf Devletleri yanında saf tutmalarının ödülünü bu sayede alacaklarını düşünmüşlerdi.

Nassibian, Mondros'tan Sevr'e kadar olan dönemde İngilizler'in Ermeni meselesi hakkında bir ikilem yaşadığını iddia etmektedir. Zira bir yanda savaş sırasında Ermeniler'e verilen vaatler varken öte yanda Doğu Anadolu ve Kafkasya'yı içine alacak bir Ermenistan'ın kurulmasının İngilizler'in Yakındoğu'daki çıkarlarıyla ne derece uyumlu olacağına dair tartışmalar vardı. Nassibian, ilk olarak ve belki de ilginç bir şekilde Mondros Ateşkes Antlaşması'nın Ermeni taleplerine set çektiğini iddia etmektedir. Zira bu iddia genel Türk tarihyazımında Mondros'un, özellikle yedinci maddesi göz önüne alındığında Rum ve Ermeniler'i cesaretlendirdiğine dair hâkim görüş ile taban tabana zıddır. Ancak, Nassibian Mondros'a akademik bir nazarla değil Ermeniler'in perspektifinden bakmaktadır ve muhtemelen Mondros'ta açık bir şekilde Ermenistan'dan bahsedilmemesini eleştirmektedir. Nassibian, bu konuda Mondros müzakereleri sırasında Rauf Bey'in diplomatik taktiklerini övmektedir. Bu müzakerelere dair İngiliz belgelerine dayanarak yazar, Rauf Bey'in eğer daha ağır

mütareke şartları öne sürülürse İstanbul'daki hükümetin düşeceğini, mesela özellikle Yunanlar'ın Osmanlı istihkamlarını işgal etmelerine izin verilmesi durumunda ülkede bir ihtilal yaşanacağını ve Kilikya'daki garnizonların silah bırakmasına hiçbir Osmanlı hükümetinin onay veremeyeceğini söylediğini yazmaktadır. Rauf Bey'in bu çıkışından dolayı İngilizler taviz vermeye yanaşmışlardır (s.134-135).

Dolayısıyla Ermeniler, Mondros'taki mütarekeden memnun değillerdi. Bu yüzden özellikle Kafkasya'daki küçük Ermenistan bir takım oldu-bittiler peşindeydi. Burada ilginç olan Nassibian'ın 1918 yılının sonlarına doğru Ermenistan'ın bazı bölgelerindeki Müslüman köylerin ahalisinin tehcir edilip yerlerine Ermeni muhacirlerin yerleştirilmesinden bahsetmesidir (s.156). Ayrıca 1919 yılında Ermeni çeteleri Erivan'dan aldıkları destekle Kars'ta "isyancı" (*insurgent*) olduklarını öne sürerek Müslüman köylerini yakıp yıkmışlar ve ahalisine katliamlar yapmışlardır. Yapuklarını meşru göstermek için bölgede bulunan İngiliz istihbarat subayı Alfred Rawlinson'a Kars'ı kontrolleri altında tutmak için ahaliyi silahsızlandırmak zorunda olduklarını belirtmişler ve bu şekilde yapukları katliamları meşrulaştırmaya çalışmışlardır. Nassibian, Başkan Woodrow Wilson'a da sekreterlik yapan Amerikalı gazeteci Stephen Bonsal'ın bu katliamlara sadece "gözlerini kapamadığını... hatta onayladığını" (*I do not close my eyes to the crimes which the Armenians have since committed... from time to time when the rare occasion presented against the diabolical Kurds and the Turkish irregulars... Indeed, I approve of them*) yazmaktadır (s.163). Akademik tarafsızlıkla bağdaştırılması zor bir şekilde Osmanlı hükümetinin tatbik ettiği zorunlu göçü bir "yok etme" politikası olarak eleştiren yazar, Ermenistan hükümeti böyle bir politika uyguladığı zaman bunu normal görmektedir. Yazarın bu tavrı bile Ermeni tarihçilerin ve onları destekleyen üçüncü parti yazarların zorunlu göç meselesinin kendisine iyi ya da kötü anlamlar yüklemediklerini, zorunlu göçü Ermeniler uyguladığında bunu normal karşıladıklarını ama Ermeniler'e karşı böyle bir uygulama yapıldığında bunu "insanlık dışı" olarak gördüklerini göstermektedir. Burada Birinci Dünya Savaşı'nın başından itibaren İngiliz hükümetinin Britanya'daki "düşman tebaası yabancılar"ı zorunlu göçe tabi tutması meselesinin çok yakın tarihlere kadar Batılı akademisyenler tarafından ilgi görmediğini hatırlatmakta fayda vardır. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu "karşı tarafa"dır, ve savaşı da kaybetmiştir. Bugün Ermeni meselesi hakkında Batılı tarihyazımına hâkim olan görüş çoğunlukla Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun "karşı tarafa" olmasının dolaylı üretilen propaganda ile şekillenmiştir. Yani meselelerin bir imaj boyutu vardır. Dönemin İngiliz ve Amerikan gazeteleri incelendiğinde "Türkler" hakkında öyle makaleler ve yazı dizileri yayınlanmıştır ki bunların "Türk" imajı üzerinde yarattığı etki günümüze kadar devam etmiş ve Batı'nın Türk algılamasını büyük oranda bu etki şekillendirmiştir.

Nassibian, İngilizler'in Büyük Ermenistan'ın kurulması yönünde sorumluluk almadığını ve bu meseleyi Amerika Birleşik Devletleri'ne tahvil etmeye çalıştığını yazmaktadır. Zira böyle bir Ermenistan'ın hayatta kalabilmesi için kendi askeri ve finansal gücü yeterli değildi. İngilizler de gerekli askeri ve finansal desteği vermek istemiyorlardı, zira bu projede doğrudan bir çıkarları olduğunu düşünmüyorlardı. Gerçekten de Sevr Antlaşması'na uzanan süreçte Ermenistan'ın geleceği hakkında Amerikalılar daha fazla müdahil olmuşlar ve 1920 yılının Ağustos ayında Ermeniler'i memnun edecek bir düzenlemeyi Sevr Antlaşması'nın bir parçası haline getirmeyi başarmışlardı. Ancak bu antlaşmayı Ankara Hükümeti tanımadığı için Ermeniler'in hayalleri suya düşmüştü. Nassibian, Sevr'den Lozan'a giden süreçte İngilizler'in Sevr'i Ankara Hükümeti'ne kabul ettirmek için yeterli çabayı göstermediğini iddia etmektedir. Bu yüzden Ermenistan'ın kaderi Ankara Hükümeti ile onun bu dönemde işbirliği içerisinde olduğu Bolşevikler'e terk edilmişti. 1920 yılının sonuna gelindiğinde ise Kazım Karabekir'in orduları önünde yenilen Ermeniler'in Bolşevikler'e sığınmaktan başka çareleri kalmamıştı. Neticede Ermeniler, Büyük Ermenistan'ın hayalini kurarlardan kendilerini SSCB'nin bir parçası olarak bulmuşlardır.

Kitabın sonuç kısmında Nassibian genel bir özet yapmaktadır. Burada Ermenistan'ın hiçbir zaman İngiltere'nin bir çıkar meselesi olmadığını sadece Yakındoğu'da kendi çıkarlarını gözetirken işine geldiğinde Ermeni meselesini kullandığını, ama işine gelmediğinde Ermeniler'e yüz çevirdiğini iddia etmektedir. Özellikle 1878'den sonra Rusya'nın güneye doğru genişlemesinden çekindiğinden

ve kendisinin Ortadoğu'da kontrol ettiği bölgelere sarkmasını önlemek için tampon bölge olacak şekilde bir Ermenistan'ın meydana getirilmesinin kendi çıkarına olacağını düşünen İngiltere 1917'den sonra bu projesinden vazgeçmiş ve yeni Türkiye'nin kontrolü altında olacak Doğu Anadolu'nun aynı tampon görevini göreceğini hesaplamıştır. Zira bu türlü bir tercih İngiltere'yi ağır finansal ve askeri yüklerden de kurtarmış olacaktır. Nassibian'a göre İngiltere'nin bu siyasetinden en zararlı çıkan Ermeniler olmuştur. Zira sadece Rusya Ermeniler'i değil Osmanlı Ermenileri de Büyük Ermenistan hayaline kapılmışlar ve yüzyıllarca beraber yaşadıkları Osmanlı Müslümanları ile artık beraber yaşamak istemediklerini tabi oldukları devlete karşı isyan ederek ortaya koymuşlardı. Ancak ne nüfusları ne de finansal ve askeri güçleri bu tür bir isyanı başarıya ulaştırarak seviyede olmadığı için sonuçta bu teşebbüslerinde başarısız olmuşlardı. Bu başarısızlık üzerine birçoğu 1915 zorunlu göçünden sonra Anadolu'ya dönse de artık Anadolu'da işler eskisi gibi olamayacağı için Ermeniler ülkeyi terk etmek zorunda kalmışlardı. Bunların bir kısmı Kafkasya'ya gitmişlerdi. Ancak buradaki küçük Ermeni devleti de kısa bir süre sonra Bolşevik kontrolüne girmişti. Böylece 1990'lara kadar bağımsız bir Ermeni devleti olamayacaktı.

Nassibian'ın bu çalışması Ermeni meselesi hakkındaki Türk tarihyazımı için, kullanılan birincil kaynaklardan ve farklı bakış açılarından dolayı önemlidir. Özellikle yazarın kullanmış olduğu İngiliz arşiv belgelerinin ve dönemin aktörlerinin şahsi evrakının Türk tarihçiler tarafından görülmesinde karşılıştırmalı çalışmalar yapılabilmesi açısından büyük faydalar vardır. Türk tarihyazımında ağırlık daha çok 1915 zorunlu göçünün kendisindeyken meseleye taraf olan ülkelerin genel olarak Ermeni meselesi ile bağlantısı daha az ilgi görmektedir. Bu ilginin artması, genel olarak Ermeni meselesinin özel olarak da 1915 olaylarının sadece Yakındoğu tarihi değil dünya tarihi bağlamındaki yerlerinin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

BESTAMİ S. BİLGİÇ

Richard Dove (ed.), *'Totally Un-English'? Britain's Internment of 'Enemy Aliens' In Two World Wars* (The Yearbook of the Research Centre for German and Austrian Exile Studies, 2005) 209 sayfa, ISBN: 90-420-1658-2.

Türk tarih yazımında Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ermenilerin zorunlu göçü hakkındaki çalışmaların neredeyse tamamı bu olayı izole bir vakayımış gibi anlatmakta ve sanki sadece Osmanlı İmparatorluğu'nda böyle bir uygulama yapılmış gibi bir algılamının ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Hâlbuki savaş sırasında askeri bir gereklilik olarak belli bir dini ya da etnik grubun savaş bölgelerinden uzaklaştırılması uygulaması başka devletler tarafından da zaman zaman yapılmıştır. Bu devletlerden bir tanesi de Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri safında bulunan İngiltere idi. İşin ilginç, İngiltere'nin kendisi savaş sırasında karşı-propaganda amaçlı da olsa Osmanlı İmparatorluğu'nu Ermenilere karşı yapılan zorunlu göçten dolayı yoğun bir şekilde eleştirmişti. Richard Dove'un editörlüğünde hazırlanan bu çalışma ise İngiltere'nin hem Birinci Dünya Savaşı hem de İkinci Dünya Savaşı sırasında ülkede bulunan bazı insanları "düşman tebaası yabancılar" (*enemy aliens*) diye kategorileştirip bu kişileri savaş bölgesi ilan edilen bölgelerden ve savaş bölgesi olarak ilan edilmeyen Londra gibi şehirlerden toplayıp ülkenin çeşitli yerlerindeki toplama kamplarına gönderdiklerini anlatmaktadır¹.

Kitap üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Richard Dove'un ve Panikos Panayi'nin giriş niteliğindeki yazıları bulunmaktadır. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki zorunlu göçe ayrılan ikinci bölümde ise dört makale bulunmaktadır. Üçüncü ve son bölüm İkinci Dünya Savaşı sırasındaki zorunlu göçe ayrılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz hükümeti uzun yıllardır İngiltere'de yaşayan yaklaşık 30.000 Alman vatandaşını tutuklayıp sürgüne göndermişti. Asquith hükümeti, sivil Almanları toplu bir şekilde enterne etme kararı almıştı. 17-55 yaş arası eli silah tutan bütün "düşman tebaası yabancılar"² sürgüne tabi tutulmuşlardı. Bu sürgün politikası savaşın sonuna kadar sürmüştü. Sürgün kararının alınmasında *Lusitania* gemisinin Alman denizaltıları tarafından batırılması sonucu İngiltere'de patlama gösteren ve siyasi atmosfere egemen olan Alman-korkusu (*Germanophobia*) ve yükselen "vatanseverliğin"³ önemli rolü olmuştu. Hatta sürgünlere yardım etmeye çalışan İngiliz Quakerlar⁴

¹ Bu çalışmada yazarlar, İngiliz hükümetinin Almanları, İtalyanları, Avusturyalıları ve Türkleri sürgün edip toplama kamplarına göndermeleri için "internment" ifadesini kullanmaktadırlar. Hâlbuki İngilizler 1915 yılında Osmanlı Ermenilerinin zorunlu göçü hakkında kulağa daha az hoş gelen "deportation" ifadesini kullanmışlardı. Aynı şekilde Almanlar'ın Belçika'yı işgali sonrasında yaptıkları sürgün ve Belçikalıları zorunlu bir şekilde çalıştırma işlemine de "deportation" demişlerdi. Muhtemelen İngilizler, kendilerinin yaptıkları sürgün için daha masum bir ifade olan "internment"ı kullanırken Osmanlı İmparatorluğu ve Almanya'nın yaptığı uygulamalara, her iki uygulama arasında ciddi farklılıklar olmasına rağmen, "deportation" demişlerdi.

² Birinci Dünya Savaşı sırasında sürgüne tabi tutulan Almanlar hakkında araştırma yapılmış olmasına rağmen Habsburg ve Osmanlı tebaası sürgünler hakkında bir bilgi yoktur. Bkz. s.19.

³ "Deportation" ve "internment" kelimelerinin tercihi meselesinde olduğu gibi İngilizler ülkelerinde yükselen milliyetçilik için Türkçeye 'vatanseverlik' olarak çevrilebilecek "patriotism" kelimesini kullanırlarken kendi düşmanları olarak gördükleri ülkelerdeki milliyetçilik için "patriotism"e göre daha pejoratif bir anlamı haiz ve ayrımcılık, dışlayıcılık ve hatta ırkçılık gibi negatif kavramları çağrıştıran "nationalism" kelimesini kullanmaktadırlar. Bu çalışmanın çeşitli yerlerinde de İngiliz kamuoyunun İngiltere'deki Almanlar'a ve Yahudiler'e karşı ayrımcı ve zaman zaman da ırkçı bir tutum takındığı anlatılmaktadır.

⁴ Quakerlar, onyedinci yüzyılda İngiltere'de doğan ve daha sonra diğer Anglo-Sakson memleketlere de yayılan bir Hıristiyan mezhebin mensuplarıdır. 'Dostlar Derneği' (*Society of Friends*) olarak da bilinirler. Birinci ve İkinci Dünya Savaşı sırasında savaşlardan zarar gören sivil mülteciler arasında yürüttükleri yardım çalışmalarıyla bilinirler. Bkz. "Quakers" maddesi, *Encyclopaedia Britannica*, Cilt 18, 1969, s.914 ve "Friends, Society Of" maddesi, *Encyclopaedia Britannica*, Cilt 9, 1969, s.938-943.

ırkçı bir ifade olan “Hun Coddlers”⁵ olmakla suçlanmışlardı (s.11–12). İkinci Dünya Savaşı sırasında ise İngiliz hükümeti daha farklı bir yol izlemişti. 1939 yılının Eylül ayında savaş patlak verdiği zaman çoğunluğu Yahudi olan yaklaşık 60–70.000 Alman ve Avusturyalı, İngiltere’ye iltica etmişlerdi. İlk başta İngiliz hükümeti bu kişileri kitlesel bir şekilde kamplarda toplama yoluna gitmedi. Onun yerine bu mültecilerin durumuyla ilgilenmesi için mahkemeler kuruldu ve mülteciler İngiliz hükümetine karşı oluşturabilecekleri tehdide göre derecelendirildiler. Ancak 1940 yılının Mayıs ayında hükümet bu politikadan vazgeçerek bütün bu insanları kitlesel bir şekilde toplama kamplarına gönderdi. Yine Birinci Dünya Savaşı’ndaki sürgünden farklı olarak bu sefer İngiliz kamuoyunda bu sürgüne karşı çıkanlar oldu. Hatta Avam Kamarası’nda yüksek sesle bu politikayı eleştiren vekiller bile vardı (s.12).

İki dünya savaşı sırasındaki sürgünlerin çoğu Man Adası’na gönderilmişlerdi. Man Adası, İrlanda Denizi’nde İngiltere ile İrlanda arasında bir yerdeydi. Hem İngiltere’den uzak bir yerde bulunması hem de dağlık bir topografyaya sahip olmasından dolayı İngiliz hükümeti nazarında sürgün yeri olarak ideal bir konumdaydı. Bazı sürgünler adadaki kamplardan kaçmayı başardılarsa da hiç kimse adadan kaçamamıştı (s.13).

Giriş kısmında yazdığı “A Matter Which Touches the Good Name of This Country” başlıklı makalesinde Richard Dove, “düşman tebaası yabancılar”ın İngiliz hükümeti tarafından Birinci ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında ertene edilmelerinin İngiliz tarihyazımında genelde bahse konu edilmediğini ve İngiltere’nin savaştaki rolü içerisinde küçük bir hadise olarak değerlendirildiğini belirtmektedir. Dove, bunun iki sebebi olduğunu yazmaktadır. Birincisi, İngiliz hükümet işlerindeki “gizlilik kültürü” yüzünden tarih çalışmalarının yeterli düzeyde yapılamamasıdır. 1940 yılındaki sürgün hakkındaki hükümet evrakı uzun süre araştırmacıya açılmamıştı. 1980’ler ve 90’larda bir kısım evrak serbest bırakıldıysa da kitabın yayımlandığı tarih itibariyle bazı belgelere ulaşım yasaktır. Ayrıca, bazı belgeler de yok edilmişlerdir. İkinci sebep ise, sürgün politikası karmaşık ve kötü bir politikaydı. Bu yüzden, İngiltere’nin savaştaki rolünü birlik, cesaret, metanet ve zaferle anlatan tarihçilerin bu politikayı yazılarına dâhil etmeleri zor olacaktı (s.11).

Dove, Birinci Dünya Savaşı sırasında, “düşman tebaası yabancılar”ın sürgün edilmelerinin İngiltere’ye gözle görülür bir fayda getirmediğini yazmaktadır. Ayrıca, kamplarda toplananlar büyük zararlar görmüşler, bu kişilerin aileleri dağılmış ve neticede İngiltere’deki Alman toplumu bir daha kendine gelememiştir (s.12).

Kitabın giriş kısmındaki ikinci makale Panikos Panayi’ye aittir. Panayi, “A Marginalized Subject? The Historiography of Enemy Alien Internment in Britain” başlıklı yazısında çok sayıda insanın iki dünya savaşı sırasında sürgüne tabi tutulmasına rağmen bilim insanlarının, sürgünlerin tecrübeleri ve sürgünün kendisi hakkında çok az çalışma yapmış olduklarını tespit etmektedir. Bu yazıda Panayi, sürgün hakkındaki tarihyazımını değerlendirmekte ve neden bu konuya yirminci yüzyılın sonlarına doğru gibi geç bir dönemde ilgi duyulmaya başlandığını anlatmaktadır.

Kitabın ikinci bölümü Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki sürgünle ilgilidir. Bu kısımda dört makale vardır. “Prisoners of Britain: German Civilian, Military and Naval Internees during the First World War” başlıklı birinci makale yine Panikos Panayi’ye aittir. Bu ikinci makalesinde Panayi, ondokuzuncu yüzyıl boyunca Britanya’da canlı bir Alman toplumunun oluştuğunu ve 1914 yılına gelindiğinde Almanlar’ın sayısının 57.000’i bulduğunu belirtmektedir. Bu Almanlar, savaşın patlak verdiği ana kadar kendilerinin İngiliz toplumuna entegre olduklarını düşünüyorlardı. Ancak, Britanya kamuoyu Alman-karşıtı basın yüzünden aksini düşünüyordu. İngiltere ile Almanya arasındaki kriz ilerledikçe Alman-karşıtlığı ülkedeki Almanlar’ı yavaş yavaş etkilemeye başlamıştı. Ancak yine de bu Almanlar sürgün edileceklerini düşünmemişlerdi. Savaş başladıktan sonra ise hem İngiliz hükü-

⁵ İngiliz basını, kamplarda toplanan düşman ve “Hun” olarak kötülen Alman vatandaşlarına yardım etmeye çalışanları hainlikle suçlamıştı. Bkz. Norman Angell, *The Fruits of Victory* (Read Books, 2008) s.169.

meti hem de Britanya kamuoyuna Alman-korkusu hâkim olmuş ve bu korku yüzünden ülkedeki Alman toplumunun yok edilmesi süreci başlamıştı (s.29).

Hükümetin, ülkedeki “düşman tebaası yabancılar”a karşı tatbik ettiği siyasetin merkezinde bu kişilerin sürgün edilmesi yer alıyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna gelindiğinde İngiliz hükümeti yüzbinlerce savaş esirini sürgüne tabi tutmuştu. Hükümet sivil ve askeri mahpusları kamplarda ayrı ayrı yerlerde tutmuştu. Ancak dikenli tel arkasında bu sivil ve askeri mahpuslar aynı tecrübeleri yaşayacaklardı (s.29).

İrlanda açıklarında *Lusitania* gemisinin bir Alman denizaltısı tarafından batırılmasından sonra ülkeye hâkim olan “Alman-karşıtı histeri”den sonra, Asquith hükümeti bütün sivilleri enterne etme kararı almıştı. 1919 yılına kadar cari olacak bu kararın alınmasında aşırı milliyetçilerin talepleri etkili olmuştu. Yani hükümet üstünde bir kamuoyu baskısı vardı. Buna göre, 17-55 yaş arası bütün erkek “düşman tebaası yabancılar” sürgün edileceklerdi (s.29-30).

Panayi, 22 Eylül 1914 tarihi itibarıyla toplama kamplarına gönderilen 13.600 kişinin sadece 3.100'ünün savaş meydanlarında esir edilenler olduğunu, geri kalanın çoğunluğunun tamamını Britanya'daki sivil Alman toplumu üyelerinin oluşturduğunu belirtmektedir. 1917 yılının Kasım ayına gelindiğinde toplama kamplarında 79.320 kişi bulunmaktadır. Bunların 29.511'i sivilirdir (s.30).

Birinci Dünya Savaşı sırasındaki sürgün ile ilgili ikinci makale Yvonne Cresswell'in “Behind the Wire: the material culture of civilian internment on the Isle of Man in the First World War” başlıklı yazısıdır. Cresswell, savaş sırasında Britanya ve Almanya'da sivillerin sürgün edilmelerinin dönemin az bilinen taraflarından olduğunu belirtmektedir. Makalenin konusu Britanya'daki sürgünlerin kamplardaki el becerileri ile meşgul olmaları ve bu meşgalelerinin kamplardaki yaşam üzerindeki etkisi hakkındadır. El becerileri ile uğraşmanın en birinci fonksiyonu sürgünlerin can sıkıntısını hafifletmesidir. İşin ikinci bir yönü, sürgünler kamplarda ürettiklerini yanlarında hatıra olarak saklamışlardır. Üçüncüsü, bu ürünler kamplarda nakit olarak da kullanılmışlardır (s.45-61).

Bir sonraki makale, Jutta Raab Hansen'in “Die Bedeutung der Musik für 26.000 internierte Zivilisten während des Ersten Weltkriegs auf der Isle of Man” başlıklı yazısıdır. Bu makalede Hansen, Man Adası'ndaki sürgünlerin günlük yaşamlarında tiyatro ve müziğin önemli bir rol oynadığını anlatmaktadır. Sürgünler senfoni orkestraları, korolar, oda müziği ve dans ile meşgul olmuşlardır. Böylece can sıkıntısının önüne geçmeye çalışmışlardır. Ayrıca, özellikle Alman sürgünler arasında vatanseverlik duygularını kabartan şarkılar göze çarpmaktadır (s.63-81).

İkinci bölümdeki son makale Stefan Manz'ın “Civilian Internment in Scotland during the First World War” başlıklı yazısıdır. Manz, ilk olarak kısaca savaş öncesi İskoçya'daki Alman toplumdandan bahsetmektedir. Daha sonra Hawick yakınlarındaki Stobs toplama kampında bulunan Alman sürgünlerin enterne edilmeleri ve kamptaki yaşamlarını anlatmaktadır. Man Adası'ndaki sürgünler gibi İskoçya'daki Alman sürgünler de kamp yaşamlarındaki en büyük problem olan can sıkıntısının önüne geçebilmek için çeşitli kültürel ve profesyonel faaliyetler içerisinde bulunmuşlardır. Manz, İskoçya'daki “düşman tebaası yabancılar” olan Almanlar'a karşı takınılan tavrın bütün Britanya'daki tutumu temsil ettiğini iddia etmektedir.

Birinci Dünya Savaşı boyunca İskoçya'nın doğu sahillerinin tamamı yasak bölge ilan edilmişti. Bu, “düşman tebaası yabancılar”ın bu bölgede ikamet edemeyecekleri ve bu yüzden buradan sürülmeleri gerekeceği anlamına gelmekteydi. 1914 yılının Ağustos ayında Fiefshire'daki bütün “düşman tebaası yabancılar” kaydedilmişlerdi. Ekim ayına kadar 45 yaş altındaki bütün erkekler ya Redford'a sürülmüşler ya da bunların ikamet izinleri iptal edilmişti. İkamet izinleri iptal edilen üç kişi, bölgeden ayrılmayı reddettiler için Dundee'de hapse konmuşlardı. Bu politika daha sonra kadınları da içine alacak şekilde genişletilmişti. Ekim ayına kadar 21 kadının ikamet izinleri iptal edilmişti. Bunların bazıları sürgün edilenlerle evliydi. 11 tanesi ise Almanlar'ın Britanya'da doğmuş eşleri idi. Diğerleri evlerde çalışan hizmetçiydiler (s.91-92).

İskoçya'da, İngiltere'deki gibi "düşman tebaası yabancılar"ın dükkânlarının camları indirilmişti. Edinburg ve Dumfries gibi kentlerde Alman-karşıtı gösteriler düzenlenmişti. Glasgow'daki bazı bilinen lokantalar kapılarına içeriye Almanlar'ın ya da Almanya doğumlu olup daha sonra Britanya tebaasına geçenlerin kabul edilmeyeceklerine dair uyarılar asmışlardı. Zira Britanyalı müşteriler onlarla beraber oturup yemek yemek istemiyorlardı (s.93).

Alman-korkusu ve "düşman tebaası yabancılar"ın potansiyel casus olarak görülmeleri savaş zamanı Britanya toplumuna egemen olan unsurlardı. Manz, hükümetin "düşman tebaası yabancılar"a karşı tatbik ettiği siyasetin hem kamuoyuna hâkim olan bu duygulara karşı bir reaksiyon olduğunu hem de bazen kamuoyundaki bu duyguları körüklediğini belirtmektedir. Manz'a göre bu siyasetin sembolik önemi, uygulamadaki rasyonellikten ya da etkinlikten daha önemlidir. Zira İngiliz hükümeti kamuoyuna "ülkenin güvende olduğu" mesajını vermeye çalışıyordu. Ayrıca savaş sırasında Alman istihbarat faaliyetlerinin ne kadar kötü organize edildiği göz önüne alındığında Britanya'da yaşayan Almanlar'ın herhangi bir güvenlik tehdidi oluşturmadıkları ve oluşturamayacakları aşıkardı. Manz, 1914'ten önce bir tane Alman'ın bile istihbarat faaliyetlerine bulaşmadığını belirtmektedir. Herhangi bir Alman tarafından gerçekleştirilmiş bir sabotaj faaliyeti de yoktur. Ancak Britanya'daki seçmenler, hükümetin hiçbirsey yapmıyor olmasını kabul edemezlerdi. Bu yüzden, ilk başlarda toplu sürgüne karşı olduğunu açıklayan Başbakan Asquith, 1915 Mayısına gelindiğinde "düşman tebaası yabancılar"a karşı yeterince sert bir tutum takınmadığı gerekçesiyle İçişleri Bakanı Reginald McKenna'yı görevden almış yerine Sir John Simon'u getirmiştir (s.94).

Manz, Britanya'daki "düşman tebaası yabancılar"a karşı geliştirilen "histeri"nin mevzi bir olay olmadığını belirtmektedir. Bu meseleye daha geniş bir tarihsel bağlamda bakılmalıdır. Britanya'daki yabancı düşmanlığı terminolojisi, 1914 yılının Ağustos ayında birden ortaya çıkmamıştır. Zira sivil insanların sürgün edilmesi hadisesi daha önce Güney Afrika'daki Boer Savaşı'nda da gerçekleşmiş ve daha sonra İkinci Dünya Savaşı sırasında da tekrar edilmişti (s.94).

Kitabın İkinci Dünya Savaşı sırasındaki sürgünlerle ilgili olan üçüncü bölümünün ilk makalesi Charmian Brinson'un "Loyal to the Reich: National Socialists and Others in the Rushen Women's Internment Camp" başlıklı yazısıdır. Bu makale, Rushen Kadınlar Kampı'na gönderilen yaklaşık 500-600 kadar Alman ve Avusturyalı kadın hakkındadır. Alman hükümetine karşı sadakatlerini kabul etmiş olan bu kadınların neredeyse tamamı Nasyonal Sosyalist idiler. Aralarında en dikkat çekici olan Wanda Wehrhan ismindeki bir Nazi teşkilatçısıydı. Brinson'un makalesi, kamptaki kadınların kendi anlatımlarına ve döneme dair resmi ve gayri resmi diğer dokümanlara dayanarak Wehrhan'ın ve diğer Nasyonal Sosyalistler'in kamptaki rolü ve etkisini anlatmaktadır (s.101-119).

Bir sonraki makale Richard Dove'un "'Wer sie nicht erlebt hat, der begreift sie nie.' The Internment Camp Revue *What a Life!*" başlıklı makalesidir. Makale, G.M. Höllering tarafından yazılan ve yönetilen, müziğini Hans Gal'in hazırladığı "What a Life" revüsünün içeriğinin bir analizidir. Dove, bu revüden İkinci Dünya Savaşı sırasındaki sürgün ile ilgili literatürde sıklıkla bahsedildiğini ancak muhtevasının akademik bir kritiğe tabi tutulmadığını yazmaktadır. Dove, Hans Gal'in yakınlarda yayınlanan günlüklerinden yola çıkarak bu revünün hikâyesini anlatmakta ve bu hikâyeden yola çıkarak kamplardaki yaşamı tekrar inşa etmeye çalışmaktadır (s.121-137).

İkinci Dünya Savaşı sırasındaki sürgünlerin gönderildiği yerlerin başında Birinci Dünya Savaşı'ndaki gibi Man Adası gelmekteydi. Man Adası'ndaki toplama kamplarındaki sürgünler çeşitli dergiler çıkarmışlardı. Hatta bu dergilerde hükümetin sürgün politikası hakkında kamptakilerin yorum yazmalarına da müsaade edilmişti. Bu dergiler ve muhtevaları hakkındaki "'Something to make people laugh? Political Content in Isle of Man Internment Camp Journals July-October 1940" başlıklı makalesinde Jennifer Taylor'un belirttiği gibi bu yayınlara doğal olarak yetkililer sansür uygulamışlardı. Yine bazı dergiler yasaklanmışlardı. Taylor, bu dergilerin içinde yer alan yazıların konularının ve tonlarının aşırılığı ya da zayıflığı kadar kamp komutanının tutumunun da dergilerin yayın hayatına devam edip edememelerini etkilediğini belirtmektedir (s.139-152).

İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz hükümeti sadece Almanlar'ı enterne etmemiştir. İtalya savaşı girdikten sonra İtalyanlar da kamplara gönderilmişlerdir. Lucio Sponza'nın "The Internment of Italians 1940-1945" başlıklı makalesi bu sürgün hakkındadır. Sponza, İtalyanların sürgün edilmesi hakkında bazı maddi bilgiler verdikten sonra bunların kamp hayatları ve aileleriyle ilişki kurma çabalarına değinmektedir. Sponza, İtalyanlar'ın sürgün edilmesinin sadece 1940'taki siyasi gelişmelerin bir sonucu olmadığını ve göçmenlere karşı olan önyargı ile ilişkili olduğunu iddia etmektedir (s.153-163).

İngiliz hükümetinin savaş sırasında Almanca konuşan sürgünleri gönderdiği yerlerden bir tanesi de Kanada'ydı. Nicole M.T. Brunnhuber, "After the Prison Ships: Internment Narratives in Canada" başlıklı makalesinde Kanada'ya olan bu sürgünü anlatmaktadır. Man Adası'nda bulunan kamplardaki yaşam hakkında nispeten fazla araştırma yapılmış olmasına rağmen Kanada sürgünleri hakkında çok az çalışma olduğu için Brunnhuber bu çalışmasıyla bu boşluğu doldurmaya çalışmaktadır (s.165-178).

İkinci Dünya Savaşı sırasındaki sürgünün bir başka safhası Yahudiler ile ilgili olmuştur. 1940 yılında yaklaşık 3000 kişi Britanya'dan Avustralya'ya gönderilmişlerdir. İşin ilginç bunların çoğunu Nasyonal Sosyalizm'den kaçan Yahudiler oluşturmaktaydı. Sürgünler HMT *Dunera* gemisiyle gönderilmişler ve Avustralya'ya vardıklarında değişik kamplara dağıtılmışlardı. Bu sürgün yakın zamana kadar araştırmacılar tarafından görmezden gelinmişti. Ancak yönetmen Ben Lewin'in 1985 yılında yaptığı televizyon dizisi *Dunera Boys* bu sürgünü tekrar gözler önüne serdi. Birgit Lang'ın "The *Dunera Boys*: Dramatizing History from a Jewish Perspective" başlıklı makalesi bu televizyon dizisini incelemekte ve dizinin etrafında Avustralya'ya olan sürgünü ve sürgünlerin Avustralya'daki tecrübelerini anlatmaktadır (s.179-191).

Kitaptaki son makale J.M. Ritchie'nin "Exile, Internment and Deportation in Norbert Gstrein's *Die englischen Jahre*" başlıklı yazısıdır. Bu makale, Norbert Gstrein'in *Die englischen Jahre* romanı hakkındadır. Bu roman, İngiltere'de mülteci bir Yahudi yazar olan Hirschfeldler'in kurgusal bir biyografisi olarak sunulmaktadır. Ritchie ise makalesinde romanda anlatılanların ne dereceye kadar İngiltere'deki sürgünü tasvir ettiğini incelemektedir. Yazar, romanın savaş zamanı Londra'sını anlatımını inandırıcı bulmakta ve romanı Man Adası'nda bulunan kamplardaki yaşama dair aydınlatici bulmaktadır (s.193-203).

Sonuç olarak, bu çalışma Türkiye'de özellikle son dönem Osmanlı ve Milli Mücadele dönemindeki sürgünler hakkında çalışan tarihçiler açısından önemli olarak kabul edilebilir. Türkiye'de bu konular üzerinde çalışanlar genellikle sürgünleri geniş tarihsel bağlamından ayırarak sanki sadece Osmanlı'ya has uygulamalar gibi davranmakta ve sadece sürgünlerin gerekliliği üzerinde durmaktadırlar. Hâlbuki daha geniş tarihsel bağlam değerlendirildiğinde (doğruluğu veya yanlışlığı bir kenara) sürgün politikası adı geçen dönemde yaygın bir uygulamaydı. Zaten çok daha sonraları, yani İkinci Dünya Savaşı'nın akabinde özellikle Almanlar'ın Yahudiler'e yaptığı soykırımdan sonra sürgünlerin önlenmesi gerektiğine dair uluslararası kamuoyunda bir fikir uyanmaya başlamıştı. Gerçi bu fikrin sahipliğini üstlenen Batılı devletler daha sonra kendileri çeşitli sürgün politikaları uygulamaktan geri durmamışlardır. Ancak Türk tarihçiliği açısından meseleye bakıldığında, dünyadaki sürgün uygulamalarının Türk tarihçileri tarafından anlaşılması ve Osmanlı'daki uygulamalarla karşılaştırılmaları gerekmektedir. Bu açıdan, her ne kadar İngiliz tarihyazımının bir parçası olsa da bu kitap, Türk tarihçilerine yeni bakış açıları sağlayacak niteliği haizdir.

BESTAMİ S. BİLGİÇ

Özetler:

HAKAN YILMAZ: *Van Kalecik (Urartu) Toplumunun Erişkin Bireylerinin Paleopatolojik Analizi (s. 1-18)*

Bu çalışmada, Kalecik toplumunun erişkin bireylerinin iskeletlerinde görülen hastalıklar incelenmiştir. Kalecik toplumunda en sık rastlanılan hastalık eklemelerde görülen dejenerasyonlardır. Toplulukta görülen diğer rahatsızlıklar cribra orbitalia, porotic hyperostosis, periostitis, osteomyelit, calcaneus spur (topuk diken) ve travmalardır. Kalecik topluluğunun iskeletlerinde rastlanılmış lezyonların cinsiyetler arasında değerlendirildiğinde kadın ve erkek bireylerde lezyonların görülme sıklıklarında benzer oran tespit edilmiştir. Ancak travma kökenli lezyonlar sadece kadın bireylerde görülmüştür. Kalecik topluluğun erişkin bireylerinde görülen lezyonlar genel olarak çevresel faktörlerin etkin olduğu patolojik lezyonlar olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Paleopatoloji, Van Kalecik, Demir Çağ.

ATILLA ENGİN: *Oylum Höyük Kazılarında Ele Geçen Bir Grup Orta Tunç Çağı Yapı Adak Eşyası (s. 19-49)*

Oylum Höyük'de 2007-2009 yılları arasında, höyüğün kuzeybatı yükseltisi üzerinde yer alan J22 Plankaresi'nde sürdürülen kazılar, Orta Tunç Çağı yapı adakları ile ilgili yeni bilgiler ortaya koymaktadır. Yapı adak eşyaları, iki evreli bir yapının temeli ve tabanı altına yerleştirilmiştir. Seramik malzemeye göre yapının her iki evresi de Orta Tunç Çağı II'ye tarihlenmektedir. Erken evre yapısında bakır bir balta ve bronz bir tanrı heykelciği, geç evre yapısında ise alt kısmı çivi biçimli bronzdan bir tanrı çifti heykelciği ele geçmiştir. Düşünce olarak yapının tabanı ya da temeline yerleştirilen adak eşyaları, yapının korunması için tanrılara yapılan bir sunudur.

Müzelerde ve özel koleksiyonlarda çok sayıda bronz yapı adak heykelciği bulunmakla birlikte, büyük bir çoğunluğu bilimsel kazılarda ele geçmemiştir. Az sayıdaki buluntu merkezi, adak heykelciklerinin Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Orta Fırat Bölgesi'nin batısında kalan kesimi ile Doğu Akdeniz Bölgesi'nde, M.Ö. 3. binin sonlarında başlayan bir geleneği temsil ettiği ve M.Ö. 2. binin ortalarına kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu gelenek, Mezopotamya'dan kuzeye ve batıya yayılmış gibi görünmektedir. Oylum heykelciklerinde görülen kolların dirsekten kırılarak ileriye doğru uzatılması ve hareketsiz duruş pozisyonu, OTÇ'nda Kuzey Suriye'de ve Doğu Akdeniz'de yaygın görülen bir tasvir biçimidir. Kol-

ların dirsekten kırılarak yere paralel ileriye doğru uzatılması, M.Ö. 2. binin ilk yarısı için önemli bir tarihlendirme kriteridir.

Anahtar Kelimeler: Oylum Höyük, Orta Tunç Çağı, Yapı adak eşyası.

RIZA YILDIRIM: *Abdallar, Akıncılar, Bektaşilik ve Ehl-i Beyt Sevgisi: Yemîni'nin Muhiti ve Meşrebi Üzerine Notlar* (s. 51-85)

Yemîni, Alevi-Bektaşî edebiyatının en önde gelen yazarlarından birisi olmasına rağmen çok az bilinmektedir. Eski şair tezkirecileri ondan hiç bahsetmezken modern çalışmalardaki bilgiler de bir iki satırı geçmemektedir. Araştırmacıların Yemîni'ye karşı ilgisizliğinin temelinde kaynak yetersizliği yatmaktadır. Yemîni hakkındaki bilgilerimiz yine kendisi tarafından kaleme alınan *Fazilet-nâme*'den öğrenebildiğimiz kadarıyla sınırlıdır. *Fazilet-nâme* esas itibariyle Hz. Ali'nin faziletlerini anlatan Şeyh Rükneddin'e ait Farsça bir eserin tercümesidir. Ancak Yemîni satır aralarında kendisine ve dönemine ışık tutacak bilgiler vermekten geri durmamıştır. Şairin eklediği bölümler üzerinde yapılacak dikkatli bir çalışma Yemîni'nin hayatı, meşrebi ve dâhil olduğu sosyal-dinî muhite dair yeni bilgilere ulaşmayı mümkün kılacaktır. Elinizdeki makale bu amacı gütmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yemîni, Fazilet-nâme, Abdal, Bektaşî, Akıncı.

KAYHAN ORBAY: *Muhteşem Süleymâniye Kasaba ve Bakkala Borçluydu* (s. 87-133)

Süleymâniye külliyesi geniş tarımsal arazilere ve çok sayıda gelir getirci kentsel mülke sahipti. Ancak vakıf açılışından yaklaşık otuz yıl sonra kayıtlarda kasaba ve bakkala borçlu olarak zikrediliyordu. Vakıf daha önce muhasebe defterleri üzerinden tetkik edilmesine rağmen yıllardan beri süregelen mali sıkıntıları tespit edilememişti. Bu çalışmada ise daha ayrıntılı mali kayıtları ihtiva eden bazı müfredat defterleri kullanılarak vakfın ciddi tahsilat güçlükleri yaşadığı iddia edilmektedir. Çalışma iki noktayı özellikle önemsemektedir. İlk olarak müfredat defterleri vakıfların mali analizini sağlamaştıran değerli arşiv malzemeleridir. İkincisi Süleymâniye'nin gelirlerinin büyük bir kısmını Balkanlar'daki arazilerden elde ettiğini dikkate alırsak, vakfın mali güçlükler yaşaması bölgesel tarımsal ekonomi ile de ilişkilendirilebilir. Bu nedenle, Süleymâniye gibi devasa bir vakfın ileride daha uzun dönemli bir mali analizi Balkanlar'da iktisadi koşulların ortaya çıkarılması için son derece önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Süleymâniye, vakıf, mali analiz, müfredat defteri, muhasebe defteri.

EMİNE DİNGEÇ: XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Kütahya Gediz (Gedos) Şap Madeni (s. 135-157)

Kullanımı ilkçağlardan beri bilinen ve önemli bir ticaret malzemesi olan şap, Osmanlı Devleti sınırları içinde birkaç yerde çıkarılmaktaydı. Bu yerlerden biri olan, Kütahya'da bulunan Gedos (Gediz) şap madeni, Bizans Devleti zamanından beri işletilmekteydi. Şap, özellikle XV. yüzyıla kadar Batı ile yapılan ticarete, önemli gelir getirdiğinden bölgeye sahip olan beylikler veya devletlere ekonomik kalkınma sağlamaktaydı.

Osmanlı Devleti, Gediz ve çevresini ele geçirdikten sonra da şap üretimine devam edildi. İltizam usulü ile işletilen şap madeninde üretimin devamlılığı sağlanmaya çalışıldı. Madende çalışanlar, örfi vergilerden muaf tutuldu. Fakat, bu muafiyet XVIII. yüzyılın ikinci yarısında kaldırıldı. Bu durumda çıkardıkları maden miktarına göre ücretlendirilen madencilerin durumu ekonomik olarak kötüleşti. Gediz şap madeninden arşiv kaynaklarına yansıyan en fazla olay madenden şap kaçırılması konusunda olmuştur. Bu durum, maden çalışanlarına uygulanan ücretlendirme politikası ile ilgili olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin ticari mallara uyguladığı tekelci üretim ve satış politikası ile de ilgilidir.

Osmanlı Devleti'nde bulunan şap madeni konusunda Suraiya Faroqhi ve Mehmet Ersan'ın çalışmaları bulunmaktadır. Faroqhi, "Alum Production and Alum Trade in the Ottoman Empire (about 1560-1830)", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, S:71 (1979), s. 153-175'deki makalesinde, Osmanlı Devleti'nde genel olarak şap çıkarılan yerler, üretim ve işçilerin ekonomik durumları üzerine eğilirken, Ersan, "XIII. – XIV. Yüzyıllarda Şap Ticareti ve Şebinkarahisar", *Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu – Bildiriler*, (30 Haziran – 1 Temmuz 2000), İstanbul 2000, s. 55-62' deki bildirisinde Şebinkarahisar'da bulunan şap madeninin XIII. ve XIV. yüzyıllardaki durumunu incelemiştir. Fatma Acun, *Karahisar-ı Şarkî ve Koyluhisar Kazaları Örneği'nde Osmanlı Taşra İdaresi (1485-1569)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006'da basılı olan kitabında, Karahisar-ı Şarkî'de bulunan şap madeninden bahsetmiştir. Gediz'de bulunan şap madeni ile ilgili bir çalışma yapılmamıştır. Osmanlı tarih araştırmacıları Osmanlı madenciliği konusunda çalışmaların yetersizliğinden yakınmaktadırlar. Bu makalede, Gediz şap madeninin XVIII. ve XIX. yüzyıllarda işletme sistemi, şap

üretimi, üretilen malların nakliyesi, şap madeninin satış noktaları ve maddede çalışanların durumu değerlendirilecektir.

Bu inceleme, Osmanlı maden çalışmalarına ve Kütahya'nın gelişiminde önemli olan bir maden ocağının, kısmen de olsa tarihi gelişimine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Çalışma, Osmanlı Devleti'nin, şap madeninin üretimi ve ticareti ile yakından ilgilendiğini, üretim ve satışla ilgili kurallar koyduğunu ve bu kuralların faaliyete geçmesi için sıkı tedbirler aldığı göstermektedir. Teknolojinin gelişmesine ve yeni maden yataklarının bulunmasına rağmen şapa olan arz, XVIII. ve XIX. yüzyılda devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gediz, Gedos, şap, iltizam, maden.

ZEKİ ARIKAN: 1909 "Ayvalık Hâdisesi" (s. 159-189)

Ayvalık, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Midilli'den (Mytilene) gelen Rumlar tarafından kuruldu. Zeytinyağı ve sabun üretimi burada büyük bir gelişme gösterdi. 1821 Ayaklanmasında kasaba tahrip edildi. Fakat, kısa süre sonra kasaba yeniden toparlanma sürecine girdi. Kasabanın nüfusu, yöneticiler dışında, tamamen Rumlardan (Greeks) oluşuyordu. Kasabada zaman zaman huzursuzluklar çıkıyor, bunlar büyümeden önleniyordu. Ayvalık Rumlarını, Yunanistan (Greece) destekliyordu.

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra (The Young Turk Revolution), Ayvalık Rumları örgütlendi. Kasabada olaylar çıktı. 17 Haziran 1909'daki gösterilere asker müdahale ett. İki kişi öldü. Bunun üzerine olaylar büyüdü. Ayvalık'a asker gönderildi ve sıkıyönetim ilan edildi. Silahlar toplatıldı. Türkçe ve Rumca gazeteler arasında tartışma çıktı. Alınan önlemlerde, kısa sürede olaylar tamamen yatıştı ve sıkıyönetim kaldırıldı. Olayların temelinde kaçakçılık yatıyordu. İkinci Meşrutiyet'in (Constitution of 1908) kaçakçılığı önlemeye çalışması birçok kimseyi tedirgin etmişti. Olaylar, yörede kaçakçılığın ne kadar yaygın olduğunu göstermişti.

Dönemin gazeteleri, arşiv belgeleri bu çalışmanın temel malzemesini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ayvalık, Midilli (Mytilene), Ayvalık Rumları, zeytinyağı ve sabun üretimi, II. Meşrutiyet, sıkıyönetim, kaçakçılık.

SALÂHÎ R. SONYEL: İngiliz Belgelerine Göre Kurtuluş Savaşında Manisa ve Bölgesi (1919-1922) (s. 191-203)

Manisa kenti, Türk Kurtuluş Savaşı döneminde, öteki kimi Aydın vilayeti kentleri gibi, feci günler geçirmişti. Bu çalışmada amaç, Londra'da 'Public Record Office' olarak bilinen İngiliz Devlet Arşivi'nde korunmakta olan İngiliz belgelerine ve kimi yabancı yazarların bu kente ilişkin olarak yayımlanmış olan yapıtlarına dayanarak, o dönemin olaylarını yansıtmaktır.

Bunu yaparken, niyetim, o korkunç felâkete neden olanlarla kurbanlarının bugünkü varisleri arasında nefret duyguları kışkırtmak değil, bu konudaki bilgi kaynaklarımıza katkıda bulunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Manisa, Kurtuluş Savaşı, İngiliz Belgeleri, Aydın Vilayeti.

Abstracts:

HAKAN YILMAZ: *Paleopathological Analysis of the Adult Human Remains from the Kalecik (Urartu) Populations (pp. 1-18)*

In this study, the diseases that occur in the skeletons of the adults people in Kalecik have been studied. The disease, which occurs most frequently in the people of Kalecik, is the degenerations in the joints. Other diseases in the society are cribra orbitalia, porotic hyperostosis, periostitis, osteomyelitis, calcaneus spur and traumas. When the lesions, found in the skeletons of the people of Kalecik, are evaluated regarding the gender, the similar ratios have been found in the occurrence frequency of lesions in the women and men. However, the trauma origin lesions have only been seen in the women. It has been observed that the lesions, found in the adult people of Kalecik, were the pathologic lesions which generally the environmental factors were efficient.

Key Words: Paleopathology, Van Kalecik, Iron Age.

ATILLA ENGİN: *A Group of Middle Bronze Age Foundation Offerings Founded at Oylum Höyük Excavations (pp. 19-49)*

The excavations in square J22 located on the northwest elevation of Oylum Höyük between 2007-2009 seasons reveal new information about Middle Bronze Age foundation offerings. These were placed under the foundation and under the floors of a building which has two building phases which are dated to Middle Bronze Age II according to ceramic material. In the early stage of the building a copper axe and a bronze figurine of god, in the later stage of building the bronze statuette of a divine pair with nail-shaped extension at the bottom have been uncovered. The placing of the objects under the foundation or the floors of the house as offerings dedicated to the gods probably reflects a protective measure for the buildings.

Numerous museums and private collections have bronze foundation figurines in their inventory. Most of the figurines, however, have not been uncovered at the scientific excavations. A few find centers reveal that the foundation figurines represent a tradition which probably started at the end of the third millennium and continued until the middle of the second millennium B.C in the Levant and western part of the Middle Euphrates region in North Syria and Southeast Turkey. It seems that this tradition

spread from Mesopotamia to the north and west. Stagnant standing position of Oylum Höyük bronze figurines with stretched out forearms bent at the elbow are common depictions in the Middle Bronze Age in North Syria and Levant. Extended forearms parallel to ground by bending at the elbow are important dating criteria for the first half of the second millennium B.C.

Key Words: Oylum Höyük, Middle Bronze Age, foundation offering.

RIZA YILDIRIM: *Abdals, Akincis, Bektashism and the Love for the House of Muhammad: Notes on Yemini's Environment and Faith (pp. 51-85)*

Though being among the most prominent poets of the Alevi-Bektashi tradition, Yemîni is barely known to modern scholars. Neither the Ottoman biographers mention about him. The principal reason lying behind this 'uninterested' attitude is lack of sources. Our knowledge about the poet is drawn on his versified work *Fazilet-nâme*. This is in essence a translation of shaykh Rukneddin's prose work in Persian. Nevertheless, Yemîni provides us with valuable information regarding his time and himself by additions he sprinkled throughout his translation. A careful labor focusing on these additions of Yemîni to the original text would extend our knowledge on the historical life of the poet, as well as his religious stand and environment. The present article aims to fulfill such a task.

Key Words: Yemîni, *Fazilet-nâme*, Abdal, Bektashi, Akinci.

KAYHAN ORBAY: *The Magnificent Süleymâniye Owed a Debt to the Butcher and the Grocer (pp. 87-133)*

The large waqf complex of Süleymâniye in Istanbul held vast agricultural lands and numerous revenue-yielding real estates. However, in 1586, it was mentioned as being in debt to butcher and grocer in an official document. The financial distress of the waqf around the 1580s could have not been determined although the waqf has been examined through its account books. The present study using the detailed registers shows that the waqf experienced serious difficulties in revenue collection. This study particularly emphasizes two points. First, the detailed registers are valuable sources supporting the financial analysis of the waqf institutions. Secondly, considering the fact that the Süleymâniye was deriving the major part of its income from the rural areas in the Balkans, the financial hardship of the

waqf may imply deterioration in agricultural conditions. Therefore, future research analyzing the waqf for a longer term is significant to reveal economic conditions in the Balkans.

Key Words: Alatay Kyrgyzs, Ak Buruts, Burut, Kyrgyz, Kaysak, Kirk Jüz, Hakas.

EMİNE DİNGEÇ: *The Mine of Gediz (Gedos) in the XVIIIth and XIXth Centuries (pp. 135-157)*

As an important commercial mineral, Alum (kalinite) has been very well known from the ancient times and was produced in several places in the Ottoman Empire. Gedos (Gediz) Alum mine was one of those places and had been run since Byzantine times. Since Alum was an important commercial material in the trade with the West, mining area had been considered so valuable by the states for centuries.

The production of Alum was continued after the conquest of the area by the Ottomans. For the continuation of production the *iltizam* (tax-farming) system was used. The workers were exempted from some of the customary taxes. This exemption was abolished in the second half of the nineteenth century. This caused to some extent a decrease on the wages of the workers who were paid according to the amount they produced from the mine. Smuggling of Alum was the most important event noted in the archival documents. Most probably smuggling was the outcome of both low wages and the Ottoman regulation of monopoly on Alum.

The purpose of this paper is to contribute both the studies on Ottoman mining and the history of the development of Kütahya area because of alum mine. This study shows that the Ottoman government had close interest in the production and commerce of Alum by establishing certain regulations on the process of production and trade. Despite the new technology and the new mining fields, the demand for alum continued in the 18th and 19th centuries.

Key Words: Gediz, Gedos, Alum, mine, tax-farming.

ZEKİ ARIKAN: *1909 “The Ayvalık Event” (pp. 159-189)*

Ayvalık was established by Greeks who arrived from Mytilene in the second half of the XVIIIth century. Olive oil and soap production showed a

remarkable progress. The town was destroyed during the 1821 rebellion. After a short period, however, the town entered into a recovery process. Apart from the rulers, the population of the town was fully composed of Greeks. At times, social unrest took place, but they were suppressed before they got worse. Greeks of Ayvalık were supported by Greece.

After the Young Turk Revolution, Greeks of Ayvalık organized and prompted a revolt in the town. The military intervened in the demonstrations that took place in June 17th, 1909. Due to this, the situation worsened. Military troops were sent to Ayvalık and a state of siege was declared. The weapons were confiscated. There were debates between Turkish and Greek newspapers. With measures taken, the events were quelled and state of siege was removed. The primary reason behind the events was smuggling. A lot of people was disturbed by the fact that The Constitution of 1908 tried to prevent smuggling. The events showed the extensiveness of smuggling in the town.

The primary material of this study consists of newspapers and archive documents of the period.

Key Words: Ayvalık, Mytilene, Greeks of Ayvalık, oil and soap production, The Young Turk Revolution, state of siege, smuggling.

SALÂHİ R. SONYEL: *Manisa and its District During the War of Independence According to British Documents (1919-1922) (pp. 191-203)*

The city of Manisa, witnessed disastrous days during the Turkish War of Independence like some other cities in the Province of Aydın.. The object of this statement is to reflect the events of that period on the basis of British documents being preserved in the British State Archives known as "Public Record Office" in London and published works of some foreign writers with regard to this city.

While doing this, my intention is not to provoke feelings of hatred among the heirs of those who caused this terrible disaster and those of the victims, but to contribute literary sources on this subject.

Key Words: Manisa, Province of Aydın, Turkish War of Independence, British State Archive.

BELLETEN DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayımlanma kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerekğinde yaygın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazılar, bir nüshasında yazarın tanıtıcı bilgileri (ad-soyad, kurum, telefon, e-posta vb.) olmak üzere iki nüsha ve bir CD olarak Kurum adresine gönderilir.

- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler bir nüsha çıktı ile birlikte CD'de (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile anahtar kelimeler bulunmalı ve bunların da çıktısı ve CD'si gönderilmelidir.

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Gelen yazılar, Yayın Çalışma Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Çalışma Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.

- Yayın Çalışma Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.

- Yazarlarına hakem raporu doğrultunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra bir raporla birlikte bir nüsha çıktı ve CD ile en geç bir ay içerisinde Kurum'a teslim edilmelidir.

- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.

- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satsı Yönetmeliğine göre yazara telif ücreti ödenir.

- Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlamayı da kapsar. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI:

- **Yazılar**, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Trans Baskerville veya Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.

- **Başlık**, 12 punto, beyaz ve büyük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, büyük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, beyaz, büyük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.

- **Metin**, 10 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraf araları 6 nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.

- **Üstbilgi-Altbilgi**, metin üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali büyük harfle, 8 punto yazılmalıdır.

- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında görünmeyecek şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar**, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayıraç çizgisi olmamalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnot-

larda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.g.e.*, *a.g.m.*, veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs., s. 115.

Sonraki atıflarda:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

- **Kaynakça:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İnalçık Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu

Yurtiçi ve Yurtdışı İlişkiler Şb.Md.

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/210 ve 217

e-posta: basinyayin@ttk.org.tr

BELLETEN JOURNAL

EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* Journal is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are accepted for publication. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).
- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.
- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.
- Two print-out copies and one CD copy of the articles prepared in accordance with the publishing rules must be forwarded to the Society's address below; one of the copies shall include short information about the author (name-surname, institution, telephone, e-mail etc.)
- Pictures, drawings, maps or documents asked to be added to the article shall be sent and submitted as a print-out copy and CD (in JPG, TIFF computer format). All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.
- The translator of an article must provide permission of the author of the article. No copyright fee will be paid to the author of the article.
- In sending the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them not exceeding 200 words and containing key words. In addition, printouts of the abstracts together with the CDs shall be sent.
- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.
- Having been examined by the Editorial Board, papers submitted for publication will then be sent to two referees specialized on the topic; if necessary, the Board may send the article to a third referee for evaluation. The final decision regarding the publication of an article submitted rests with the Editorial Board.

- The Editorial Board can make minor editing changes and corrections.
- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society within a month together with a report, a printout copy and a CD copy.
- Articles not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees.
- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History
- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual media. The articles published by the Society can not be published elsewhere without permission.

WRITING RULES:

- Articles must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Trans Baskerville or Times New Roman font.
- **The title must be white**, in capital letters and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used in the text. Main headings will be bold, in capital letters, 10 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10 font size, in small letters and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.
- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with 10 font size, white, in capital letters and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, address and e-mail information in 8 font size.
- **The text** shall be 10 font size and justified. 5.8 cm from above, 5.8 cm from the bottom, 4.5 cm from left and right space shall be left. Page breaks should be 3 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm.
- **The header-footer:** the text in the header shall include the author's name and surname in the even pages, in the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in capital letters and in 8 font size. The header will be 4,45 cm and the footer will be 0 cm.
- **The page numbers** shall be included in the first page of the article in a way that it shall not be seen, inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the page.

- **References** shall be started 1 cm from the paragraph indent after they exceed 5 lines, written in 1 font size inside the quotations marks. References less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements needed to be emphasized shall also be italicized.
- **Footnotes** shall be written in 8 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no references inside the text. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like a.g.e (ibid), a.g.m or a.g.t should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article shall be written. In the Case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples:

Book:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.115.

For the next references:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123

If the same author has more than one source, for the next footnotes:

İnalçık, *Classical Age*, s.123.

Article:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 9 font size. Only the references inside the text must be included and arrange according to the last names of the authors in alphabetical order.

İnalçık Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.11

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Bel-leten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

[In articles written in common western languages abbreviations will of course be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu
Yurtiçi ve Yurtdışı İlişkiler Şubesi
Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/210 and 217
e-mail: basinyayin@ttk.org.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
YILMAZ, HAKAN: Paleopathological Analysis of the Adult Human Remains from the Kalecik (Urartu) Populations (with 7 illustrations)	1
ENGİN, ATILLA: A Group of Middle Bronze Age Foundation Offerings Founded at Oylum Höyük Excavations (with 8 illustrations)	19
YILDIRIM, RIZA: Abdals, Akincis, Bektashism and the Love for the House of Muhammad: Notes on Yemini's Environment and Faith	51
ORBAY, KAYHAN: The Magnificent Süleymâniye Owed a Debt to the Butcher and the Grocer	87
DİNGEÇ, EMİNE: The Mine of Gediz (Gedos) in the XVIII th and XIX th Centuries.....	135
ARIKAN, ZEKİ: 1909 "The Ayvalık Event"	159
SONYEL, R. SONYEL: Manisa and its District During the War of Independence According to British Documents (1919 - 1922)	191
Translations:	
KROLL, HANS: (Trans. by Pulat Tacar) Memories of a German Diplomat on Turkey (1936 - 1943)	205
Book Reviews:	
AKA, İSMAİL: Dr. Ataullah Hasanî, <i>Tarih-i Ferhengi-i İl-i Şahseven-i Bağdadi (Bağdad Şahseven Aşiretinin Kültürel Tarihi)</i>	261
YILDIRAY, ÖZBEK: Heath W. Lowry, <i>Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi 1350-1550. Kuzey Yunanistan'ın Fethi, İskânı ve Altyapı Gelişmesi</i>	269
YILDIRAY, ÖZBEK: Heath W. Lowry, <i>Osmanlıların Ayak İzlerinde. Kuzey Yunanistan'da Mukaddes Mekanlar ve Mimari Eserleri Arayış Yolculukları</i>	273
YILDIRAY, ÖZBEK: Heath W. Lowry-İsmail E. Erünsal, <i>Yenice-i Vardar'lı Evrenos Hanedanı: Notlar ve Belgeler</i>	277
BİLGİÇ, BESTAMİ S.: Akaby Nassibian, <i>Britain and the Armenian Question 1915-1923</i>	281
BİLGİÇ, BESTAMİ S.: Richard Dove (ed.), <i>'Totally Un-English'? Britain's Internment of 'Enemy Aliens' in Two World Wars</i>	287
Turkish Abstracts	293
Abstracts	299
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish)	303
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English)	306

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXXV

No. 272

April 2011

ANKARA - 2011